

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

ВІСНИК

**НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

ПОЛІТОЛОГІЯ

СОЦІОЛОГІЯ

ПРАВО

№ 3 (43)

**КИЇВ
2019**

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 7 від 24 червня 2019 року.

Журнал внесено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з політологічних, соціологічних, юридичних наук відповідно до Постанов Президії Вищої атестаційної комісії України від 09.07.1999 № 1-05/7 та від 14.04.2010 р. № 1-05/3; Наказу МОН України від 13.07.2015 № 747 (додаток 17).

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.
Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2019. – № 3 (43). – 292 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., декан факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.П. Степаненко – д. с. н., Манчестерський університет (Великобританія), головний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ; Г.О. Коржов – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; М.Н. Єнін – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.О. Бакалінська – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; С.О. Макеєв – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Т.Д. Брік – PhD з економічної історії університету Карлоса Третього, викладач Київської школи економіки; Я.Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., в. о. декана факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Георгій Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ (головний редактор); Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Таллінського технічного університету, Таллінн, Естонія; А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Войцех Рафаловський – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій ім. родини Вейзерів Мічиганського університету; Джеффри Александер – PhD з соціології, професор соціології Йельського університету, США; Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Таллінського технічного університету, Естонія, Норвегія; Є. Калюжнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євроазійських досліджень; Інес Супуле – Інститут соціології та філософії Латвійського університету, Рига, Латвія; Інта Меєріна – PhD з соціології, директор центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету; Іренеуш Садовський – PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – PhD з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; М.А. Мінаков – старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США; Миколай Павляк – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Сальваторе Бабонес – PhD з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Кутуєв П. В.

Андре Гундер Франк: від теорії залежності до теорії світової системи.....8

Багінський А. В.

«Ліберальний мир» як концепція та практика врегулювання конфлікту.....15

Баханов О. Ю.

Соціально-педагогічна підтримка дітей та молоді вимушених переселенців у досвіді діяльності неурядової організації..... 20

Бєлєнок О. А., Мацько-Демиденко І. В.

Житлова стратифікація населення України та деякі питання соціальної політики держави.....27

Василець О. І., Казьмірова О. М.

Формування кредитної залежності як нової форми соціальної девіації: небезпека для країн периферії.....39

Дембицкий С. С.

Геополитические ориентации населения Украины в фокусе социологии: концептуальный и прикладной аспекты..... 46

Єнін М. Н., Макаренко Д. В., Северинчик О. П.

Медіація в освітньому просторі закладів вищої освіти: у пошуках моделі та способів організації..... 59

Жуленьова О. В.

Сучасний стан демократичних та авторитарних установок населення України (2018–2019 роки).....65

Коломієць Т. В.

Подолання гендерної асиметрії як механізм регулювання соціальних конфліктів українського суспільства..... 74

Korzhov H.

Orthodox religious identity and European values: supplements or opposites?.....80

Кругляк М. Е.

Соціальний статус підкинутих дітей у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі Волинської губернії).....88

Кузьмук О. М., Любчук В. В.

Ціннісні орієнтації випускників шкіл: за результатами якісного соціологічного дослідження.....94

Марусяк Т. С.

Освіта дорослих: соціологічні аспекти вивчення.....99

Мишок Р. Р.

Громадянська інтернет-поведінка львівської студентської молоді: спроба визначення і класифікації.....104

Нікон Н. О., Гвоздецька Б. Г.

Українське пограниччя як простір практик та ідентичностей.....111

Панченко Л. Ф.

Грамотність у галузі даних: визначення, підходи, напрями формування.....118

Полтораков О. Ю.

Приватизація насильства: історико-соціальна динаміка становлення.....127

Сікорська І. М.

Мультикультуралізм та його вплив на освіту.....133

Хом'як А.

Інтеграція мігрантів у європейські суспільства: інтеграційна політика та громадська думка.....139

Шпікер М. В.

Порівняння характеристик задекларованих і незадекларованих правових проблем (за даними опитування 2018 року).....147

Якубін О. Л., Казьмірова О. М.

Яка політика пам'яті потрібна Україні в 20-х роках XXI століття: 12 пропозицій.....158

ПОЛІТОЛОГІЯ

Ананьїн В. О., Пучков О. О., Уваркіна О. В.

Актуальні проблеми військової освіти в умовах політичного сьогодення.....163

Донська А. Г.

Регіон північної Європи: ключові показники стабільності й миру vs концептуальні протиріччя.....169

Колюх В. В.

Парламентська республіка в Україні: перспективи й перешкоди.....176

Кундельський Д. В.

Теорія мирної трансформації конфліктів Й. Гальтунга та її потенціал.....181

Осадчук І. Ю.

Партійна система в контексті функціонування атипової напівпрезидентської системи правління в Азербайджанській Республіці (1995–2019).....186

Рябінін Є. В.

Національний фаворитизм Румунії в міждержавних румунсько-українських відносинах.....192

Середюк Н. П.

Роль ЄС у реформуванні системи цивільної безпеки в Україні.....197

Стебляк Д. М.

Забезпечення свободи віросповідання солдатів і військових капеланів у США.....203

Яковлева Л. І.

Інституційний та організаційний виміри легітимності публічної влади.....207

ПРАВО

Берназюк О. О.

Правове регулювання надання юридичних послуг в електронній формі: сучасний стан і перспективи вдосконалення.....214

Бочков П. В.

Організаційно-правова характеристика основних православних релігійних організацій в Україні та специфіка їхньої господарської діяльності.....220

Гудима-Підвербецька М. М.

Теоретико-методологічні та практичні особливості співвідношення категорії «субсидіарне зобов'язання» й «субсидіарна відповідальність».....226

Доценко О. С.

Верховна Рада України як суб'єкт протидії організованій злочинності в Україні.....232

Іванова Г. С.

Інформаційно-правові технології в органах публічної влади, які опікуються сферою агропромислового комплексу України.....237

Іноземцева К. О.

Оцінювання якості роботи суддів як елемент кадрового забезпечення судової гілки влади.....244

Коц Д. В.

Становлення й розвиток системи захисту інформації з обмеженим доступом в Україні (1991–2019 рр.).....250

Мудрак І. В.

Щодо лексико-граматичного та спеціально-юридичного тлумачення окремих кримінально-процесуальних норм, що регулюють право потерпілого на процесуальну комунікацію в кримінальному провадженні.....255

Рябовол Л. Т.

Державний суверенітет: наукові підходи до визначення поняття і ступеня обмежень в умовах глобалізації.....262

Співак І. В.

Упровадження стандартів митної етики та добросовісності як один з основних напрямів розвитку антикорупційної політики держави в митній сфері.....267

Тєлєгін А. П.

Прозорість публічних закупівель як результат ефективності електронних аукціонів.....274

Хаврук В. О.

Кримінологічний аналіз кількісних і якісних показників організованої злочинності в Україні за 2017–2018 рр.....279

CONTENTS

SOCIOLOGY

Kutuev P.

Andre Gunder Frank: from dependency theory to the theory of world system.....8

Bahinskyi A.

“Liberal peace” as a concept and practice of conflict regulation.....15

Bakhanov O.

Socio-pedagogical support of children and young adults of internally displaced persons
in the hands-on experience of non-governmental organization..... 20

Belenok O., Matsko-Demydenko I.

Housing stratification of the population of Ukraine and some issues of state social policy..... 27

Vasylets O., Kazmirova O.

The formation of credit dependency as a new form of social deviance:
a danger for periphery countries.....39

Dembitskyi S.

Geopolitical orientations of the population of Ukraine in focus of sociology:
conceptual and applied aspects.....46

Yenin M., Makarenko D., Severinchik O.

Mediation in the educational space of higher education institutions:
in the search of models and ways of organization.....59

Zhuleneva O.

Current state of democratic and authoritarian attitudes of the population
of Ukraine (2018–2019)..... 65

Kolomiets T.

Overcoming gender asymmetry as a mechanism for regulating social conflicts
in Ukrainian society.....74

Korzhov H.

Orthodox religious identity and European values: supplements or opposites?.....80

Krugliak M.

Social status of abandoned children in the Russian Empire
in the end of the XIX – the beginning of the XX centuries
(on the example of Volyn province).....88

Kuzmuk O., Lyubchuk V.

Value orientations of school graduates: results of qualitative sociological research.....94

Marusiak T.

Adult education: sociological aspects.....99

Myshok R.

Civil Internet behavior of the Lviv student youth:
the attempt of determination and classification.....104

Nikon N., Gvozdetska B.

The Ukrainian borderline area of practices and identities.....111

Panchenko L.

Data literacy: definitions, approaches, formation directions.....118

Poltorakov O.

Privatization of violence: historical-social dynamics of formation.....127

Sikorska I.

Multiculturalism and its impact on education.....133

Khomiak A.

Integration of migrants in European societies: integration policy and public opinion.....139

Shpiker M.

Comparison of the characteristics of declared and undeclared legal issues
(according to the 2018 survey).....147

Iakubin O., Kazmirova O.

What politics of memory is needed in Ukraine in the 20's of 21st century: 12 proposals.....158

POLITICAL SCIENCE

Ananyin V., Puchkov O., Uvarkina O. Current issues of military education in the conditions of political today.....	163
Donska A. The region of Northern Europe: key sustainability and peace markers vs conceptual contradictions.....	169
Kolyukh V. Parliamentary republic in Ukraine: prospects and obstacles.....	176
Kundelskyi D. The theory of peaceful conflicts transformation of J. Galtung and its potential.....	181
Osadchuk I. Party system in the context of functioning of atypical semi-presidential system of government in the Republic of Azerbaijan (1995–2019).....	186
Ryabinin Ye. National favouritism of Romania in Romania-Ukraine relationships.....	192
Serediuk N. The role of the EU in reforming the civil security system in Ukraine.....	197
Stebalak D. Ensuring freedom of religion for soldiers and military chaplains in the United States.....	203
Iakovleva L. Institutional and organizational dimensions of legitimacy of public power.....	207
LAW	
Bernasyuk O. Legal regulations for legal services in electronic form: huge stain and prospects more.....	214
Bochkov P. Organizational and legal characteristics of the main Orthodox religious organizations in Ukraine and the specifics of their economic activity.....	220
Hudyma-Pidverbetska M. Theoretical, methodological and practical distinctions of the categories ratio of subsidiary obligation and subsidiary liability.....	226
Dotsenko O. Verkhovna Rada of Ukraine as a subject of combating organized crime in Ukraine.....	232
Ivanova H. Information and legal technologies in public authorities dealing with the sphere of the agroindustrial complex of Ukraine.....	237
Inozemtseva K. Assessment of the quality of work of judges as an element of staffing of judicial branch.....	244
Kots D. Formation and development of information protection system with limited access in Ukraine.....	250
Mudrak I. For lexico-grammatic and specially-legal interpretation of certain criminal-processing norms, while adjusting the victim's right to a procedural communication in criminal proceedings.....	255
Ryabovol L. State sovereignty: scientific approaches to defining the concept and degree of constraints in the context of globalization.....	262
Spivak I. Introduction of customs ethics and integrity standards as one of the main directions of development of anticorruption policy of the state in the customs sphere.....	267
Tieliehin A. Transparency of public procurement as a result of efficiency of electronic auctions.....	274
Khavruk V. Criminological analysis quantitative and qualitative indicators organized crime in Ukraine for 2017–2018.....	279

УДК 316

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).194964](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).194964)

АНДРЕ ГУНДЕР ФРАНК: ВІД ТЕОРІЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ДО ТЕОРІЇ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ

Кутуєв П. В.,

*доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології*

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті проаналізовано еволюцію поглядів Франка крізь призму його біографії, яка має вибірково спорідненість із теоретико-методологічним та ідеологічним спрямуванням його інтересів як науковця та політичного активіста.

Франк виступив свого часу (у 1960-ті роки) одним зі співзасновників теорії залежності – своєрідної відповіді третього світу на євроцентричну теорію модернізації, яка розглядала проблеми світу, що розвивається як вислід його внутрішньої (патологічної) динаміки. Ба більше, Франк спромігся запропонувати власну дослідницьку програму, яка маючи своїм засновком теорію залежності, трансформувала її концепцію розвитку недорозвитку.

Остання за життя Франка книга “ReORIENT”, яка побачила світ 1998 року, є продуктом його теоретичного розвитку останніх років та пропонує соціологам здійснити переорієнтацію з євроцентризму, який Франк віднаходить як у своїй теорії залежності/недорозвитку, так і у світ-системному аналізі, на Схід (орієнт). Автор резюмує, що ідеї Франка про необхідність сходуцентричного підходу є актуальними не лише для сфери історичної соціології, але мають і прагматично-політичні імплікації.

Ключові слова: Андре Гундер Франк, розвиток, модернізація, недорозвиток, сходуцентризм.

2019 року ми відзначаємо 90-річчя з дня народження Андре Гундера Франка. Я неодноразово звертався до його ідейної спадщини. І тут не зайвим буде акцентувати, що навіть реконструкція біографії та національної приналежності Франка є непростим завданням у світлі буремності його життя. Буремність ця охоплювала як події його особистого життя, так і інтелектуального розвитку. Водночас масштаб як особистості Франка, так і його внеску до соціології розвитку та модернізації (ширше – історичної соціології) не мусить замилювати наше дослідницьке око щодо обмеженостей його дослідницької програми.

Експлікація та оцінка *дослідницької програми* Андре Гундера Франка є напрочуд складним та масштабним завданням через цілу низку чинників. По-перше, не може не вражати розмаїтість наукових інтересів цього вченого, які охоплюють соціологію, економіку, глобальну макроісторію, археологію, міжнародну політичну економію та аналіз зловоденних проблем сучасної політики. По-друге, навіть спроба політико-географічної локалізації/ідентифікації Франка за допомогою звичних субкатегорій національної держави, таких як громадянство, національність та етнічність (у стилі «німецький соціолог Макс Вебер») виявляється майже неможливим у світлі його бурхливої біографії, яка, беззаперечно, має вибірково спорідненість із теоретико-методологічним та ідеологічним спрямуванням його інтересів як науковця та політичного активіста. По-третє, безпрецедентною виглядає здатність Франка до продукування «іконоборчих» ідей та до радикальної ревізії власних поглядів у відповідь на зміни соціальних, політичних та ідеологічних умов (навіть суто кількісний аспект його продуктивності вражає: з 1955 по 1995 роки він опублікував 36 книг, які перекладались 12 мовами, 160 розділів у книгах та понад 350 статей. У 1983 році індекс цитування статей Франка перевищив показник Нобелівського лауреата з економіки за цей рік Жерара Дебре [1, с. 8]). По-четверте, не менш дивовижною були і залишаються сприйняття та оцінка Франкових ідей – від беззастережного захоплення і сліпого копіювання (це стосується сприйняття його теорії залежності у ліворадикальному середовищі 60–70-х років минулого століття) до замовчування та ігнорування його доробку в американській академічній спільноті у той самий період та до нищівних критичних атак з боку колишніх колег-колаборантів (Дж. Аррігі, І. Валерстейна, С. Аміра) останніх років.

Андре Гундер Франк народився у 1929 у родині відомого німецького письменника Леонгарта Франка (твори його батька неодноразово видавались у Радянському Союзі, був він також і лауреатом Національної премії НДР). Через принциповий пацифізм Л. Франка (Першу світову війну він провів в еміграції у Швейцарії) одразу ж після приходу А. Гітлера до влади він та його родина були змушені полишити Німеччину, потрапивши врешті-решт до США у 1940 році. Після закінчення школи і коледжу Франк вступає до докторської програми з економіки у Чиказькому університеті, де його викладачем з економічної теорії був Мілтон Фрідмен. Втім, взаємодія з майбутнім фундатором Чиказької школи не призвела до повернення Франка до ортодоксально-ліберального символу віри: незважаючи на успішно складені менш ніж за рік іспити, він отримує листа від університету із пропозицією полишити свої студії через його невідповідність університету. Франк переводиться до університету штату Мічиган, де пише магістерську роботу, яка доводила, що ефективність розміщення ресурсів нерозривно пов'язана з рівними можливостями щодо розподілу доходів. Незважаючи на схвальні відгуки викладачів з Мічигану, йому вдається захистити свій магістерський диплом у Чикаго лише з оцінкою задовільно. 50-ті роки ХХ століття проводить у Чиказькому університеті, де він співпрацює із дослідницьким центром з економічного розвитку та економічної культури. Захистивши докторську дисертацію (PhD) з економіки (її предметом була економіка сільського господарства України – Франку доручили аналізувати суспільно-економічний розвиток цієї республіки СРСР для потреб військового відомства США), він у 1957 році повертається до Мічигану як викладач економіки¹. У 1958 році Франк отримує тримісячне стажування в центрі міжнародних досліджень при Массачусетському інституті технології (MIT), де він познайомився з У. Ростоу (останній саме тоді розпочав роботу над своїм знаменитим «некомуністичними маніфестом» – «Стадіями зростання»). MIT був осередком, де розвивалась перша – оптимістично налаштовано щодо перспектив прогресу третього світу на рейках ліберально-капіталістичного прогресу – фаза дослідницької програми модернізації. Д. Леренер у 1958 публікує свою монографію «Традиційне суспільство, яке минає», а Д. МакКлеланд працював над книжкою «Суспільство, що базується на досягненні» [5; 6]. Всі ці дослідники, за словами Франка, «перекладали цинічну ортодоксію холодної війни на евфемістичну мову ринково-прийнятних соціально-наукових відповідей»² [2].

У 1960 році Франк здійснює дослідницьку подорож до СРСР під егідою американського Інституту міжнародної освіти та відвідує Москву і Київ. Дискусія з українськими економістами щодо негативного впливу колективізації на сільське господарство України мала своїм наслідком те, що його друга подорож до країни, яка репрезентувала інший полюс ідеологічного протистояння, відбулась лише через 30 років. Через рік Франк полишає роботу в університеті штату Мічиган: у своєму листі-заяві про звільнення він написав, що не міг із чистою совістю продовжувати працювати у царині розвитку в США, оскільки дослідницька робота в американських університетах була частиною проблеми, але в жодному разі не її розв'язання. У ретроспективному коментарі/легітимації свого рішення Франк зауважує, що «вся сфера «розвитку» і більшість пов'язаних із нею суспільних «наук» перебувати може під менш помітним, але широким і глибоким впливом ідеології. На них також позначились холодна війна та «національні/імперіалістичні» інтереси»... Суцільна теорія «модернізації», яка ґрунтувалась на веберівській соціології у тому вигляді, в якому вона були перенесена Парсонсом, була нічим іншим, як віддзеркаленням американської ідеології «доктрини Сінатри»: роби це так само, як і ми, те, що добре для «General Motors», є добрим для країни, а те, що добре для США, є добрим для світу, особливо для тих, хто хоче «розвиватись так, як це зробили ми» [2]. Активна участь ЦРУ в операціях проти легітимних, а іноді навіть демократично налаштованих урядів третього світу тільки поглиблювало переконання Франка у тому, що посилення на радянську загрозу лише слугувало маскуванню імперіалістичних інтересів, які блокували, а не сприяли «розвитку» третього світу. Загалом, ми можемо погодитися з дотичністю до Франка оцінки іншого видатного мислителя з тієї ж епохи Імануїла Валерштейна. Про витоки глобального погляду на світовий соціум (який не зводився виключно до індивідуальних національних держав-монад) цього вченого його колеги «світ-системники» завважили таке: «The misery and violence he saw there (in Africa. – P.K), which did not seem to be disappearing with the end of colonial rule, were not determined wholly or even preponderantly by local actors or realities on the ground... The pertinent lines of causality stretched out of sight across the globe» [15].

Відкинувши пропозицію від Лейпцизького університету ім. Карла Маркса обійняти посаду викладача історії Латинської Америки на тій підставі, що його знання як марксизму, так і Латинської Америки є недостатніми, Франк вирішує переїхати до однієї з країн третього світу для дослідження

¹ У своїй дисертації та одній зі своїх подальших публікацій Франк закладає підвалини теорії людського капіталу (офіційно пальма творця цієї теорії належить Т.Шульцу, який був нагороджений за цей внесок до економіки Нобелівською премією) [3; 4].

² Детальніше про засадничі припущення та ідеологічні орієнтири повоєнної теорії модернізації див. у моїй книжці: Кутуєв П. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології [13]. Інтенція цього тексту полягає не в запереченні протистояння на різних фронтах холодної війни, в тому числі і науковому, але у спробі ідентифікувати релевантні концепції, які пропонувались різними сторонами конфлікту.

впливу політики і практики західних теорій та практики розвитку на цю частину світу, тому з 1962 року переїздить до Латинської Америки (він живе і працює головним чином у Бразилії, Мексиці та Чилі). За кілька років Франк знову зіткнеться з обома полюсами ідеологічних екстремів холодної війни: йому буде заборонено в'їзд до США (він усе ще залишався громадянином ФРН, а тому потребував дозволу служби імміграції та натуралізації на перебування в США) на підставі його марксизму та симпатії до поглядів китайської компартії на світову революцію (сам Франк зауважує, що у той період його знайомство з марксизмом було поверховим, що ж стосується політичних симпатій, то він скоріше схилявся у бік маоїстського Китаю, позиція якого стосовно «третього світу» виглядала більш прийнятною, тобто революційною), а у 1967 році його депортують з Куби.

Підбиваючи підсумки розвитку своєї теорії залежності, у 1972 році Франк зауважив, що «я ніколи не був настільки нахабно-самовпевненим, аби називати себе марксистом, на мав я бажання і заперечувати заяви інших про мій марксизм» [14, с. 363], тому критика Лакло, який прагнув позбавити Франка звання марксиста, просто не влучала у ціль [7]. Цей висновок можна поширити і на Франкове трактування капіталізму: як і Валерстейн, він вважає, що *differentia specifica* капіталізму полягає у способі обміну, а капіталістичний спосіб виробництва формується у відповідь на вимоги обміну; але якщо Франк свідомо не обмежував себе путами ідентифікації з конкретною парадигмою, Валерстейн у період праці над своєю монументальною «Модерною світ-системою» визначав себе марксистом, що дає підстави критики його ревізії Маркса. Власне, сам Валерстейн сформулював чотири можливі моделі своєї взаємодії з марксизмом (наводжу цитату мовою оригіналу, щоби не втратити риторичні окраси наративу американського соціолога: "I'm perfectly happy with being called a radical, and being called a Marxist depends on what you mean by Marxist. And I usually say there are four views of me as a Marxist: there are those who say that I am a Marxist and that's a good thing; there are those who say that I am a Marxist and that's a bad thing; and there are those who say that I'm not a Marxist and that's a good thing; and there are those who say that I'm not a Marxist and that's a bad thing. I can identify people who have argued all these things and I don't worry about that. I have said at various points that he is, as far as I'm concerned, the most significant social scientist of the nineteenth century, and I'm certainly happy to regard him as one of the several sources of my thinking. He's a significant thinker of the nineteenth century, and things have moved on. He was writing some things wrong and not others, and you have to take him for what he offers you" [12, с. 204].

На противагу численним лівим інтелектуалам Заходу Франк не був схильний до ідеалізації практики радянського ленінізму, який дуже часто слідував імперативам *Realpolitik* у своїх взаєминах із третім світом. На підтвердження останньої тези Франк наводить відповідь співробітника радянського посольства в Мексиці, який під час бесіди з Франком так відповів на його запитання про чинники інтенсифікації радянсько-бразильських економічних відносин після встановлення військового режиму у Бразилії у 1964 році (переворот відбувся за підтримки ЦРУ): "Business is business" (Франк наголошує, що ці слова прозвучали англійською мовою, хоча розмова відбувалась іспанською) [2].

Водночас Франк, демонструючи глибинні та оригінальні інсайти щодо модусу операнді соціально-економічних систем радянського типу, не виказував зацікавленості в експлікації їхніх політичних конфігурацій. Такий аналіз потребує концептуальної інструментарію від Ш. Ейзенштада та К. Джавітта серед інших (про ленінський режим з опертям на широкий спектр теорій історичної соціології/соціології модерну та модернізації я пишу у своїй книжці (див.: Кутуєв П. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології [13]).

Для теоретиків модернізації боротьба із «марксистським» впливом на країни третього світу була легітимним академічним завданням. Натомість Франк продовжував свою безкомпромісну критику американського істеблішменту (як політико-економічного, так і інтелектуального), відкидаючи будь-яку можливість підтримки «імперіалістичної» сторони у цій боротьбі ідей. Франк цитує такі положення з «Доповіді комісії з військових суспільних наук та наук про поведінку», яку підготувала рада військових наук Національної академії наук США у 1967 році: «Минув той час, коли збройні сили були задіяні лише у військових операціях. Відтепер їхні завдання полягають у пацифікації, допомозі, «битві ідей» тощо. Всі ці завдання вимагають розуміння з боку сільського і міського населення як у новій «мирній» діяльності, так і на полі бою. Міністерство оборони досягло значних успіхів у мобілізації підтримки групи визначних дослідників у галузі наук про поведінку у більшості дотичних ділянок». Те, що викликало палку підтримку Ростоу та інших дослідників, прихильників першої фази дослідницької програми модернізації, яких Колін Лейс називає «справжніми воїнами холодної війни», однозначно сприймалось Франком як продукт імперіалізму [2]. Саме на 60-ті роки ХХ століття припадає розвиток теоретичного підґрунтя поглядів Франка, він формулює тези своєї знаменитої концепції «розвитку недорозвитку» [13, с. 138–189]. Саме це явище є вислідом колонізації Заходом решти світу. З точки зору Франка мислення про розвиток було продуктом неокolonіалізму та неоімперіалізму, так само як антропологія народилась у відповідь на потреби колоніалізму та імперіалізму (у сучасному теоре-

тизуванні подібні погляди пропагуються школою построзвитку). Концепції розвитку «розвинулися як інструмент нової післявоєнної гегемонії США. ...Комуністична перемога китайських селян у 1949 році у країні, де проживала чверть людства, у багатьох пробудила страх Божий. Вони боялись її поширення або автохтонного повторення в Індії, яка щойно здобула незалежність, Кореї, яка звільнила себе, або деінде. За десять років революція на Кубі поновила ті ж самі страхи» [3, с. 21].

Франк завжди чітко і послідовно висловлювався щодо своєї політичної орієнтації та завдань дослідницької роботи (остання мала слугувати справі революції в Латинській Америці і всьому світі); у передмові до збірки своїх статей «Латинська Америка: недорозвиток або революція» Франк проголошує, що ці «нариси виникли зі спроби автора, як і мільйонів інших, асимілювати латиноамериканську революцію та натхнення, яке вона знаходить у кубинській революції, чию славу десяту річницю я святкую, пишучи ці строки» [8, с. 9]. Саме через таку безкомпромісну заангажованість численні нариси Франка видавались із затримкою або розповсюджувались підпільно.

Працюючи професором соціології та економіки в університеті Чилі в 1968–1973 роках, Франк активно пропагує соціалістично зорієнтовані реформи адміністрації С. Альєнде. Пізніше Франк дасть таку оцінку політиці Альєнде: «З'ясувалось, що покращення показників рівності за допомогою перерозподілу доходів було не так уже і легко досягнути. Зміни у структурі запитів споживання не вдалося транслювати у нову структуру виробництва. Таким чином не було досягнуто зростання ефективності, хіба що за винятком зниження безробіття. Втім, рівні можливості та соціальний розвиток прогресували дуже швидко по мірі того, як люди здобували гідність та масову освіту. Політична участь та демократія розквітли як ніколи» [3, с. 32]. Франк також переглядає засади своєї теорії залежності (а економічна, політична та культурна залежність виступає наслідком колоніального недорозвитку) і доходить висновку, що хоча залежність продовжує існувати як об'єктивна реальність, теорія втратила свою корисність для політичної дії, зорієнтованої на боротьбу з принциповими та безпосередніми ворогами, а також соціалістичну революцію.

Знайомство із майбутнім чільним представником світ-системного аналізу Дж. Аррігі відкрило для Франка Кодрат'євські цикли і він проголошує у 1972 про початок циклу Б (тобто кризового) та проголошує теорію світового капіталістичного накопичення, яка мала замінити концепцію залежності. Внаслідок військового перевороту А. Піночета Франк і його родина змушені покинути Чилі і переїхати до Німеччини, де через опір посадовців міністерства освіти він так і не спромігся отримати університетської посади, незважаючи на запрошення від навчальних закладів. Тому після кількох років стажування в Інституті Макса Планка Франк приймає пропозицію обійняти позицію професора студій розвитку у соціальних змінах в університеті Східної Англії (1978–1983). Посилаючись на расистську дискримінацію стосовно його дружини Марти Фуентес (яка також неодноразово виступала співавтором Франка), він приймає рішення перейти до Амстердамського університету, де і працює до 1994 року. Після того Франк обіймає позиції професора-візитера у численних канадських та американських університетах, з 2002 року він є старшим дослідником (senior fellow) Північно-східного університету в Бостоні. Саме на 80–90-ті роки минулого століття припадає радикальний перегляд Франком власних поглядів на «національний або капіталістичний/соціалістичний розвиток», на зміну яким приходять теорія розвитку світової системи. Остання за життя Франка книга «ReORIENT», яка побачила світ 1998 року, є продуктом його теоретичного розвитку останніх років та пропонує соціологам здійснити переорієнтацію з євроцентризму, який Франк віднаходить як у своїй теорії залежності/недорозвитку, так і у світ-системному аналізі, на Схід (Орієнт), який був гегемоном світової системи до початку XIX століття. На противагу Франковим роботам періоду теоретизування про залежність, які ігнорувались провідними американськими соціологічними та політологічними журналами, монографія «ReORIENT» стала предметом аналізу у понад 50 рецензіях у періодичних виданнях від США до Індії, а також отримала дві престижні премії: від асоціації всесвітньої історії та американської соціологічної асоціації (комітет з політичної економії світ-систем). Франк вбачає тенденцію сучасного розвитку у тому, що відбувається зсув гегемонії від Заходу під проводом США назад до Азійського регіону, а тому вважає, що боротьба США за її збереження приречена на поразку (в цьому моменті його висновки збігаються з вердиктом Аррігі на адресу долі гегемонії США) [9].

Франк є унікальною фігурою в історії соціальної теорії. Він виступив свого часу (у 1960-ті роки) одним зі співзасновників теорії залежності – своєрідної відповіді третього світу на євроцентричну теорію модернізації, яка розглядала проблеми світу, що розвивається, як вислід його внутрішньої (патологічної) динаміки. Ба більше, Франк спромігся запропонувати власну дослідницьку програму, яка маючи своїм засновком теорію залежності, трансформувала її концепцію розвитку недорозвитку. У такий спосіб теорія залежності радикалізувалася і припущення її відомих представників про можливість хоч і залежного, але розвитку у рамках капіталістичної системи відкидалися [10] тезою про суспільні трансформації, які ексклюзивно мають дегенеративний характер та результуються у недо-

розвитку периферії. (Симптоматично, що один з теоретиків-«залежників» Кардозо став президентом Бразилії; у цій своїй іпостасі він діяв у рамках поміркованої соціал-демократичної парадигми).

Цього внеску Франка було б досить для забезпечення йому помітного місця в історії соціології. Ба більше, його теорія розвитку недорозвитку стала підмурівком світ-системного аналізу І. Валерстейна, який перетворив дихотомію Франка «метрополія (центр) – периферія» на тріаду: «ядро – напівпериферія – периферія». У 1990-ті роки здавалося, що Франк є більше історичною, ніж актуальною постаттю, постаттю, яка створила дослідницьку програму, що була попередником світ-системного аналізу, а відтак поступилася їй місцем і являє собою переважно «бібліографічний» інтерес. Але його трактат 1998 року «ПереОРІЄНТация» здійснив те, що англійською мовою іменується *reinvention of yourself* – перевинайдення самого себе. З попередника Валерстейна Франк перетворив самого себе на його наступника. Франк висуває у притаманній йому енергійній манері тезу про Схід, зокрема Китай, як гегемон світової економіки впродовж тривалого часу і щонайменше до ХІХ сторіччя (говорячи про Франкову “powerful mapper” аргументацію, мушу відзначити також помітну хаотичність стилю цієї книжки). Отже, Захід з ідеалу (чемпіона) модерну, розвитку та модернізації перетворюється на те, що самі теоретики модернізації іменували “late developer” (країна, що спізнюється у розвитку; відстала країна). Захід програвав Сходу економічне змагання, і лише застосування західними державами позаекономічних військових важелів уможливило підпорядкування східних економік західним країнам.

Симптоматично, що світ-системний теоретик Джованні Аррігі (тобто начебто інтелектуальний наступник Франка) відчув на собі вплив нової стадії теоретизування Франка та запропонував сходоцентричний трактат «Адам Світ подорожує до Пекіна». Ця книжка, попри свою самотність, несе помітний відбиток ідей Франка про переорієнтацію соціологічного теоретизування із Заходу на Орієнт. Уже згадуваний у цьому тексті Ш. Ейзенштадт разом зі своїми однодумцями пройшов своїм оригінальним, але подібним до Франкового шляхом. З мислителя, який асоціювався з дослідницькою програмою 1960-х років (хоча й її другою, критично-конфліктно налаштованою стадією), ізраїльський соціолог перетворив себе на автора концепції численних модернів, концепції, яка підтверджує поліцентричність та множинність типів модерну, відтак заперечуючи власний євроцентристський пафос минулого.

Ідеї Франка про необхідність сходоцентричного підходу мають і прагматично-політичні імплікації. Прийняття змін до Конституції України, які закріпили курс України на членство в ЄС та НАТО, не має звужувати наші світоглядні обрії та заохочувати те, що американський соціолог Пітер Еванс назвав *institutional monocropping* [11]. У випадку України йдеться про ідеологічну фіксацію на інститутах західного модерну та відсутність аналітичної уваги до інших суспільств (інших цивілізаційних ареалів). А такий багатовимірний погляд на світ є імперативним у контексті розвитку дослідницької програми численних модернів.

Безумовно, що масштабний евристичний потенціал дослідницьких програм Франка не має притлумлювати критичний погляд на його ідеї. Так, у роботах А.Г. Франка ігнорується держава, яка з 70–80-х років ХХ ст. знову перебуває у фокусі уваги соціологів, зокрема Ч. Тіллі, П. Еванса, Т. Скочпол, М. Манна. У цих соціологічних теоріях модерної національної держави підкреслюється, що остання за умови впровадження раціональних способів управління може виступати доволі ефективним і автономним посередником між суперечливими інтересами соціальних класів, обмежувати/дисциплінувати економічні інтереси великого капіталу, і, зрештою, спрямовувати та прискорювати розвиток/модернізацію суспільства (звісно, враховуючи ширший світ-системний, у термінології Валерстейна, контекст) [16; 17; 18]. Теоретичний доробок Франка, який узагальнює соціально-економічні процеси на рівні світової системи в довгостроковій історичній перспективі може нести ще більший евристичний потенціал, якщо буде доповнений аналізом становища індивіда у світі модерну, розглядом проблематики особистої та колективної ідентичностей. Саме ці питання (з точки зору багатьох соціологів) останніми десятиліттями перемістилися в епіцентр суспільствознавчого дискурсу [19].

Хоча самого Франка неможливо віднести до табору науковців, для яких ідеаційний чинник є важливим, проте увага до ідей цього мислителя, а отже, з логічною необхідністю до його ідеології, уможливує осягнення наявності ідеологічної багатоманітності візій програм розвитку та сприяє подоланню монологічної гегемонії неолібералізму (однією з «методик» такого подолання є наявність дослідницької оптики, яка фіксує існування в тому числі й лівих політичних суб'єктів), є не менш важливим для поживлення дискурсу розвитку [20].

Отже, попри притаманну Франковому теоретизуванню тенденцію до редукціонізму, вульгаризації та емоційно навантаженого виголошення одних і тих самих тез, його внесок до соціології розвитку та модернізації виходить поза суто історичні параметри, а відкриває нові обрії пізнання у сфері історичної соціології та змушує по-новому інтерпретувати світ, світ, який, за влучним формулюванням Валерстейна, припинив бути нам знайомим (*the end of the world as we know it*).

Kutuev P. Andre Gunder Frank: from dependency theory to the theory of world system

The article deals with the evolution of Andre Gunder Frank's views through the prism of his biography. His life had an elective affinity with his academic and ideological interests in his capacities of a scholar and an activist.

The article identifies the challenges once faces when attempting to reconstruct and evaluate his research program. Evaluation of Frank's ideas has been oscillating between mutually exclusive extremes – cult like following versus bashing of his ideas. Rejection of his ideas has been mostly based on accusing Frank in being an ideologue.

It is noted that Frank was one of the pioneers of dependency theory. Frank viewed dependency theory as a third-world response to Eurocentric modernization theory. While modernization theoreticians interpreted developing world problems as the outcome of its internal dynamics, Frank suggested to view the developing nations failings as the result of its structural disadvantageous position within world capitalist system. Frank radicalized dependency theory assumptions having produced the thesis on the development of underdevelopment. His version of the dependency theory became an important source for Immanuel Wallerstein's world-systems theory.

Frank's last book titled "Re-Orient: Global Economy in the Asian Age" was published in 1998. In that book Frank re-invented himself. Frank transfor med himself from being predecessor of Wallerstein's world-systems analysis into Wallerstein's successor with his Asia-centric theory of a single five thousand years world system. Frank's Asia-centric research program goes beyond more general theorizing and has a high degree of political and policy relevance to post-Leninist nations.

Key words: Andre Gunder Frank, development, modernization, underdevelopment, Asia-centrism.

Література:

1. Chew S.C., Denmark R.A. On Development and Underdevelopment. The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S.C. Chew, R.A. Denmark. L.: Sage, 1996.
2. Frank A.G. The Cold War and Me. *Bulletin of Concerned Asian Scholars*. 1997. Vol. 29, No. 3. 1997. P. 79–84.
3. Frank A.G. The Underdevelopment of Development. The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S.C. Chew, R.A. Denmark. L.: Sage, 1996.
4. Frank A.G. Human Capital and Economic Growth. *Economic Development and Cultural Change*. 1960. Vol. 8, No. 2. P. 170–173.
5. Lerner D. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East. New York : Free Press, 1964. 466 p.
6. McClelland D. The Achieving Society. 1961. Princeton, N.J. : Van Nostrand.
7. Laclau E. Feudalism and Capitalism in Latin America. *New Left Review*. 1971. No. 67. P. 19–38.
8. Frank A.G. Latin America: Underdevelopment or Revolution. L.; New York : Monthly Review Press, 1969.
9. Arrighi G. The Social and Political Economy of Global Turbulence. *New Left Review*. 2003. No. 20. P. 2–71.
10. Кардозо Ф.Э., Фалетто Э. Зависимость и развитие Латинской Америки. Опыт социологической интерпретации. Москва : Институт Латинской Америки РАН, 2002 . 220 с.
11. Evans P. Development as institutional change: The pitfalls of monocropping and the potentials of deliberation. *Studies in Comparative International Development*. 2004. Volume 38, Issue 4. P. 30–52.
12. Williams G. P. Interview with Immanuel Wallerstein "Retrospective on the Origins of World-Systems Analysis". *Journal of World-Systems Research*. 2013. No. 19. Pp. 202–210.
13. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с. URL: <http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2019/02/Kutuev.pdf>.
14. Frank A.G. Dependence Is Dead, Long Live Dependence and the Class Struggle: An Answer to Critics. *World Development*. 1977. Vol. 5, No. 4.
15. Genzlinger N. Immanuel Wallerstein, Sociologist With Global View, Dies at 88. His doctrine of the world-system, an influential theory in the field, went beyond tribes, nations and ethnic groups. *New York Times*. 2019. Sept. 10. URL: <https://www.nytimes.com/2019/09/10/books/immanuel-wallerstein-dead.html>.

16. Kutuev P., Choliy S. Mobilization in Post-Socialist Spaces: Between Imperatives of Modernization and Threats of Demodernization. *Ideology and Politics Journal*. 2018. Issue 2 (10). P. 4–22. URL: https://ideopol.org/wp-content/uploads/2019/01/_2.%201.%20ENG.%20Intro.pdf.
17. Багінський А.В. Реконцептуалізація модерної держави: автономія, спроможність, належне урядування та конфлікти. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»: Політологія. Соціологія. Право*. 2017. № 1/2 (33/34). С. 22–27.
18. Багінський А.В. Теорії модерної держави: війна та кристалізація. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»: Політологія. Соціологія. Право*. 2016. № 1/2 (29/30). С. 19–25.
19. Коржов Г.О. Феномен персональної ідентичності в епоху високого модерну. *Мультиверсум*. 2012. № 3. С. 99–109.
20. Якубин А. «Черный ящик» как необходимость левого и феминистского политического субъекта в Украине». *Гендерные исследования*. 2017. № 22. С. 140–150.

«ЛІБЕРАЛЬНИЙ МИР» ЯК КОНЦЕПЦІЯ ТА ПРАКТИКА ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТУ

Багінський А. В.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття розглядає «ліберальний мир» як концептуальний феномен останніх десятиріч. Аналізуються особливості й недоліки «ліберального миру» як миротворчої практики. Висвітлюються кейси втілення «ліберального миру» в процесі сучасних миротворчих місій. Ліберальний мир постає як утілення неоліберальних практик, що базуються на домінуванні глобальних фінансів, утілених у транснаціональних інститутах. Провал низки миротворчих місій наприкінці ХХ сторіччя зменшив ентузіазм щодо успіхів ліберальної моделі миру. Стає зрозумілим, що, крім функцій нейтральної сторони конфліктів, миротворчі сили можуть працювати із соціальними та інституціональними вимірами перехідних від конфлікту до миру суспільств. Складнощі впровадження ліберального миру спостерігалися в Боснії та Герцеговині. Розглядаються різновиди й моделі ліберального миру. Елементом ліберального миру є ліберальний консенсус, коли основні політичні та громадські сили мають одновекторне бачення динаміки до миру. Проблематичним питанням також є нав'язування моделі ліберальної держави для перехідних суспільств, яким досить складно водночас і синхронізовано проводити економічні, політичні та соціальні реформи. Виокремлюється стандартизованість ліберального миру для перехідних суспільств і робляться висновки щодо можливостей застосування в Україні. Україна має врахувати нюанси й досвід упровадження ліберального миру під час урегулювання конфліктів у світі. Оптимальною моделлю для успіху миротворчих заходів є поєднання західних стандартів миротворчості з місцевими практиками подолання насильства. На відміну від згаданих кейсів, міжнародній спільноті не потрібно сприяти відбудовувати спроможності Української держави «з нуля» в російсько-українському конфлікті. Україна має постати як активний і суверенний суб'єкт під час урегулювання протистояння на Донбасі. Фасилітація в межах громад, виявлення й задоволення потреб та інтересів жертв конфлікту, комплексна й послідовна інформаційна політика держави мають реалізовуватися державними інститутами відносно незалежно від можливостей і допомоги міжнародних донорів у контексті національного миру, що, звичайно, не заперечує його ліберальні й цивілізаційні складники.

Ключові слова: ліберальний мир, конфлікт, урегулювання конфлікту, неолібералізм.

Постановка проблеми. Зусилля держав у подоланні соціально-політичних конфліктів у світі позначається формуванням теоретичних і практичних підходів до вирішення проблем миру. Водночас інтервенція західних країн у соціальний, політичний та економічний плин життя конфліктних суспільств часто викликає неоднозначний вплив і має непередбачувані наслідки, а нерідко стає навіть мало ефективним витрачанням ресурсів. У зарубіжній науці цей комплекс заходів миротворчості аналізується за допомогою концепції «ліберального миру», що, зокрема, оцінюється з критичних позицій.

Серед робіт, присвячених темі «ліберального миру», варто виокремити праці О. Річмонда, Р. Макджінті, М. Ігнат'єффа, Дж. Селбі, М. Даффілда та інших. В українській соціологічній і політичній науці інтерес до цієї наукової проблеми починає лише формуватися.

Мета статті – виявлення особливостей «ліберального миру» як концепції та миротворчої практики.

Виклад основного матеріалу. Розпад радянського блоку призвів до зміни інтерпретацій конфлікту та способів установами миру. В останній чверті ХХ сторіччя миротворчі операції починають набувати все більш комплексного характеру, поєднуючи мілітарні, цивільні й гуманітарні складники. Стає зрозумілим, що, крім функцій нейтральної сторони конфліктів, миротворчі сили можуть працювати із соціальними та інституціональними вимірами перехідних від конфлікту до миру суспільств. Водночас оптимізм соціальних мислителів щодо безальтернативності ліберальної траєкторії сучасного світу мав вплив і на зміну парадигм миротворчості.

У доповіді Генерального Секретаря ООН Бутроса Галі 1992 року зазначається, що «конфлікти та війни мають розгалужені й глибокі корені. Щоб дійти до них, необхідно докласти максимальних зусиль з метою забезпечити більшу повагу до прав людини та основних свобод, сприяти стійкому соціальному й економічному розвитку в ім'я розширення кордонів процвітання, полегшити страждання, скоротити арсенали зброї масового знищення та обмежити її використання» [1, с. 2].

Підкреслюється, що при цьому суверенні держави залишаються важливим суб'єктом міжнародного співтовариства [1, с. 3]. Разом із тим зазначається, що «час абсолютного та виключного суверенітету пройшов; його теоретична концепція ніколи не підтверджувалася реальним життям. Завдання керівників держав сьогодні полягає в тому, щоб зрозуміти це й забезпечити рівновагу між потребами благого внутрішнього управління та вимогами все більш взаємозалежного світу» [1, с. 5].

Як бачимо, доклад Генерального Секретаря ООН, проголошений у 1992 році, цілком відповідає духу епохи й поділяє оптимізм західних соціальних мислителів щодо «кінця історії» та руху світової цивілізації до глобальних універсалістських ліберальних норм. Сам документ фіксує новий етап для миротворчості у зв'язку із завершенням біполярного періоду Холодної війни. На перший план виходять не лише превентивні дії із запобігання конфліктам, а й усунення й робота із соціальними причинами їх виникнення: економічною безвихіддю, соціальною несправедливістю та політичними утисками [1, с. 5].

Схожий підхід, де ООН як ключовий міжнародний актор домінує над суверенними державами, можна трактувати в дусі неолібералізму, в контексті якого функції держави на місцевому рівні піддаються ревізії з боку міжнародних політичних і фінансових сил. Проте подібний оптимізм зіштовхнувся з труднощами проведення миротворчих місій уже в межах останнього десятиріччя ХХ сторіччя. Провал низки миротворчих місій у Боснії, Руанді та Сомалі зменшив ентузіазм щодо успіхів ліберальної моделі миру.

О. Річмонд зазначає, що тип мислення епохи Просвітництва з раціональними методами та онтологією презентує проект миробудівництва як «пристрій для вирішення проблем». Тому на перший план виступають інститути урядування, а соціальна агентність суспільства, в якому розгортається миротворчий проект, відходить на другий план. Показовим є приклад Східного Тимору, де спільними зусиллями та заходами міжнародного співтовариства створено нову незалежну державу, що мало за означенням подолати наслідки конфлікту між владою Індонезії та місцевими політичними силами [2, с. 86–87].

Р. Мак-Джінті розглядає ліберальний мир як «концепцію, умову та метод, за допомогою яких провідні держави, міжнародні організації та міжнародні фінансові організації утверджують власний варіант миру через миротворчі операції, контроль міжнародної фінансової архітектури, підтримку державного суверенітету й міжнародний статус-кво» [3, с. 143].

Елементом ліберального миру є ліберальний консенсус, коли основні політичні та громадські сили мають одновекторне бачення динаміки до миру. Сутність ліберального миру розкривається через поняття «мир-як-урядування», яке полягає в тому, що ліберальна держава вибудовує локальні, державні та міжнародні аспекти миру. «Мир-як-урядування» зосереджується передусім на розбудові державних інституцій, що базуються на верховенстві права, принципах демократії, вільному ринку. Така досить активна функція держави в концепції «ліберального миру» реалізується через захист і контроль за індивідами та громадянським суспільством, причому саме урядування має чіткий міжнародний вияв, де ліберальні норми мають стати універсальними й бути втіленими через відповідні інституції гегемонії та глобальної інституціоналізації [2, с. 6].

Ліберальний мир є виявленням неоліберальних практик, що базуються на домінуванні глобальних фінансів, утілених у транснаціональних інститутах, а також пов'язані з ідеєю індивідуалізму. На думку Е. Херрінга, однією з ліній критики сучасного неолібералізму є позиціонування людського розвитку в межах глобального ринку, де все продається й купується. Тут абстрактним видається й дискурс прав людини, який у відірваності від локального контексту перетворюється на риторичні фігури [4, с. 342–343].

Із цього погляду «ліберальний мир» став наслідком еволюції концептуальних підходів до миру. У контексті теорії «ліберального миру» О. Річмонд розрізняє мир переможця, інституційний мир, конституційний мир і громадянський мир. Мир переможця, актуальний ще з часів античності, показує, що домінування та гегемонія переможця у війні є необхідною для виживання спільноти. Інституційний мир з'являється в поствестфальську епоху й зосереджує увагу на нормативному та легальному контекстах взаємодії держав у забезпеченні мирного співіснування, враховуючи міжнародні норми й міжнародні інституції. Конституційний мир відсилає до ідеї «вічного миру» І. Канта, впроваджуючи універсалістські, космополітичні цінності, зокрема демократії та вільного ринку. Громадянський мир супроводжується прямою громадянською дією за права й свободи людини [2, с. 5].

О. Річмонд пропонує три моделі ліберального миру: консервативну, ортодоксальну та емансипаторну. Перша ґрунтується на гегемонії й домінуванні та відповідає «миру переможця». Прикладом тут

може бути воєнна антитерористична операція США в Іраку й Афганістані, коли Тимчасова адміністрація фактично будувала мир через воєнне втручання. Ортодоксальна модель пов'язана з постбіполярною ерою та стосується насамперед активного створення ліберальної держави через миротворчість і перехідні інституції. Емансипаторна модель передбачає широке включення громадських організацій у процеси відновлення забезпечення прав людини та політичного представництва [2, с. 7–8].

Проблематичним питанням також є нав'язування моделі ліберальної держави для перехідних суспільств, яким досить складно водночас і синхронізовано проводити економічні, політичні та соціальні реформи. Разом із тим бажання миротворчих організацій швидко забезпечити й, головне, відзвітувати про результат, може лише нашкодити і дискредитувати ідею миру.

Також О. Річмонд розглядає конкретні кейси втілення ліберального миру в критичному ключі. Масштабна розбудова миру в Камбоджі, що коштувала сотні мільйонів доларів США, призвела до так званого «віртуального миру». Завданням перебудови держави внаслідок подолання конфлікту в Камбоджі стала трансформація від однопартійності до багатопартійності. Миротворча місія UNTAC мала бюджет 1,5 млрд доларів США і ставила за мету перезаснування державних інститутів на основі верховенства права. У конфлікті в Камбоджі були задіяні щонайменше 4 сили, що боролися за політичну владу, – Народна партія Камбоджі на чолі з Хун Сеном, FUNCINPEC – партія принца Сінахука, соціалістично орієнтовані Червоні кхмери і Фронт національного визволення кхмерів. Фактично йшлося про боротьбу між національно-визвольними, монархічними та радикально лівими політичними силами [2, с. 21].

У моделі О. Річмонда місія UNTAC представляла консервативний ліберальний мир, утілений через примус і дипломатію. Навіть за ортодоксальної моделі ініціатива уряду «згори-вниз» до суспільства не була застосована. Зрештою, Камбоджа, яка не мала досвіду розподілу влади або вільних виборів, опинилася в пастці високих очікувань щодо сталого миру як наслідку розбудови демократичних політичних інститутів [2, с. 22].

Ліберальний мир критикують за односторонність і нав'язування «згори-вниз», шаблонність та одноманітність, а також неможливість працювати зі структурними причинами конфлікту. У цьому контексті згадується ліберальний мир від ІКЕА – стандартний набір заходів, що ніби «в коробці» постачається до країни-реципієнта. У цьому плані ліберальний мир також суперечить місцевим миротворчим практикам і традиціям, оскільки не враховує соціокультурний контекст суспільства, в якому може відбуватися примирення та залучення локальних агентів.

Крім того, варто враховувати, що держави епохи модерну розвинули безпрецедентний апарат продукування конфліктів, руйнації/підпорядкування слабкіших держав, а також досягли здатності до ефективної мобілізації, яка впродовж Гобсбаумового «короткого ХХ сторіччя» та періоду, що слідує за ним, спричинялася як до емансипаторських, так і деструктивно-репресивних наслідків (про модерн і його мобілізаційний потенціал див. у публікаціях П. В. Кутуєва та С. Чолія [5; 6]).

Хибним є уявлення про неефективність політичних систем перехідного періоду постконфліктних суспільств. Ці системи відтворюються на основі неопатримоніальних практик і клієнтарно-патронажних систем суспільних відносин. Із цього погляду перехідні суспільства можуть важко сприймати демократичні та ліберальні ідеї, класифікувати їх як щось «зовнішнє» й «неприродне». Водночас зовнішні актори через модель ліберального миру можуть трактувати політичну систему як «failed state» і пропонувати механізм досягнення миру засобами оновлення та демократизації державної системи, впровадження так званого «good governance». Таке добре урядування втілюється, зокрема, через створення вебріанської держави з монополією на насилля, через вибори, після яких опозиція може контролювати монополію влади. Подібний підхід був провальним у Камбоджі, стверджує О. Річмонд, де одна зі сторін конфлікту монополізувала владу якраз унаслідок виборчих процедур [2, с. 33–34].

Під час інтервенцій ліберального миру необхідно також враховувати, що традиціоналістські клієнтарно-патронажні системи спрямовані проти індивіда: звідси впливає крихкість упровадження норм захисту прав людини як індивідуальних прав. Крім того, хибне тлумачення індивідами своїх прав призводить до слабкості громадянського суспільства, яке під час миротворчих операцій активно підтримується міжнародними донорами, проте не може схопити сутність універсальних прав і свобод людини.

На державному та інституційному рівнях клієнтарно-патронажна система породжує корупцію, що, хоча й пронизує всі суспільні сфери – від освіти до охорони здоров'я, водночас є зразком для відтворення цих суспільств на зрозумілій населенню щоденній основі. У цій ситуації реформи у сфері права можуть сприйматися як незрозумілі та ворожі щодо звичного стану справ, де патронажна ієрархія дає можливість мати почуття буденної захищеності, а також поліпшити свій соціальний статус в умовах винагороди від патрона за надану клієнтом послугу [2, с. 33–34].

Складнощі впровадження ліберального миру спостерігалися в Боснії та Герцеговині. Після укладання Дейтонських мирних умов була створена федерація Боснії та Герцеговини, а також авто-

номна Республіка Сербська. Вибори, які пройшли досить швидко після підписання угод, закріпили етнічний розподіл влади, де інститут глави держави почергово займають етнічні боснійці, серби та хорвати. В умовах післявоєнної реконструкції ініціативи з відновлення реалізувала низка міжнародних інституцій – Офіс Високого Представника, миротворча Місія Організації Об'єднаних Націй у Боснії й Герцеговині.

Однією з найбільших проблем, із якою зіткнулися розробники моделі ліберального миру в Боснії, стала політизованість етнічного поділу країни. Міжнародне управління створило в Боснії слабку конфедеративну державу, яка інституціоналізувала етнічні розділення [2, с. 56].

Політико-етнічні еліти внаслідок швидких виборів досить швидко відновили свій вплив на означених територіях. Відповідно, Дейтонські мирні угоди, які передбачали повернення мультиетнічності відновленого боснійського суспільства, не спрацювали як дорожня карта постконфліктної розбудови. Крім того, О. Річмонд указує, що впровадження індивідуальних прав за західним зразком у цьому постсоціалістичному суспільстві потребувало більш тривалої й усеосяжної роботи. Більшість громадських організацій також мали етнічну, а не національну ідентифікацію, що стало перепорою для адвокації прав людини [2, с. 70–72].

Висновки. Україна має врахувати нюанси й досвід упровадження ліберального миру під час урегулювання конфліктів у світі. Оптимальною моделлю для успіху миротворчих заходів є поєднання західних стандартів миротворчості з місцевими практиками подолання насильства. На відміну від згаданих кейсів, міжнародній спільноті не потрібно сприяти відбудові спроможності Української держави «з нуля» в російсько-українському конфлікті. Україна має постати як активний і суверенний суб'єкт під час урегулювання протистояння на Донбасі. Фасилітація в межах громад, виявлення й задоволення потреб та інтересів жертв конфлікту, комплексна й послідовна інформаційна політика держави мають реалізовуватися державними інститутами відносно незалежно від можливостей і допомоги міжнародних донорів у контексті національного миру, що, звичайно, не заперечує його ліберальні та цивілізаційні складники.

Bahinskyi A. “Liberal peace” as a concept and practice of conflict regulation

The efforts of states to overcome conflicts in the world are marked by the formation of theoretical and practical approaches to solving the problems of peace. At the same time, Western countries' interventions in the social, political, and economic currents of the life of conflict societies often have mixed effects and have unforeseen consequences, and often become even a waste of resources.

The purpose of the article is to identify the features of «liberal peace» as a concept and peacekeeping practice. An element of the liberal peace is the liberal consensus, when the main political and social forces have a one-vector vision of the dynamics towards peace. A similar approach, where the UN as a key international actor dominates sovereign states, can be interpreted in the spirit of neoliberalism, in the context of which state functions at the local level are subject to revisions by international political and financial forces.

A problematic issue is also the imposition of a model of a liberal state for transitional societies, which is difficult enough at the same time to synchronize economic, political and social reforms. At the same time, the desire of peacekeeping organizations to quickly ensure, and most importantly, to report on the outcome, can only hurt and discredit the idea of peace.

The liberal peace has been criticized for unilateralism and top-down imposition, pattern and monotony, and the inability to deal with the structural causes of the conflict. In this context, the IKEA liberal peace is referred to as a standard set of measures that is shipped «in the box» to the recipient country. In this respect, the liberal peace also contradicts local peacekeeping practices and traditions, because it does not take into account the socio-cultural context of a society in which reconciliation and involvement of local agents can occur.

Ukraine needs to take into account the nuances and experience of implementing the liberal peace in conflict resolution in the world. An optimal model for the success of peacekeeping activities is the combination of Western standards of peacekeeping with local practices to combat violence. Ukraine should emerge as an active and sovereign entity in resolving the confrontation in the Donbas. Facilitation within the community, identification and satisfaction of the needs and interests of the victims of the conflict, comprehensive and coherent information policies of the state should be implemented by the state relatively regardless of the capabilities and assistance of international donors in the context of national peace, which usually does not deny its liberal and civilizational components.

Key words: liberal peace, conflict, conflict regulation, neo-liberalism.

Література:

1. Гали Б.Б. Повестка дня для мира. Превентивная дипломатия, миротворчество и поддержание мира. Доклад Генерального секретаря в соответствии с заявлением, принятым 31 января 1992 года на заседании Совета Безопасности на высшем уровне. A/47/277, S/24111 от 02.07.1992.
2. Richmond O. and Franks J. Liberal peace transitions. Between statebuilding and peacebuilding. Edinburgh University Press, 2011. 230 p.
3. Mac Ginty, Roger. Indigenous Peace-Making Versus the Liberal Peace. *Cooperation and Conflict: Journal of the Nordic International Studies Association*. Vol. 43 (2). P. 139–163.
4. Herring E. Variegated neoliberalization, human development and resistance: Iraq in global context. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*. Volume 5. Number 3. P. 337–355.
5. Кутуев П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології: монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с. URL: <http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2019/02/Kutuev.pdf>.
6. Kutuev P., Choliy S. Mobilization in post-socialist spaces: Between imperatives of modernization and threats of demodernization. *Ideology and Politics*. 2018. Issue 2. С. 4–24. URL: <https://ideopol.org/wp-content/uploads/2019/01/2.201.ENG.Intro.pdf>.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У ДОСВІДІ ДІЯЛЬНОСТІ НЕУРЯДОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Баханов О. Ю.,

викладач факультету соціології і права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0003-4868-4096

У статті розглянуто діяльність неурядової організації починаючи з 2014 р. у напрямі соціально-педагогічної підтримки дітей та молоді вимушених переселенців та дітей і молоді, що залишились у зоні конфлікту.

Метою статті є опис соціально-педагогічної та соціальної допомоги представників YMCA України дітям та молоді вимушеним переселенцям та тим, що постраждали у зоні конфлікту.

YMCA України в процесі інтеграції дітей та молоді переселенців у місцеві територіальні громади шукала різні можливості для їх підтримки на всіх рівнях. Створення відкритого та безпечного простору надихало дітей та молодь, їхні сім'ї на соціальні зміни та адаптацію. Спільно відбувалися пошуки найкращих соціальних програм та повної інтеграції у територіальні громади. Навіть додатково в західних регіонах проводилась реабілітація воїнів АТО.

Зрештою, можна сказати, що проведена діяльність сприяла інтеграційним зусиллям волонтерів неурядової організації. Діти та молодь, члени їх сімей, всі, хто виявив бажання бути членом організації, змогли інтегруватись у територіальні громади своїх міст.

На підставі діяльності організації можливо побачити, що у 2014–2015 рр. соціально-педагогічна підтримка мала здебільшого соціально-психологічну та інформаційну складові частини, а надалі сприяла адаптивно-інтеграційним процесам. Відповідно, нині глибока інтеграція розмила кордони між переселенцями та місцевим населенням. Підтримка з боку волонтерів організації дітей та молоді вимушених переселенців надихає їх на краще життя та впевненість у дружній підтримці, формує атмосферу безпечного простору та зацікавлює в пошуку цікавого дозвілля.

Ключові слова: діти та молодь, вимушені переселенці, соціально-педагогічна підтримка, YMCA України.

Постановка проблеми. На початку 2014 р. наша країна постала перед новими викликами життя. Люди мали світлі очікування кращого життя. Але, на жаль, відбулось протистояння з владою, яке перетворилось на справжню революцію. Великий потік переселенців зі сходу України поставив низку нових завдань у соціальній сфері перед урядовими і неурядовими організаціями, міжнародними партнерами.

Відповідно до ситуації в країні YMCA України почала працювати із переселенцями. Пріоритетною групою обрано дітей та молодь.

Відповідно до проблематики соціально-педагогічної підтримки можна виділити низку вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких можна назвати Т. Алексеєнко, О. Безпалько, В. Бочарову, Н. Бугаєць, Ю. Василькову, Т. Василькову, В. Гурова, З. Зайцеву, І. Звереву, А. Капську, Г. Лактіонову, Л. Мардахаєва, С. Толстоухову, І. Трубавіну, Ж. Петрочко.

Через ситуацію, що склалася у 2014 р. в Україні, YMCA обрала одним із головних своїх пріоритетів роботу з внутрішньо переміщеними особами, а також дітьми та молоддю в зоні конфлікту, співпрацюючи в цьому питанні з ЮНІСЕФ та іншими партнерами. Кардинал Любомир Гузар сказав: «Допоможіть біженцям, і вони будуть апостолами єдності України».

Для визначення соціально-політичної позиції організації, на основі якої будувалась вся наступна соціальна та соціально-педагогічна діяльність у 2014 р., було прийнято Меморандум миру і єдності, любові та взаємоповаги YMCA України.

Мета статті – опис соціально-педагогічної та соціальної допомоги представників YMCA України дітям та молоді вимушеним переселенцям та тим, що постраждали у зоні конфлікту.

Завданнями є:

- 1) опис соціально-політичної позиції організації в контексті соціально-педагогічної діяльності;
- 2) перелік видів та форм соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю вимушеними переселенцями на всіх рівнях;
- 3) перелік видів та форм соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю, що залишились у зоні конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Допомогу переселенцям у 2014 р. було вирішено надавати в таких напрямках: запросити дітей та сімей зі Східної України та Криму до таборів у Західній Україні та на молодіжний форум у Трускавці; організувати туристичні походи та табори на Західній Україні; провести тренінги, створити відеоролики про проведену роботу; організувати фотовиставку «Молимося за мир» та інше.

Було вирішено надати максимальну допомогу переселенцям через локальні організації: допомога у придбанні канцтоварів дітям до школи, адаптація до нових умов життя та залучення до діяльності у таборах та в програмах локальних організацій, а також інші види допомоги.

Відповідаючи на виклики сьогодення, локальні організації долучилися до роботи з підтримки дітей вимушених переселенців. У рамках роботи з внутрішніми біженцями YMCA України співпрацює з державними адміністраціями, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, організацією Крим SOS – виконавчим партнером УВКБ ООН в Україні. Представники Національного офісу стали членами спеціальних структур ООН, створених в Україні для допомоги у подоланні кризи: кластеру з освіти, кластеру з захисту дітей та кластеру з мінної безпеки.

Було організовано другу фотовиставку «Молимося за мир» ("Pray for Peace") силами волонтерів різних країн: Україна, Білорусія, Росія, Ізраїль, Китай та Канада. Виставка побувала в різних містах України, Білорусі, Нідерландів, Чехії.

Перша міжнародна фотовиставка «Pray For Peace» («Молимося за мир») розпочала подорожувати Україною з 27 вересня 2014 р. Вона також відбулась у Білорусі, Данії, Бельгії.

У серпні 2014 р. в Києві відбулася урочиста церемонія нагородження переможців Національного конкурсу «Волонтер року 2013», яка була організована Центром волонтерату «Добра Воля» та підтримана Міністерством соціальної політики України, Секретаріатом Кабінету Міністрів України, Ресурсним Центром «Гурт», Урядом Королівства Швеція, Швейцарським бюро співробітництва в Україні та компанією «Кока-Кола Україна».

В. Слободянюк, президент YMCA Східного Криму (Крим), переміг у номінації «Освіта та виховання» цього Національного конкурсу «Волонтер року 2013». Він у скрутний для нашої країни час зі своєю командою допомагав переселенцям із зони АТО, які тимчасово приїхали до Щолкіного, в питаннях поселення (52 сім'ї) та працевлаштування (10 осіб), збору теплих речей.

Після зустрічі з представниками UNICEF (Міжнародний Дитячий Фонд ООН) організація отримала грант на проект допомоги дітям на тимчасово непідконтрольній території Луганської області. Ключову роль у цьому проекті відігравали YMCA Антрациту та YMCA Красного Луча.

Програма «Допомога у кризі»: гуманітарна допомога дітям переселенцям та членам їх сімей (2014–2018).

Програма «Допомога у кризі» включала в себе благодійні пожертвування міжнародних партнерів, які були направлені на реалізацію соціально-значущих проектів локальних організацій щодо прямої допомоги внутрішньо переміщеним особам. Ця діяльність допомогла дітям та молоді сімей переселенців інтегруватись у нове молодіжне середовище, підтримати свій психологічний стан та відчувати себе комфортно у суспільстві.

YMCA України у 2014–2015 рр. провела численні заходи для дітей та молоді завдяки благодійній допомозі закордонних партнерів з YMCA Канади (Калгарі), Чехії, Данії, Швейцарії, США та Шотландії.

Події за програмою «Допомога у кризі» (2014–2015):	Кількість осіб
Різдвяні подарунки та індивідуальна допомога	6300
Учасники таборів та фестивалів	1088
Отримали шкільні набори та форму	825
Отримали теплий одяг та харчування	667
Учасники реабілітаційних програм «Доктор - Клоун»	320
Відвідували різноманітні програми YMCA України	650
Загалом	9850

YMCA України складається з 25 локальних організацій. За цей час кожна організація реалізувала низку соціальних проектів та заходів для дітей та молоді вимушених переселенців.

Волонтери YMCA Києва, Львова, Здолбунова, Верховини та інших організацій постійно проводили ігрові програми для дітей-переселенців зі сходу України.

У низці програм та заходів YMCA Волинської області (зокрема у таборах на Світязі) взяли участь діти біженців та вимушених переселенців із Криму, Красного Луча; у Луцьку та Верховині проходили благодійні концерти для постраждалих учасників АТО та для переселенців.

YMCA Києва влітку 2014 р. проводила регулярні виїзди волонтерів до Пущі-Водиці (під Києвом), де на базах відпочинку під патронатом соціальної служби тимчасово були розселені сім'ї біженців, для соціальної роботи з їх дітьми, які увесь день знаходяться без нагляду батьків. У другій половині року було проведено кілька благодійних концертів. До заходів із дітьми в Пущі-Водиці долучалися волонтери YMCA «Простір» із міста Рівного (К. Демидюк зі своєю програмою «Клоуни – дітям»).

YMCA Києва придбала обладнання та у жовтні 2014 р. розпочала скаутські заняття для дітей вимушених переселенців. Придбано скаутське спорядження (YMCA Добровеличківка, Красний Луч, Антрацит).

YMCA Києва, Кіровограду, Здолбунова придбали (2014) канцтовари для школи дітям переселенцям, новий одяг та взуття, засоби гігієни для малюків; YMCA у Верховині, Здолбунові, Києві та Кіровограді придбали теплі речі та овочі; було надано допомогу дітям та молоді YMCA Луганська, YMCA Антрациту та YMCA Криму. Також було поширено подарунки від YMCA Ісландії.

Знято відеоролики про роботу з вимушеними переселенцями у Верховині, Києві, Луцьку, Здолбунові, Львові. Денні та наметові табори (2014) у Дубно, Верховині, Здолбунові, Умані було проведено за участю дітей переселенців.

Учасники молодіжного форуму «Єднаємось заради миру» у Трускавці розглядали питання вирішення молодіжних проблем та адаптації переселенців до змінених умов життя.

Незважаючи на складну ситуацію, YMCA м. Красний Луч реалізувала свій проект «Спортивна сім'я – здорова нація» (2014) на базі НВК №6 «Сузір'я».

Було надано матеріальну допомогу (2014) родині загиблого на майдані В. Зубенка з «Небесної сотні», а його брат Тихон узяв участь у волонтерському проекті у Франції.

Важливою програмою, що сприяла соціально-педагогічній підтримці та вирішенню конфліктних ситуацій у суспільстві, став **соціальний проект «Корені примирення»** («Peace Work Institute») – це комплекс різноманітних семінарів, спрямованих на вирішення конфліктних питань у сфері молодіжної співпраці у післявоєнних країнах (2015–2018).

Учасники проекту на семінарах аналізують причини проблем і конфліктів, обговорюють особливості digital-активізму, здійснюють критичний аналіз візуальних образів і їх впливу на свідомість людей.

З 2015 р. щороку за проектом «Корені примирення» проводяться навчальні табори "It's mY camp" у Грузії. У 2016–2018 рр. це Orange Camp у Тбілісі (учасники із Грузії, Азербайджану, України, Вірменії, Росії, Чехії) – «Мистецтво заради миру» (Art4Peace). Табори спрямовані на підвищення активності молоді щодо мирного вирішення конфліктів у Європі.

У рамках проекту «Корені примирення» у 2018 р. проведено проект «Імпульс для міжкультурного діалогу» в Білорусі та семінар у Будапешті «PEACE (мир, е-активізм та освіта ведення кампаній)».

У 2018 р. відбувся національний тренінг YMCA України «Корені примирення», на якому Н. Вайнілович та М. Студілко, учасники програми Roots for Reconciliation від YMCA Europe у рамках проекту Peace Work Institute, поділилися досвідом, отриманим на навчальних сесіях у Грузії та Німеччині. У рамках Peace Work Institute у 2017–2018 рр. вони взяли участь у трьох міжнародних проектах, присвячених темі трансформації конфлікту через мистецтво (ART4PEACE, Мистецтво для миру), Digital Activism (цифровий активізм: використання сучасних технологій для популяризації ідей та залучення людей) та подолання націоналізму.

Відбулись цікаві локальні та регіональні події, зокрема, у Львові та Житомирі заходи на тему «YOUTH TALKS: молодь, мир та безпека», присвячені питанню активної участі молоді у розбудові миру та безпеки.

Для вирішення соціальних проблем, інтеграції дітей та молоді вимушених переселенців у територіальні громади та програми локальних організацій було реалізовано **міжнародний соціальний проект «Шлях до миру» (2015–2016)**, який був підтриманий Молодіжною Європейською Фундацією за фінансової підтримки Ради Європи. Проект був націлений на соціалізацію внутрішньо-переміщених осіб у нових громадах та залучення їх до діяльності YMCA на локальному рівні. У 2015–2016 рр. у проекті взяли участь 7 локальних організацій YMCA. На першому етапі учасники взяли участь у молодіжному форумі, на другому реалізовували 7 локальних соціальних проектів, спрямованих на побудову миру та забезпечення примирення, а також на інтеграцію переселенців у територіальні громади та їх залучення до діяльності молодіжних організацій YMCA і реалізацію власних соціальних проектів.

Було проведено низку локальних проектів: велопробіг (YMCA Кременчук); проект «Графіті миру» (YMCA Житомир); проект «Ігри заради миру» (Волинська YMCA).

Волонтери YMCA м. Боярка разом із молоддю з числа вимушених переселенців створили **соціальний ролик «Кінцева станція – мир»**. Багатьом людям за останні кілька років довелося покинути свої домівки і кардинально змінити звичне життя. Хтось зміг швидко знайти роботу, нових друзів, житло. А дехто досі потребує допомоги та підтримки. Інколи достатньо просто теплого слова та усмішки, щоб показати людям, що ви небайдужі, що ваші серця відкриті до тих, хто поруч. Не бійтеся ділитися добром, його від цього стає тільки більше.

Діяльність локальних YMCA у зоні конфлікту

Незважаючи на напружену ситуацію у східному регіоні, YMCA продовжує підтримувати дітей та молодь на всій території України.

Соціальний мініпроект YMCA Луганськ: «Несіть мир від серця до серця». YMCA Луганська, попри те, що частина її членів переїхала в інші міста після обстрілів 2014 р., продовжила свою роботу в Луганську. Волонтери організували у 2014–2016 рр. соціальні програми та проекти для незахищених верств населення.

У грудні 2015 р. проведено тренінг «Несіть мир від серця до серця». Юнаки та дівчата розповідали один одному про свої переживання, тривоги і проблеми, ділилися мріями про найважливіше, брали участь в іграх, виконували завдання тренерів, вчилися взаємодіяти один з одним у різних, модельованих тренерами, ситуаціях, шукали можливі і загальні шляхи взаєморозуміння в палітрі найрізноманітніших точок зору на те чи інше питання. У процесі всього тренінгу були і сльози, і радісний сміх. У поведінці молодих людей найчастіше домінувала емоційна складова частина, вона особливо загострюється у важкий час. Дуже важливо, в якій формі і в якому колективі ці емоції будуть вириватися назовні і хто допоможе направити їх в розумне, добре і конструктивне русло. Тренінг допоміг зняти внутрішню напругу, дав змогу молодим людям виговоритися, дав імпульс для здорового росту зерна надії на мирне майбутнє. Наше послання до всіх людей землі: «Несіть світ від серця до серця». Також були проведені інші соціальні проекти.

Соціальні акції в дитячому туберкульозному диспансері (Луганська YMCA), проведені волонтерами Луганської YMCA, принесли масу емоцій як маленьким пацієнтам, так і самим волонтерам. У диспансері перебували діти різного віку, від двох років до сімнадцяти. І всі вони, як один, чекають свята. Майже всі діти позбавлені щоденного контакту з батьками, але кожен із них мужньо виносить всі тяготи життя. Вони радіють звичайним речам – цукеркам, іграшкам, увазі. Діти із задоволенням беруть участь у веселих іграх, читають вірші, відгадують загадки і танцюють.

Молодь у подальшому починає шукати своє місце в суспільстві. Поштовхом до змін стала можливість отримання освіти на території, яка не задіяна у зоні конфлікту. Переїзд на захід України, пошук роботи та можливостей навчання сприяли переселенню, а також переїзду частини лідерів організації і організації соціально-педагогічної діяльності в місцях переїзду.

Україно-шведський проект «Молодь у розвитку IV» (2015–2017), підтриманий SMC/SIDA, став сходинкою розвитку YMCA України та сприяв інтеграції вимушених переселенців до територіальних громад.

Метою проекту була підтримка локальних організацій в їх діяльності відповідно до підходу, що базується на правах людини (HRBA) як їх внутрішньому пріоритеті, наприклад, шляхом підвищення обізнаності в питаннях прав людини та інформованості широких мас у питаннях проблем молоді, підвищення внутрішньої компетентності із HRBA та вдосконалення внутрішньої документації (внутрішніх політик) з точки зору HRBA.

Підсумки міжнародного проекту «Молодь у розвитку IV» (2015–2017).

Збільшилась кількість молодих людей вразливих категорій (тимчасових переселенців), що систематично брали участь у діяльності наших організацій. Також молоді лідери використовували набуті навички адвокації для зміцнення конструктивного діалогу між партнерами проекту та органами влади.

Згідно із загальною метою проекту молодь стала частиною інклюзивних громад, шанованих самими собою та іншими, і має надію на майбутнє, в тому числі у власному розвитку та діяльності у своїй локальній організації.

YMCA України, за підсумками проекту, змогла увійти у правозахисне поле молодіжних організацій через інтеграцію, захист прав та надання можливостей молоді розвивати молодіжне громадянське суспільство та підвищила обізнаність молоді щодо молодіжних проблем та засобів впливу на їх вирішення та лобювання у державних органах.

Було досягнуто проміжних цілей:

1) застосовуючи принципи, засновані на правах, організації YMCA опанували методи та стратегії, що допомагають ефективніше вирішувати проблеми молоді;

2) громада та особи, що приймають рішення, підвищили свою обізнаність із конкретних питань, що стосуються молоді, а саме: організації YMCA встановили зв'язки з особами, що приймають рішення на місцевому та національному рівні, та, активно інформуючи про проблеми молоді, домоглися розуміння їх нагальності;

3) організації надають простір для участі та мобілізації молоді. Включено вимушених переселенців у процес прийняття рішень.

Першого року проведено національні семінари «Права молоді та дітей і їх адвокація в українському суспільстві», «Правові принципи діяльності громадських організацій», «Виклики та пріоритети організації», майстер-класи із форум-театру на тему «Захист прав дитини та молоді».

Узявши участь у низці тренінгів із прав людини, наші лідери з 9 локальних організацій познайомилися та навчилися використовувати в діяльності власних локальних організацій підхід, заснований на правах людини (HRBA).

Цільовою аудиторією проекту було визначено внутрішньо переміщених осіб та волонтерів YMCA України.

Протягом другого року учасники проекту вивчали такі теми: «Права людини», «Адвокація», «Основи побудови тренінгів». Було проведено «Майстерню просвітницьких програм з прав дитини» для лідерів локальних організацій – учасниць проекту, де були розроблені просвітницькі ігри, сценарій форум-театру та перелік інформаційно-освітніх тренінгів із прав людини для використання у роботі з молоддю.

Третього року лідери ділилися досвідом із проведення найкращих заходів та практик згідно з підходом, заснованим на правах людини. Було проведено семінар «Гендер, права людини та релігія», розглянуто нові інструменти донесення до молоді інформації про права людини. У 2017 р. була створена соціальна вистава «Заради тебе» театр-студії «Чіґа Біґа» (YMCA Нижнє Селище), яку побачили діти та молодь Кременчука, Києва, Боярки, Рівного, Луцька.

За підсумками проекту 10 локальних організацій змогли розширити перелік своїх програм, реалізували 12 мінігрантів (табори, театральні вистави, школа батьківства, група взаємодопомоги, ігрові та інші види діяльності). Організація надає простір для молоді та спонукає до дій.

У семи організаціях з'явилися молодіжні центри (Верховина, Боярка, Луцьк, Львів, Кременчук, Кропивницький, Одеса), які на різних умовах отримали в оренду приміщення для своєї діяльності. А наші закордонні партнери підтримали їх діяльність, і завдяки їх допомозі центри у Львові, Луцьку, Одесі та Верховині змогли потужно розвиватись.

Представники УМСА взяли участь у робочій групі ООН із питань розробки мінімальних стандартів щодо захисту прав **під час надзвичайних ситуацій** для України (2015). Учасниками групи були адаптовані 7 міжнародних мінімальних стандартів захисту прав дітей під час надзвичайних ситуацій.

Свою діяльність у підтримці переселенців організації організовували на основі принципів правового підходу HRBA у власній політиці, стратегічних планах, під час проведення адвокаційних заходів:

– **підзвітність** включає зрозумілу і докладну звітність перед членами організації, молоддю, донорами, партнерами; конкретні показники, за якими оцінюється проектна діяльність; відповідність дій цілям; відповідальність за якість роботи та передачу досвіду; члени організацій використовують звітні документи задля реалізації своїх прав у рамках і за межами власних організацій;

– **недискримінація** включає прийняття, любов, відсутність пресингу, насильства, взаємоповагу, рівність умов, відносин, можливостей, доступ до інформації та до прийняття рішень, використання правових принципів та політик, толерантне ставлення та рівні права для всіх;

– **прозорість** допомагає бути відкритими у всьому: в публічності та зрозумілості діяльності організації, джерелах фінансування і їх використання, наданні доступу до прийняття рішень та ефективного висвітлення подій; організації є максимально прозорі всередині і за власними межами;

– **участь** – це включення, залучення молоді, розуміння ролі молоді, отримання практичних навичок і знань.

Реалізовано спільний проект з ЮНІСЕФ (Дитячим фондом ООН) «Заходи з порятунку дівчаток і хлопчиків шкільного віку на неконтрольованій урядом території» для підтримки дітей та молоді в YMCA Антрациту та YMCA Красного Луча Луганської області (2015).

У рамках проекту проводились навчання вчителів та школярів протимінної безпеки, першої долікарської допомоги та психосоціальної допомоги. Діти та молодь (6000 учасників) змогли подолати психологічні проблеми та згуртуватись навколо програм YMCA у школах регіону. В результаті молодь змогла адаптуватись і вийти на порівняно звичайний ритм життя.

Для організації соціально-педагогічної роботи в зоні конфлікту представники організації взяли участь у зустрічах-семінарах із протимінної діяльності для парламентарів і представників громадянського суспільства та у семінарі щодо питань інформування про мінну небезпеку для дітей в Україні (2015), організованому Дитячим Фондом ООН (ЮНІСЕФ) для представників міжнародних,

державних та громадських організацій, які проводять навчання дітей, молоді та педагогів в Україні з цієї тематики. На них були представлені напрацювання YMCA у сфері мінної безпеки – **просвітницько-профілактичну гру «Дивись під ноги!»**, яка визнана експертами-практиками найкращим навчальним матеріалом із цієї тематики для середнього шкільного віку. Вона неодноразово використовувалась для навчання мінної безпеки під час роботи з молоддю в дитячих таборах та зонах потенційної мінної безпеки. Міносвіти надала гриф для використання в навчальних закладах навчальним посібникам із мінної безпеки, першої допомоги, психосоціальної підтримки (право на життя) та просвітницько-профілактичній грі «Дивись під ноги!».

У 2016 р. відбулась конференція YMCA Європи з питань біженців в Амстердамі. Українська делегація додала до резолюції конференції що необхідність роботи і з внутрішньо переміщеними особами настільки важлива, як і робота з біженцями з інших країн. Питання підтримки переселенців обговорювали учасники спільних міжнародних проектів у 2016–2017 рр. у Німеччині та Литві. З української сторони це була молодь, що інтегрувалася в локальні місцеві організації YMCA України.

У 2017–2018 рр. в YMCA Антрацита і в YMCA Красного Луча реалізовано проект «Схід» (підтриманий SMC), спрямований на психосоціальну підтримку близько 1000 дітей, які постраждали від військових дій на сході України. Проект сприяв підвищенню їхньої безпеки у сфері мінної безпеки та першої медичної допомоги.

Соціальний проект «Схід» (2017–2018) або «Діти шкільного віку в конфлікті, неурядова територія (NGCA)» було здійснено в Антрациті і Красному Лучі Луганської області. Цей проект був ефективним продовженням попереднього проекту, проведеного за підтримкою ЮНІСЕФ у 2015 р.

Мета проекту – підвищити обізнаність дітей шкільного віку та їх родин щодо прав людини / ППЛ та питань безпеки та посилити здатність до психологічної адаптації і стійкості в кризових ситуаціях. Лідери створювали у навчальних закладах території безпечного простору. Молодь отримала нову інформацію та нові навички щодо безпеки під час воєнних конфліктів, зокрема щодо мінної безпеки, першої допомоги та психосоціальної стабільності. В результаті підвищилась здатність молодих людей до позитивного виходу із кризової ситуації.

Після обговорення цілей ООН 2030 у YMCA Антрацита і Красного Луча пріоритетом була обрана ціль № 6 (Забезпечення наявності і раціонального використання водних ресурсів і санітарії для всіх). У рамках реалізації цієї цілі було проведено екологічні суботники. Молодь усвідомила, що від її рішень і дій щось залежить в її рідному місті, а отже, залежить в її житті загалом. Важливим результатом цієї акції було більш свідоме ставлення до себе і своїх вчинків, а також розуміння, що дорослі можуть надати підтримку в реалізації ініціатив молоді.

Учасники проекту, обговорюючи права людини, розглядали стосунки у своїй сім'ї та стосунки в школі, обговорювали спектр своїх прав і обов'язків. Збільшилася кількість людей, що знають свої права і готові виборювати їх. Права людини / ППЛ розглядались як один із ключових елементів демократичного управління організацією на національному та місцевому рівнях.

Загалом у проекті взяли участь 968 молодих людей, 43 шкільних вчителів і 2 психолога. За час проведення проекту жодна дитина не підірвалася на міні, не було скоєно жодного суїциду. Обстановка в школі і сім'ях стала більш доброзичливою, менш конфліктною. На 9,8% збільшилась кількість звернень до вчителів за порадою і підтримкою.

У школі лідерів навчено 50 лідерів, проведено 14 занять. Тренінги сприяли підвищенню впевненості в собі і участі лідерів у системі студентського самоврядування. У лідерів сформована мотивація і бажання брати відповідальність на себе. Вони брали участь у проведенні тренінгів для учнів шкіл (проведено 154 заняття-тренінга для 956 учнів) та допомагали у проведенні пришкольніх таборів як помічники вожатих.

Підсумком проведення соціального проекту **«Схід» (2017–2018)** стало забезпечення рівних можливостей для членів YMCA на підконтрольній і непідконтрольній території України. Школа лідерів, окрім знань із різних аспектів лідерської діяльності, дала дітям та молоді життєві навички, які допомагають ефективно спілкуватися і соціалізуватися в кризовій ситуації. З'явилися нові теми у роботі з дітьми та молоддю: «Права людини», «Гендер» і «Пріоритети ООН». Нова інформація за цими темами розширила світогляд учасників та змінила їх ставлення.

Висновки. Завдяки проектам та програмам за цей час було охоплено біля 15 тисяч молодих людей – тимчасових переселенців та членів їх сімей. Зрештою, вдалося включити 10–15% молодих людей переселенців у 75% видів діяльності. А YMCA Львова та Нижнього Селища створили професійні театральні вистави за участю молоді тимчасових переселенців.

Організація продовжує здійснювати аналогічні програми. І можна сказати, що наприкінці 2018 р. діти та молодь, що переїхали із зон конфлікту, інтегрувались у місцеві громади, хоча залишилось багато соціальних, економічних та побутових питань, над якими ще необхідно буде працювати нам всім разом.

Bakhanov O. Socio-pedagogical support of children and young adults of internally displaced persons in the hands-on experience of non-governmental organization

The article examines the activities of a non-governmental organization since 2014 in the direction of social and pedagogical support for children and youth of IDPs and children and young people who remain in the conflict zone.

The purpose of the article is to describe the socio-pedagogical and social assistance provided by YMCA Ukraine's children and young people to IDPs and those affected by the conflict.

The YMCA of Ukraine in the process of integrating displaced children and young people into local territorial communities sought various opportunities to support them at all levels. Creating an open and safe space has inspired children and young people, their families, to social change and adaptation. The best social programs and full integration into the territorial communities were jointly pursued. Even in the western regions, the anti-terrorist operation was rehabilitated.

As a result, it can be said that the activities facilitated the integration efforts of the NGO volunteers. Children and young people, their families, all who wanted to be members of the organization were able to integrate into the territorial communities of their cities.

Based on the activity of the organization, it can be seen that 2014–2015 socio-pedagogical support had mostly socio-psychological and informational component, and further facilitated adaptive-integration processes. Accordingly, today, deep integration has blurred the boundaries between displaced persons and the local population. Volunteer support for children and young IDPs encourages a better life and confidence in friendly support. It creates an atmosphere of safe space and is interested in finding interesting leisure.

Key words: children and youth, IDPs, social and pedagogical support, YMCA of Ukraine.

Література:

1. Акмалова А.А. Социальная работа с мигрантами и беженцами : учеб. пособие / А.А. Акмалова, В.М. Капицын ; [отв. ред. П.Д. Павленко]. Москва : ИНФРА-М, 2008. 220 с.
2. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І.Д. Звереві. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.
3. Жданович Ю.М. Соціально-педагогічна підтримка дітей вимушених переселенців як наукова проблема. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наук. праць. М-во освіти і науки України, АПН України, Ін-т проблем виховання; редкол.: І.Д. Бех, Г.П. Пустовіт, Ж.В. Петрович та ін. Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д.Г. 2015. Вип 19, кн. 1. С. 204–213.
4. Жданович Ю.М. Соціально-педагогічна підтримка дітей вимушених переселенців. *Соціально-педагогічна підтримка дітей та учнівської молоді* : монографія / Алексеєнко Т.Ф., Жданович Ю.М., Куниця Т.Ю. Малиношевський Р.В., Сергєєва Н.В.; за заг. ред. Т.Ф. Алексеєнко. Київ : ТОВ «Задруга». 2017. С. 132–155.
5. Жданович Ю.М. Соціально-педагогічні проблеми дітей вимушених переселенців та напрями їх соціально-педагогічної підтримки. *Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери* : збірник матер. міжнарод. наук.-практ. конф. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 42–45.
6. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>
7. Монографія / Алексеєнко Т.Ф., Жданович Ю.М., Малиношевський Р.В. та ін.; за заг. ред. Т.Ф. Алексеєнко. Київ : Задруга, 2017. 168 с.
8. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посібник для практиків соціальної сфери / Мельник Л.А. та ін. ; за ред. Волинець Л.С. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.
9. Соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами в сучасних умовах : навчальний посібник [для студ. і магістр. спец-тей «Соц. робота» і «Соц. педагогіка»] / І.О. Григоренко, Н.М. Савельєва. Полтава : ПНПУ, 2017. 100 с.
10. У Клубі Кабінету Міністрів відзначили переможців Національного конкурсу «Волонтер року 2013». URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/247554782>.

ЖИТЛОВА СТРАТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ДЕЯКІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Бєлєнок О. А.,

*науковий співробітник відділу соціальних структур
Інституту соціології Національної академії наук України*

Мацко-Демиденко І. В.,

*кандидат соціологічних наук,
старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Стаття присвячена проблемі житлової стратифікації населення сучасної України. З'ясована низка соціодемографічних та соціоекономічних характеристик власників, співвласників та наймачів житла. Емпіричну базу роботи склали дані проекту Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (n=1800), а також інформація Державної служби статистики України.

Проаналізовані контури соціальної структури українського суспільства, що характеризують значну варіабельність житлових умов населення України. Найбільш диференціюючими ознаками у визначеному контексті виявилися: тип населеного пункту, вік респондента, матеріальне становище сім'ї. Більше злиднених громадян виявлено серед тих, хто мешкає в комунальних умовах, більший відсоток незаможних – серед мешканців окремих квартир та індивідуальних будинків, більша кількість заможних – серед громадян, що мешкають в орендованому житлі.

Одноосібні власники квартир після приватизації, а також купівлі менше фігурують у Києві, ніж в інших типах населених пунктів, а найбільше – у великих містах. У Києві більш поширений варіант бути одним зі співвласників житла. Одноосібні власники житла внаслідок дарування частіше зустрічаються у сільській місцевості, а статистика оренди житла більша в містах.

Встановлено, що у старшому віці кількість тих, хто має статус співвласника житла, зменшується. Також зменшується у середньому і особливо старшому віці кількість орендарів житла. Проте з віком простежується чітка тенденція збільшення кількості одноосібних власників житла після його приватизації. Справа в тому, що до дорослого життя заходять покоління, які, на відміну від покоління своїх дідів та батьків, масово не брали участі в пострадянській приватизації житла.

Визначено пріоритетні напрями житлової політики України, а також перспективи подальших досліджень з цієї проблематики. Адресовано вченим (соціологам, економістам, демографам), студентам, держслужбовцям.

Ключові слова: житло, житлові умови, соціальна нерівність, житлові класи, групи за доходами, житлова політика.

Вступ. Потреба в житлі належить до базових потреб людини, право на житло є безумовним соціальним правом поряд із правом на працю, охорону здоров'я та освіти. Для більшості українських домогосподарств житло є головним, а для багатьох – і єдиним фінансовим активом, найбільш цінним ресурсом, який залишився від радянського ладу. Рівень житлової забезпеченості, комфортності домашньої оселі та доступність місця проживання становлять засадничі умови якості життя громадян, є важливим фактором повноцінного розвитку людського потенціалу, а отже, соціально-економічного розвитку країни.

Нерухомість як об'єкт власності, кількісні та якісні показники, що її характеризують, а отже, її вартість і престиж є інформативним відображенням соціальних процесів та відносин, важливим чинником соціальної стратифікації, привертають до себе увагу багатьох учених. Виходячи з викладеного вище, **актуальність** дослідження стану та динаміки житлових умов населення, житлової стратифікації суспільства в умовах ринкових трансформацій не викликає сумнівів.

Аналіз останніх публікацій. Взаємозв'язок соціальних процесів і житлових умов як одного зі складників рівня та якості життя населення досліджувались у працях О. Макарової, Л. Черенко

та ін. Вивченням бідності за умовами проживання займалися О. Васильєв, В. Шишкін та ін. Поселенський розподіл населення України за рівнем комфорту життя аналізувала О. Бутова, характеристики нерухомості респондентів як чинник соціальної стратифікації розглядала Є. Ковальська. Практику реалізації державної соціальної і, зокрема, житлової політики України узагальнила Е. Лібанова.

Соціально-демографічні особливості забезпеченості населення житлом та нерівності життєвих шансів на покращення свого житлового становища вивчали російські соціологи Н. Тихонова, О. Бурдяк, О. Безсонова та ін.

Характеристики нерухомості (престижність району, тип будинку) в працях західних учених Г. Найт (Knight), Н. Прасад (Prasad), Е. Валдер (Walder) розглядаються як важливий стратифікуючий чинник. Житлу як одному з ключових аспектів матеріальної нерівності, як найбільш вартісному активу домогосподарства присвячені роботи інших іноземних дослідників: А. Хенлі (Henley), Р. Яо, Х. Жанг (Yao, Zhang), М. Хафнер (Haffner). Незважаючи на значні досягнення вказаних учених, проблематика житлової стратифікації ще не досить розроблена. Зокрема, в багатьох роботах не знайшло достатнього висвітлення право на володіння нерухомістю як один з найважливіших чинників соціальної стратифікації в перехідних суспільствах.

Отже, **метою** статті є аналіз житлової забезпеченості населення сучасної України, низки соціально-демографічних та соціоекономічних характеристик власників, співвласників та наймачів житла, а також пропозиції конкретних заходів щодо вирішення житлового питання в Україні в рамках сильної соціальної політики держави.

Емпіричну базу статті становлять результати загальнонаціонального моніторингу громадської думки, який з 1992 р. проводить Інститут соціології НАН України за репрезентативною за основними соціально-демографічними ознаками для дорослого населення вибіркою (n=1800), також дані деяких інших дослідницьких організацій та дані Держстату України.

Виклад основного матеріалу. Житлова стратифікація – це, з одного боку, система типів житла, що утворює ієрархію на основі їх характеристик та їх співвіднесення з характеристиками відповідних домогосподарств (М. Корнев); з іншого боку, нерівність житлового становища індивідів у стратифікаційній системі конкретно-історичного суспільного устрою. «Об'єктивні характеристики житла – це сукупність кількісних показників (кількість квадратних метрів на одну людину, кількість кімнат, що припадає на кожного з проживаючих, рік побудови будинку та ін.) і якісних параметрів (місце розташування житла, наявність та якість ремонту тощо), які в сукупності визначають рівень комфорту людей, що проживають у ньому» [1, с. 36].

Згідно з даними офіційної статистики, станом на 2018 р. (див. табл. 1) житлова площа, що припадає в середньому на 1 людину, в Україні (без урахування ОРДЛО і АР Крим) становила 23,7 м² проти 17,8 м² у 1990 р. Загальна площа житлового фонду України за той самий період зросла з 922,1 млн м² до 993,3 млн м², тобто лише на 7,7%, а кількість квартир за 28 років навіть дещо зменшилася (з 17 656 тис. до 17 100 тис.). Загальна площа житла, що прийнято в експлуатацію (нового житла) у I півріччі 2018 р., склала 3,26 млн м², що становило 70,8% величини відповідного показника за аналогічний період 2017 р.

Таблиця 1

Житловий фонд України: динаміка статистичних показників (1990–2018 рр.)

Роки	Загальна площа, млн м ²	У середньому на одного жителя, м ²	Кількість квартир, тис.	Кількість сімей та однаків, які перебували на квартирному обліку на кінець року, тис.	Кількість сімей та однаків, які одержали житло протягом року, тис.
1	2	3	4	5	6
1990	922,1	17,8	17656	2638	235
1991	932,7	18,0	17827	2728	179
1992	944,7	18,2	17947	2696	166
1993	960,6	18,5	17978	2636	144
1994	962,9	18,7	18021	2578	104
1995	978,3	19,2	18303	2411	82
1996	995,2	19,7	18565	2297	56
1997	1002,6	20,0	18784	2164	47
1998	1008,4	20,2	18858	2029	37
1999 ¹	х	х	х	х	х
2000	1015,0	20,7	18921	1765	32

1	2	3	4	5	6
2001	1026,1	21,0	18960	1624	29
2002	1031,7	21,3	19023	1533	25
2003	1035,7	21,6	19049	1460	25
2004	1040,0	21,8	19075	1414	23
2005	1046,4	22,0	19132	1323	20
2006	1049,2	22,2	19107	1300	20
2007	1057,6	22,5	19183	1252	17
2008	1066,6	22,8	19255	1216	17
2009	1072,2	23,0	19288	1174	11
2010	1079,5	23,3	19322	1139	11
2011	1086,0	23,5	19327	1084	7
2012	1094,2	23,7	19370	1022	7
2013	1096,6	23,8	19368	808	6
2014 ²	966,1	22,6	16785	657	3
2015 ²	973,8	22,9	16886	x	x
2016 ²	977,9	23,1	16912	x	x
2017 ²	984,8	23,3	16987	x	x
2018 ²	993,3	23,7	17100	x	x

Джерело: дані Держстату України.

Примітка: 1) розробка звітності за 1999 рік не здійснювалася; 2) без урахування територій АР Крим і ОРДЛО

«За даними дослідників, рівень забезпеченості житлом в Україні втричі нижчий, ніж цього вимагають стандарти ООН. На одного українця припадає 23,8 м² житла, в Європі ці показники майже вдвічі вищі. Тільки на квартирній черзі (яка сама по собі є корупційним рудиментом радянського минулого, але це тема окремої розмови) перебуває понад 650 тис. українців. Гостроти проблеми додали понад 1,6 млн вимушених переселенців, учасників АТО» [2, с. 9].

На 01.01.2018 р. 61% загальної площі житлового фонду країни припадав на міста. Із загальної кількості квартир однокімнатні становили 19%, двокімнатні – 37%, трикімнатні – 33%, чотирикімнатні та квартири більшої кімнатності – 11%. При цьому знижується середня площа квартир. Наприклад, якщо в 2016 р. цей показник становив 87,2 м², то в 2017 р. – лише 78,6 м². За рівнем забезпеченості житлом наша країна все ще відстає від ЄС (менш ніж 400 квартир на 1 тис. осіб проти 486) [3, с. 2].

Таблиця 2

Динаміка забезпеченості житлових приміщень основними комунальними благами (1995–2018 рр.)

1	Питома вага загальної площі обладнаної, відсотків					
	водопровід	каналізація	опалення	газ	гаряче водопостачання	ванна
2	3	4	5	6	7	
1995	50,5	47,3	47,9	79,9	35,0	44,1
1996	52,8	49,6	50,1	80,1	37,1	46,5
1997	53,4	50,4	51,2	81,1	37,1	47,4
1998	53,8	50,8	51,7	81,0	38,0	47,7
1999 ¹	x	x	x	x	x	x
2000	54,2	51,4	52,8	81,9	38,6	48,4
2001	54,4	51,9	53,7	82,3	39,0	48,6
2002	54,9	52,4	54,2	82,4	39,2	49,2
2003	55,2	52,7	54,7	82,4	39,0	49,5
2004	55,4	53,1	55,1	82,7	39,3	49,8
2005	56,2	53,8	56,2	82,6	40,0	50,5
2006	56,4	54,0	56,8	82,8	39,9	50,9
2007	57,0	54,7	57,5	83,0	40,2	51,4
2008	57,8	55,6	59,6	83,1	41,3	52,4

1	2	3	4	5	6	7
2009	58,7	56,6	60,8	83,0	42,3	53,2
2010	59,6	57,5	62,1	83,2	43,1	54,2
2011	60,3	58,2	63,2	83,1	43,9	54,7
2012	61,1	59,0	64,1	83,2	44,6	55,7
2013	61,5	59,4	64,6	83,0	45,2	56,1
2014²	60,3	57,2	68,2	83,3	46,8	x
2015²	60,8	58,8	68,7	83,3	47,0	x
2016²	61,2	59,2	68,9	83,1	47,0	x
2017²	61,8	59,8	69,1	83,1	47,5	x
2018²	62,2	60,0	69,4	83,0	47,6	x

Джерело: дані Держстату України.

Примітка: 1) розробка звітності за 1999 рік не здійснювалася; 2) без урахування територій АР Крим і ОРДЛО

Важливий складник загальної характеристики житла – його оснащеність комунальними зручностями. Як продемонстровано в табл. 2, забезпеченість житлових приміщень комунальними послугами з 1995 р. по 2018 р. (у т.ч. забезпеченість такою побутовою зручністю, як ванна, з 1995 р. по 2013 р.) у цілому зросла у діапазоні від 3,1% (щодо газу) до 21,5% (щодо опалення). Ріст забезпеченості домогосподарств іншими комунальними послугами та зручностями становив приблизно 12–13%. Таким чином, спостерігається стабільне, хоч і повільне підвищення рівня комфортності житлових помешкань українців.

Для того щоб точніше оцінити рівень життя та житлової забезпеченості населення, аналітики послуговуються даними щодо того, скільки людей являє домогосподарство. Як свідчать результати моніторингу ІС НАНУ, кількість членів сім'ї респондента (разом із ним), що мешкають з ним в одній квартирі, за роки спостережень має чітку тенденцію до зниження. Якщо у 1998 році відповідний середній показник мав величину 3,4, то у 2014 р. – 3,0 (після цього року це запитання не ставилось). Між цими крайніми точками – «плато» з величиною 3,3 у 1999–2001 рр., «плато» з величиною 3,2 у 2002–2004 рр., «плато» з величиною 3,1 у 2005–2008 рр. і одиничний підйом (3,2) у 2012 р.

Дані моніторингу ІС НАНУ демонструють і іншу закономірність. Якщо у 1994 р., на початку ринкових змін, кількість осіб, що мешкала з респондентом (разом з ним) в одній кімнаті становила 2,6, у 1995 р. – 2,7, у 1996 р. – 3,1 (максимальне значення), то невдовзі у 1997 р. відкотилась на попередню позицію (2,6), у 1998 р. продовжила своє падіння (2), потім тривалий час трималася на «плато» 1,9 (1999–2003 рр.), «плато» 1,8 (2004–2005 рр.), «плато» 1,7 (2006–2008 рр.), зробила невеликий сплеск 1,8 (2010 р.) і знов-таки повернулась до рівня 1,7 (2012–2014 рр.) (після цього року подібне запитання не ставилось). Отже, за 20 років маємо більш ніж 1,5-кратне зменшення кількості осіб, що в середньому мешкають в одній кімнаті житлового приміщення.

Виходячи з отриманих даних, шлях українців до сучасних європейських стандартів життя, до більшої персоналізації житлового простору та підвищення можливості внутрішнього контролю індивідів над своєю приватною територією в межах домашньої оселі займе певний час і не буде швидким.

Командно-адміністративній економіці в СРСР відповідала роздаткова житлова модель для всіх верств населення, охоплених працею за державним наймом. «Фактично з моменту зародження економіки такого типу кожен прошарок населення розміщувався за місцем служби і наділявся житлом у відповідності до свого службового становища» [4, с. 15].

Соціально-економічні перетворення, що відбулися у процесі переходу від соціалістичної системи до ринкової, прямо торкнулися і житлової сфери. Був сформований у головних рисах ринок житла, почало розвиватися іпотечне житлове кредитування, держава стала поступово відмовлятися від бюджетного дотування послуг ЖКГ і передавати багатоквартирні будинки в управління об'єднанням власників. Будівництво соціального житла дедалі скорочувалося, водночас громадяни отримали право купівлі-продажу житла, з'явилися також такі можливості отримання житла, як шляхом успадкування, так і за договором дарування.

Головною новацією пострадянської доби у житловій сфері виступила масова приватизація житла, що раніше перебувало в державній власності. Безкоштовний характер цієї акції був зумовлений тим, що люди, які стали власниками житла, в якому вони мешкали, фактично за часів СРСР давно його викупили, бо воно будувалося та утримувалося за рахунок громадських фондів споживання, джерелом яких була неоплачена частина праці трудящих. Резерв приватизації нині практично вичерпаний, тепер власниками житла, як правило, стають завдяки іншим каналам.

Таблиця 3

**Динаміка відповідей респондентів на запитання про тип житлового помешкання сім'ї (%)
(моніторинг ІС НАНУ)**

<i>Тип житлового помешкання</i>	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2017
Індивідуальний будинок	38,9	34,3	34,7	35,6	43,6	46,0	38,4	39,7	41,3
Частина індивідуального будинку	3,1	2,2	3,7	2,9	3,9	2,8	4,1	5,1	5,2
Окрема квартира	52,0	58,4	55,1	55,4	47,8	46,7	52,7	49,9	45,1
Загальна (комунальна) квартира	2,6	2,6	2,7	2,9	2,4	1,9	1,8	2,4	3,1
Гуртожиток	1,2	0,7	1,2	0,8	0,8	0,7	0,9	0,7	1,4
Будинок-інтернат для громадян похилого віку, інвалідів, монастир і т.п.	–	–	–	–	–	–	–	–	0,1
Готель, пансіонат	–	–	–	–	–	–	–	–	0,1
Інше приміщення	0,4	0,3	0,5	0,1	0,1	0,3	0,3	0,7	0,1
Наймане у громадян житлове приміщення	1,5	1,4	1,8	2,3	1,1	1,3	1,6	1,3	3,4
Не відповіли	0,4	0,1	0,2	0,5	0,3	0,2	0,2	0,1	0,2

Виходячи з даних табл. 3, за 2002–2017 рр. (у 2018–2019 рр. це питання не ставилося) дещо зросла частина сімей, що мешкають в індивідуальних будинках або частинах індивідуальних будинків (46,5% проти 42%) і зменшилась частка сімей, що мешкають в окремих квартирах (45,1% у 2017 р. проти 52% у 2002 р.). Кількість сімей, що винаймають у громадян житлове приміщення, зросла за вказаний період більш ніж удвічі (3,4% проти 1,5%), хоча й залишилася на невисокому рівні.

«Як засвідчили результати опитування, проведеного соціологічною компанією “R&B Group” у січні 2019 р. на всій території України, окрім ОРДЛО та АР Крим, більшість українців (94%) мешкає у власному житлі. Як правило, українці живуть або у великих (більш ніж 3 поверхи) багатоквартирних будинках (48%), або в приватних будинках (44%). У невеликих (до трьох поверхів) багатоквартирних будинках мешкає всього 7% опитаних. Більшість (89%) будинків, в яких мешкають українці, побудовані більш ніж 10 років тому і тільки 8% мають вік не старші 10 років. Більшість (78%) проживає в своєму будинку більше 10 років, практично кожен сьомий (15%) – від 3 до 10 років і лише 5% – не більше 2 років» [5, с. 1].

Відповідаючи на запитання моніторингу ІС НАНУ (2017 р.) про тип житлового помешкання їхньої сім'ї, 41,4% респондентів зазначили індивідуальний будинок, 5,2% – частину індивідуального будинку, 45,3% – окрему квартиру, 3,1% – загальну (комунальну) квартиру, 1,4% – гуртожиток, 0,1% – будинок-інтернат для громадян похилого віку, інвалідів, монастир і т.п., 0,1% – готель, пансіонат, 3,4% – наймане у громадян житлове приміщення (квартира, кімната). Усі подальші дані моніторингу ІС НАНУ, викладені нижче, стосуватимуться 2017 року. У дослідницьких цілях ми об'єднали категорії мешканців індивідуальних будинків та частини індивідуальних будинків, а також мешканців загальних (комунальних) квартир та гуртожитків. Типи житла, що набрали лише по 0,1% мешканців, ми виключили з подальшого аналізу. Отже, основна маса населення України належить до таких житлових класів (за термінологією Дж. Рекса (Rex) і Р. Мура (Moore)): мешканці індивідуальних будинків (46,6%) і окремих квартир (45,3%). У комунальних умовах мешкає 4,5%.

Розподіл індивідуальних будинків по Україні у розрізі поселенської структури виявився такий: 1,2% з них розташовані в Києві, 9,4% – в інших великих містах, 19,1% – у малих містах, 70,3% – у сільській місцевості; розподіл окремих квартир: 14,9%, 36,4%, 34,9% і 13,8% відповідно; комунальних квартир та гуртожитків (сумарно): 1,2%, 45,1%, 41,5%, 12,2% відповідно; орендного житла: 8,3%, 45%, 30%, 16,7% відповідно.

Диференціація населення за типами житла у різних населених пунктах видається з табл. 4.

Таблиця 4

Розподіл домогосподарств за типом житла залежно від типу населеного пункту, (%)

<i>Тип житлового помешкання</i>	<i>Місце помешкання</i>			
	<i>Київ</i>	<i>Велике місто</i>	<i>Мале місто</i>	<i>Село</i>
Індивідуальний будинок	7,3	18,0	32,0	81,6
Окрема квартира	88,3	67,4	56,9	15,5
Комунальна квартира, гуртожиток	0,7	8,4	6,8	1,4
Наймане житло	3,6	6,2	3,6	1,4

Найбільш помітний розрив у житлових умовах спостерігається між містянами і селянами: більша частина містян мешкає в окремих квартирах, а селян – в індивідуальних будинках. Більший розмір міського поселення призводить і до більшої забезпеченості населення окремими квартирами (в малих містах таких – 56,9% респондентів, у великих – 67,4%, у Києві – 88,3%). Суттєві відмінності цін на житло у регіонах України, а також серед населених пунктів різного типу підсилюють диференціацію громадян України за вартістю цього ресурсу, що є у розпорядженні домогосподарств. Українська дослідниця Є. Ковальська визначає такі основні критерії престижності нерухомого майна індивідів (на прикладі м. Києва):

1. Географічне положення (адміністративний район, частина адміністративного району, вулиця, віддаленість від меж міста).
2. Наявність інфраструктури (віддаленість станцій метрополітену, транспортні розв'язки).
3. Тип будинку (період будівництва, у разі новобудівель – їхній клас).
4. Стан помешкання (стан ремонту, кількість квадратних метрів, наявність централізованого водопостачання і каналізації, відносини володіння – комунальне житло, гуртожитки тощо) [6, с. 129].

Житло є інформативним індикатором соціально-економічного розшарування населення. У радянські часи «будь-яка професія чи робота, сімейний і соціальний статус людини зумовлювали, які можливості мала людина для отримання житла. Плавний рух житлового фонду, що постійно поповнювався, давав кожному можливість перспективно і за порядком вибудовувати свої дії, незважаючи на те, що на вирішення житлової проблеми йшли роки, а то і десятиліття. Державне регулювання будівництва і розподілу життя зрештою створювало певний баланс між приналежністю до тієї чи іншої соціальної групи і житловою стратифікацією (типом житла)» [7, с. 6]. Щоправда, соціальна нерівність загалом і житлових умов зокрема ще й досі пом'якшується результатами пострадянської приватизації житла, внаслідок якої навіть індивіди з невеликими доходами масово володіють цим ресурсом. Ось чому численні дослідження на просторі СНД демонструють низькі кореляції між розміром доходів індивідів та кількісними характеристиками житла, що їм належить.

І все ж певна нерівність житлових умов домогосподарств залежно від доходів їхніх членів є. У будинках мешкає 48,5% з тих респондентів, у чиїх сім'ях сукупний дохід на 1 людину за місяць, що передував опитуванню, становив до 3248 грн (тобто до 2 прожиткових мінімумів, далі по тексту – ПМ) і 34,4% з тих, у кого аналогічний показник був >2ПМ, в окремих квартирах – 43,3% і 56,2% відповідно. Якщо умовно вважати першу категорію респондентів малозабезпеченими, а другу – забезпеченими, то в структурі мешканців індивідуальних будинків опиняється 81,5% малозабезпечених, а в структурі мешканців окремих квартир – 70,5%. У подальших дослідженнях варто враховувати, що розмір офіційного ПМ щонайменше вдвічі менший фактичного.

У дослідницьких цілях ми об'єднали осіб, які охарактеризували матеріальне становище своєї сім'ї у цілому за останні 2–3 місяці, що передували опитуванню, фразами «часто не маємо грошей і харчів, інколи жебракуємо» та «не вистачає продуктів харчування, інколи голодуємо» до однієї групи «злиденні»; тих, кому вистачає тільки на продукти харчування та вистачає у цілому на життя – до групи «незаможні»; тих, кому вистачає на все необхідне, але без заощаджень, тих, кому вистачає на все необхідне, але із заощадженнями, а також тих, які живуть у повному достатку – до групи «заможні».

Розподіл респондентів, що мешкають у різних типах житла за самооцінками матеріального стану сім'ї за 2–3 місяці до опитування, виявився таким: серед мешканців будинків – 5,7% злиденні, 80,7% – незаможні, 13,6% – заможні; серед мешканців окремих квартир – 4,7%, 81% і 14,3% відповідно; серед тих, хто мешкає в комунальних умовах, – 13,5%, 67,6%, 18,9% відповідно; серед тих, хто наймає житло в інших громадян, – 5%, 73,3%, 21,7% відповідно. Таким чином, більше злиденних громадян спостерігаємо серед тих, хто мешкає в комунальних умовах, більший відсоток незаможних – серед мешканців окремих квартир та індивідуальних будинків, більша кількість заможних – серед громадян, що мешкають в орендованому житлі. Рівень доходів, хоч і корелює з житловими умовами домогосподарств, не є 100% гарантією зразкових житлових умов. «Більшість житла населення збудована у часи, коли були зовсім інші стандарти стосовно розміру житла, його планування та оздоблення зручностями. Крім того, матеріали, з яких побудовано житло, не відповідають сучасним вимогам за екологічністю та теплопровідністю. Все це призводить до того, що навіть якщо домогосподарство має окреме житло достатньої площі, то це не означає, що воно не є бідним за житловими умовами, оскільки потрібно оцінити якість цього житла» [8, с. 58]. До того ж у межах одного будинку чи комунальної квартири часто мешкають громадяни з досить різним рівнем доходів. Фактом є те, що більшість громадян з найбільш матеріально благополучної групи, окрім основного житла, мають і іншу нерухомість (друге житло, дачу), яку можуть використовувати і як економічний ресурс. Наявність у громадян більш ніж одного житла має враховуватись у майбутніх дослідженнях.

Залежність типу житла від типу зайнятості респондента можна простежити, користуючись даними табл. 5. Ми об'єднали професійних політиків, керівників (заст. керівників) підприємств та установ, службовців держaparату, працівників правоохоронних органів, військовослужбовців до групи *держслужбовців*; підприємців у великому і середньому бізнесі, а також індивідуальних підприємців та тих, хто займається дрібним бізнесом, – до групи *підприємців*; кваліфікованих робітників та підсобних робітників, різноробів – до групи *робітників*.

Таблиця 5

Розподіл респондентів за типом житла залежно від типу зайнятості (роботи), (%)

Тип житлового помешкання	Держслужбовці	Підприємці	Робітники	Непрацюючі пенсіонери
Індивідуальний будинок	36,2	49,4	46,3	49,4
Окрема квартира	44,8	42,4	47,4	46,5
Комунальна квартира, гуртожиток	10,3	3,5	3,8	2,9
Наймане житло	8,6	4,7	2,2	1,2

Бачимо, що держслужбовці частіше за інші групи населення мешкають у найманому житлі або в комунальних умовах, підприємці та непрацюючі пенсіонери – в індивідуальних будинках. Елементи бюрократичного соціалізму, що залишилися в новітніх умовах, виявилися, зокрема, в тому, що безкоштовні квартири отримували особи не за майновою, а за верстовою ознакою (наприклад, депутати та інші високопосадовці), хоча вони мали і без того більш високі доходи, ніж у середньому по країні. У пострадянський період єдиний сектор, який зміцнив свої позиції у розподілі житла в умовах обвального скорочення будівництва державного житла, – це органи державного управління. Відміна привілеїв партійного апарату, як це не парадоксально, привела і до відміни обмежень на діяльність бюрократичного апарату. За іронією долі система державного соціалізму, який експропріює і розподіляє, виявилась більш егалітарною в механізмах житлового розподілення, ніж її «демократичний» спадкоємець [7, с. 67–68]. В умовах суттєвого скорочення сприяння громадянам у поліпшенні житлових умов з боку держави, переходу від заборонно-дозвільного режиму прописки до реєстраційного все більшого поширення набуває практика найму (оренди) житла в іншого власника. Незалежно від причин, що її зумовлюють (внутрішньородинні роз'їзди, брак фінансів на купівлю власного житла, просторова мобільність тощо), вимальовуються два чималі прошарки суспільства: орендодавців – тих, хто здає квартиру з комерційними цілями (часто без сплати податків), і орендаторів – тих, хто винаймає житло в інших громадян. Здача житлових приміщень за ринковими цінами легалізована і стає поширеним бізнесом, хоча це не відміння нетрудовий характер відповідних доходів. Статистика випадків оренди житла вельми приблизна, бо люди звикли зайвий раз не контактувати з фіскальними органами і не «світити» факт найму житлового приміщення.

Окрему категорію внутрішніх мігрантів становлять вимушені переселенці з Донбасу. Про те, що переселенцям з Донбасу найбільш не вистачає можливості орендувати житло на новому місці, заявили 14,5% респондентів, що мешкають в індивідуальних будинках, 20,9% – в окремих квартирах, 25,6% – в комунальних умовах і 27,9% тих, хто наймає житло в інших громадян (за середнього значення за вибіркою – 18,4%). Отже, ті, хто мешкає в більш комфортних умовах, менше розуміють житлові потреби співгромадян зі Сходу України, що втікали від збройного конфлікту.

Респонденти, що мешкають у різних типах житла, розрізняються і в оцінці гостроти конфлікту між багатими і бідними в сучасній Україні. Оцінюють цей конфлікт як гострий та дуже гострий (сумарно) 55,8% респондентів, що орендують житло, 50,6% тих, хто мешкає в комунальних умовах, 48,4% – в окремих квартирах, 44,4% – в індивідуальних будинках; заперечують вказаний конфлікт або вважають його не гострим 34,4%, 38,3%, 40,4%, 45,8% відповідно (решта вагалися із відповіддю).

Інший тип житлової диференціації, що також зумовлює соціальну нерівність, пов'язаний із правом власності на житло. Відповідаючи на запитання: «На яких правових підставах ви проживаєте в житловому приміщенні, яке ви займаєте?» (треба було дати 1 відповідь, що найбільше підходить), зазначили: 1) «на умовах соціального найму – у житлі, що не підлягає приватизації» – 3,1% респондентів; 2) «на умовах муніципального найму – у досі неприватизованому житлі» – 3%; 3) «у статусі одноосібного власника житла після приватизації» – 26,3%; 4) «у статусі одноосібного власника після покупки житла» – 9,3%; 5) «у статусі одного із співвласників житла після приватизації/покупки житла» – 26,9%; 6) «у статусі одноосібного власника після отримання житла у спадок чи внаслідок дарування» – 9,3%; 7) «у статусі одного зі співвласників після отримання житла у спадок чи внаслідок

дарування» – 12,3%; 8) «винаймаю житло у власника за договором оренди» – 2,4%; 9) «винаймаю житло у власника без договору оренди» – 4,1%; 10) «на умовах договору іпотеки/купівлі на виплату» – 0,1% респондентів. У подальшому аналізі ми об'єднали групи 1 і 2, 5 і 7, 8 і 9.

Серед типів житла тих, хто користується ним на умовах соціального та муніципального найму (сумарно), частіше фіксуються квартири, ніж будинки (46,7% і 39,3% послідовно відповідно). Аналогічна картина спостерігається щодо одноосібних власників житла після приватизації (51,6% і 43,3% відповідно) і щодо співвласників житла (50,5% проти 45,4%). Проте кількість власників будинків перевищує кількість власників окремих квартир серед одноосібних власників житла після покупки (54,5% і 43,1%) і серед одноосібних власників після отримання житла у спадок чи внаслідок дарування (далі за текстом – внаслідок «фортуни»).

З табл. 6 видається, що правовий статус соціального та муніципального найму частіше стосується комунальних квартир та гуртожитків (13,4%).

Таблиця 6

Розподіл респондентів з тим чи іншим житлово-правовим статусом залежно від типу житла, (%)

Житлово-правовий статус	Тип житла		
	Індивідуальний будинок	Окрема квартира	Комунальна квартира або гуртожиток
Соціальний та муніципальний найм	5,1	6,2	13,4
Одноосібний власник житла після приватизації	24,5	29,8	29,3
Одноосібний власник житла після покупки	10,9	8,9	4,9
Один зі співвласників житла	38,4	43,6	34,1
Одноосібний власник житла після «фортуни»	15,4	3,9	6,1
Наймач приватного житла	2,2	4,2	9,8

Примітка: Сума по стовпчиках тут і далі може бути менше 100% за рахунок тих, хто не дав відповіді.

Останні рідше ніж інші типи житла стають предметом купівлі (4,9%). Статус одного зі співвласників житла частіше фігурує щодо окремих квартир (43,6%). Серед мешканців індивідуальних будинків більше тих, хто став їх власником внаслідок «фортуни» порівняно із мешканцями окремих квартир (15,4% і 3,9% відповідно). Орендують житло частіше в комунальних квартирах та гуртожитках – 9,8% (сумарно).

Соціальний і муніципальний найм житла більш притаманний для мешканців великих міст, а найменше – для киян (див. табл. 7).

Таблиця 7

Розподіл респондентів з тим чи іншим житлово-правовим статусом залежно від типу населеного пункту, (%)

Житлово-правовий статус	Місце помешкання			
	Київ	Велике місто	Мале місто	Село
Соціальний та муніципальний найм	2,9	9,8	4,2	5,6
Одноосібний власник житла після приватизації	19,9	29,2	25,9	25,9
Одноосібний власник житла після покупки	2,9	11,0	9,7	9,2
Один зі співвласників житла	64,7	33,3	38,9	38,5
Одноосібний власник житла після «фортуни»	3,7	6,8	5,9	14,3
Наймач приватного житла	5,2	7,8	8,9	4,1

Одноосібні власники квартир після приватизації, а також купівлі менш фігурують у Києві, ніж в інших типах населених пунктів, а найбільше – у великих містах. У Києві більш поширений варіант бути одним зі співвласників житла. Одноосібні власники житла внаслідок «фортуни» частіше зустрічаються у сільській місцевості, а статистика оренди житла більша в містах.

Як впливає з даних табл. 8, серед підприємців максимальна (порівняно з іншими типами зайнятості) питома частка тих, хто є одноосібним власником житла після купівлі (16,5%), проте міні-

мальна тих, хто мешкає у соціальному чи муніципальному житлі (3,5%). В останньому частіше мешкають робітники різної кваліфікації. Частіше одноосібні власники житла після приватизації фіксуються серед непрацюючих пенсіонерів (38,6%), а от статус одного зі співвласників житла в цій категорії населення зустрічається мінімально. Оренду житла частіше практикують держслужбовці, рідше – непрацюючі пенсіонери. А стосовно власників житла внаслідок «фортуни» ситуація зворотна: такими частіше виступають саме непрацюючі пенсіонери, мінімально – держслужбовці.

Істотна диференціація за житлово-правовим статусом спостерігається і залежно від віку респондентів (див. табл. 9).

Таблиця 8

Розподіл респондентів різного житлово-правового статусу за типом зайнятості (роботи), (%)

<i>Житлово-правовий статус</i>	<i>Держслужбовці</i>	<i>Підприємці</i>	<i>Робітники</i>	<i>Непрацюючі пенсіонери</i>
Соціальний та муніципальний найм	6,9	3,5	7,1	5,1
Одноосібний власник житла після приватизації	24,1	22,4	27,6	38,6
Одноосібний власник житла після покупки	6,9	16,5	9,6	8,9
Один зі співвласників житла	44,8	42,4	40,9	32,3
Одноосібний власник житла після «фортуни»	3,4	8,2	6,6	10,4
Наймач приватного житла	10,3	5,9	5,5	1,9

Таблиця 9

Розподіл респондентів за житлово-правовим статусом залежно від віку, (%)

<i>Житлово-правовий статус</i>	<i>Вікові групи, роки</i>		
	<i>18–29</i>	<i>30–55</i>	<i>56 і більше</i>
Соціальний та муніципальний найм	6,2	6,7	5,0
Одноосібний власник житла після приватизації	15,9	23,0	37,7
Одноосібний власник житла після покупки	7,8	10,5	8,7
Один зі співвласників житла	43,5	40,8	34,3
Одноосібний власник житла після «фортуни»	8,4	9,5	9,5
Наймач приватного житла	11,6	6,9	2,5

Дані, що наведені в табл. 9, дають підстави стверджувати, що у старшому віці кількість тих, хто має статус співвласника житла, зменшується. Також зменшується у середньому і особливо старшому віці кількість орендарів житла. Проте з віком простежується чітка тенденція збільшення кількості одноосібних власників житла після його приватизації. Справа в тому, що до дорослого життя заходять покоління, які, на відміну від покоління своїх дідів та батьків, масово не брали участі в пострадянській приватизації житла. Молодь, так би мовити, запізнилася до безкоштовної роздачі житла. Проте процес приватизації тривав майже чверть століття, і якась частина нащадків квартиро-наймачів спромоглася оформити приватизацію житлової площі, на якій була зареєстрована. У віковій групі 18–29 років володарів приватизованого житла 15,9%, 30–39 років – 18,1%, 40–49-річних – 22,8%, 50–59-річних – 30,7%, у віковій групі 60+ – 42,6% респондентів.

Молоддю, що стоїть на порозі дорослого життя, житлове питання відчувається найбільш гостро. Потреба у власному житлі (тобто окремо від батьків) поєднується з відсутністю реальної перспективи кардинального поліпшення житлових умов в осяжному майбутньому. Бажання молоді створювати сім'ю, заводити дітей не в останню чергу мотивується розв'язанням житлової проблеми. «Опитування, проведене ЮНІСЕФ серед молоді, підтверджує готовність молодих українців до участі в житлових програмах. 93,4% опитаної молоді вважають, що такі програми мають існувати, понад 80% готові взяти в них участь. 41% назвав відсутність належних умов проживання основною причиною відмови від народження бажаної кількості дітей» [2, с. 9].

Тим часом зростає коло сімей, яким за рівнем сукупного доходу банківська іпотека стає не по кишені. Отримання житла у спадок чи шляхом дарування, хоча має місце, не може вважатися поширеною стратегією поліпшення житлових умов. Але воно не тільки відтерміноване у часі, а й зовсім не гарантоване, на відміну від отримання житла за чергою (загальною чи відомчою) у радянські часи.

Тож нами зафіксований певний зв'язок між житлово-правовим статусом і розміром сукупного доходу на одну людину домогосподарства, до якого належить респондент, за місяць, що передував опитуванню.

Серед тих, хто мешкає на умовах соціального і муніципального найму (сумарно), мають указаний дохід у розмірі до 2 ПМ (малозабезпечені) – 86,7% і > 2 ПМ – 13,3% респондентів (забезпечені), серед громадян у статусі одноосібного власника житла після приватизації – 78,6% і 21,4% відповідно, в статусі одноосібного власника житла після купівлі – 71,5% і 28,5% відповідно. Ще одна залежність житлово-правового статусу особи від матеріальних умов її життя демонструють дані, наведені в табл. 10.

На умовах соціального та муніципального найму живуть частіше злиденні, а заможні – дуже рідко. Цікаво, що саме респонденти з групи злиденних частіше зустрічаються серед власників житла після його приватизації (36,9%). Така істотна розбіжність між фінансовим та майновим капіталом родини зайвий раз доводить, що певний рівень доходів далеко не завжди є 100% гарантією відповідних житлових умов (це стосується і бідних, і багатих).

Кількість власників житла внаслідок купівлі, а також співвласників внаслідок різних обставин збільшується у міру просування по драбині матеріального добробуту. Частіше серед володарів житла завдяки «фортуни» представлені незаможні. Орендує житло приблизно однакова кількість респондентів з різних груп, виокремлених щодо матеріального становища сім'ї.

Таблиця 10

Розподіл респондентів за житлово-правовим статусом залежно від матеріального становища їхніх сімей, (%)

<i>Житлово-правовий статус</i>	<i>Матеріальне становище сім'ї у цілому за останні 2–3 місяці, що передували опитуванню</i>		
	<i>Сума відповідей «інколи жебракуємо» і «інколи голодуємо» (злиденні)</i>	<i>Сума відповідей «вистачає тільки на продукти харчування» і «вистачає в цілому на життя» (незаможні)</i>	<i>Сума відповідей «вистачає на все необхідне без заощаджень» і «вистачає на все необхідне із заощадженнями» та «живемо у повному достатку» (заможні)</i>
Соціальний та муніципальний найм	15,2	6,5	1,7
Одноосібний власник житла після приватизації	36,9	25,8	22,8
Одноосібний власник житла після покупки	4,4	9,0	12,0
Один зі співвласників житла	28,3	39,3	42,7
Одноосібний власник житла після «фортуни»	7,6	10,1	7,9
Наймач приватного житла	7,6	6,4	6,2

Найбільш нечутливими до потреб вимушених переселенців з Донбасу в оренді житла виявилися ті респонденти, хто є одноосібними власниками житла після прийняття спадщини або в дар. Серед них лише 10,8% тих, хто вважає, що ця категорія внутрішніх мігрантів найбільше депривована саме у питанні оренди житла (за середнього показника – 18,4%). Проте найбільш чуйними зарекомендували себе ті, хто є одним зі співвласників того чи іншого житла (відповідний відсоток – 20,6%), а також ті, хто сам орендує житло у приватного господаря (20%).

Як стверджує Є. Васильєва, «про власне житло ми рідко замислюємось у соціокультурному ключі, сприймаючи його швидше як деякий фон того, що відбувається в його стінах; разом з тим житло не просто супроводжує, воно «обрамляє» і багато в чому формує наші повсякденні практики: в ньому ми проводимо значну частину свого часу, його ми ділимо з найближчими людьми. Тому для більшості з нас важливо, в якому житлі жити. Ми намагаємось не тільки придбати добротне, комфортне, функціональне житло, але й облаштувати його у відповідності до власних звичок та уявлень про красу і затишок» [9, с. 26].

«Ніколи і нікуди не поїду», – так зазначили 63,8%, тобто впевнена більшість одноосібних власників житла після приватизації, відповідаючи на прожективне запитання щодо своїх міграційних планів. Натомість інші категорії громадян, яким об'єктивно мало чого втрачати в плані нерухомості, продемонстрували більшу легкість на підйом: відповідні показники серед тих, хто живе в досі неприватизованому житлі та в такому, що взагалі не підлягає приватизації (сумарно) – 37,9%, а серед тих, хто винаймає житло, – 24,3%. Серед тих, хто мешкає в будинку (квартирі) у тому чи іншому стабільному житлово-правовому статусі безапеляційна негативна міграційна установка простежується в діапазоні 47–55% випадків, тобто майже у кожного другого.

Розвиток ринкових відносин у житловій сфері має доповнюватися дієвою участю держави (центральної, регіональної та муніципальної органів управління) у конкретних житлових програмах, яка має усунути соціальні перекося в цій галузі економіки.

На нашу думку, пріоритетними можна вважати такі шляхи вирішення житлової проблеми: 1) безкоштовне надання житла найнезахищенишим у соціальному відношенні груп населення (із всебічною інспекцією доходів відповідних домогосподарств); 2) пільгове надання житла молодим сім'ям (недорогого або за допомогою пільгових позик, кредитів); 3) роздача службового житла цільовим категоріям населення (наприклад, лікарям і вчителям у сільській місцевості) та приватизація його за умови відпрацювання протягом певного часового періоду; 4) розвиток орендного сектору житла для груп населення, що гостро потребують поліпшення житлових умов, мають стабільні статки, але для яких нове житло недоступне за грошовими доходами; 5) створення житлово-будівельних кооперативів (ЖБК) як перевіреної часом альтернативної системи фінансування купівлі житла; 6) компенсації громадянам відсутності належного соціального житлового мінімуму (доплати, дотації тощо). «Частково вирішувати свої житлові проблеми громадяни України могли б за умови повернення їм знецінених грошових заощаджень, розміщених ними в закладах Ощадбанку СРСР. У цій ситуації автору видається доцільним випуск житлових сертифікатів на частину суми знецінених заощаджень: їх можна було б обміняти на квадратні метри житла, яке будувалось би за підтримки держави. У такий спосіб держава може підтримати будівельну галузь і водночас частково вирішити питання погашення знецінених заощаджень, оскільки їх неповернення створює додаткове соціальне напруження в суспільстві» [10, с. 89]. Реалізовані в комплексі, вищевказані заходи до того ж сприятимуть підвищенню просторової мобільності населення в межах України та підживленню ринку праці в масштабах країни.

Для того щоб не на словах, а на ділі покінчити з епохою бідності, влада має почути потужний суспільний запит щодо запровадження нового економічного курсу. Він означатиме не максимальний вихід держави із соціальної сфери під прапором новомодного лібертаріанства, коли переважну частину видатків на соціальні послуги пропонується сплачувати самим громадянам, а навпаки, підвищення ролі держави в управлінні економікою, ширшу реалізацію принципу соціальної справедливості. Цей курс, на наш погляд, має складатися з комплексної реіндустріалізації, програми створення нових робочих місць, підтримки вітчизняного виробника, позбавлення фінансово-кредитної залежності від МВФ та транснаціональних корпорацій, демонополізації економіки. Необхідно примусити олігархів та інших власників великого бізнесу працювати на економіку країни та викоринити таке ганебне для ХХІ ст. явище, як дешева робоча сила. Реальна зарплата має забезпечувати умови відтворення населення та якість робочої сили, в ній має бути «зашията» і суттєва житлова складова частина, що дає змогу людині «безболісно» розраховуватися за послуги ЖКХ та/або за оренду житла, сплачувати іпотечні внески чи відкладати заощадження для купівлі власного житла в досяжній часовій перспективі. Перевагами економічного зростання мають право користуватись всі громадяни, а не лише «обрані» особи. Тільки у такий спосіб можна здійснити перехід українського суспільства від стану масового виживання до стану економічного підйому, динамічного розвитку та загальнонаціонального оптимізму.

Висновки.

1) Результати дослідження демонструють наявність суттєвої нерівності в житловій сфері і зокрема в житлово-правовому статусі для представників різних соціально-демографічних та дохідних груп населення України. Ця нерівність спричинена насамперед кардинальною зміною ролі держави в житловому будівництві, розбудовою відповідного правового поля, що регулює житлово-правові відносини, та істотним матеріально-майновим розшаруванням громадян внаслідок 25 років капіталістичних трансформацій. Разом із тим диференціація громадян за житловими умовами має корені також у радянському минулому країни з притаманною йому так званою розподільчою житловою моделлю.

2) Втілення ринкової житлової моделі в пострадянський період історії України започаткувало фрагментацію житлового фонду як наявного, так і новозбудованого за формою власності. Нами проаналізовані контури соціальної структури українського суспільства, що характеризують значну варіабельність житлових умов населення України. Найбільш диференціюючими ознаками у визначеному контексті виявилися: тип населеного пункту, вік респондента, матеріальне становище його сім'ї.

3) Певні позитивні зрушення щодо забезпеченості громадян житлом та якості останнього, що мають місце в сучасній Україні порівняно з 1990 р., є досить повільними. У разі збереження цих трендів не можна розраховувати на досягнення Україною у перспективі рівня розвинутих європейських країн у житловому питанні, а також на остаточне вирішення проблеми бідності. Для реалізації цих завдань необхідні більш масштабні заходи з підвищення реальних доходів населення та його житлової забезпеченості, синтез ринкових і державно-регуляторних механізмів під час здійснення житлової політики.

Перспективи подальших досліджень з вищезазначеної проблематики нам видаються такими: 1) дослідження соціальної стратифікації сучасного мегаполіса в житловій сфері; 2) аналіз цінової доступності придбання житла у власність або його оренди для різних соціальних груп;

3) вивчення житлової мобільності як на рівні індивідів, так і на рівні цілих сімей на різних стадіях їхнього життєвого циклу.

Магістральною лінією житлової політики держави має стати створення реальних можливостей покращення житлових умов для всіх громадян, незалежно від їхніх соціально-демографічних характеристик, рівня доходу, наявного житлового статусу.

Belenok O., Matsko-Demydenko I. Housing stratification of the population of Ukraine and some issues of state social policy

The article is dedicated to the problem of housing stratification of modern Ukraine's population. The set of socio-demographic and socio-economic characteristics of owners, joint owners and tenants of the occupied housing has been analyzed. The empirical base was the data of the project of the Institute of Sociology NAS of Ukraine "Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes" (n=1800), as well as information from the State Statistics Service of Ukraine.

The contours of the social structure of Ukrainian society that characterize the considerable variability of living conditions of the population of Ukraine are analyzed. The most differentiating features in the outlined context were: type of settlement, age of the respondent, financial status of the family. More poor citizens were found among those living in communal conditions, a greater percentage of poor people are among residents of individual apartments and individual homes, more wealthy are among citizens living in rented housing.

The sole owners of apartments after privatization, as well as purchases, appear less in Kyiv than in other types of settlements, and mostly in large cities. In Kiev, a more common option is to be a co-owner of a home. Single-family homeowners are more likely to be found in rural areas as a result of donation, and housing rental statistics are higher in cities.

It is found that the number of those who have the status of homeowner decreases in older age. The number of tenants is also decreasing in the middle and especially older age groups. However, there is a clear tendency with age to increase the number of sole proprietors after their privatization. The fact is that adulthood comes from generations who, unlike the generation of their grandparents, did not participate massively in the post-Soviet privatization of housing.

Priority directions of Ukrainian housing policy are outlined, as well as prospects for further research on this issue. It is addressed to scientists (sociologists, economists, demographers, students, civil servants).

Key words: housing, living conditions, social inequality, housing classes, groups of income, housing policy.

Література:

1. Миронова М., Кожевникова А. Измерение удовлетворенности съемным жильем: методические аспекты. *Журнал INTER*. 2016. № 12. С. 34–42.
2. Комнатный С. Государственные жилищные программы: бутерброд для бедных или инструмент выхода страны из демографического кризиса? *Зеркало недели. Украина*. 2017. № 43–44. С. 9.
3. Риск измеряется в квадратных метрах. *Еженедельник «2000»*. 2018. 19 октября. С. 2.
4. Бессонова О.Э. Результаты трансформации советской жилищной модели. *Экономическая социология*. Т. 12. 2011. № 5. С. 14–29.
5. Аргументы и факты в Украине. 2019. № 9.
6. Ковальська Є. Адаптація Індексу статусної характеристики Ворнера. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 3. С.124–141.
7. Кротов П.П., Буравой М., Лыткина Т.С. Жилищная стратификация города: рыночная эволюция советской модели. Сыктывкар, 2003. 99 с.
8. Шишкін В.С. Бідність населення України за житловими умовами. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1. С. 51–64.
9. Васильева Е. «Квартирный ответ» на «квартирный вопрос»: представления россиян об идеальном жилье. *Социальная реальность*. 2007. № 10. С. 26–34.
10. Лопушняк Г. Жилищная политика как составляющая государственной социальной политики Украины: практика и проблемы реализации. *Экономика Украины*. 2012. № 1. С. 79–90.

ФОРМУВАННЯ КРЕДИТНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ЯК НОВОЇ ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕВІАЦІЇ: НЕБЕЗПЕКА ДЛЯ КРАЇН ПЕРИФЕРІЇ

Василець О. І.,

старший викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Казьмірова О. М.,

викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розкривається актуальність та важливість вивчення девіантної поведінки, її нових видів та характеристик зокрема. Обґрунтовується думка, що українське суспільство як периферійний соціум має особливі ризики з появою нових форм господарювання та їх суперечливою утрудненою інтеграцією в соціально-культурні контексти сучасності.

Автори спираються на креативний потенціал міждисциплінарного підходу в дослідженні поведінки особистості в соціумі. Особлива увага приділена вивченню того, як конфліктність ціннісних приписів викликає неузгодженість поведінкових норм, а отже, аномію, яка спричинює дисфункціональність кредитної поведінки.

Формується кредитна залежність як новий для України вид адикції. Автори пропонують досліджувати девіантну поведінку з позицій аналізу колективної дії в конкретних обставинах соціального співжиття. Адитивна поведінка визначається через некритичне безвідповідальне відтворення звичних способів життєдіяльності в обставинах нових викликів. Показано, як потреба в задоволенні потреб, переважно статутного споживання, в умовах агресивної реклами призводить до пошуку найлегших засобів їх реалізації. Розкривається формування небезпечного тренду – відсутності стратегічного планування власної життєдіяльності для уникнення розвитку кредитної залежності.

Автори наголошують на необхідності розробки упереджувальних стратегій щодо поширення такого виду девіацій. У статті доводиться існування взаємозумовленості у зв'язку між споживанням як продуктивним відтворенням і споживацтвом, як перетвореною формою адаптаційної активності, що викликає кредитну залежність. Підкреслюється значущість соціально-психологічних та соціокультурних характеристик економічної поведінки особи в конкретних історико-політичних контекстах суспільного буття.

Ключові слова: кредитна залежність, аномія, девіантна поведінка, споживання споживацтво, адикція, периферія.

Постановка проблеми. Конфліктність процесу споживання як відтворення і творення соціального і людського капіталів, захист прав споживача як consumerism (споживацтво) виводить нас до проблеми адекватної поведінки, для якої consumerism (споживацтво) вже набуває негативних конотацій, бо споживання, власне, є consumption: the using up of a resource, intake. Такого ж перетворення зазнає феномен кредитування, що створює особливу небезпеку для населення країн периферії. Перебудова суспільних практик супроводжується аномією, а вона вже спричинює поширення різних девіацій, а також виникнення нових їх форм через порушення координації в соціальних взаємодіях.

Мета статті – розкрити сутність різниці між кредитною поведінкою і кредитною залежністю як різновидом девіацій. Показати контекстуальну зумовленість переходу одного явища в інше проблемним характером трансформацій у сучасному українському соціумі.

Виклад основного матеріалу. Проблеми девіантної поведінки досліджуються представниками різних соціально-поведінкових наук. Започатковану К. Марксом, Е. Дюргеймом, Р. Мертоном, Т. Парсонсом, Н. Смелзером, Т. Селінім традицію продовжують Г. Беккер, С. Ливингстоун і П. Лунт. Взаємозв'язок між патернами масового споживання і соціально-психологічними характеристиками кредитної поведінки розкривають у своїх роботах С. Лі, П. Уєблі, Р. Левин. Наукові розвідки щодо співмірності набутих благ як суб'єктивно-психологічного феномена та ризиків економічної поведінки здійснюють Д. Блекуелл, П. Мینیард, Дж. Токунага. Види та форми залежності особи від її акцентуа-

ції на певних способах вирішення проблем досліджують як класики психологічної думки (К. Леонгард зокрема), так і сучасні вчені (роботи О. Макушиної, наприклад).

Вивчаючи умови, за яких кредитна поведінка перетворюється на залежність людини від кредитів, залежність, що набуває адитивних форм дій, які повторюються і виводяться з-під критики, ми спиралися на здобутки як соціологів, так і економістів, психологів, філософів та педагогів. З нашої точки зору на захист продуктивності міждисциплінарного підходу варто нагадати позицію І. Валерстайна [1] щодо принципової єдності і лише дисциплінарно зумовленої демаркації в таких галузях знання, як соціологія, економіка, антропологія, політологія.

Ми також послуговувалися концептуальними розвідками представників соціальної психології, адже тема нашого дослідження – це поведінка людини як громадянина і клієнта і те, чому в сучасних умовах периферійного існування країни необхідним є відслідковувати і коригувати певні тренди цієї поведінки, загрозливі для особистості як феномена соціального, і суспільних практик загалом.

Адитивна поведінка як різновид девіацій вивчається, головним чином, психологами та кримінологами. Переймаючись причинами та наслідками, ті та інші асоціюють її переважно із сформованою залежністю від певних речовин (наркотики, алкоголь), що і стає підґрунтям антисоціальної поведінки. Водночас дослідники зауважують відсутність обов'язкового фармакологічного носія для багатьох видів адитивної поведінки [2]. Сутність останньої – у послабленні контролю за певними поведінковими патернами – саме з такої точки зору, з позицій створення певної соціальної рамки для діяльності особистості ми і пропонуємо вивчення кредит-залежності в нашій статті.

Вивчаючи ризики, що з'являються для домогосподарств при їх надмірній закредитованості, економісти використовують термін «кредитоманія». Такий спосіб існування зумовлюється щонайменше двома чинниками. «Перший, коли домогосподарство, не маючи фінансової можливості повернути кредит та сплатити відсотки для погашення поточних зобов'язань, залучає нові кредити. Борг перед банківськими установами зростає та стає досить проблематичним для повернення. Рішення залучити новий кредит для погашення попереднього не вирішує проблеми заборгованості, а лише погіршує фінансовий стан домогосподарства. У другому випадку, члени домогосподарства беруть кредити на непотрібні речі для створення ілюзії щастя і заможності. При цьому людина, яка не мотивовано залучає позикові кошти, стає фінансово зобов'язаною» [3]. Погоджуючись загалом із таким трактуванням, ми усе ж вважаємо за доцільне наголосити на змінах у мотивації людини, її соціальному самопочутті, її здатності відповідати, а не просто реагувати на виклики поточних соціальних реалій. Адже причиною девіацій (а ми обстоюємо формування кредит-залежності як адитивної поведінки саме як різновиду поведінки девіантної) в суспільстві є аномія, про це йдеться ще в Е. Дюркгейма, який переконливо показав, якою проблемою стає порушення норм для соціальної інтеграції в умовах занепаду звичних авторитетів, що «механічно» координували взаємини людей у традиційних суспільствах [4]. Розроблюючи теорію колективної свідомості, він підкреслював, що саме переконання, цінності та норми поведінки виступають складниками механізмів соціальної адаптації та призводять до законслухняної поведінки егоїстичних індивідуумів. Дюркгейм вводить поняття аномії у 1893 р., хоча багато століть тому поняття *anomos* (що перекладається з давньогрецької як «некерований, той, що поза законом») використовували Платон, Еврипід, згодом, у XVI ст. – французький філософ і соціолог Жан Марі Гюйо. Вже у XIX ст. Г. Спенсер, а у буремному XX ст. – Р. Мертон, викривали соціальні хвороби суспільства, до яких зараховували і девіації, і соціальні обставини, що їх викликали.

У сучасних умовах загострюються дискусії щодо визначення «нормальності» конформної, тобто недевіантної поведінки. Так, авторка монографії «Політика девіантності» соціолог Е. Хендершотт підкреслює деструктивність дослідження девіацій із погляду відмови від закріплення певних норм, що є правильними для стабільного функціонування соціуму. У нас залишається питання про виправданість таких норм практиками історичного розвитку. Тому, попри усю проблематичність ціннісної заангажованості та певний суб'єктивізм Г. Беккера [5], нам імпонує його підхід до розгляду девіантної поведінки з позицій аналізу колективної дії в конкретних обставинах соціального співжиття.

Таким чином, ми бачимо актуальність та важливість вивчення девіантної поведінки, її нових видів та характеристик, коли ситуація з суголосними інтерпретаціями і прийняттям цінностей як мотивів до дії визначається величезною непевністю. Те, що аномія як порушення зв'язку між людиною та суспільством через конфліктність ціннісних приписів та неефективну соціалізацію є ознакою і проявом кризисного стану в суспільних практиках, зазначав не тільки Дюркгейм. Коли функціонування соціальних структур не забезпечує можливості легітимного досягнення людиною благ, що декларуються культурою цього суспільства, – її поведінка, внаслідок аномії, стає девіантною. Причому прискорення взаємообміну між частинами сучасної світ-системи, розвиток недорозвитку у країнах периферії, за визначенням, буде порушувати стабільність соціальних взаємодій.

Стан нормативної невизначеності, коли порушується взаємозв'язок між соціальною структурою суспільства, його інституційною складовою частиною, ціннісними вимірами культурних візців і запозичень тощо, стає причиною аномії як джерело девіацій. Це є особливо значущим для країн

периферії. Добігає кінця третє десятиліття спроб розбудови української державності, коли носії змін «послугуються не стільки чіткими планами, формулами чи терапіями, скільки використовують наявні ресурси, інакше кажучи, «постсоціалістичне будівництво» не просто відбувається на руїнах соціалізму, а використовує ці руїни як будівельні матеріали» [6, с. 346].

Вітчизняні економісти, політологи, спираючись також на міжнародні дослідницькі дані ще на 2003 р. зараховували Україну до країн, що розвиваються, але вже тоді не було впевненості щодо поняття «країна третього світу». Нині дедалі більше поширена думка, що наше суспільство належить до країн третього світу, оскільки головна частина бюджету йде на виконання боргових зобов'язань, при цьому управлінці, уряд налаштовані на подальше отримання кредитів [7].

Вийти з пасток «розвитку недорозвитку», положення об'єкту експлуатації з проблемною суверенністю периферійного утворення, Україна зможе, лише створюючи оптимальні умови господарювання для своїх громадян [8]. Тому необхідним є створення перспективного плану щодо кредитної поведінки особистості, аби під впливом соціально-культурних чинників вона не перетворилася на кредитнозалежну. Сама економіка є системою соціальною, і регулятиви діяльності, що вона їх досліджує (йдеться про ринкові механізми, чи алгоритми плану), мають різномірні та різноякісні виміри і контекстуальне буття. «Скорочення бюджетних витрат на освіту, охорону здоров'я та соціальне забезпечення легітимуються за допомогою нового визначення громадянина, який розглядається не стільки як учасник республіканської публічної сфери, скільки як споживач та інвестор, що діє у рамках ринку» [6, с. 340]. Відповідно, реальною проблемою у формуванні самостійної і конструктивної, водночас лінії поведінки особи, що існує у суспільстві, через суспільство, для себе як істоти соціальної, є заохочення споживацтва при невмінні та небажанні солідаризувати суспільство для створення умов для продуктивних форм праці і споживання, де як діалектичне протиріччя вони слугують джерелом відтворення умов для поступу і соціуму, й особи в їх гуманістичній вимірності.

Необхідним для дослідження низки понять (і відповідних практичних опцій): споживацтво-аномія-кредитна залежність, окремо та сукупно непродуктивні форми поведінки, є усвідомлення того факту, що сама продуктивність є явищем історичним, вона є процесом у своєму динамічному вираженні; сенс і, відповідно, завдання продуктивної праці змінюються залежно від технологічних нововведень та історичного контексту. Причому це справедливо для усіх учасників процесів виробництва і споживання. У завдання та обсяг статті не входить питання аналізу ринку праці, але навіть побіжний погляд на сучасне суспільство послуг із його українською специфікою припускає змогу стверджувати, що обставини життєдіяльності більше мотивують особистість на споживацтво, а не на споживання, на роботу у сфері послуг, а не у виробництві. Навчання через уміння ставити «лайки» запропоновано поточним лідером та ідеологом правлячої партії «Слуга народу» О. Корнієнко.

Розглядаючи сучасний стан українського суспільства у теоретичних координатах Ю. Габермаса, О.Г. Злобіна [9, с. 13], зокрема, звертає увагу на кореляції між такими соціальними ролями особи, як «громадянин» і «клієнт», підкреслюючи, що «є дві точки зору на способи інтеграції...» індивідуума до соціальної системи – через розчинення і через виокремлення. «Розчинення передбачає посилення клієнтської ролі, виокремлення – посилення ролі громадянина». Вважаємо слушним додати, що взаємини між системою і життєвим світом людини (послугуючись визначеннями Ю. Габермаса), як показують поточні українські реалії, не в останню чергу зумовлені тим, в який саме спосіб людина може проявити свої громадянські якості і як бути клієнтом у державі, урядовці якої проголошують курс на лібертаріанство [10]. Логічно завважити, що з травня поточного року, коли радник президента В. Зеленського, власне і анонсував такі погляди до 10 листопада цього ж року, коли новий лідер партії «Слуга народу» О. Корнієнко проголосив зміну ідеології «на щось між ліберальним та соціалістичним» [11] минуло не так багато часу. Особливо, якщо мати на увазі адаптивні можливості людини, адже саме брак практичного досвіду опрацювання стресових ситуацій (а усякі новини, що дотичні до життєвих координат (їх змін зокрема) дослідники зараховують як стрес) спрямовує звичні для особу дії у напрямі девіацій.

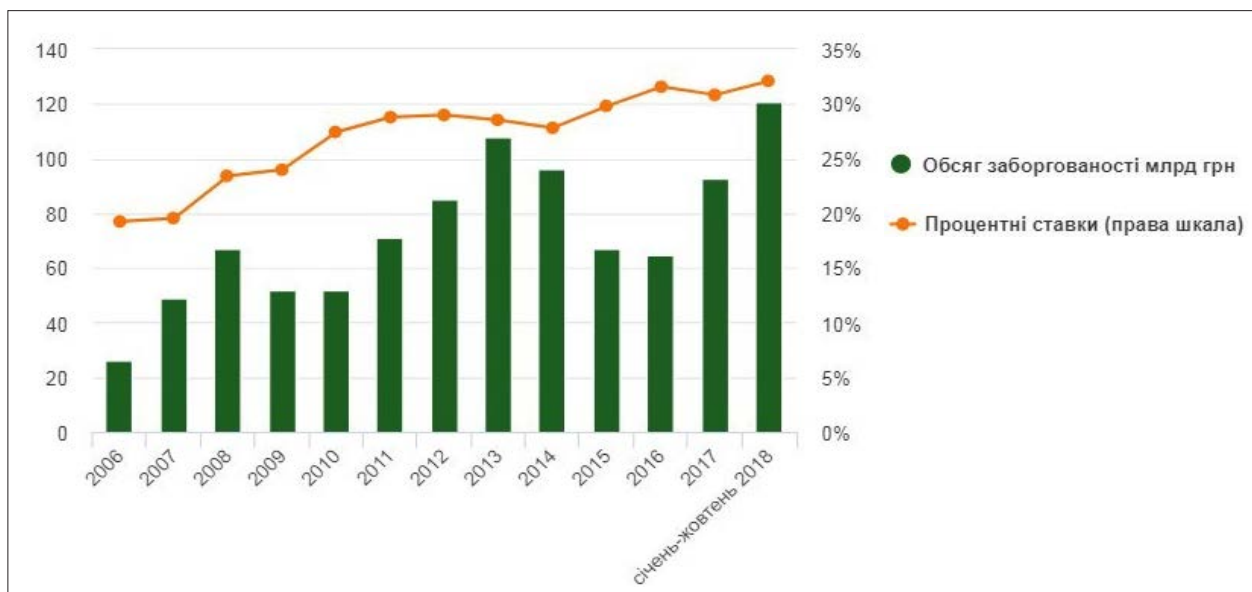
Задля збереження внутрішнього комфорту індивідуум ще більше фіксується на узвичасних способах існування, часто-густо не усвідомлюючи того, що дії, які затребувані для підтримки звичних стандартів життєдіяльності, підважують сам характер цієї життєдіяльності. Формуються нові стереотипи поведінки, за відсутності критичного ставлення до яких з'являються ознаки адикції. Адитивність у виборі поведінкових опцій суттєво викривлює взаємний баланс між пристосуванням та інноваційними формами поведінки.

Формується один тренд залежності – дії, що, повторюючись, дають людині змогу нічого не міняти в обставинах, що змінюються повсякчас. Причому, з огляду на зниження здатності до усвідомлюваних відповідальних виборів поведінкових опцій, особа не здатна до розуміння навколишньої соціальної реальності в суперечливій єдності ведучих тенденцій її розвитку (останній не можна плутати з поступом). Такий індивідуум спокушається тим, що йому пропонує реклама (4-й тип девіантної поведінки, за Р. Мертоном, це – пасивне заперечення) а, зважаючи на те, що, з одного боку, «мас-медіа стали одним

із компонентів психосоціального середовища існування людства, вони претендують, і небезпідставно, на роль дуже потужного чинника формування світогляду особистості і ціннісної орієнтації суспільства. Їм належить лідерство в області ідеологічної дії» [12, с. 100], а з іншого – маємо справу із «вилученням досвіду» (Е. Гідденс), який стає дедалі опосередкованішим (тими самими ЗМІ), то віктимізація поведінки споживача і перетворення його на перманентного боржника стає більше, ніж вірогіднішим фактом.

Перехідні ситуації, притаманні процесам формування модерну, характеризуються ціннісною невизначеністю, суперечливою поведінкою й окремих осіб, сімей, домогосподарств (на мікрорівні), так і наявністю таких дезінтеграційних тенденцій на мезорівні і макрорівнях, коли замикається порочне коло: недовіра до суспільних інституцій делегітимізує їх спроби соціалізувати індивідуума, а моральна порожнеча діючої у термінах короткого соціального часу людини «без правил» підважує можливості цих інституцій. Відповідно, місце функціональної регуляції заступають дисфункції і це вже не хвороба користюлюбного суспільства, а користюлюбство суспільства хворого [13].

Погоджуючись із цією думкою Е. Мейо, Р. Мертон підкреслює зв'язок між деморалізацією суспільства та його деінституціоналізацією, адже зауважує неможливість долучитися до ресурсної бази суспільства (маються на увазі і фінанси, і освіта), труднощі вертикальної мобільності і водночас вихвалання успіху як грошових надбань підштовхує людину до різних форм девіації [14]. Так, засадничим фактором для виникнення девіацій є те, що з релятивізацією християнських цінностей, практичною умовністю (лицемірством) у втіленні ліберальних настанов, неоліберальною міфотворчістю разом із постмодерною грою в деконструкцію й децентралізацію ми маємо повністю дезорієнтованого індивідуума. І тоді перебільшення значущості певного явища чи предмета (мети) викликає прагнення «технічно» оволодіти бажаним, тим більше у грі, правила якої постійно змінюються, але бенефіціарами виступають люди тієї самої спрямованості дій. Тоді відхилення від декларованих норм буде адекватною відповіддю, реакцією на порушення в системі соціальних взаємин, що сприймаються як несправедливі. Тоді можна брати кредити без огляду на думку близьких, адже відповідно до неоліберальних цінностей, що так просуваються, зокрема, представниками фінансового капіталу, родина – це щось консервативне, обмежуюче, тому хай живе свобода окремої особи (зловживання абстрактними інтерпретаціями цього поняття та його історичними конотаціями пропускаються) – свобода, яка є доступною для кожного. Це нестримне, майже рефлекторне бажання купувати (брати кредити). Як на зміну аскетизму християнської етики приходять споживацтво, так і банки, а не виробництво стають володарями життєвих опцій. Варто увійти до пошти googl@gmail, як перше, що впадає в око, – це пропозиція отримати кредит (Лучшие Кредиты – Mail Почта Войти·www.лучшиекредиты.укр/+ Бесплатное Сравнение Кредитов Наличными 2019. Проверьте Лучшие Кредиты! 100 тыс.). Наведена нами нижче таблиця начебто не дає приводу для занепокоєння, але варто звернути увагу на тенденцію [15]. Адже коли банки весь час у вигазі, а власна економіка постійно відчуває брак коштів для інноваційного розвитку, благодійність щодо студентства, діячів науки та культури має спорадичний характер, виникають обґрунтовані побоювання, що коли банки призупинять грошову емісію, на народ України будуть чекати випробування гірші, ніж на громадян західного світу у 2008 р.

Рис. 1. Заборгованість та процентні ставки за споживчими кредитами домашнім господарствам, грн

Споживче кредитування в Україні набирає ще більших обертів (порівняно із наведеними в таблиці). Про це говориться у звіті, що його надав НБУ щодо фінансової стабільності за червень 2019. Цей же документ стверджує про високі темпи зростання реальних доходів населення та бізнесу. Така тенденція зберігається третій рік поспіль. «Поліпшення споживчих настроїв у поєднанні з вищими доходами стимулює населення брати більше кредитів», – йдеться у звіті [16]. Не в останню чергу заохочує до кредитів спрощена система їх отримання. Від реклами у мережі до об'яв на зупинках транспорту і стінах будівель – усе закликає отримати омріяне майже на благодійних засадах. Для мешканців периферійної країни, значна частина яких «родом із Союзу», звичним є очікування чуда, як і довіра до друкованого слова. Сучасні схеми шахраювання, як-то кажуть, «у голові не вкладаються». Але, навіть за умов, коли ви наполягли на неодноразовому консультуванні і берете кошти виключно в банківській установі (також прискіпливо вивчаєте усе, надруковане малесенькими літерами), ви все одно не в змозі протистояти закону дії капіталу – спрямованості до максимальних прибутків; фінансовий капітал розраховує на те, що ви будете у нього в заручниках усе життя.

Кредит-залежність виникає спочатку непомітно – ви берете кошти «на життя», як і більшість наших співвітчизників. Потім ви їх витрачаєте на обслуговування кредиту і лише незначною мірою – на його погашення. При цьому реклама сповіщає про доступність усього, чого забажаєш, а родичі і друзі заохочують до статусних придбань, бо «гроші завжди можна заробити». І ви, і вони оточені звідусіль рекламою. Протистояти їй можливо у ситуації стабільності: соціальної і психологічної. Набути їх – проблема окрема. Берете новий кредит. У вас псується настрій. Це вже не стрес, а дистрес – тривога та роздратування стають узвичаєними. Ви потрапляєте до числа тих, хто починає зловживати алкоголем, палить та незбалансовано харчується. У керівництві щодо взаємин боржника і кредитора наголошується на необхідності виводити першого із зони комфорту, тиснути на нього [17]. Як позбутися цих неприємних почуттів? Взяти наступний кредит.

У 2016–2017 рр. компанія **GfK Ukraine** провела дослідження [18], в рамках якого сегментувала респондентів за ризиком неспроможності погасити кредит та ризиком надмірної закредитованості. У категорію «незахищені» (тобто високі ризики за обома напрямками) потрапило 74% від 2410 респондентів. У контексті нашої статті сутнісними виступали також відомості не тільки про те, що головними цілями позик є оплата щоденних витрат (44,3%), при цьому на придбання побутової техніки і електроніки кредити беруть 26,8% та тільки 2,5% – на початок або розвиток власного бізнесу, але й про те, чи відбувається ціннісне «перезавантаження» в боржників, як змінюються їх життєві стратегії. Дослідження показало, що, сплачуючи кредити, люди беруть нові, причому з тими ж цілями, що і попередні. При цьому половина опитаних не виявила зацікавленості в отриманні будь-яких додаткових знань про особисті фінанси.

Від того, які характеристики й формати виробничого процесу є затребуваними, яким є поділ праці, зовнішні чинники (місце країни в міжнародному поділі праці) у сучасних умовах є вагомішими за внутрішні, поведінка особистості реалізує себе між споживанням та споживацтвом, між кредитом як засобом фінансування і кредит-залежністю як формою адикції.

Українське суспільство має риси і розвинутого, і такого, що розвивається, і такого, де розвиток не є тотожним поступу, бо надто довго (щодо історичних викликів) планується суголосність трансформаційних змін і якісна перебудова соціальних інституцій. Найбільшою проблемою, на наш погляд, стає те, що, маючи, умовно кажучи, дуже непросте, нецілісне дитинство, не опрацювавши механізми творення ідентичності, населення країни почало хворіти на підліткові хвороби в загостреній формі, бо звичка слухати старших як неусвідомлюваний патерн ірраціонального штибу сприяла не становленню самостійності, а заміні одних авторитетів на інші, начебто діаметрально протилежні. Заміна ця відбувалася і відбувається дещо істерично, напоказ, непослідовно і вводить кожного у світ нових, «дорослих» спокус без уміння впоратися із тими руйнівними навичками, що вже склалися.

Серед покоління, що народилося, переважно у другій третині сторіччя, що минуло, побутова вислів: пережили голод, і достаток переживемо. Та все виявилось не таким простим. Уміння раціонально і відповідально поводитися в соціальному часопросторі нових речей та технологій потребує нових знань та умінь, адже маємо справу із викликами нового штибу. Амбівалентне ставлення до країн капіталістичних – це і задрість до можливостей споживання, і звинувачення в бездуховності. Про вплив на інтелектуальні та моральні якості громадян суспільства, зорієнтованого на споживання, писав ще у 1970 р. Ж. Бодрійар [19] (саме в цей історичний період розвинені країни Західної Європи вийшли на той рівень достатку, що дав змогу говорити про державу загального добробуту). Вже тоді перебування людини у світі бажань та нових спокус видавалося небезпечним із позицій здорового глузду. У 1959 р. виходить книга Е. Тріоле «Троянди у кредит», її екранізують у 2010 р. Тема не застаріла, чи не так? Практично сучасник Бодрійара Дж. Гелбрейт, полемізуючи з європейським мислителем з приводу раціональних потреб особистості, сам критично ставився до дисбалансу у функціонуванні споживацького суспільства [20], де задоволення потреб соціальних,

інфраструктури відступає під навалою нав'язливого виробництва нових товарів, послуг «народного споживання». Використання нами штампу майже півстолітньої давнини не є випадковим. Люди, що народилися до 1990 р., та ті, хто з'явився на світ пізніше, але мав батьків, добре знайомих з економікою дефіциту, мають шанс бачити, як, відкидаючи з образою певну ідеологію, що не здійснила своїх обіцянок адептам, населення звертається до протилежного. А як предметна особа, істота з фізіологічним підґрунтям і соціальною сутністю, людина, в принципі, не може бути байдужою до світу речей та послуг. Що ж нині загрожує Україні як країні змікшованих вимірностей, можливостей і небезпек?

Попри все небажання належати до периферії, відповідно до методологічних засад теорії світ-системного аналізу І. Валерстайна, ми маємо більше якостей саме периферії [21]. Це і сировинний характер економіки (у будь-якому разі, значно більше, аніж інноваційний) і спекулятивний характер поведінки еліт, їх налаштованість обслуговувати олігархічний капітал або (і) інтереси транснаціональних корпорацій, зростаюча нерівність у доступі до ресурсів, тонкий прошарок середнього класу, умови для розквіту якого не передбачаються, деіндустріалізація, відсутність політичної і соціальної стабільності. То чи ж варто нам бути конформними щодо налаштованості на споживацтво (consumerism), яке завжди буде підґрунтям для формування кредит-залежності, замість того, щоб стверджувати раціональне споживання (consumption), яке надаватиме сил, розширюючи горизонти свободи?

Для суспільства, що здатне на стабільний розвиток із відповідними орієнтирами щодо ефективності, необхідними є різні індивідуальності, але суголосно відповідальні громадяни, чия цілісність стане на перешкоді руйнівних девіацій. Поняття цілісності слугує нам для «демаркації конструктивного, плідного, керованого, самодостатнього і самототожного від деформованого, руйнівного, не спроможного на позитивні дії» [22].

Висновки. Таким чином, адитивну поведінку ми можемо визначити як збій, дисфункціональність механізмів пристосування людини до обставин, що змінюються, коли їх турбулентність перевищує її адаптивні можливості і самі обставини наявні як небажаний наслідок загальної хаотизації життя.

Суперечливість культурних норм, складність у вирішенні конструктивного запозичення від не плідного мавпування – усе це веде людину до пошуку простих відповідей на складні питання, налаштовує на прийняття ілюзій, на які так хибує безвідповідальна поведінка «хочу зараз і тут», аби ті ілюзії заколисували і підвищували самооцінку. Якщо такою важливою стає соціальна самопрезентація особистості, представлена в її уречевлених (у сенсі відчуження) формах, то і споживання, перетворюючись на споживацтво, руйнує збалансований характер кредитної поведінки. Кредит-залежність виступає як нова форма адикції на вітчизняних теренах, до попередження її ескалації потрібно бути напоготові.

Vasylets O., Kazmirova O. The formation of credit dependency as a new form of social deviance: a danger for periphery countries

The article reveals the relevance and importance of studying deviant behavior, its new types and characteristics, in particular. It is argued that Ukrainian society, as a peripheral society, has particular risks with the emergence of new forms of economic activity and their controversial difficult integration into the socio-cultural contexts of modern times.

The authors draw on the creative potential of a multidisciplinary approach in the study of personality behavior in society. Particular attention is paid to the study of how conflict of values prescribes the inconsistency of behavioral norms, and therefore an anomaly that causes dysfunction of credit behavior.

Credit dependency is emerging as a new type of addiction for Ukraine. The authors propose to investigate deviant behavior from the standpoint of collective action analysis in specific circumstances of social coexistence. Addictive behavior is determined by the uncritical irresponsible reproduction of habitual ways of life in the circumstances of new challenges. It is shown that the need to satisfy the needs, mainly the statutory consumption, in the conditions of aggressive advertising leads to the search for the easiest means of their realization. The formation of a dangerous trend – the lack of strategic planning of their own life to avoid the development of credit dependence is under the consideration of the authors.

The authors emphasize the need to develop proactive strategies for the spread of this type of deviance. The article proves the existence of interdependence in the relationship between consumption as productive reproduction and consumption, as a transformed form of adaptive activity that causes credit dependence. The importance of socio-psychological and socio-cultural characteristics of a person's economic behavior in specific historical and political contexts of social life is underlined.

Key words: credit dependency, anomie, deviant behavior, consumerism, addiction, periphery.

Література:

1. Derluigian G.M., Goldfrank W.I. Introduction: Repetition, Variation, and Transmutation as Scenarios for the Twenty-first Century. *Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World – System / Ed. By G.M. Derluigian, S.L. Greer.* Westpoint; L. : Greenwood Press, 2000. P. 11.
2. Клейберг Ю.А. Девиантология: Хрестоматия. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 144 с.
3. Коваль С.Л. Мотиви та потенційні ризики кредитної поведінки домогосподарств. *Ефективна економіка: електрон. наук. фахове видання.* 2016. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5185> (дата звернення: 15.11.2019).
4. Diversity and Social Solidarity: Emile Durkheim The Problem With Modern Society Organic Solidarity and Social Pathology. URL: <https://archive.org/details/ClassicalSociologicalTheorySeeingTheSocialWorldAllanKennethD.DouglasUploadedByUn> (дата звернення: 10.11.2019)
5. Беккер Г. Аутсайдеры: исследования по социологии девиантности / Перевод с англ. Н.Г. Фархатдинова; под ред. А.М. Корбута. Москва : Элементарные формы, 2018. 272 с.
6. Кутуев П.В. Трансформації модерну: інституції ідеї, ідеології : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.
7. Мазуренко В.П. Країни, що розвиваються. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін.* Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.
8. Малюк А. Украина: пути с периферии. Спільне. URL: <https://commons.com.ua/uk/ukraina-puti-s-periferii/> (дата звернення: 15.11.2019)
9. Злобіна О.Г. Український модерн в теоретичних координатах Ю. Габермаса. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право.* 2016. Випуск 1.2 (29-30). С. 9–14.
10. Украина и либертарианство: не там Атлант расправляет плечи. URL: <https://www.liga.net/politics/opinion/ukraina-i-libertarianstvo-ne-tam-atlant-raspravlyaet-plechi> (дата звернення: 15.11.2019).
11. Слуга народа офіційно змінила ідеологію: чому і що тепер. URL: <https://glavred.info/politics/10120235-sluga-naroda-oficialno-smenila-ideologiyu-pochemu-i-cto-teper.html> (дата звернення: 15.11.2019).
12. Лютко Н.В. Інформаційне суспільство та ціннісні орієнтації особистості. *Наукові праці. Політологія.* 2012. С. 98–101.
13. George Elton Mayo Human Problems of an Industrial Civilization. New York, 1933. P. 153.
14. Мертон Р. Соціальна структура і аномія. Соціологія преступності (Современные буржуазные теории) / Пер. с фр. Е.А. Самарской; ред. перевода М.Н. Грецкий. Москва : Издательство «Прогресс», 1966. С. 299–313.
15. Кредитна пастка. Чим небезпечні позички на телевізори і смартфони. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/02/12/645191/> (дата звернення: 15.11.2019)
16. Звіт про фінансову стабільність. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=96887766> (дата звернення: 15.11.2019)
17. Елин С., Иванова В. Арсенал должника и взыскателя. Альпина Паблишер. 2018. С. 368
18. Закредитованість населення України: 2016–2017. Аналітичний звіт. URL: [https://nabu.ua/images/tinytse/file/IFC_GfK_Over_ind_ukr%20\(1\).pdf](https://nabu.ua/images/tinytse/file/IFC_GfK_Over_ind_ukr%20(1).pdf)
19. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. Москва : Культурная революция, Республика, 2006. 269 с. (Мыслители 20 века).
20. Гэлбрейт Дж.К. Экономика невинного обмана. Москва : Европа, 2009. 88 с.
21. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер с англ. П.М. Кудюкина; под общей ред. Б.Ю. Кагарлицкого. Санкт-Петербург : Университетская книга, 2001. 416 с.
22. Василець О. Формування нової ідентичності – запорука цілісності розвитку українського суспільства. *Журнал Україна – Цивілізація.* 2017. Том 6. С. 61–72.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ОРИЕНТАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В ФОКУСЕ СОЦИОЛОГИИ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ И ПРИКЛАДНОЙ АСПЕКТЫ¹

Дембицкий С. С.,

доктор социологических наук,

старший научный сотрудник отдела методологии и методов социологии

Института социологии Национальной академии наук Украины

У статті здійснена спроба концептуального осмислення феномена геополітичних орієнтацій. Для цього автор розглянув різні перспективи геополітичного аналізу: інфраструктурну, соціокультурну, акціоналістську, історичну, структурну, територіально-регіональну, мережеву. У результаті сформульовано такі індикатори геополітичних орієнтацій: 1) оцінювання пріоритетності співробітництва з геополітичним актором (загальна геополітична відкритість); 2) оцінювання політики геополітичного актора щодо своєї держави (ступінь продуктивності поточної геополітичної взаємодії); 3) ставлення до військової співпраці з геополітичним актором (геополітична кооперація у сфері безпеки); 4) ставлення до втручання геополітичного актора в політику своєї держави (прийняття геополітичного актора як старшого партнера).

Отримані положення використано для емпіричного аналізу геополітичних орієнтацій населення України щодо Європейського Союзу та Російської Федерації (соціологічні тести «EU-geopol» і «RU-geopol»). Відповідні результати описують населення України й населення її окремих макро-регіонів за такими параметрами: конкретні геополітичні орієнтації, геополітичні позиції (негативна, нейтральна, невизначена, амбівалентна, позитивна), номологічна мережа політичної свідомості. Для побудови номологічної мережі, крім геополітичних орієнтацій, використано установки щодо української демократії та демократії розвинених країн, авторитарні установки й установки на громадянську активність (соціологічний тест «Типи політичної культури – II»).

Зроблено висновки про можливості побудови сприятливих умов транскордонного співробітництва з Європейським Союзом, необхідність моніторингу геополітичних орієнтацій на південному сході України, а також його структурної рівновіддаленості від Європейського Союзу та Російської Федерації.

Ключові слова: геополітичні орієнтації, геополітичний аналіз, соціологічне тестування, політична свідомість.

Что такое геополитика и геополитический анализ? Прежде всего, необходимо определиться с тем, что мы понимаем под геополитикой. Колин Флинт определяет ее как борьбу за контроль над географическими объектами (entities) в международном масштабе с последующим использованием этих объектов для политического преимущества [1]. Для всестороннего рассмотрения специфики геополитического анализа он обращается к таким понятиям, как место, контекст, уровень и регион, власть и территория, а также сеть.

Говоря о категории «место», он определяет ее через комбинацию трех взаимосвязанных аспектов – локаций, институций и значений (John Agnew). Локациями являются конкретные физические объекты (например, заводы, университеты, порты и т. д.). Под институциями понимаются различного рода организационные образования, которые обеспечивают как функционирование имеющихся локаций, так и более широкие интеграционные процессы (к таким институциям относятся, например, политические партии и профсоюзы). Значениями являются дискурсы, возникающие в процессе осмысления людьми мест своего жительства, а также связанные с ними идентичности.

В качестве ключевых контекстов К. Флинт определяет деятельностный, исторический и структурный (Doreen Massey). Деятельностный контекст связан с тем, что любое место является результатом человеческой деятельности и социального конструирования. Следовательно, для полноценного анализа любого географического объекта следует изучить наиболее релевантные практики

---

¹ Стаття підготовлена в рамках НДР «Політична культура українського общества: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів» (№ 0118U005390) по бюджетній програмі 6541230 Національної академії наук України.

институционализации, возникающие и поддерживающиеся в нем. Исторический контекст является, по сути, расширением деятельностного, что позволяет понять, какие события, решения и процессы в прошлом привели к тому состоянию, которое наблюдается на данном этапе. Наконец, место не может быть адекватно истолковано без обращения к другим местам, с которыми оно взаимосвязано. Специфика соответствующих связей образует структурный контекст.

Что касается уровней, к которым можно обращаться в рамках геополитического анализа, то они охватывают полный спектр, начиная от индивидуального (вполне справедливо, так как поступки отдельного человека, будь то высокопоставленный политик, гражданский активист, экстремист или даже террорист, могут иметь последствия для более высоких уровней социального взаимодействия, вплоть до глобального) и заканчивая международным.

При этом особое значение К. Флинт уделяет регионализации, которая позволяет говорить о географических зонах (регионах), являющихся по обозначенным параметрам гомогенными внутри и в то же время отличными по этим параметрам от других зон, или регионов. Очень часто регионы представляют главный интерес для геополитического анализа по той причине, что политическая карта мира уже разделена на них (формальные регионы), а также активно видоизменяется преимущественно благодаря новым проектам регионального сотрудничества (функциональные регионы).

Следующим важным понятием является «территория». К. Флинт рассматривает территорию в качестве фундаментального строительного блока геополитики. Концептуализация данного понятия предполагает обращение к двум взаимосвязанным идеям: 1) территория требует для своего управления того или иного вида политического контроля; 2) осуществление власти (политика) часто требует некой территории. В этом смысле территориальность представляет собой власть, которая осуществляется посредством конструирования и управления территорией (Robert Sack). При этом следует помнить, что территория может быть под контролем слабой власти или нескольких властей.

Завершающим элементом геополитического анализа является сеть, которая превосходит или возвышается над территориями благодаря их интеграционному, коммуникационному и трансформационному потенциалу. При этом географическая принадлежность сетевых узлов открывает дополнительные источники власти.

Как мы видим, геополитический анализ направлен на сложные географические образования, которые требуют рассмотрения с точки зрения различных перспектив – инфраструктурной, социокультурной, акционалистской, исторической, структурной, территориально-региональной, сетевой. В центре такого анализа, конечно же, стоят отношения глобальной власти, открывающей перспективы соответствующего доминирования и трансформаций.

Ожидаемым следствием такого комплексного подхода является то, что научный дискурс, разворачивающийся вокруг геополитических проблем, близок к экспертной рефлексии по поводу ключевых политических процессов и событий на международном уровне². Обращение к гео- или внешнеполитическим предпочтениям широких социальных групп в региональном и территориальном (здесь мы имеем в виду уровень конкретных национальных государств) контексте чаще становится прерогативой конкретных социологических опросов. Соответствующие результаты (обычно довольно одномерные) и вовсе редко используются в качестве объекта академического анализа, обычно занимая свое место в отчетах описательного характера³.

Здесь же мы хотим обратиться к геополитическим ориентациям как элементу, который позволяет более полно воссоздать геополитическую действительность Украины. Для этого, прежде всего, необходимо определить суть геополитических ориентаций. Последние могут рассматриваться в контексте социокультурной перспективы, но мы считаем такой подход слишком узким и во много искусственным. По нашему глубокому убеждению, геополитические ориентации являются, прежде всего, выражением прагматических соображений респондентов, в которых в той или иной мере учтены перечисленные выше перспективы геополитического анализа.

Что такое геополитические ориентации? Понятие геополитических ориентаций используется исследователями как само собой разумеющееся. По крайней мере, нам не приходилось встречать его академического определения. Это ведет к тому, что геополитическими ориентациями можно назвать буквально любые установки, которые так или иначе связаны с международной политикой. Мы считаем такое положение дел далеким от академических стандартов и, соответственно, неприемлемым для нашей статьи. Для решения указанной проблемы мы предлагаем авторское определение: *геополитические ориентации – набор установок политической общности относительно внешних источников властных отношений в глобальной перспективе*. Данное определение фокусирует внимание на следующих моментах. Во-первых, мы ведем речь о некотором

² См., например, [4].

³ В качестве примера можно обратиться к исследованиям Киевского международного института социологии [7], Социологической группы «Рейтинг» [6] и Фонда «Демократические инициативы» [2].

наборе оценочных суждений, что выдвигает необходимость поиска наиболее релевантных индикаторов. Во-вторых, говоря о политической общности и внешних источниках властных отношений, мы фокусируемся на двух сторонах геополитического взаимодействия – нации как воображаемом сообществе (Андерсон), а также государственных и надгосударственных институтах, отвечающих за различные вопросы международного взаимодействия (далее – геополитические акторы). В-третьих, фокус делается на оценочных суждениях, выдвигаемых на микроуровне (представители политической общности) в отношении внешних макроструктур (геополитических акторов). Такие суждения могут быть сделаны респондентами лишь с позиции тех или иных национальных интересов Украины, представляемых ими на данном этапе.

Отдельно следует остановиться на тех индикаторах, которые мы отнесли к набору наиболее релевантных геополитических ориентаций. Их обнаружение стало возможным благодаря двухуровневому анализу. На теоретическом уровне проанализированы работы, в которых в центре геополитического анализа находилась Украина (во внимание приняты зарубежные работы, охватывающие период украинской независимости, начиная с 1991 года). Это позволило выделить ряд ключевых тем, положенных в основу дальнейших методических опросов. В свою очередь, анализ полученного эмпирического материала открыл возможность определения ядра геополитических ориентаций [3]⁴. С одной стороны, они характеризуются тематической гетерогенностью, с другой – относятся к единой сфере, сфере международных отношений, если ее понимать исключительно в прагматическом ключе, то есть с точки зрения интересов национального государства. Такое ядро составляют следующие установки: 1) оценка приоритетности сотрудничества с геополитическим актором (общая геополитическая открытость); 2) оценка политики геополитического актора в отношении своего государства (степень продуктивности текущего геополитического взаимодействия); 3) отношение к военному сотрудничеству с геополитическим актором (геополитическая кооперация в сфере безопасности); 4) отношение к вмешательству геополитического актора в политику своего государства (принятие геополитического актора в качестве старшего партнера).

Специфика геополитических ориентаций в различных группах не только формируется под действием тех или иных перспектив геополитического анализа, к которым могут прибегать респонденты. В обобщенном виде геополитические ориентации сами по себе являются важными индикаторами или входящими сигналами, которые могут быть проанализированы в рамках различных перспектив, но уже на экспертном уровне.

С точки зрения акционалистской перспективы широкая распространенность положительных или отрицательных геополитических ориентаций создает соответствующие предпосылки для поддержки или сопротивления тем или иным проектам трансграничного сотрудничества среди широких слоев населения, что является важным параметром институциональной динамики в современных обществах.

Отслеживание характера изменений геополитических ориентаций является важной частью исторической перспективы, позволяющей соотнести особенности массового сознания с теми принципиальными историческими событиями, которые определили текущую геополитическую картину мира.

В контексте структурной перспективы геополитические ориентации широких групп населения задают параметры важных структурных связей между геополитическими единицами в глобальном масштабе. Игнорирование таких связей национальными элитами указывает на потенциальную потерю контроля над внутривластными процессами.

Наконец, для сетевой перспективы важен «социальный субстрат», в котором могут формироваться узлы как внутренних, так и международных сетей, связанных с геополитическими процессами. В этом смысле индуцирование необходимых геополитических настроений на локальном уровне национальными и международными элитами является важным условием «цементирования» релевантных для них социальных сетей.

Таким образом, обращение к анализу геополитических ориентаций является не просто социологическим срезом среди прочих показателей политического сознания, а важным условием геополитического анализа с точки зрения различных перспектив.

Отдельно следует остановиться на том, что мы понимаем под геополитическими ориентациями в обобщенном виде, или геополитическими позициями. *Геополитическая позиция индивида является интегральным выражением его геополитических ориентаций в отношении конкретного геополитического актора.* Геополитические позиции задаются степенью согласованности различных установок, а также готовностью индивида формировать мнение о различных аспектах геополитической действительности. Всего можно выделить пять видов геополитиче-

⁴ В указанной работе определено по восемь индикаторов для измерения геополитических ориентаций в отношении Российской Федерации и Европейского Союза. В дальнейшем мы пришли к использованию лишь четырех для каждого геополитического актора. Именно эти финальные показатели использованы в данной статье.

ских позиций: отрицательная, нейтральная, неопределенная, амбивалентная и положительная. Близкими в смысле силы установок в обобщенном виде являются нейтральная, неопределенная и амбивалентная позиции. При этом они не являются эквивалентами в содержательном смысле. Нейтральная позиция характеризуется наличием набора умеренно-прагматичных установок относительно геополитического актора. Неспособность сформулировать мнение по ключевым геополитическим вопросам ведет к неопределенной позиции. Наличие в равной мере как положительных, так и отрицательных оценок говорит об амбивалентной позиции. В свою очередь, преобладание положительных оценок указывает на положительную позицию, а отрицательных – на отрицательную.

Геополитические ориентации и позиции населения Украины: результаты. В этой части статьи мы хотим проанализировать геополитические ориентации и геополитические позиции украинского населения в отношении Европейского Союза и Российской Федерации. Обращение именно к этим геополитическим акторам обусловлено тем, что взаимодействие Украины с ними является наиболее тесным на данном историческом этапе. Если с Европейским Союзом преобладает интеграционное взаимодействие, то с Российской Федерацией отношения находятся в фазе острого конфликта, сопровождаемого вооруженным противостоянием на Донбассе и аннексией Крымского полуострова. Учитывая тот факт, что упомянутые процессы оказывают прямое влияние на жизнь украинского общества, важно иметь достоверные сведения о ключевых геополитических установках как в масштабах Украины, так и в масштабах отдельных макрорегионов, а также о динамике их изменения.

Дизайн. В качестве эмпирической базы использованы результаты мониторингового кросс-секционного исследования (1 этап – ноябрь 2018 г., 2 этап – апрель 2019 г., 3 этап – сентябрь 2019 г.), выборка которого репрезентирует взрослое население Украины по таким параметрам, как регион проживания, тип населенного пункта, пол и возраст (в каждом из трех опросов N = 600). Соотношение мужчин и женщин в выборках составило порядка 45,0% и 55,0%. Средний возраст респондентов – 47 лет.

Инструменты. Для фиксации геополитических ориентаций применены социологические тесты «EU-geopol-4» и «RF-geopol-4». Методики использованы как восемь независимых вопросов (четыре для ЕС, четыре для РФ) в рамках большей анкеты, включающей ряд других вопросов относительно политического сознания населения Украины. В частности, анкета включала социологический тест «Типы политической культуры – II», направленный на измерение отношения респондентов к демократии в Украине и развитых странах, их авторитарных и установок на гражданскую активность (Дембицкий, 2018).

Учитывая широкое использование украинского и русского языков населением Украины, анкета была доступна на обоих языках.

Статистический анализ. Для обработки данных использованы методы описательной статистики и корреляционный анализ. Все вычисления проведены с помощью языка программирования R (версия 3.6.1, библиотека «psych»).

Результаты: общее состояние геополитических ориентаций. Ожидаемо, что отношение к Европейскому Союзу в геополитическом контексте выглядит значительно лучше, чем к Российской Федерации (см. таблицы 1–4). Для Российской Федерации по каждой из четырех установок фиксируется относительное (см. таблицу 1) или абсолютное (см. таблицы 2–4) преобладание негативных суждений.

Примечательно, что такое отношение к Российской Федерации не ведет к однозначно положительным установкам в отношении Европейского Союза. В трех случаях относительное большинство респондентов (или очень близкое к нему) демонстрирует нейтральную позицию (таблицы 1, 2, 4) и лишь в одном – положительную (см. таблицу 3). В последнем случае речь идет о военном сотрудничестве с НАТО.

Таким образом, геополитическое сознание украинского населения можно описать как преимущественно негативное в отношении Российской Федерации и умеренно-позитивное в отношении Европейского Союза. И если первое полностью согласуется с текущей геополитической ситуацией Украины (учитывая даже тех, кто продолжает демонстрировать положительные установки), то второе несколько диссонирует с интенсивным сотрудничеством украинских политических элит, направленным на евроинтеграцию и получение международной поддержки.

Чтобы представить эту картину более отчетливо, рассмотрим каждую из четырех геополитических установок. При этом, поскольку мы будем обращаться к динамике соответствующих показателей, следует уделить отдельное внимание той социально-политической ситуации, которая складывалась в Украине на момент опроса. Первый этап (ноябрь 2018 г.) завершен незадолго до пограничного вооруженного конфликта между Украиной и Российской Федерацией в Керчен-

ском проливе, после чего в ряде областей Украины было введено военное положение. Второй этап (апрель 2019 г.) проведен за неделю до второго тура выборов Президента Украины. Третий этап (сентябрь 2019 г.) реализован уже после выборов в Верховную Раду Украины. Таким образом, первый этап попадает на предвыборный период, который характеризуется относительно стабильной, хотя и не всегда спокойной обстановкой в обществе. Второй этап, напротив, приходится на максимальный пик напряженности в обществе, обусловленной процессом выборов нового Президента. В свою очередь, третий этап приходится на начало постэлекторального периода, когда конфликты, связанные с электоральными процессами, пошли на спад.

Результаты: общая геополитическая открытость. Значительная часть респондентов признает необходимость сотрудничества (ситуационный или высокий приоритет) как с Европейским Союзом, так и Российской Федерацией (см. таблицу 1). В первом случае речь идет о подавляющем большинстве (все три этапа), во втором – об относительном (первый этап) и подавляющем (второй этап).

Таблица 1

**Оценка приоритета международного сотрудничества
с Европейским Союзом и Российской Федерацией**

Оценка приоритета международного сотрудничества с геополитическим актором	Этап	Европейский Союз	Российская Федерация
Низкий приоритет: сотрудничество необходимо сокращать	1	16,5	42,8
	2	15,3	37,3
	3	11,0	40,2
Ситуационный приоритет: интенсивность сотрудничества зависит от решаемых в стране задач	1	49,8	35,0
	2	42,7	35,7
	3	48,7	33,2
Высокий приоритет: сотрудничество носит стратегически важный характер	1	23,5	10,8
	2	27,0	14,0
	3	30,3	15,3
Затрудняюсь ответить	1	10,2	11,3
	2	15,0	13,0
	3	9,2	11,3

Учитывая региональную специфику политического сознания украинского населения, не удивительно, что соотношением между различными группами существенно меняется в середине отдельных макрорегионов⁵.

Чтобы не перегружать статью данными при описании региональной специфики, мы сосредоточимся на первом и третьем этапах. Их можно считать более стабильными с точки зрения социального контекста, в котором формируются различные показатели политического сознания, в том числе и геополитические ориентации. Кроме этого, мы обратимся к разнице между полярными группами (сокращенно – РМПГ), то есть теми респондентами, которые демонстрируют положительные и отрицательные установки в том или ином вопросе.

На западе Украины РМПГ для ЕС равно +20% на первом этапе и +37% – на втором. Для РФ этот показатель составляет -62% и -68% соответственно. Значительной по величине группой в случае ЕС являются те, кто оценивает приоритет сотрудничества как ситуационный (52% и 41% соответственно).

В центре Украины РМПГ для ЕС составляет +13% и +20% также при значительной доле тех, кто говорит о ситуационном приоритете (46% и 53%). Для РФ этот показатель равен -30% и -26%, при этом «ситуационный блок» составляет около трети (35% и 33%).

На юго-востоке РМПГ для ЕС равен -9% и +2%. Опять же часть респондентов с прагматической позицией по этому вопросу весьма велика (53% и 49%). В случае РФ показатель равен -11% и +9%. Величина группы с промежуточной позицией составляет 43% для обоих этапов.

Результаты: степень продуктивности текущего геополитического взаимодействия. Относительное большинство респондентов считает, что политика Европейского Союза в отношении Украины является частично корыстной. Что касается политики Российской Федерации, то подавляющее большинство респондентов оценивает ее как полностью корыстную (см. таблицу 2). Такие оценки характерны для всех этапов исследования.

⁵ Учитывая сравнительно небольшой объем выборки, мы остановились на трех макрорегионах: западном, центральном и юго-восточном. Подробнее с особенностями их определения можно ознакомиться здесь [5].

Таблица 2

Оценка политики Европейского Союза и Российской Федерации в отношении Украины

Оценка политики геополитических акторов в отношении Украины	Этап	Европейский Союз	Российская Федерация
Полностью корыстная: интересы Украины не учитываются	1	26,3	54,8
	2	23,3	54,5
	3	19,8	59,0
Частично корыстная: интересы Украины учитываются частично	1	48,8	23,0
	2	45,0	23,3
	3	49,0	21,0
Партнерская: учитывается большинство интересов Украины	1	16,8	8,2
	2	16,3	6,0
	3	22,5	5,8
Затрудняюсь ответить	1	8,0	14,0
	2	15,3	16,2
	3	8,7	14,2

РМПГ на западе Украины составляет 0% и +26% в отношении ЕС, а также -67% и -65% для РФ. Как и в предыдущем случае, именно в отношении ЕС фиксируется значительное число тех, кто занимает промежуточную позицию (59% и 47%).

В центре РМПГ для ЕС составляет -9% и -3% при значительном числе тех, кто оценивает политику ЕС как частично корыстную (46% и 52%). Относительно РФ показатель равен -48% и -62%.

На юго-востоке данная оценка ЕС составляет -17% и -8%. Как и в других регионах, достаточно велико число тех, кто остановился на промежуточной оценке (45% и 47%). Для РФ РМПГ равен -30% и -33%.

Результаты: геополитическая кооперация в сфере безопасности. Несмотря на преобладание тех, кто считает сотрудничество с НАТО необходимым, на первом этапе их количество сопоставимо с числом тех, кто не стал бы допускать соответствующую кооперацию. Но уже на втором этапе разрыв между двумя группами увеличивается и достигает почти 15%, а на третьем – все 25%. В то же время отношение к возможному военному сотрудничеству с Российской Федерацией однозначно негативное на всех этапах исследования: около двух третей опрошенных не стали бы его допускать (см. таблицу 3).

Таблица 3

Отношение к военному сотрудничеству с НАТО и Российской Федерацией

Отношение к военному сотрудничеству с геополитическим актором	Этап	НАТО	Российская Федерация
Такое сотрудничество нельзя допускать	1	35,7	65,7
	2	31,2	65,0
	3	25,2	68,2
Такое сотрудничество является необходимым	1	41,8	14,8
	2	45,5	14,8
	3	51,5	12,0
Затрудняюсь ответить	1	22,5	19,5
	2	23,3	20,2
	3	23,3	19,8

В случае оценки отношения к военному сотрудничеству с различными геополитическими акторами отсутствовала промежуточная категория, что сделало показатель РМПГ более однозначным. На западе он составил +56% и +61% для НАТО, а также -68% и -78% для РФ. В центре РМПГ равен +16% и +37% в случае НАТО, для РФ он составил -58% и -67%. На юго-востоке РМПГ в отношении НАТО равен -45% и -13%, а в отношении РФ – -28% и -24%. Следует отметить, что порядка трети опрошенных в этом регионе затрудняется с формированием своего мнения, когда речь заходит о военном сотрудничестве с РФ (32% и 36%).

Результаты: принятие геополитического актора в качестве старшего партнера. На первом этапе относительное большинство респондентов нейтрально оценивает перспективу вмешательства Европейского Союза во внутреннюю политику Украины. Вместе с тем количество тех,

кто относится к этому негативно, сопоставимо с наполненностью нейтральной категории. На втором этапе небольшое преобладание, напротив, получает категория респондентов, характеризующихся отрицательным отношением. В случае Российской Федерации на всех этапах подавляющее большинство опрошенных негативно оценивает возможное вмешательство во внутривнутриполитическую жизнь Украины.

Таблица 4

Отношение к тому, чтобы Европейский Союз и Российская Федерация влияли на внутривнутриполитическую жизнь Украины

Отношение к тому, чтобы геополитические акторы влияли на внутривнутриполитическую жизнь Украины	Этап	Европейский Союз	Российская Федерация
Отрицательно: это разрушительно для Украины	1	35,3	71,0
	2	37,2	68,3
	3	33,2	67,2
Нейтрально: последствия могут быть как положительными, так и отрицательными	1	41,0	18,3
	2	32,0	16,2
	3	33,7	21,7
Положительно: это пойдет Украине на пользу	1	18,3	4,8
	2	20,7	5,3
	3	24,8	4,7
Затрудняюсь ответить	1	5,3	5,8
	2	10,2	10,2
	3	8,3	6,5

Величина РМПГ на западе Украины в отношении ЕС составила -4% и +7%, а соответствующие размеры нейтральных групп – 47% и 35%, в свою очередь, показатели для РФ равны -80% и -64%. В центре разница между полярными группами в случае ЕС равна -17% и -9% при количестве респондентов, придерживающихся нейтральной позиции, на уровне 36% и 37%. РМПГ для РФ составляет -73% и -81%. На юго-востоке разница в оценках относительно ЕС равна -27% и -20%. При этом величина нейтральной категории на первом этапе составила 43%, а на втором – 29%, в случае РФ промежуточная категория составляет порядка трети выборки на каждом из этапов, а величина РМПГ равна -46% и -36%.

Результаты: макрорегионы с точки зрения геополитических классификаторов и интегральных индексов. Мы рассмотрели специфику ответов на отдельные индикаторы, основываясь на региональных особенностях. Теперь проанализируем ситуацию в макрорегионах, руководствуясь распространенностью в них тех или иных геополитических позиций, определенных на основании результатов использования социологических тестов «RF-geopol» и «EU-geopol». Кроме этого, также обратимся к интегральным индексам упомянутых тестов, позволяющим оценить обобщенную силу геополитических ориентаций.

В качестве отправной точки рассмотрим распространенность этих позиций в целом по Украине (см. таблицу 5). Как мы видим, изменения между первым и вторым этапами по обоим геополитическим направлениям минимальны. Две трети респондентов характеризуются отрицательным геополитическим отношением к Российской Федерации, и лишь каждый десятый оценивает восточный вектор сотрудничества положительно. Геополитические позиции в отношении Европейского Союза, напротив, демонстрируют существенную социальную гетерогенность. Так, количество респондентов с отрицательными и положительными позициями в данном случае практически одинаково, а общий размер этих двух категорий не превышает 60%. Каждый пятый занимает нейтральную позицию в отношении Европейского Союза.

На третьем этапе показатели в отношении Российской Федерации меняются незначительно, а вот в отношении Европейского Союза происходит ощутимый сдвиг: количество респондентов с отрицательной позицией уменьшается почти на 10%, а с положительной увеличивается на 7%. Но, несмотря на появление модальной группы, упомянутая выше гетерогенность сохраняется.

При рассмотрении ситуации в середине отдельных макрорегионов картина общей стабильности несколько рушится (см. таблицы 6–7). На западе снижается количество отрицательных и амбивалентных установок, а также повышается количество неопределенных и положительных установок в отношении Европейского Союза.

Таблица 5

**Динамика геополитических позиций
в отношении Европейского Союза и Российской Федерации**

Позиция респондента	Европейский Союз			Российская Федерация		
	1 этап	2 этап	3 этап	1 этап	2 этап	3 этап
Отрицательная	31,5	29,7	20,8	67,0	65,8	68,8
Нейтральная	22,8	20,8	23,8	9,8	10,0	11,2
Неопределенная	6,8	10,7	8,5	8,0	9,3	7,5
Амбивалентная	11,5	9,8	10,8	6,0	5,7	5,2
Положительная	27,3	29,0	36,0	9,2	9,2	7,3

Соответствующие изменения в центральном регионе менее выражены на втором этапе: несколько снижается наполненность неопределенной категории и повышается наполненность амбивалентной. На третьем же этапе количество респондентов с отрицательной позицией падает на 10%, несколько уменьшается неопределенная группа и увеличивается амбивалентная.

На юго-востоке на втором этапе прослеживается уменьшение числа нейтральных и положительных позиций в отношении Европейского Союза, а также увеличение неопределенных. На третьем же существенно уменьшается группа с отрицательными позициями и увеличивается – с положительными.

Таблица 6

**Динамика геополитических позиций
в отношении Европейского Союза в различных макрорегионах**

Позиция респондента	Запад			Центр			Юго-восток		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Отрицательная	18,4	10,8	9,5	29,6	27,4	17,3	44,0	46,7	34,2
Нейтральная	21,8	24,6	24,5	20,8	19,8	24,6	26,4	19,8	22,3
Неопределенная	1,4	9,2	5,4	10,4	6,9	9,2	6,2	17,6	9,8
Амбивалентная	17,7	4,6	4,8	10,8	14,9	16,9	7,8	5,5	7,3
Положительная	40,8	50,8	55,8	28,5	30,9	31,9	15,5	10,4	26,4

При рассмотрении восточного геополитического вектора наименьшие сдвиги на втором этапе фиксируются в западной Украине. В то же время на третьем этапе значительно увеличивается нейтральная группа за счет респондентов с неопределенной, амбивалентной и положительной позициями.

В центральном и юго-восточном регионе на втором этапе наблюдаются обратные процессы: если в центре уменьшилось количество респондентов с неопределенной позицией и увеличилось с отрицательной, то в юго-восточном все произошло с точностью до наоборот. На третьем этапе в центре сохраняется стабильность в группах с отрицательной и положительной позициями, а на юго-востоке ситуация становится схожей с положением на первом этапе (за исключением некоторого роста амбивалентной группы).

Таблица 7

**Динамика геополитических позиций
в отношении Российской Федерации в различных макрорегионах**

Позиция респондента	Запад			Центр			Юго-восток		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Отрицательная	84,4	82,3	81,6	71,2	77,8	78,8	48,2	35,2	45,6
Нейтральная	4,1	5,4	15,0	7,3	6,9	5,4	17,6	18,1	16,1
Неопределенная	3,4	6,2	1,4	8,5	2,8	7,3	10,9	22,0	12,4
Амбивалентная	5,4	4,6	2,0	6,9	6,6	3,5	5,2	4,9	9,8
Положительная	2,7	1,5	0,0	6,2	5,9	5,0	18,1	19,8	16,0

Ценную дополнительную информацию о геополитических позициях можно получить, сопоставив позиции респондентов по обоим геополитическим направлениям. Ниже представлены первые пять позиций с точки зрения наполненности соответствующих групп для каждого из этапов исследования (см. таблицу 8). На первом этапе пять наиболее распространенных позиций охватывают

70% респондентов, на втором – 68,9%, на третьем – 72%. Следовательно, пятая часть имеющихся комбинаций геополитических позиций покрывает более двух третей всех наблюдений. На первых двух этапах в пятерку входят одни и те же комбинации позиций. На втором этапе комбинация «отрицательная-отрицательная» поднимается с третьего места на второе, меняясь местом с комбинацией «нейтральная-отрицательная». На третьем этапе из пятерки выпадает комбинация «отрицательная-положительная», а ее место занимает «нейтральная-нейтральная». Таким образом, структура согласованных геополитических предпочтений весьма стабильна.

Таблица 8

Наиболее распространенные геополитические позиции: кросс-классификация

Позиция относительно ЕС	Позиция относительно РФ	Размер группы, %
1 этап		
Положительная	Отрицательная	23,0
Нейтральная	Отрицательная	16,2
Отрицательная	Отрицательная	15,5
Амбивалентная	Отрицательная	8,3
Отрицательная	Положительная	7,0
2 этап		
Положительная	Отрицательная	26,2 (+3,2)
Отрицательная	Отрицательная	15,0 (-0,5)
Нейтральная	Отрицательная	13,3 (-2,9)
Амбивалентная	Отрицательная	7,7 (-0,6)
Отрицательная	Положительная	6,7 (-0,3)
3 этап		
Положительная	Отрицательная	29,8 (+3,6)
Нейтральная	Отрицательная	15,2 (+1,9)
Отрицательная	Отрицательная	12,2 (-2,8)
Амбивалентная	Отрицательная	8,8 (+1,1)
Нейтральная	Нейтральная	6,0 (новая)

На основании этих данных можно вычленил геополитических антагонистов, представленных двумя группами с крайними геополитическими позициями: 1) положительной в отношении Европейского Союза и отрицательной в отношении Российской Федерации; 2) отрицательной в отношении Европейского Союза и положительной в отношении Российской Федерации. Совокупный размер этих двух групп составляет 30,0% на первом этапе, 32,9% – на втором, 33,8% – на третьем. Отношение их представителей колеблется от 3,3 к 1 на первом этапе до 7,5 к 1 на третьем. На западе Украины это соотношение на различных этапах равно 54 к 1/63 к 1/53 к 0, в центре – 4,5 к 1/6,3 к 1/10,3 к 1, на юго-востоке – 1 к 1/1 к 2/1,7 к 1.

Следующий вопрос, изучение которого предполагает обращение к аддитивным значениям, – это включенность геополитических ориентаций в номологическую сеть, описывающую политическое сознание. К соответствующим показателям, кроме геополитических ориентаций, также относятся оценка украинской демократии и развитых стран, авторитарные установки и установки на гражданскую активность (см. таблицу 9).

На первом этапе сила геополитических установок в отношении Европейского Союза положительно коррелирует с оценкой украинской демократии, оценкой демократии развитых стран и установками на гражданскую активность, а также отрицательно коррелирует с авторитарными установками. На втором этапе в целом характер этих взаимосвязей сохраняется, но заметно слабеет их сила. На третьем этапе несколько сильнее становится сила связи с установками на гражданскую активность.

В случае геополитических установок относительно Российской Федерации наблюдается обратная картина. Во-первых, меняется направление связей, а также их сила в меньшую сторону (в частности это ведет к незначимой связи с авторитарными установками). Во-вторых, на втором и третьем этапах сила связей остается практически на том же уровне.

Если рассматривать структуру взаимосвязей отдельно по регионам, то для каждого случая характерна своя специфика. В западном регионе практически не фиксируются статистически значимые взаимосвязи (см. таблицу 10). Лишь на первом этапе геополитические установки в отношении Европейского Союза положительно связаны с авторитарными установками, а на третьем – с авторитарными и установками на гражданскую активность.

Таблица 9

Взаимосвязь геополитических ориентаций с другими элементами политического сознания

Элементы политического сознания	EU-geopol: аддитивное значение			RF-geopol: аддитивное значение		
	1 этап	2 этап	3 этап	1 этап	2 этап	3 этап
Оценка украинской демократии	0,25**	0,17**	0,17**	-0,16**	-0,13*	-0,16**
Оценка демократии развитых стран	0,33**	0,15**	0,14**	-0,17**	-0,16**	-0,18**
Авторитарные установки	-0,10*	-0,07	-0,09*	0,02	0,09	0,10*
Установки на гражданскую активность	0,31**	0,16**	0,24**	-0,20**	-0,19**	-0,21**

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Таблица 10

Взаимосвязь геополитических ориентаций с другими элементами политического сознания: запад Украины

Элементы политического сознания	EU-geopol: аддитивное значение			RF-geopol: аддитивное значение		
	1 этап	2 этап	3 этап	1 этап	2 этап	3 этап
Оценка украинской демократии	-0,04	-0,07	-0,07	0,06	0,02	-0,05
Оценка демократии развитых стран	0,11	-0,11	-0,11	-0,03	0,10	0,00
Авторитарные установки	0,31**	0,13	0,18*	-0,15	-0,10	-0,08
Установки на гражданскую активность	0,05	0,10	0,34**	-0,15	-0,12	-0,05

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

В центре Украины номологическая сеть, в которую включены геополитические ориентации относительно Европейского Союза, схожа с той, которая наблюдается по Украине в целом. Связи для установок относительно Российской Федерации не являются статистически значимыми, за исключением обратной корреляции с оценкой украинской демократии и установками на гражданскую активность (см. таблицу 11).

Таблица 11

Взаимосвязь геополитических ориентаций с другими элементами политического сознания: центр Украины

Элементы политического сознания	EU-geopol: аддитивное значение			RF-geopol: аддитивное значение		
	1 этап	2 этап	3 этап	1 этап	2 этап	3 этап
Оценка украинской демократии	0,27**	0,22**	0,21**	-0,12	-0,17**	0,15*
Оценка демократии развитых стран	0,33**	0,16*	0,17*	-0,10	-0,12	0,15*
Авторитарные установки	-0,18*	0,00	-0,20**	0,02	0,11	0,12
Установки на гражданскую активность	0,34**	0,21**	-0,18**	-0,12	-0,14*	0,13*

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Наиболее сильные взаимосвязи на первом этапе фиксируются на юго-востоке Украины (см. таблицу 12). На втором и третьем этапах они заметно слабеют для показателей «EU-geopol». В отношении Российской Федерации так же наблюдается общее уменьшение силы связи, но оно не так велико. Следует отметить тот факт, что на третьем этапе все связи показателей «RF-geopol» являются статистически значимыми.

Таблица 12

Взаимосвязь геополитических ориентаций с другими элементами политического сознания: юго-восток Украины

Элементы политического сознания	EU-geopol: аддитивное значение			RF-geopol: аддитивное значение		
	1 этап	2 этап	3 этап	1 этап	2 этап	3 этап
Оценка украинской демократии	0,46**	0,15*	0,13	-0,33**	-0,10	-0,15*
Оценка демократии развитых стран	0,43**	0,17*	0,20*	-0,26**	-0,22**	-0,17*
Авторитарные установки	-0,27**	-0,24**	-0,10	0,14*	0,09	0,20*
Установки на гражданскую активность	0,42**	0,02	0,09	-0,29**	-0,24**	-0,18*

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Геополитические ориентации и позиции населения Украины: обсуждение.

1. Оценивая четыре аспекта геополитических ориентаций населения Украины в отношении Европейского Союза, прежде всего, следует сделать вывод о достаточной открытости украинского общества к соответствующему сотрудничеству, а также признанию им его, по крайней мере, частичной, продуктивности на данном этапе. Степень готовности к кооперации в военной сфере варьируется от региона к региону. На западе она сравнительно высокая, в центре – умеренная, на юго-востоке – низкая. Что касается признания Европейского Союза в качестве старшего геополитического партнера, то оно, опять же, в значительной мере распространено в западной части Украины, а в остальных имеет меньшие масштабы.

Из этого следует, что сейчас в Украине сложилось благоприятное общественное мнение относительно сотрудничества с Европейским Союзом, если речь идет о нейтральных с военной точки зрения проектах. В отношении совместных проектов с НАТО общественное мнение показывает положительную динамику, но все еще содержит в себе достаточную долю негатива. Также в украинском обществе существует относительно широкое принятие авторитета Европейского Союза в качестве внешнего субъекта политических процессов в середине Украины. При грамотной информационной политике оно является одним из оснований внедрения эффективных модернизационных проектов, использующих зарубежный опыт.

Рассматривая геополитические ориентации в отношении Российской Федерации, можно констатировать, по крайней мере, некоторую открытость украинского общества к соответствующему внешнеполитическому сотрудничеству. В свою очередь, продуктивность такого сотрудничества на данном этапе оценивается достаточно низко. Региональная неоднородность в оценках наблюдается, прежде всего, в отношении геополитической открытости: запад и центр характеризуются в большей мере негативными оценками, а на юго-востоке баланс смещен в позитивную сторону. С другой стороны, оценка возможности кооперации в военной сфере, а также готовность признать Российскую Федерацию в качестве старшего геополитического партнера ожидаемо находятся на очень низком уровне. На юго-востоке Украины положительные оценки встречаются несколько чаще, но это не меняет общей негативной тональности в данном регионе.

Несмотря на предельно обостренные отношения между Украиной и Российской Федерацией на данном этапе, значительная часть украинского населения в центре и на юго-востоке признает прагматический подход в отношениях с этим геополитическим актором. При этом очевидна невозможность военного сотрудничества с восточным соседом, а также реализация других проектов под его патронатом в украинском государстве. Поэтому единственный приемлемый путь развития внешнеполитических отношений с Российской Федерацией – это работа над деэскалацией системного конфликта между странами на приемлемых для Украины условиях. В противном случае можно ожидать дальнейшее снижение приоритета сотрудничества с Российской Федерацией, что, вероятно, повлечет за собой общую геополитическую закрытость в отношении восточного соседа на уровне массового сознания.

2. С точки зрения результирующих геополитических позиций в Украине наблюдается преимущественно негативное отношение к Российской Федерации. А вот касательно Европейского Союза на первом и втором этапах нельзя выделить некую доминантную позицию или даже говорить о бимодальности, а вот на третьем произошел сдвиг в сторону увеличения группы с положительными ориентациями и уменьшение – с отрицательными.

На уровне отдельных регионов позиционная структура относительно обоих геополитических акторов так или иначе подвержена флуктуациям, результатом которых в отношении Европейского Союза стало улучшение геополитических ориентаций на западе и юго-востоке Украины, а также уменьшение группы респондентов с отрицательной позицией в центре, что привело к росту амбивалентной и нейтральной групп. Что касается Российской Федерации, на западе значительно возросла нейтральная группа за счет индивидов с неопределенной, амбивалентной и положительной позицией, а вот в центре и на юго-востоке наблюдается в целом стабильная ситуация.

Оценивая структуру геополитических позиций в различных регионах, можно сделать вывод о невозможности возникновения социальной напряженности и конфликтов на почве геополитических противоречий в западном регионе, очень низкой вероятности такого сценария – в центральном, а также повышенной – в юго-восточном регионе. С этой точки зрения целевой аудиторией на юго-востоке Украины, которая заслуживает первоочередного внимания со стороны местных и центральных органов власти, является группа негативистов (или тех, кто придерживается негативной позиции в отношении как Европейского Союза, так и Российской Федерации; всего – 12,2%), те, кто занимает негативную позицию в отношении Российской Федерации и нейтральную – в отношении Европейского Союза (всего – 15,2%), а также те, кто придерживается полного нейтралитета (всего – 6,0%). Содействие изменению их мнения касательно Европейского Союза в лучшую сто-

рону является, на наш взгляд, ключевым моментом стабилизации ситуации и снижения напряженности в юго-восточном регионе.

3. Интересную информацию предоставляет структура взаимосвязей выраженности геополитических ориентаций с другими элементами политического сознания. Учитывая существенную региональную специфику, нет смысла анализировать номологическую сеть на общенациональном уровне. Наиболее «бедным» на взаимосвязи регионом является западный. В нем лишь единожды (3 этап) фиксируется статистически значимая положительная взаимосвязь между установками на гражданскую активность и геополитическими ориентациями в отношении Европейского Союза, а также дважды с ними же в случае авторитарных установок (1 и 3 этапы). Следовательно, в западной Украине геополитические ориентации являются достаточно автономным смысловым доменом политического сознания. В этом контексте неудивительно, что данный регион является наиболее гомогенным в вопросах внешней политики украинского государства. На основании этих результатов можно также сделать предположение, что геополитические ориентации в западном макрорегионе являются устойчивыми убеждениями.

В центре Украины фиксируется устойчивая положительная взаимосвязь геополитических ориентаций в отношении Европейского Союза с оценкой украинской демократии, оценкой демократии развитых стран и установками на гражданскую активность на всех этапах, а также отрицательная взаимосвязь с авторитарными установками – на первом и третьем этапах. Мы предполагаем, что наличие этих взаимосвязей указывает на динамическую систему элементов политического сознания, находящуюся на стадии становления. Что касается геополитических ориентаций в отношении Российской Федерации, то существует две значимые обратные связи на втором и третьем этапах – с оценкой украинской демократии и установками на гражданскую активность, а также одна на третьем – с оценкой демократии развитых стран. В целом эти связи более слабые, чем в случае Европейского Союза. Соответственно, в этом регионе можно сделать вывод о наличии предпосылок устойчивых убеждений, если речь идет о восточном векторе геополитического сотрудничества.

Наиболее интересная ситуация в смысле специфики номологической сети наблюдается в юго-восточном макрорегионе. Геополитические ориентации как в отношении Европейского Союза, так и в отношении Российской Федерации статистически значимо связаны со всеми элементами политического сознания на первом этапе. На втором значимыми остается обратная связь с авторитарными установками (Европейский Союз), а также обратные связи с оценкой демократии развитых стран и установками на гражданскую активность (в обоих случаях – Российская Федерация). На третьем этапе геополитические ориентации в отношении Европейского Союза статистически значимо связаны лишь с оценкой демократии развитых стран, а вот геополитические ориентации в отношении Российской Федерации – со всеми элементами номологической сети. Мы считаем, что здесь также можно говорить о системе элементов политического сознания, находящихся в состоянии трансформации. Учитывая значительные изменения в силе взаимосвязей, которые произошли с геополитическими ориентациями в отношении Европейского Союза, можно предположить значительную, хотя и не полную стабилизацию этой части политического сознания. В случае же Российской Федерации ориентации демонстрируют большой динамический потенциал.

Оценивая состояние политического сознания при размещении в его центре геополитических ориентаций, можем констатировать, что проявляются различные стадии его стабилизации. Запад в этом смысле является наиболее стабильным регионом, центр – стабильным лишь на половину (отчасти стабильными можно назвать геополитические ориентации в отношении Российской Федерации), юго-восток – в значительно степени нестабильным. При этом вопрос стабильности/нестабильности здесь следует рассматривать в контексте процесса динамических изменений политического сознания в целом, затрагивающего в том числе и геополитические ориентации. Так, на западе он фактически завершились, а в центре и на юго-востоке – еще нет.

Выводы. В завершении осуществим краткий геополитический анализ полученных результатов с позиций акционалистской, исторической и структурной перспективы.

С точки зрения акционалистской перспективы наиболее благоприятные условия трансграничного сотрудничества с Европейским Союзом сложились только в западной Украине. В центре и на юго-востоке первоочередная задача заключается в дальнейшем улучшении европейского имиджа в качестве надежного внешнеполитического партнера, открывающего дополнительные возможности для местного населения. Первоочередной фокус при этом должен быть направлен на центральный регион. Что касается юго-востока, то на уровне массового сознания ключевая роль в стабилизации ситуации должна принадлежать местным и центральным органам власти. Это будет способствовать нормализации демократических процессов, а уже благодаря этому и большей открытости проектам под эгидой Европейского Союза.

С исторической точки зрения в Украине продолжается этап переосмысления населением статуса различных геополитических акторов. И пока нет веских оснований считать, что тренд этих изменений очевиден в наиболее проблемном макрорегионе Украины – ее юго-восточной части. Поэтому здесь чрезвычайно важным является постоянное отслеживание и анализ состояния геополитических ориентаций.

В контексте структурной перспективы Украину логичнее рассматривать в виде отдельных макрорегионов, которые характеризуются различной силой геополитического притяжения с теми или иными геополитическими акторами. Именно в этом случае следует говорить об уровне стабильности геополитических предпочтений или о стабилизации геополитической структуры на уровне массового сознания. Та неоднозначность, которая наблюдается в установках на юго-востоке и в центре, является одновременно как возможностями, так и угрозой для евроинтеграционных процессов. Юго-восток в структурном смысле также близок к постсоветскому пространству (олицетворением которого является Российская Федерация), как и к восточно-европейскому.

Dembitskyi S. Geopolitical orientations of the population of Ukraine in focus of sociology: conceptual and applied aspects

The article makes an attempt to conceptualize the phenomenon of geopolitical orientations. For this, the author considered various perspectives of geopolitical analysis: infrastructural, sociocultural, actionalist, historical, structural, territorial/regional, network. As a result, the following indicators of geopolitical orientations are formulated: 1) an evaluation of the priority of cooperation with a geopolitical actor (general geopolitical openness); 2) an evaluation of the policy of the geopolitical actor towards own state (the degree of productivity of the current geopolitical interaction); 3) an attitude to military cooperation with a geopolitical actor (geopolitical cooperation in the field of security); 4) an attitude to the intervention of a geopolitical actor in the politics of own state (the adoption of a geopolitical actor as a senior partner).

The obtained concepts were used for an empirical analysis of the geopolitical orientations of the population of Ukraine toward to European Union and Russian Federation (sociological tests “EU-geopol” and “RU-geopol”). Corresponding results describe the population of Ukraine and the population of its separate macro-regions according to the following parameters: specific geopolitical orientations, geopolitical positions (negative, neutral, uncertain, ambivalent, positive), and a nomological network of political consciousness. To build a nomological network, in addition to geopolitical orientations, the attitudes toward Ukrainian democracy and the democracy of developed countries, authoritarian attitudes and attitudes toward civic activity were used (sociological test “Types of Political Culture-II”).

Conclusions are drawn about the possibilities of creating favorable conditions for cross-border cooperation with the European Union, the need to monitor geopolitical orientations in southeastern Ukraine, as well as its structural equidistance from European Union and Russian Federation.

Key words: geopolitical orientations, geopolitical analysis, sociological testing, political consciousness.

Литература:

1. Flint C. Introduction to Geopolitics [E-reader Version]. London, New York : Routledge, 2017.
2. Геополітичні орієнтації партій-лідерів та їхніх виборців. URL: https://dif.org.ua/article/geopolitichni-orientatsii-partiy-lideriv-ta-ikhnix-vibortsviv?fbclid=IwAR2YH4ppY_Zsk6n3u3zeWCrPsLMzaE-L1frY5NF8FXwLA31gcM3VBBR4yos#.XSYit9cBQ1E (дата звернення: 02.10.2019).
3. Дембіцький С. Вимірювання геополітичних орієнтацій в Україні: конструювання соціологічних тестів «RF-георол» і «EU-георол». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 4. С. 105–134.
4. Дембіцький С. Независимая Украина в геополитическом дискурсе: вехи и акценты. *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія «Політологія, соціологія, право». 2018. № 1. С. 93–105.
5. Дембіцький С. Региональное деление Украины. URL: http://soc-research.info/blog/index_files/heterogeneity.html (дата обращения: 02.10.2019).
6. Опрос IRI. Динамика общественно-политических взглядов в Украине: июнь 2019. URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/opros_iri_dinamika_obschestvenno-politicheskikh_vzglyadov_v_ukraine_iyun_2019.html (дата обращения: 02.10.2019).
7. Суспільно-політичні настрої населення України напередодні першого туру виборів президента України: березень 2019 року. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=836&p_age=7 (дата звернення: 02.10.2019).

МЕДІАЦІЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: У ПОШУКАХ МОДЕЛІ ТА СПОСОБІВ ОРГАНІЗАЦІЇ

Енін М. Н.,

*кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології*

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Макаренко Д. В.,

старший викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Северинчик О. П.,

старший викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розглядаються етапи педагогічної медіації, описується специфіка роботи викладача-медіатора і вимоги до рівня його кваліфікації. Вказано типи діяльності медіатора з огляду на ступінь залучення та участі в процесі медіації.

Основна увага акцентується на базових принципах медіації у сфері освіти. Наукова важливість проблеми медіації в діяльності викладача полягає в тому, що він у процесі медіації вирішує наявні суперечки і конфлікти, зважаючи на інтереси сторін, дотримуючись принципу соціальної справедливості.

Розглядається сутність процесу медіації та її роль у системі освіти. Заклади вищої освіти – це частина великого соціуму, в якому взаємодіють представники різних вікових груп, місце навчання і набуття життєвого досвіду, перевірки характеру, волі й працьовитості, розвитку особистісних якостей людини, формування системи поглядів і цінностей.

Основу процедури медіації становлять переговори між сторонами, що знаходяться у стані конфлікту, які організовує і проводить медіатор, покликаний лише сприяти створенню умов, при яких сторони можуть дискутувати у прийнятній формі та знаходити рішення, що задовольняють всіх учасників конфлікту, але не виносить рішення на користь тієї чи іншої сторони.

Одним із варіантів вирішення конфліктних ситуацій у студентському середовищі з максимальним залученням до процесу безпосередніх учасників конфлікту є створення студентських служб примирення у закладах вищої освіти.

Медіація як один із видів альтернативного вирішення спорів має стати невід'ємною складовою частиною соціальної і правової культури суспільства, у зв'язку з цим у статті доводиться необхідність підвищення конфліктологічної компетентності викладачів-медіаторів.

Ключові слова: медіатор, медіація, конфлікт, заклади вищої освіти, студентська служба примирення.

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси, в які дедалі більшою мірою інтегрується наша країна, зумовлюють поширення практик взаємодії представників різних традицій, звичаїв і культур, формування ліберальних ідеологічних позицій сучасної молоді з акцентом на правах і свободі особистості, активності та принциповості у відстоюванні своїх позицій є передумовами виникнення конфліктів у студентському середовищі.

Нині у вітчизняній вищій професійній освіті не сформована адекватна педагогічна практика щодо управління конфліктами в освітньому процесі вищих навчальних закладів. Конфліктологічна компетентність як складова частина професіоналізму педагога вищої школи має велике значення у функціонуванні студентського соціуму і ширше – в підвищенні якості роботи загальноосвітньої організації.

Важливим фактором, що впливає на результативність діяльності викладача з оптимізації відносин між студентами, є наявність у нього навичок медіаторської діяльності. Особливості, принципи та способи медіаційної діяльності розглядаються численними вітчизняними та зарубіжними авторами, зокрема, О. Антонюк, Г. Єршменко, Х. Бесемер, А. Шипиловим, Дж. Бартер та ін. Водночас перспективи впровадження медіації в освітньому просторі закладів вищої освіти не отримали належної оцінки.

Метою статті є розгляд наявних моделей та способів медіації, що потребує розробки та впровадження нових технологій по управлінню конфліктами в освітньому процесі та переоцінки ролі викладачів закладів вищої освіти як медіаторів процесу оптимізації відносин між студентами.

Виклад основного матеріалу. У загальному розумінні «медіація» (від лат. *mediare* – бути посередником) – це спосіб врегулювання суперечок і конфліктів за сприяння незалежної особи (медіатора) на основі добровільної згоди сторін із метою досягнення ними консенсусу та прийняття життєздатного рішення. У збірнику рекомендацій ООН з ефективної медіації надається таке визначення: «Медіація – це процес, за допомогою якого третя сторона надає допомогу двом чи більше сторонам, за їх згоди, щодо запобігання, управління та вирішення конфлікту, допомагаючи їм розвинути взаємоприйнятні домовленості» [12].

Як основні принципи медіації розглядаються гуманність, неупередженість, свобода і відповідальність, як функціональні або похідні принципи – незалежність, нейтральність, смиренність або відсутність влади в медіатора, конфіденційність, довіра і визнання.

Мета медіації – добровільне, конфіденційне, конструктивне сприяння у врегулюванні конфлікту (спору) через переговори за участю третьої сторони (медіатора). При цьому важливо підкреслити, що медіатор – нейтральний посередник, що виконує роль професійного помічника-консультанта. Він створює умови для взаємоприйняттого вирішення конфлікту, але не вирішує конфлікт, тим більше на чийсь користь. Медіатор допомагає знайти справедливі норми для майбутнього вирішення конфлікту. Процедура медіації заснована на трансакційній моделі комунікації як процесі одночасного відправлення і отримання повідомлень, під час якого здійснюються взаємодії і формуються відносини між партнерами. Співпраця можлива, тільки якщо сторони готові відкрито і чесно обговорювати ситуацію, що виникла, заявляти в конструктивній формі про свої інтереси і зрозуміти інтереси іншої сторони.

Таким чином, результатом успішної медіації є створення загального сенсу, досягнення відповідного рівня розвитку загальної комунікативної дії і згоди.

Основу процедури медіації становлять переговори між сторонами, що перебувають у стані конфлікту, які організовує і проводить медіатор, покликаний лише сприяти створенню умов, при яких сторони можуть дискутувати в прийнятній формі та знаходити рішення, що задовольняють всіх учасників конфлікту, але жодною мірою не виносить рішення на користь тієї чи іншої сторони.

Функції медіатора – перш за все комунікативні, вони спрямовані на організацію переговорного процесу, встановлення і дотримання правил здійснення всіх процедур, керівництво діалогом сторін, забезпечення комфортних умов і регулювання всіх аспектів взаємодії. Тому медіатор повинен мати високий рівень толерантності, відмінну репутацію, володіти комунікативною компетентністю.

Під комунікативною компетентністю ми розуміємо сукупність знань, умінь і навичок, що включають: особливості комунікативного процесу; види спілкування і основні його характеристики, вербальні та невербальні засоби спілкування та комунікації з партнерами різних типів; специфіку ділової взаємодії з використанням технологій та методів впливу; методи інтеграції і генерування ідей для конструктивної комунікації.

Це, зрештою, здатність до узагальнення і систематизації багатовимірного сприйняття оточення, здатність до розуміння смислової і оціночної інформації. Але найголовніше – зацікавленість у пошуку компромісу навіть у тих ситуаціях, коли він здається недосяжним.

Дж. Бертон, спираючись на модель А. Маслоу, припускав, що ключем до розуміння причин конфліктів може бути аналіз актуальних базових потреб особистості (наприклад, потреба у безпеці, приналежності, ідентичності, справедливості та ін.). На думку автора, незадоволені потреби індивіда заперечують соціальну стабільність у його поведінці, робить неможливим вирішення суперечки [10]. У процесі медіації, виходячи з концепції Дж. Бертона, необхідна така організація взаємодії, щоб була наявна послідовність у вимогах і реакціях всіх учасників процесу, дотримувалась справедливість щодо кожної зі сторін, відчувалася раціональність того, що відбувається. Важливо, щоб вимоги сторін були значущими і не були суперечливими, в іншому випадку вони сприймаються як ірраціональні, що, зрештою, призводить до почуття втрати контролю над ситуацією, недовіри до опонента і самого медіатора [10].

Найбільш ефективно медіація діє: в сімейно-побутових конфліктах, виховно-освітньому середовищі, корпоративних і міжкорпоративних суперечках, фінансовому і банківському середовищі, дрібному і середньому бізнесі, сферах міжнародного права і міжкультурної комунікації.

Нині найбільш поширеними є такі моделі медіації: відновна, наративна, класична, оціночна, «розрахункова», терапевтична. Класична модель проведення медіації спрямована на проведення переговорів і розширення варіантів врегулювання конфліктів, пошук найбільш прийняттого рішення.

Головною метою застосування відновлювальної моделі медіації є звільнення сторін від негативних станів і набуття внутрішнього ресурсу для спільного пошуку виходу з ситуації.

З точки зору наративного підходу, основне завдання медіації – допомогти людям подолати розкол, який породжується конфліктом, шляхом роботи з історіями, в які конфлікт вбудований, а не шляхом пошуку «об'єктивної істини», допомогти учасникам конфлікту вибудувати історію, подолати домінування конфлікту над їх життям.

«Розрахункова» медіація передбачає проведення позиційних переговорів у формі діалогу, коли сторони вміють чітко, з точки зору юридичного аналізу аргументувати свою позицію з метою найбільш оптимально сформулювати взаємні поступки і дійти згоди.

Оціночна медіація виходить за рамки класичної медіації, оскільки функція медіатора в цій моделі досить висока. Медіатор дає правову оцінку наявній суперечці, але не втручається в діяльність сторін щодо розробки умов угоди. Терапевтична модель використовується при врегулюванні сімейних конфліктів, коли важливо зберегти близькі відносини між родичами, подружжям, тому більша увага приділяється психологічним аспектам суперечки.

Розглянемо сутність процесу медіації та її роль у системі освіти. Заклад вищої освіти – це частина великого соціуму, в якому взаємодіють представники різних вікових груп, місце навчання і набуття життєвого досвіду, перевірки характеру, волі й працьовитості, розвитку особистісних якостей людини, формування системи поглядів і цінностей. У процесі навчання викладач та студенти включаються в широкий діапазон відносин, різноманітних проблемних ситуацій (навчальних і виховних), які потенційно можуть перерости в конфлікт.

Причина більшості конфліктів, що виникають між викладачами та студентами, полягає в драматичності і нездатності долати психологічні та навчальні перевантаження, вирішувати протиріччя без агресивної реакції на джерело роздратування. Насиченість навчальної програми, високий рівень шуму, концентрація різних людей у виші – все це загалом негативно впливає на поведінку і самопочуття як емоційно лабільних викладачів, так і студентів.

Але в студентському колективі до провокаційних і насильницьких дій нерідко призводять такі явища, як відчуття помилкової солідарності, анонімність і кругова порука, що мають місце серед студентів. Низька вірогідність виявлення таких конфліктів на ранній стадії їх виникнення призводить до того, що вони або вирішуються самостійно, або замовчуються.

Внаслідок наявності вказаного варіанту соціально-педагогічної проблеми істотно загострюються протиріччя між потребами викладачів в отриманні конфліктологічних знань і недостатньою вмотивованістю їх на адекватну взаємодію зі студентами різних вікових груп. Іншими словами, спостерігається низький рівень володіння методами і прийомами попередження і врегулювання конфліктних ситуацій. У сучасній масовій педагогічній практиці основними способами виховного впливу на конфліктних студентів із боку дорослих, як правило, є: повчання, загроза покаранням або покарання (в більш м'якій або жорсткій формі), пошуки винного, формальне врегулювання конфлікту. Врегулювання конфліктних ситуацій за допомогою авторитарних і жорстких методів, таких, що принижують студента і спрямованих проти нього, за великим рахунком, є безглуздим і безперспективним заняттям.

Медіаторська діяльність викладача ЗВО, на нашу думку, передбачає:

- усвідомлення природи суперечностей і конфліктів між студентами;
- розвиток особистісного конструктивного ставлення до студентських конфліктів;
- оволодіння навичками неконфліктного спілкування у важких життєвих ситуаціях;
- вміння аналізувати виникаючі проблемні ситуації;
- наявність навичок управління конфліктними ситуаціями.
- вміння прогнозувати можливі наслідки розвитку студентських конфліктів;
- вміння конструктивно регулювати суперечності і конфлікти в студентській групі;
- навички усунення негативних наслідків студентських конфліктів.

Процедура вирішення конфлікту полягає в тому, що медіатор обговорює конфлікт із кожною зі сторін. В процесі цих зустрічей відбувається пошук конструктивного рішення. Сторони не залежать від волі медіатора і самі приймають рішення, яке є для них більш вигідним, ніж стан конфлікту. Таке рішення не вимагає примусового виконання.

Таким чином, діяльність викладача-медіатора включає аналіз ситуації, що склалася, і врегулювання конфлікту в студентському колективі. До викладача як до медіатора студенти можуть звернутися, якщо:

- об'єктом регулювання є тривалий студентський конфлікт, безліч спроб вирішення якого не дали позитивних результатів;

- протилежність та несумісність поглядів конфліктуючих сторін не дають змоги знайти спільні позиції;
- по-різному трактуються критерії, які є ключовими у вирішенні студентського конфлікту;
- одному зі студентів завдано серйозної шкоди, відшкодування якої він вимагає від протилежної сторони;
- незважаючи на зацікавленість сторін зберегти добрі стосунки та при низькій інтенсивності конфлікту дійти згоди не вдається [9].

Процес медіації в освітній організації має включати такі етапи:

- 1) вступне слово медіатора;
- 2) знайомство сторін;
- 3) дискусія;
- 4) індивідуальна бесіда;
- 5) розробка пропозицій;
- 6) вихід із медіації.

Для медіатора важливо відмовитися від початково негативної установки щодо студентського конфлікту та його учасників. Необхідно бути об'єктивним, щоб не спотворити сприйняття і розуміння отриманої інформації.

Ключовим моментом у процесі медіації є вибір його типу для врегулювання студентського конфлікту. Розглянемо деякі з них.

Модель «Третейський суддя». Викладач-медіатор наділений значними повноваженнями щодо визначення варіантів вирішення конфлікту. Після вивчення проблеми та спілкування зі сторонами він приймає рішення, яке є обов'язковим до виконання. Сторони конфлікту не мають права оскаржити рішення.

Модель «Арбітр». Викладач-медіатор наділений достатніми повноваженнями для визначення варіантів вирішення спору. Після вивчення проблеми та спілкування зі сторонами він приймає рішення, що має обов'язково виконуватись сторонами конфлікту. Але за студентами залишається право оскаржити рішення арбітра. Модель «Арбітр» оптимальна для використання, якщо:

- викладач має справу з конфліктом, що швидко загострюється;
- конфлікт розгортається в екстремальних умовах;
- немає часу на перед діалогові зустрічі та ґрунтовний розгляд;
- конфлікт нетривалий і дрібний.

Модель «Посередник». Викладач-медіатор, використовуючи професійні навички та досвід, забезпечує продуктивне та ґрунтовне обговорення конфліктної ситуації. Право прийняття остаточного рішення залишається за студентами. Викладач може використовувати модель «посередник» у процесі врегулювання студентських конфліктів, якщо:

- взаємини сторін тривалі, неприязні, складні;
- в опонентів наявні достатні навички спілкування;
- відсутні чіткі критерії вирішення проблеми.

Модель «Помічник». Викладач-медіатор забезпечує організацію та конструктивне проведення переговорного процесу. Не бере участі в обговоренні та прийнятті рішення.

Модель «Спостерігач». Присутність викладача-медіатора під час конфлікту дає змогу сторонам утриматись від порушення досягнутих домовленостей та агресивних дій. У присутності медіатора створюються умови для проведення переговорів [12].

Робота викладача-медіатора з конфліктуючими студентами може бути організована двояко:

- організація та проведення переговорів, у процесі яких сторони приймають узгоджене рішення, що вирішує конфліктну ситуацію. Це дає змогу вирішити проблему конфлікту, узгодити інтереси обох сторін. Здійснення взаємодії за типом «тріади» (опонент – медіатор – опонент) робить учасників студентського конфлікту більш поступливими, адже вони схильні розглядати свої дії як поступки куратору, а не протилежній стороні;
- надання морально-психологічної допомоги студентам.

Важливим завданням при цьому стає відновлення сторонами нормальних відносин. У разі успіху медіатора вдається перетворити відносини недавніх опонентів на якісно новий стан.

На наш погляд, найбільш прийнятними й ефективними є останні три моделі медіації: «Посередник», «Помічник», «Спостерігач», використання яких дає змогу студентам позбутися образ, ненависті та інших негативних переживань, самостійно вирішити ситуацію, уникнути повторення подібних ситуацій у майбутньому і нести особисту відповідальність за досягнуті домовленості та прийняті рішення в процесі медіації.

У перших двох моделях або не відбувається повного вирішення конфлікту, який задовольняє всіх учасників, або рішення конфлікту знаходять не його учасники, а хтось за них. У результаті сту-

денти не освоюють конструктивні способи вирішення конфліктних ситуацій, і тому в ЗВО і в подальшому житті вони часто необґрунтовано застосовують силу або стають жертвами агресивно налаштованих людей.

На наш погляд, одним із варіантів вирішення конфліктних ситуацій у студентському середовищі з максимальним залучення до процесу безпосередніх учасників конфлікту є створення студентських служб примирення у закладах вищої освіти. Студентська служба примирення – це команда студентів, яка працює під керівництвом викладача куратора та вирішує конфлікти, що виникають в студентському колективі. У студентській службі примирення основними дійовими особами є студенти старших курсів – медіатори-ровесники, які пройшли спеціальне навчання основ конфліктології та медіації.

Мета студентської служби полягає в примиренні конфліктуючих сторін за допомогою спеціально навчених посередників (медіаторів), які володіють особливими комунікативними і конфліктологічними навичками.

Діяльність служби примирення може бути заснована на методах відновного правосуддя і будуватися на таких принципах: принцип добровільності, що передбачає виключно добровільну участь у програмі примирення конфліктуючих сторін; принцип конфіденційності, який передбачає зобов'язання служби примирення не розголошувати отриману в процесі програм інформацію; виняток – інформація про можливе нанесення шкоди для життя, здоров'я і безпеки; принцип нейтральності, дотримання якого є обов'язковим для служби примирення. Всім медіаторам необхідно пройти початковий курс навчання, яке потім триватиме протягом усього часу їх роботи. Зміст навчальних курсів має бути пов'язаний із вимогами до медіації. Мета такого навчання полягає в розвитку специфічних навичок і передачі методик вирішення конфліктів. Навчання має допомогти медіаторам добре засвоїти типові проблеми учасників конфлікту і його причини.

На жаль, нині Закон України «Про медіацію», незважаючи на поширення її як нової глобальної культури діалогу та серйозні локальні виклики, як військовий конфлікт на сході, осмисленням займаються не багато українських авторів, у тому числі з метою знайти шляхи його урегулювання [3–6; 13–14], знаходиться у стадії проекту, що створює значну кількість перешкод для практичного впровадження процесу медіації в Україні.

Висновки. Таким чином, найбільш ефективними моделями медіації в умовах педагогічної практики ЗВО є «Посередник», «Помічник», «Спостерігач», використання яких дозволяє студентам брати активну участь у вирішенні конфліктів, нести особисту відповідальність за досягнуті домовленості та прийняті рішення у процесі медіації. Однією з організаційних форм втілення цих моделей є створення студентських служб примирення у ЗВО. Це ставить на порядок денний питання законодавчого регулювання. Проблема формулювання законодавчих рамок (норм, їх можливостей та обмеження), які могли б бути дієвими у врегулюванні конфліктів, стимулюватиме в майбутньому пошук практичного впровадження процесу медіації у ЗВО.

Yenin M., Makarenko D., Severinchik O. Mediation in the educational space of higher education institutions: in the search of models and ways of organization

The article discusses the stages of pedagogical mediation, describes work specifics of the mediation lecturer and the requirements for the level of his qualification. Types of mediator activity are indicated basing to the degree of involvement and participation in the mediation process.

The focus is on the basic mediation principles in the field of education. The scientific importance of mediation problems in the lecturer activity is that in the process of mediation lecturer resolves existing disputes and conflicts taking into consideration the interests of the parties, adhering to the principle of social justice.

The essence of the mediation process and its role in the education system is considered. Higher educational institutions are a part of a large society in which representatives of different age groups interact, a place of study and the acquisition of life experience, testing the character, will and hard work, developing a person's personal qualities, forming a system of views and values.

The basis of the mediation procedure is negotiations between the parties to the conflict, which the mediator organizes and conducts, contributes to the creation of conditions under which the parties can discuss in an acceptable form and find solutions that satisfy all parties to the conflict, but does not rule in favor of one side or another.

The creation of student reconciliation services in higher education institutions is one of the options for resolving conflict situations in the student community with the maximum involvement of the direct participants in the conflict.

Mediation, as one of the types of alternative dispute resolution, should become an integral part of the social and legal culture of society. Accordingly, in the article proves the necessity to increase competencies of the conflict resolution of mediation lecturers.

Key words: mediator, mediation, conflict, higher education institutions, student reconciliation service.

Література:

1. Антонюк О.А. Міжнародна публічна медіація: у пошуках максимальної ефективності. *Часопис Київського університету права*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_2_85.
2. Бесемер Х. Медіація. Посередничество в конфліктах / Пер. с нем. Н.В. Маловой. Калуга : Духовное познание, 2004. 176 с.
3. Великі війни, великі трансформації, 1918–2018 роки. *Конфлікти та мир у XX і XXI сторіччях* : матеріали IX міжнародної наук.-практ. конф., м. Київ, 26–27 листопада 2018 р. / Укладачі А.А. Мельниченко, П.В. Кутуєв, А.О. Хом'як. Київ, 2018.
4. Єнін М. Ідеологічні форми та ціннісні модифікації патріотизму української молоді (на основі аналізу модернованих групових дискусій). *Ідеологія та політика*. 2018. № 2. С. 61–93.
5. Василець О., Єнін М. Патріотичне виховання української молоді: механізми раціоналізації. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2017. № 2 (8). С. 87–100.
6. Багінський А. Заходи держави в постконфліктному суспільстві. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. № 1 (41). С. 17–20.
7. Єрьюменко Г. Медіація як спосіб вирішення суперечок. URL: https://www.training.com.ua/live/interview/Mediatsiya_yak_sposib_virishennya_superechok.
8. Лаврова Н.М., Лавров В.В. Медіація. Принятие ответственных решений. Москва : Институт консультирования и системных решений, 2013. 224 с.
9. Шипилов А.И. Искусство медиаторства в деятельности кадровика. URL: <http://kapr.ru/articles/2002/6/438.html>.
10. Burton J. Conflict: Resolution and Provention. NY : St. Martins Press, 1990. 320 p.
11. Scimecca J. What is conflict resolution? *Peace Review*. 1993. № 4. P. 391–399.
12. Basics of Mediation: Concepts and Definitions. URL: https://peacemaker.un.org/resources/mediation-library/section?term_node_tid_depth=Mediation%20Process%20and%20Strategy.
13. Yenin M. Terrorist organizations and social technologies in conditions of the hybrid war. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2016. № 3/4 (31/32). С. 24–29.
14. Enin M. The change of the attitude of Ukrainians to Russia in the conditions of the anti-terrorism operation and humanitarian aid needs of population of Donbass: the results of sociological research. *Świat Idei i Polityki*. 2016. Том 15. P. 139–165.

СУЧАСНИЙ СТАН ДЕМОКРАТИЧНИХ ТА АВТОРИТАРНИХ УСТАНОВОК НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (2018–2019 РОКИ)

Жуленьова О. В.,

кандидат соціологічних наук,

молодший науковий співробітник відділу методології і методів соціології

Інституту соціології Національної академії наук України

У статті розглядається один із основних проявів політичної культури – демократичні й авторитарні установки населення. Базою для аналізу є відкриті дані – міжнародний рейтинг демократичних країн, проведений Economist Intelligence Unit, а також результати дослідження стану політичної культури, проведеного Інститутом соціології НАН України.

За даними індексу демократії Economist Intelligence Unit, для України на цей момент характерна «гібридна демократія», вона посідає 84-е місце (зі 167 країн). Результати дослідження демократичних та авторитарних установок, проведеного Інститутом соціології, підтверджують кризу демократії.

У статті описується валідизація індексів установок щодо демократії й авторитаризму. Виділені шкали довели свою надійність і валідність. Перевірка шкали проходила у два етапи. До завдань першого етапу входила побудова теоретичної моделі. На другому етапі аналізувалися властивості отриманого конструкту: коректність інтерпретації шкал, перевірка узгодженості шкали й дослідження структури шкали (Альфа Кронбаха, експлораторний факторний аналіз), побудова індексу, перевірка валідності.

Отримані результати індексів установок щодо демократії в Україні, в розвинених країнах та індексу авторитарних установок свідчать про досить скептичне ставлення до демократії, що підтверджує результати міжнародних досліджень. Натепер для України характерна досить велика підтримка авторитаризму.

Основними чинниками, що зумовлюють ставлення населення України до демократії, є розчарування загальним станом справ, відсутність патернів демократичної поведінки, політичного усвідомлення своїх прав і важелів впливу, недовіра до виборів, патерналістська орієнтація, низька громадянська відповідальність, а також низька довіра до основних інститутів влади.

Ключові слова: політична культура, демократичні установки, авторитарні установки, громадянська активність, геополітичні орієнтації.

Постановка проблеми. Останнім часом спостерігається послаблення демократії, що пов'язано з активізацією негативних тенденцій у політичному розвитку й посиленням авторитарних орієнтацій по всьому світу. Поштовхом до написання статті стало проведене Інститутом соціології дослідження демократичних та авторитарних установок населення України в рамках вивчення особливостей політичної культури сучасних українців.

Політична культура є досить поширеним поняттям у дискурсі сучасної соціології й політології. Це поняття запропоновано Йоганом-Готфрідом Гердером, а систематично почало використовуватися в 50-их роках ХХ століття.

Сьогодні існує багато визначень політичної культури. Фактично їх можна розділити на дві групи. Перша група – концепція Г. Алмонда й С. Верби: політична культура – це вираження політичної системи в знаннях, оцінках, відчуттях її членів – більш ціннісно-орієнтовний напрям. Згідно із цією концепцією, люди включені в політичну культуру так само, як вони соціалізовані в неполітичні ролі й соціальні системи [1, с. 593–600]. Друга група – концепції дослідників, які вводять у визначення політичної культури ще й політичну поведінку (Д. Пол, Р. Такер, У. Розенбаум) [2, с. 48].

Мета статті – розглянути один із основних проявів політичної культури – демократичні й авторитарні установки населення – та сформулювати основний список факторів, від яких залежить підтримка демократії в Україні.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації цієї мети спочатку розглянемо загальну ситуацію з демократією й демократичними установками станом на 2018–2019 роки як за результатами дослідження Інституту соціології, так і за відкритими даними щодо визначення стану демократії. Для цього звернемося до даних британського дослідницького центру The Economist Intelligence Unit. Від-

повідно до рейтингу демократичних країн, побудованого на основі Індексу демократії країн світу (The Democracy Index 1–10), Україна знаходиться на 84-му місці (з 167 країн) із загальним показником – 5,7 – «гібридна демократія». Нижче більш детально розглянемо цей індекс і методологію його побудови.

Побудова індексу демократії

Індекс включає 60 ключових показників, які згруповані в п'ять основних категорій, що характеризують стан демократії всередині держави:

1. Виборчий процес і плюралізм.
2. Діяльність уряду.
3. Політична участь.
4. Політична культура.
5. Громадянські свободи.

У підсумковому рейтингу всі держави ранжуються на основі Індексу демократії і класифікуються за типом режиму влади в чотири групи:

1. Повна демократія (8–10 балів).
2. Недостатня/слабка демократія (6–8 балів).
3. Гібридна демократія (4–6 балів).
4. Авторитарний режим (від 0 до 4 балів).

До повністю демократичних країн (із показниками від 8 до 10 балів), за результатами цього дослідження, можна зарахувати такі країни:

Таблиця 1

Індекс демократії країн світу (ТОП-10)

Рейтинг	Країна	Індекс
1	Норвегія	9,87
2	Таблиця	9,58
3	Швеція	9,39
4	Нова Зеландія	9,26
5	Данія	9,22
6	Ірландія	9,15
7	Канада	9,15
8	Фінляндія	9,14
9	Австралія	9,09
10	Швейцарія	9,03

За цим індексом Україна належать до країн із гібридною демократією. У період із 2006 до 2010 роки Україна належала до країн зі «слабкою демократією». Найгіршим був показник у 2014 році, тоді Україна отримала 5,42 бали. Останніми роками ситуація дещо покращилася, але все ж таки Україна не повернулася до статусу країни зі «слабкою демократією» [3]

Загалом нині у світі спостерігається тенденція до поширення антидемократичних орієнтацій, що створює економічні складнощі й ризики для безпеки країн, бо руйнуються домовленості, активізуються антидемократичні групи. І складність у тому, що, згідно з описаним дослідженням, демократичні/антидемократичні процеси в країнах взаємопов'язані.

Глобалізація передбачає певну взаємопов'язаність країн, зокрема мова йде про підтримку спільних цінностей. У недемократичних країнах для підтримки форми правління часто вживаються заходи для відмови або мінімізації демократичних процесів у сусідніх країнах. Протилежна ситуація в демократично орієнтованих країнах. Для них є досить важливою підтримка демократичних цінностей, що передбачає захист подібних цінностей в інших країнах, зокрема в країнах, які перебувають у площині інтересів демократично орієнтованих країн. Певною мірою це є запорукою їхньої безпеки і стабільності, адже, захищаючи цінності демократії, країни акумулюють навколо себе більш безпечне середовище. Однак це середовище далеко не завжди відповідає їхнім економічним і геополітичним інтересам. І тут ми говоримо про інший бік факторів, що пояснюють демократичні й недемократичні процеси, більш індивідуальні й економічно зумовлені, – підтримку демократії в себе і сусідніх країнах, якщо це не суперечить власним інтересам. Така тенденція загострюється в часи економічної кризи, коли прагматизм переважає. Країни нехтують цінностями демократії, захищаючи свої економічні інтереси [3]. Як бачимо, одним із ключових факторів у захисті демократичних цінностей на макрорівні є фактор взаємовигідних інтересів.

Сьогодні все частіше зустрічається маніпулювання цінностями демократії на рівні захисту власних політичних та економічних інтересів, що, у свою чергу, призводить до відсутності довіри до демократії у своїй країні й до демократії як такої.

У 2018–2019 роках Інститутом соціології проведено дослідження, що підтверджує наявну кризу демократії (N = 600, вибірка стратифікована по регіону й типу населеного пункту з квотуванням за статтю та віком). Підтвердженням кризи демократії є досить скептичне ставлення до демократії й досить велика підтримка авторитаризму. Для визначення цих показників використовувалися такі змінні:

Таблиця 2

Змінні, що увійшли до складу кожного індексу

<i>Установки щодо демократії в розвинених країнах</i>	<i>Установки щодо української демократії</i>	<i>Авторитарні установки</i>
Змінні		
Демократія надає надто багато свободи багатим людям – оцінка розвинених країн щодо України	Демократія надає надто багато свободи багатим людям – оцінка України щодо розвинених країн	Єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних точок зору
Демократичні вибори – це фарс, що не захищає інтереси простих людей – щодо України	Демократичні вибори – це фарс, що не захищає інтереси простих людей – щодо розвинених країн	Наявність сильного політичного лідера дає людям упевненість у завтрашньому дні
Демократія – це тільки слова, якими прикриваються ті, хто має доступ до влади для забезпечення власних інтересів, щодо України	Демократія – це тільки слова, якими прикриваються ті, хто має доступ до влади для забезпечення власних інтересів, щодо розвинених країн	Тільки політика 'сильної руки' може зберегти порядок у суспільстві
Демократичні вибори, як правило, приводять до влади найбільш корисливих людей – щодо України	Демократичні вибори, як правило, приводять до влади найбільш корисливих людей – щодо розвинених країн	Сильна держава можлива лише тоді, коли на чолі країни стоїть один лідер
Демократія надає людині оманливу свободу вибору, якою вона не може скористатися, щодо України	Демократія надає людині оманливу свободу вибору, якою вона не може скористатися, щодо розвинених країн	Для нормального розвитку країні потрібна 'сильна рука', а не розмови про демократію
Демократія несе простій людині непевність у завтрашньому дні – щодо України	Демократія несе простій людині непевність у завтрашньому дні – щодо розвинених країн	Тільки по-справжньому сильний лідер може захистити те, що дорого всім

Перевірка надійності й валідності шкали

Виділені шкали довели свою надійність і валідність. Перевірка шкали проходила у два етапи. До завдань першого етапу входила побудова теоретичної моделі. На другому етапі аналізувалися властивості отриманого конструкту:

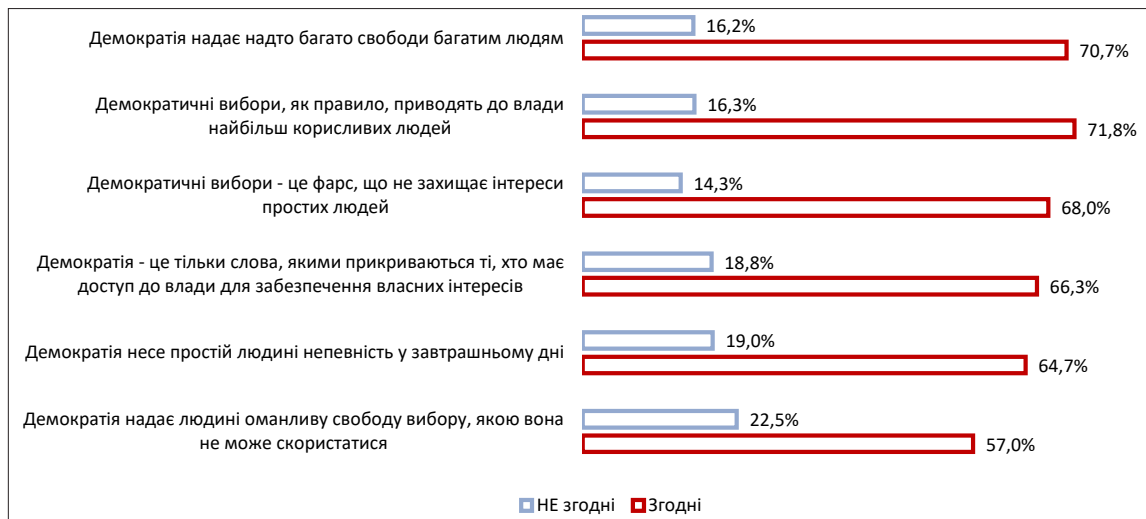
- 1) Коректність інтерпретації шкал.
- 2) Перевірка узгодженості шкали й дослідження структури шкали (Альфа Кронбаха, експлораторний факторний аналіз).
- 3) Побудова індексу.
- 4) Перевірка валідності.

1) Коректність інтерпретації шкал.

Для перевірки коректності інтерпретації шкал, установки щодо демократії в розвинених країнах, установки щодо української демократії авторитарні установки аналізувалися по кожному компоненту окремо.

За результатами дослідження, респонденти здебільшого дотримуються думки, що демократія – це тільки слова, якими прикриваються ті, хто має доступ до влади для забезпечення власних інтересів, вона надає надто багато свободи багатим людям, а вибори призводять до влади найбільш корисливих людей. Ця форма правління надає оманливу свободу вибору, якою населення не може скористатися.

Дещо краще респонденти оцінюють демократію в розвинених країнах, проте більшість із запропонованих альтернатив також отримали схвальні відповіді. Передусім люди згодні, що й у розвинених країнах демократія дає надто багато свободи багатим людям, нею прикриваються ті, хто має доступ до влади. Також респонденти демонструють низький рівень довіри до виборів як в Україні, так і в розвинених країнах.

Рис. 1. Установки населення стосовно демократії в Україні*, %

* Під час аналізу не враховували тих, хто відповів «Важко сказати».

Рис. 2. Установки населення стосовно демократії в розвинутих країнах, %*

* Під час аналізу не враховували тих, хто відповів «Важко сказати».

Таке ставлення до демократії віддзеркалюється на показниках авторитарних орієнтацій населення, які нині йому більш притаманні.

Рис. 3. Установки населення стосовно авторитаризму, %*

* Під час аналізу не враховували тих, хто відповів «Важко сказати».

Більшість респондентів вважають, що для нормального розвитку країні потрібна сильна рука, а не розмови про демократію. Тільки сильний лідер може захистити те, що дорого всім, він дає людям упевненість у завтрашньому дні.

Як бачимо, нині спостерігається досить скептичне ставлення до демократії, вона не всилає віри у стабільність і можливість змінити життя на краще. На думку респондентів, вона є лише засобом прояву влади і збагачення еліт.

Така тенденція відповідає отриманим даним за індексом демократії країн світу (*британського дослідницького центру The Economist Intelligence Unit*) і здається доволі інтерпретованою й логічною, а це означає, що запропонована методика відображає загальну тенденцію.

2) Перевірка узгодженості шкал і дослідження структури шкал (Альфа Кронбаха, експлораторний факторний аналіз).

Далі для оцінювання сталості шкал використано Альфа Кронбаха й перевірено показники для 2018 і 2019 років.

Таблиця 3

Показник Альфа Кронбаха шкал

	Коефіцієнт альфа Кронбаха	
	2018	2019
Установки щодо демократії в розвинених країнах	0,84	0,88
Установки щодо української демократії	0,89	0,89
Авторитарні установки	0,80	0,84

Показники Альфа Кронбаха для всіх запропонованих шкал за два роки є досить високими (> 0,8 – хороша внутрішня узгодженість). Вилучення жодного з пунктів не призводить до істотного збільшення Альфа Кронбаха. Отже, шкали є достатньо узгодженими для побудови індексів без вилучення якого-небудь із пунктів.

Також для перевірки структури шкали проведено експлораторний факторний аналіз з використанням методу головних компонент із обертанням варімакс і нормалізацією Кайзера. У результаті отримано три фактори, які повністю відповідають теоретичному конструкту вимірювання установок щодо української демократії, установок щодо демократії в розвинених країнах та авторитарних установок.

Перший фактор F1 пояснює 21,6% загальної дисперсії, представлений 6-ма змінними. Він дає змогу вивчити установки щодо демократії в розвинених країнах.

Структура другого фактору F2 (20,8%) представлена також 6-ма змінними. Фактор F2 отримав узагальнену назву – установки щодо української демократії.

Третій фактор F3 (19,2%) представлено також 6-ма змінними, він отримав узагальнену назву – авторитарні установки.

Загалом результати експлораторного факторного аналізу свідчать про те, що опитувальник відповідає теоретично заданій моделі.

3) Побудова індексу.

Отримані дані дають змогу побудувати Індекс установок щодо демократії в розвинених країнах, Індекс установок щодо української демократії, Індекс авторитарних установок. Отримані індекси змінюються від 6 до 30, де 6 означає низький рівень, а 30 – високий рівень.

У вибірці дослідження змінні мають такі характеристики.

Таблиця 4

Значення побудованих індексів (2019 рік)

	№	Мінімум	Максимум	Середнє	Середнє кв. відхилення
Індекс установок щодо демократії в розвинених країнах	600	6,00	30,00	17,05	6,33
Індекс установок щодо української демократії	600	6,00	30,00	12,93	6,92
Індекс авторитарних установок	600	6,00	30,00	22,36	6,03

Як бачимо, респонденти доволі скептично ставляться до демократії в Україні, що певним чином переноситься на ставлення до демократії загалом та оцінювання демократії в розвинених країнах. Значення індексів істотно не відрізняються в динаміці (див. таблицю 6).

Значення побудованих індексів. Динаміка 2018–2019 років

	2018	2019
Індекс установок щодо демократії в розвинених країнах	17,13	17,05
Індекс установок щодо української демократії	12,91	12,93
Індекс авторитарних установок	22,38	22,36

4) Перевірка валідності.

Для перевірки валідності насамперед перевірено зв'язки індексу і його компонентів з іншими змінними, з якими теоретично мають спостерігатися значущі зв'язки.

З демократичними установками людей пов'язані такі змінні (кореляція не менше ніж 0,3).

Результати перевірки зв'язку індексу з іншими змінними

<p>Установки щодо демократії в розвинених країнах <i>Очікуваний результат:</i> є прямий зв'язок між установками на демократію в Україні й розвинених країнах</p>	<p>Спостерігається значуща пряма кореляція (0,52) між установками на демократію в Україні й розвинених країнах, між групами існують значимі розбіжності</p>
<p>Авторитарні установки (Для нормального розвитку країні потрібна 'сильна рука', а не розмови про демократію) <i>Очікуваний результат:</i> є непрямий зв'язок між установками на демократію в Україні й авторитарними установками: що демократично орієнтованим є респондент, тим менше він підтримує авторитаризм</p>	<p>Існує значуща зворотна кореляція (-0,30) між індексом «Індекс установок щодо української демократії» й орієнтацією на сильну руку для нормального розвитку країни. З інтегральним індексом авторитаризму «Індекс установок щодо української демократії» корелює на рівні (-0,32)</p>
<p>Громадянська активність Віра у виборчий процес як засіб зміни життя (Я не покладаюся на вибори, оскільки не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя) Спроможність боротися за свої права (Який сенс боротися за свої права, якщо влада своїми діями відверто їх ігнорує) Антипатерналістські погляди (Шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас уже нічого не залежить) Доцільність жертв задля змін у політичному житті (Будь-яка спроба щось змінити в політичному житті країни вимагає від людей великих жертв, котрі, як правило, виявляються марними) <i>Очікуваний результат:</i> є непрямий зв'язок між установками на демократію в Україні й вірою у виборчий процес, спроможність боротися за свої права, антипатерналістськими поглядами й доцільністю жертв задля змін у політичному житті</p>	<p>Із цими показниками спостерігається значуща зворотна кореляція: віра у виборчий процес як засіб змінити життя (-0,32); спроможність боротися за свої права (-0,34); антипатерналістські погляди (-0,38); доцільність жертв задля змін у політичному житті (-0,42)</p> <p>З інтегральним індексом громадянської активності «Індекс установок щодо української демократії» корелює на рівні (0,39): що вищий рівень індексу демократії, тим вищою є громадянська активність населення (<i>більш детально див. нижче</i>)</p>
<p>Декларативність демократичних цінностей (Чи погоджуєтеся Ви з тим, що такі ідеї, як демократія, верховенство закону, індивідуальна свобода, взаємна повага, терпимість до чужих ідей і вірувань, насправді є пустими деклараціями) <i>Очікуваний результат:</i> є непрямий зв'язок між установками на демократію в Україні й декларативністю демократичних цінностей</p>	<p>Спостерігається значуща зворотна кореляція (-0,34) між індексом «Індекс установок щодо української демократії» й орієнтацією на декларативність демократичних цінностей. Значення індексу вище в тих, хто не згоден із декларативністю демократичних цінностей (<i>більш детально див. нижче</i>)</p>

Деякі з описаних у таблиці зв'язків розглянемо більш детально.

Таблиця 7

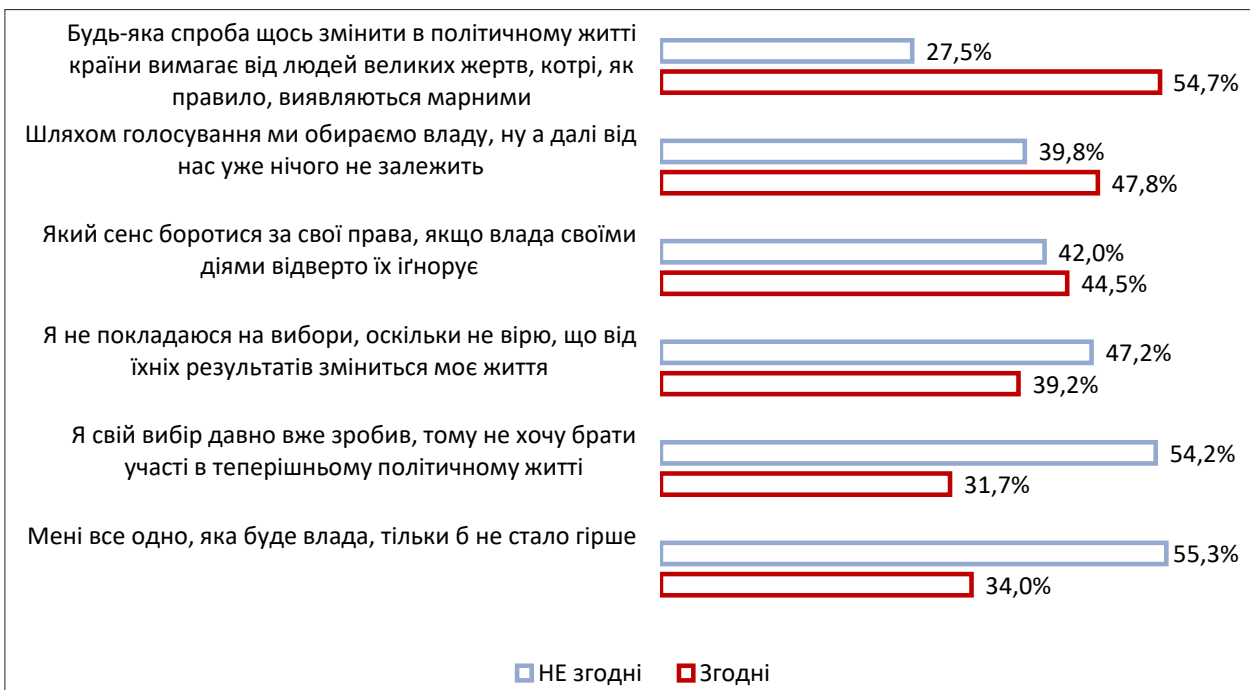
Значення індексу залежно від авторитарних установок респондентів

	Для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію				
	Узагалі не згоден	Скоріше не згоден	Важко сказати, згоден чи ні	Скоріше згоден	Повністю згоден
Індекс установок щодо української демократії	15,50	17,29	15,11	13,47	11,14*

*Розбіжності значущі на рівні 0,05.

Більш авторитарно орієнтовними є ті, що найбільш скептично ставляться до демократії. Для них нормальний розвиток країни можливий лише за наявності «сильної руки». Із загальної вибірки це 48,3% опитаних.

Домінуючі антидемократичні, патерналістські установки, певна зневіра в демократії певним чином відображається на політичній, громадянській активності людей.

Рис. 4. Установки стосовно громадянської активності, %

Трохи більше ніж половина опитаних вважає, що зміни в політичному житті вимагають від людей великих жертв, які, як правило, видаються марними. Нині, на думку респондентів, влада ігнорує права людей, а боротьба за них є марною, адже практично відсутні інструменти впливу на владу. Відсутність віри у спроможність своїми діями вплинути і змінити ситуацію в країні відображається на значенні індексу демократії.

За даними дослідження, індекс демократії є більшим серед тих, хто вірить у спроможність щось змінити через виборчий процес і подальші дії кожного. Нівелює цінність демократії недовіра до виборів і патерналістські орієнтації населення. Так, серед тих, хто вважає, що неможливо боротися за свої права через їх ігнорування владою, серед тих, хто перекладає відповідальність на владу й вважає, що після виборів від людей уже нічого не залежить, значення індексу демократії є найнижчим (9,03, 9,42 і 9,67, відповідно).

Існує думка, що демократія може вкоренитися лише на ґрунті громадянської політичної культури, що поєднує активістську й підданську культуру. Така подвійність забезпечує необхідну для демократії активну участь у політиці, здатність правити, з одного боку, і підпорядкування закону

рішенням більшості – з іншого. Їй сприяє відкрита, індивідуалістична політична культура, яка припускає громадський плюралізм і високо цінує права людини, їх свободу й відповідальність, здатність до самообмеження та компромісів [4]

І саме з успіхом становлення громадянської політичної культури С. Ліпсет пов'язує успіх або поразку розвитку демократії в пострадянських країнах [5]. Поточний стан розвитку демократії в Україні призводить до нівелювання основних принципів цієї форми правління (визнання народу джерелом і носієм влади). Нині 41,5% опитаних вважають декларативними верховенство закону, індивідуальну свободу, взаємну повагу, терпимість до чужих ідей більшості, що також певним чином впливає на ставлення до демократії.

Значення індексу є більшим серед тих, хто не вважає, що такі ідеї, як демократія, верховенство закону, індивідуальна свобода, взаємна повага, терпимість до чужих ідей і вірувань, насправді є пустими деклараціями, а це становить 22,0% від загальної вибірки.

Отже, для утвердження демократії необхідна висока громадянська політична культура населення.

Перевірка критеріальної валідності

Крім того, для перевірки валідності (насамперед критеріальної) респонденти були поділені на три групи: лояльні до демократії, скептично налаштовані до демократії, ті, що не визначилися. Пропорція респондентів, які переважно лояльні демократії, – 17,2%, ті, що більшою мірою скептично ставляться до демократії, – 77,3%, ті, що не визначилися, – 5,5%. Такий розподіл відповідає загальній кризі демократії загалом і є досить логічними.

Таблиця 8

Значення індекси залежно від групи респондентів

	Лояльні до демократії (N=103)	Скептично налаштовані до демократії (N=464)	Ті, що не визначилися (N=33)
Установки щодо демократії в Україні	23,61*	10,21	17,91
Установки щодо демократії в розвинених країнах	23,02*	15,62	18,55
Авторитарні установки	19,02	23,16*	21,55
Установки на громадянську активність	22,8*	17,1	19,4
Геополітичні орієнтації щодо РФ	-2,34*	-1,75	-1,79
Геополітичні орієнтації щодо ЄС	0,6*	-0,1	-0,0

*Розбіжності значущі на рівні 0,05.

Як бачимо, група респондентів, які більш лояльні до демократії в Україні, демонструє більш позитивне ставлення до демократії в розвинених країнах, вони більш активні, більше орієнтовані на ЄС. Протилежні погляди демонструють скептично налаштовані до демократії респонденти: вони більш авторитарно налаштовані, менш активні, орієнтовані на Російську Федерацію.

Висновки. Отже, за даними дослідження Інституту соціології, що певним чином підтверджується й показниками індексу демократії країн світу (The Democracy Index 1–10, The Economist Intelligence Unit), серед населення України спостерігається скептичне ставлення до демократії в Україні, що певним чином переноситься на оцінювання розвитку демократії в розвинених країнах. Серед населення домінують авторитарні установки.

Ставлення до демократії нині – це певне розчарування загальним станом справ, а також результат ціннісних орієнтацій.

Відсутність патернів демократичної поведінки, політичного усвідомлення своїх прав і важелів впливу, патерналістська орієнтація, низька громадянська відповідальність, а також низька довіра до основних інститутів влади призводять до критики і скептичного ставлення до демократії як такої. Натепер дослідниками відділу продовжується вивчення політичної культури й демократичних та авторитарних установок населення сучасної України.

Zhuleneva O. Current state of democratic and authoritarian attitudes of the population of Ukraine (2018–2019).

The article deals with democratic and authoritarian orientation as one of the manifestation of political culture.

The basis for the analysis were open data (an international rating of democracy, conducted by the Economist Intelligence Unit) and results of a study of the state of political culture which was conducted by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. According to the Democracy Index of the Economist Intelligence Unit, Ukraine is a country with a “hybrid democracy”, ranking 84th (out of 167 countries). The results of democratic and authoritarian orientation of the research which was conducted by the Institute of Sociology confirm the crisis of democracy. The proposed article describes the validation of indices of democracy and authoritarianism. The selected scales have proven their reliability and validity. Validation of the scale took place in two stages. The tasks of the first stage included the construction of a theoretical model. In the second stage, there were analyzed: the interpretation of the scales, the consistency of the scale and investigation of the scale structure (Alpha Cronbach, exploratory factor analysis), index construction and validation.

The results of indexes of the democracy orientation in Ukraine, developed countries and the authoritarian orientation indicate skepticism, which confirms the results of international studies. To date, Ukraine is characterized as a country with strong authoritarian orientation of people.

The main factors that determine the attitude of the population of Ukraine to democracy are: disappointment with the general state of affairs, lack of patterns of democratic behavior, the low political awareness of their rights and levers of influence, mistrust of elections, paternalistic orientation, low civic responsibility and low trust to the main Institutes of power.

Key words: political culture, democratic attitudes, authoritarian attitudes, civic activism, geopolitical orientations.

Література:

1. Алмонд Г.А., Верба. Громадянська культура і стабільність демократії. *Політичні дослідження*. 1992. № 4. С. 593–600.
2. Малетін С. Політологія : авторизований навчальний посібник для студентів заочного відділення. Новосибірськ, 1998. 69 с.
3. The Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2019/01/08/the-retreat-of-global-democracy-stopped-in-2018>.
4. Зуляр Ю.А. Політологія. *Базовий курс* : навчальний посібник : у 2 т. Київ, 2008. Т. 1. 592 с.
5. Ліпсет С.М. Роль політичної культури. *Межі влади*. 1994. № 2–3.

ПОДОЛАННЯ ГЕНДЕРНОЇ АСИМЕТРІЇ ЯК МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Коломієць Т. В.,

кандидатка філософських наук,

доцентка кафедри соціології факультету соціології і права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті акцентується на тому, що конфліктна модель розвитку суспільства розглядає поняття «конфлікт» як системоутворюючий фактор, який виступає необхідним і безумовним чинником життєдіяльності соціуму. Сучасні соціальні трансформації суттєво змінили як домінуючі форми нерівності, так і породжувані ними конфлікти. Це спричинило відмову від ідеї первинності та монополії дослідження класової боротьби як центральної теми соціальних конфліктів і дало змогу артикулювати проблеми конфліктності в локальних, культурних, етнічних, расових, гендерних контекстах. Стаття присвячена дослідженням сучасних соціальних конфліктів, пов'язаних із дією нерівності, що обмежує повноту самореалізації і повноправної громадянської участі людей соціальними, культурними, економічними та політичними засобами, ускладнює реалізацію життєвих шансів. Доведено, що одним із проявів такої нерівності є гендерна асиметрія як непропорційна репрезентативність соціальних і культурних ролей обох статей на інституційному та особистісно-інтеракційному рівнях. Процес конструювання та відтворення гендерної асиметрії розглядається за допомогою теорії патріархату С. Волбі. Дія патріархату як системи соціальних структур і практик, за допомогою яких чоловіки домінують, пригноблюють і експлуатують жінок, досліджується у двох формах: публічній і приватній. Для пояснення логіки формування гендерної асиметрії використовуються концепти гендерних лінз (андроцентризму, гендерної поляризації, біологічного есенціалізму), символічного насилля. Проаналізовано один з індикаторів прояву гендерної асиметрії – Індекс глобального гендерного розвитку. Розглянуто політичні квоти як компенсацію структурних бар'єрів, з якими стикаються жінки у виборчому процесі, та інструмент переходу від концепції «рівності можливостей» до концепції «рівності результату». Запропоновано шляхи подолання гендерної асиметрії на особистісно-інтеракційному та інституційному рівнях. Визначено основні механізми регулювання соціальних конфліктів українського соціуму, спричинених дією гендерної асиметрії.

Ключові слова: гендерна асиметрія, гендерна нерівність, соціальний конфлікт, патріархат, гендерні лінзи.

Постановка проблеми. Соціальні конфлікти в рамках сучасних соціологічних студій розглядаються як необхідний елемент розвитку і функціонування соціальних систем. Трансформація соціальних систем призвела до трансформації джерел виникнення і механізмів регулювання соціальних конфліктів. Сучасне трактування соціального конфлікту розмежовує різні його модальності: поряд із класовими конфліктами, які тривалий час були в центрі уваги конфліктологічного дискурсу, предметом досліджень стають расові, етнічні, гендерні конфлікти. Нині гендерні соціальні конфлікти варто розглядати не стільки у площині забезпечення рівності прав і можливостей, скільки у площині забезпечення рівних «життєвих шансів», окресленій Р. Дарендорфом [4, с. 33]. Гендерна асиметрія українського суспільства як прояв гендерної нерівності на макро-, мезо- та мікрорівні нині є потужним чинником нівелювання принципів рівних життєвих шансів. Тому дослідження шляхів подолання гендерної асиметрії уможливить пошук механізмів регулювання соціальних конфліктів українського суспільства.

Проблема гендерної асиметрії як меншою мірою ідеологічно навантаженого синоніма «гендерної нерівності» останнім часом присутня у великій кількості як зарубіжних, так і вітчизняних досліджень. С. Волбі здійснила одну із вдалих спроб теоретичного аналізу публічних і приватних форм патріархату, який створює і відтворює гендерні нерівності, Н. Чодоров розглядає асиметричне батьківство як причину формування стереотипізованих та гендерованих стратегій поведінки чоловіків і жінок, С. Бем для характеристики гендерної нерівності послуговується концептуальною оптикою «гендерних лінз», що виступають способом інтерпретації і формування соціальної реальності.

В українському контексті над проблемою гендерованих інституцій, співвідношення репродуктивної і продуктивної праці, конструювання гендерної нерівності працюють Т. Марценюк, О. Покальчук, О. Кісь, М. Маєрчик, М. Скорик, С. Бабенко, С. Оксамитна, О. Стрельник.

Дослідження соціальних конфліктів має тяглу традицію у вітчизняних і зарубіжних наукових працях. Зусиллями Г. Зіммеля, Л. Козера, Р. Дарендорфа, К. Боулдінга закладено основи конфліктологічної парадигми, трансформації сучасних соціальних конфліктів досліджує М. Вевьорка. Локальні прояви і окремі аспекти соціальних конфліктів в українському контексті розглядають А. Ручка, І. Бекешкіна.

Мета статті. За слушним зауваженням П. Кутуєва, «руйнування сектантської зашореності поборників тих або тих парадигм і торування шляху до синтезу (тобто піднесення наукової дискусії на якісно новий щабель) можливе шляхом зіставлення абстрактних положень соціологічної теорії із конкретним матеріалом емпірично зорієнтованої соціології, а також інших суспільствознавчих дисциплін» [7, с. 13]. Так, метою статті є спроба синтезувати конфліктологічну парадигму і гендерний аналіз для дослідження шляхів подолання гендерної асиметрії як одного з механізмів регулювання соціальних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Концептуалізація і дослідження соціальних конфліктів у межах проблемного поля соціології має свою історію, що спирається на такі потужні контроверсійні парадигми, як структурний функціоналізм (Т. Парсонс, Р. Мертон) та конфліктна модель розвитку суспільства (Г. Зіммель, Л. Козер, Р. Дарендорф, К. Боулдінг). Представники структурного функціоналізму трактують конфлікт як викривлення, дисфункцію соціальних систем. Розглядаючи «порядок» як системоутворюючий фактор існування суспільства і визнаючи останнє як стабільну соціальну систему з адаптацією, цілепокладанням, інтеграцією та латентністю (AGIL) як необхідними функціями, що забезпечують порядок, гармонію і стабільність, вони визначали соціальний конфлікт як аномалію, відхилення від нормального функціонування і розвитку. Як влучно і метафорично зазначає Л. Козер, аналізуючи праці Т. Парсонса, «зосередившись на нормативних структурах, що підтримують і гарантують соціальний порядок, Парсонс прийшов до розуміння конфлікту як явища, що несе, в основному, руйнівні, деструктивні та дисфункціональні наслідки. Парсонс вважає конфлікт переважно «хворобою». Він, як Шекспір, відчуває: "when degree is shaken... the enterprise is sicked" [5, с. 7].

Конфліктна модель розвитку суспільства як системоутворюючий фактор розглядає поняття «конфлікт», який тут виступає необхідним і безумовним чинником життєдіяльності соціуму. Цим пояснюється функціональність конфлікту як невід'ємного атрибуту соціальних відносин і взаємодій.

На позитивних функціях соціальних конфліктів як універсального явища і своєрідної форми соціалізації наполягав Г. Зіммель, чікими зусиллями «соціологія конфлікту» не тільки увійшла до наукового вжитку, а і стала вагомим розділом соціальної теорії. Вчений наголошував на регулятивних функціях конфліктів у межах груп, оскільки конфлікти сприяють збереженню відносин у групах, знімаючи емоційну напругу і сприяючи подоланню ситуації соціального дуалізму та досягнення певної єдності групи. Зіммель говорить про два взаємопов'язані і водночас суттєво відмінні явища, пов'язані з соціальними конфліктами. З одного боку, конфлікт задає і формує межі між групами всередині соціальної системи завдяки посиленню процесів самосвідомості груп і їх уявлень про власну окремішність і специфічність. Таким чином, відбувається процес самоідентифікації груп всередині системи. З іншого боку, взаємне «відштовхування» допомагає зберегти цілісність соціальної системи, сприяючи встановленню рівноваги між її різноманітними групами [5, с. 17]. Аналізуючи ці процеси, Г. Зіммель вводить категорію «ворожість», викликану нерівномірним розподілом прав і привілеїв. Втілення інтенцій ворожості в реальній конфліктній поведінці переважно залежить від того, наскільки легітимізується суспільством існуючий розподіл прав і привілеїв. «Перш ніж виникне соціальний конфлікт, перш ніж вороже ставлення стане дією, менш привілейована група має усвідомити, що вона насправді чогось позбавлена. Вона повинна прийти до переконання, що позбавлена привілеїв, на які законно може претендувати. Вона має відкинути обґрунтування існуючого розподілу прав і привілеїв. Динаміка ступеню згоди з існуючим розподілом влади, багатства і статусів тісно пов'язана зі змінами у процесі відбору референтних груп у мінливих соціальних ситуаціях» [5, с. 20]. Таким чином, у Г. Зіммеля соціальний конфлікт виконує функції «запобіжного клапану», який вивільняє і каналізує почуття ворожості.

У подібному руслі розгорталися і міркування Л. Козера – автора класичної праці «Функції соціального конфлікту». У Л. Козера конфлікт – це не соціальна аномалія, а природна і навіть необхідна форма існування і розвитку соціальної системи. Виділяючи два основних типи соціальних систем, які по-різному впливають як на сприйняття конфліктів, так і на їх перебіг, автор стверджує ідею позитивної ролі конфлікту і аргументує доцільність розгляду соціального конфлікту як критерію стабільності суспільства. Перший тип (деспотично-тоталітарна, жорстка система) – рішуче відкидає і опирається соціальним конфліктам, тому не має механізмів їх вирішення і врегулювання. Другий тип – демократична, гнучка система відкрито визнає присутність конфліктів у соціальному житті, а тому активно практикує найрізноманітніші способи і методи їх врегулювання. Для перших систем поява серйозних конфліктів спричиняє дезорганізацію, дестабілізацію і руйнування системи, для інших систем кон-

флікти сигналізують про необхідність реформування, трансформації системи і узгодження її з новими умовами і викликами навколишньої соціальної реальності. Л. Козер висуває ідею, що стабільність вільного демократичного суспільства, яка часто ототожнюється з відсутністю конфліктів, можна певною мірою вважати продуктом постійного перетину різноманітних різноспрямованих конфліктів. Це відбувається тому, що сегментарна залученість індивідів у діяльність різноманітних соціальних груп стає своєрідним «механізмом балансу», що унеможливлює розкол суспільства по центральній осі. Цим пояснюється взаємозалежність конфліктних груп, множинність неаккумуляованих конфліктів є одним із дієвих (хоча не єдиним) механізмів, що запобігає порушенню базового консенсусу у відкритому суспільстві [5, с. 59].

Як бачимо, основні ідеї фундаторів конфліктологічної парадигми, підкреслюючи функціональний потенціал соціального конфлікту, зосереджувалися, переважно на аналізі причин та характеристик конфліктних ситуацій, пов'язаних із діяльністю антагоністичних соціальних утворень та індивідів, ворожістю, напруженістю їх відносин, амбівалентністю їх стосунків. Об'єктами досліджень ставали класові, расові, етнічні, професійно-трудові соціальні групи.

Сучасні соціальні трансформації суттєво змінили як домінуючі форми нерівності, так і породжувані ними конфлікти. Р. Дарендорф говорить про те, що якісні політичні відмінності минулого стали тепер кількісними економічними відмінностями між людьми. Це сталося в два етапи: в результаті самої революції модерну, а потім у результаті змін всередині сучасного світу. Сутність сучасного соціального конфлікту вже не в тому, щоб ліквідувати відмінності, які мають «по суті обов'язковий характер закону». Сучасний соціальний конфлікт пов'язаний із дією нерівності, що обмежує повноту самореалізації і повноправної громадянської участі людей соціальними, культурними, економічними та політичними засобами [4, с. 55]. Поступово, з розширенням громадянських прав з юридичної в політичну, а потім у соціальну сферу, відбувається пом'якшення класового конфлікту, форм і методів ведення боротьби. Класова структура суспільств країн Заходу у другій половині ХХ ст. змінюється, перш за все, за рахунок виникнення нового панівного класу – «класу більшості», котрому вдалося досягти досить високого рівня закріплення і забезпечення громадянських прав. Однак при цьому більшість продовжує встановлювати кордони, що утрудняють отримання тих же прав і можливостей для деяких інших верств. Таким чином, однією з магістральних соціальних проблем стає проблема соціальної ізоляції – соціального включення. «Дві найважливіші проблеми соціального включення – проблеми чорношкірих і жінок» [4, с. 51].

Відомий французький соціолог М. Вевьорка, аналізуючи основні завдання сучасної соціології, наголошує, що основна мета – відмовитися від ідеї первинності та монополії дослідження класової боротьби як центральної теми соціальних конфліктів і артикулювати проблеми конфліктності в локальних, регіональних, культурних, етнічних, расових контекстах [12, с. 5].

Концепт «гендерної асиметрії» дозволяє нам проаналізувати соціальні конфлікти саме з позицій зміщення акцентів з універсальних вимірів (класовий конфлікт) до їх локальних проявів (гендерні конфлікти). Поняття «гендерна асиметрія» як непропорційна репрезентативність соціальних і культурних ролей обох статей [1] є дещо пом'якшеним варіантом більш політизованого та ідеологічно навантаженого поняття «гендерної нерівності». Визначаючи передумови формування гендерної асиметрії, варто зазначити як фактори, закладені структурними обмеженнями, так і фактори, зумовлені агентністю індивідів. Для кращого розуміння сутності структурних обмежень, сформованих і закріплених такими інституціями, як політика, сім'я, культура, освіта, скористаємося ідеями, сформульованими відомою американською дослідницею Sylvia Walby в праці «Theorizing Patriarchy» («Теоретизуючи патріархат»). Авторка визначає патріархат як «систему соціальних структур і практик, за допомогою яких чоловіки домінують, пригноблюють і експлуатують жінок» [11, р. 20]. Концептуалізуючи патріархат на різних рівнях абстрагування, Sylvia Walby рухається від узагальнюючого визначення патріархату як системи соціальних відносин до патріархату як форми організації і функціонування шести базових соціальних структур: спосіб виробництва, оплачувана праця, держава, чоловіче насилля, сексуальність, культурні інституції [11, р. 20]. Їхні структури можуть аналізуватися автономно, але з метою уникнення есенціалізму і редукціонізму доцільніше розглядати їх у всій сукупності взаємозв'язків і детермінант. На основі повного і всебічного аналізу прояву патріархальних тенденцій у межах вищезазначених базових соціальних структур авторка виділяє дві форми патріархату: приватну і публічну. Приватна форма патріархату, за умов виключення жінок із публічної сфери, була домінуючою до кінця ХІХ ст. З появою феміністських суфражистських рухів та їх успішними здобутками на ниві рівності виборчих прав, прав на освіту, на зайнятість патріархат еволюціонував. «Фемінізм першої хвилі – це набагато важливіша історична подія, ніж прийнято вважати. Цей великий феміністичний поштовх змінив хід історії. Однак він не призвів до знищення всіх форм нерівності між чоловіками і жінками, як того прагнув. У певному сенсі ранні феміністки добилися своєї мети, і це було значним успіхом. Однак у відповідь патріархат теж змінився [11, р. 200]. Прихід жінок у сферу оплачуваної праці, збільшення числа розлучень і неповних сімей на чолі з матір'ю, посилення сексуальної свободи жінок сприяли поступовій трансформації від приватного

патріархату до публічного. Висновки, яких доходить авторка праці, не є надто оптимістичними: відбулися зміни як у ступені, так і у формі патріархату і ці зміни аналітично відрізняються одна від одної. Зміни в ступені включають в себе такі аспекти гендерних відносин, як незначні скорочення розриву в оплаті праці чоловіків і жінок та ліквідація цього розриву в освітньому рівні молодих чоловіків і жінок, що помилково сприймається деякими дослідниками як ліквідація патріархату. Натомість зміни у формі призвели до певного послаблення приватного патріархату з одночасним посиленням публічного патріархату. Домогосподарство, залишаючись патріархальним, перестало бути основним місцем прояву патріархальних тенденцій. В умовах приватної форми патріархату відбувається індивідуальна експропріація результатів жіночої праці чоловіками на рівні домогосподарства, одночасно в умовах публічної форми патріархату відбувається колективне привласнення результатів жіночої праці чоловіками через наявні системи оплати і моделі зайнятості на рівні суспільства [11, р. 24].

Важливою передумовою формування структурних обмежень, що призводять до гендерної асиметрії, є гендерно-детерміноване домінування як вид символічного насильства. У праці «Мова, гендер і символічне насильство» П'єр Бурдьє для роз'яснення логіки чоловічого домінування використовує поєднання різноманітних джерел: від етнографічних матеріалів до текстів Канта і Сартра. Символічне насильство, «яке вчиняють за згодою самого соціального агента», насильство, що не ідентифікується, не визнається і не сприймається як таке через ментально-когнітивні характеристики агентів та особливості формування їх габітусів, Бурдьє виводить із фундаментальних структур чоловічого бачення світу [3, с. 137]. «Чоловічий порядок так глибоко вкорінений, що не потребує виправдання: він встановлює себе як самоочевидний, універсальний (чоловік, *vir*, є істотою партикулярною, яка відчуває себе універсальною, монополізуючи людину, *homo*). Цей порядок сприймають як даність завдяки майже ідеальному безпосередньому узгодженню між соціальними структурами, вираженими в соціальній організації простору і часу і в статевому розподілі праці, та когнітивними структурами, вписаними в тіло і розум» [3, с. 140].

У контексті дослідження ролі символічного насильства в процесі формування гендерної асиметрії досить продуктивно видається теорія «гендерних лінз» («*lenses of gender*»), запропонована відомою дослідницею гендерної проблематики С. Бем, чиї революційні та інноваційні погляди, озвучені в 1990-х рр., не втрачають своєї актуальності і донині [8]. Гендерні лінзи виступають уособленням дії символічної влади і символічного насильства, що детермінують і закріплюють гендерну асиметрію.

Гендерні лінзи виступають своєрідною оптикою, крізь призму якої відбувається формування особистості як соціально сконструйованого продукту взаємодії культурних норм і приписів, соціальних інституцій, стереотипів та експектацій. Лінзи гендеру (андроцентризму, гендерної поляризації, біологічного есенціалізму) одночасно і задають ракурс сприйняття та осмислення соціальної реальності, і формують її. Лінза андроцентризму проявляється в домінуванні чоловічого дискурсу у всіх сферах соціуму. Те, що чоловіки досконаліші від жінок, – не просто загальне положення, що історично склалося, а й віроломно-абсурдне обґрунтування для подібного положення. Чоловічий досвід сприймається як нейтральний, стандартизований і нормативний, а жіночий – відповідно, як відхилення від норми. До чоловіка ставляться як до універсальної «людини», до жінки – як до «іншої». Лінза гендерної поляризації не тільки сприяє посиленню історично вкорінених уявлень про фундаментальні відмінності між жінками й чоловіками, а й використовує ці уявлення стосовно відмінностей як нормоутворюючий чинник соціального життя. Ці відмінності впроваджуються в суспільне життя занадто експансивно: будь-який аспект культури чи досвіду трактується крізь призму гендерної поляризації. Лінза біологічного есенціалізму логічно обґрунтовує і легітимізує дію попередніх лінз, трактуючи їх як природні і незворотні наслідки дії спадкових біологічних відмінностей [2, с. 34–35]. Таким чином, біологічний есенціалізм виступає як фундамент формування патріархального суспільства з його розподілом на приватну та публічну сфери, інструментальну та експресивну ролі, маскуліні та фемінні стереотипи.

Як бачимо, явище гендерної асиметрії є результатом взаємодії низки факторів: біологічних, соціально-економічних, соціально-політичних, культурно-соціальних. Наскільки системними і комплексними є причини формування гендерної асиметрії, настільки системно і комплексно вона проявляється в українському суспільстві. «Можна виокремити низку суспільних сфер, в яких явище гендерної асиметрії проявляється найопукліше: соціально-економічна (гендерний дисбаланс ринку праці, зумовлений поділом на умовно «чоловічі» та умовно «жіночі» сфери зайнятості та професії, де чітко простежується кореляція між гендером та професійним статусом, суттєва різниця в рівні заробітної плати чоловіків та жінок, фемінізація бідності); соціально-політична (обмеженість доступу жінок до вищих щаблів як у представницьких органах, так і на різних рівнях законодавчої, виконавчої та судової гілок влади при одночасному домінуванні жінок на нижчих щаблях влади, низький рівень участі жінок у діяльності громадських організацій, мізерна кількість публічних жінок, здатних виконувати роль лідерок думок, практична відсутність жінок у політичному експертному середовищі); соціально-культурна (домінування андроцентричних цінностей, принципів та етосів поведінки, що сприймаються як нейтрально-універ-

сальні з одночасною систематичною девальвацією жіночого досвіду та ціннісних орієнтацій)» [6, с. 196]. Як слушно зазначає Р. Дарендорф, «дискримінація, що перетворює жінок на громадян другого класу, збереглася і зберігається донині. Її форми витончені й малопомітні, але вельми помітно їх дію» [4, с. 52].

Одним із таких помітних індикаторів дії гендерної асиметрії є Індекс глобального гендерного розвитку (Global Gender Gap). У звіті за 2018 р. наведено показники 149 країн, які оцінювали за шкалою від 0 (нерівність) до 1 (рівність) в чотирьох тематичних вимірах: економічна участь і можливості жінок, освіта, охорона здоров'я, політичне життя. Інтерактивні профілі країн дають більш детальну картину відносних сильних і слабких сторін ефективності кожної країни порівняно з результатами інших країн та щодо її минулих показників. Кожен профіль містить ключові демографічні та економічні показники, а також детальну інформацію про ефективність країни як у 2018 р., так і в рік, коли він вперше був представлений у звіті, та додатково висвітлює понад 70 показників, пов'язаних із гендерною ознакою, які забезпечують більш повний контекст для визначення результативності країни. Ці показники включають інформацію про участь робочої сили, економічне лідерство, доступ до активів та технологій, політичне керівництво, сім'ю, економіку догляду, освіту та фактори, пов'язані зі здоров'ям. За сумарними показниками Global Gender Gap, Україна посідає 65-те місце зі 149 країн, а оцінка гендерного паритету становить 70,8%. Якщо аналізувати за чотирма основними критеріями, на основі яких виводиться загальне місце країни, то за показниками економічної участі і можливостей жінок Україна посідає 28 місце, освіти – 26, сфери охорони здоров'я – 56, а за рівнем гендерної рівності в політичному житті – скромне 105 місце [10]. Як бачимо, у сфері політичного життя, незважаючи на поступове і неухильне унормування і узгодження з європейськими стандартами законодавчо-правової бази, що регулює соціально-політичні відносини, гендерна асиметрія українського суспільства проявляється найповніше. Прийняття низки важливих законів та підзаконних актів, на кшталт законів «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків» 2005р., «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних силах України та інших військових формуваннях» 2018 р., «Про запобігання та протидію домашньому насильству» 2018 р., «Про місцеві вибори» 2015 р. із закріпленою 30% гендерною квотою, не стало потужним важелем протидії гендерній асиметрії.

Як зазначається в матеріалах Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам (International IDEA), реальних рівних можливостей не буде існувати тільки тому, що усуваються формальні бар'єри. Пряма дискримінація та приховані бар'єри заважають жінкам отримувати свою частку політичного впливу. Загалом квоти для жінок є переходом від однієї концепції рівності до іншої. Класичне ліберальне поняття рівності було поняттям «рівних можливостей» або «конкурентної рівності». Усунення формальних бар'єрів, наприклад надання жінкам виборчого права, вважалось достатнім. Після сильного феміністського тиску в останні кілька десятиліть, (наприклад, Пекінська «Платформі дій» прийнята 1995 року), друга концепція рівності «рівність результату» набуває дедалі більшої актуальності та підтримки. Реальних рівних можливостей не існує тільки тому, що усуваються формальні бар'єри. Пряма дискримінація та складна структура прихованих бар'єрів перешкоджають відбору жінок як кандидаток і отриманню ними частки політичного впливу. Таким чином, квоти та інші форми позитивних заходів є засобом наближення до рівності результату. Аргументи на користь квот ґрунтуються на досвіді, що рівність як мета не може бути досягнута шляхом формальної рівності як засобу. Якщо існують бар'єри, можна стверджувати, що компенсаційні заходи повинні бути введені як засіб досягнення рівності результату. З цієї точки зору, квоти – це не дискримінація чоловіків, а компенсація структурних бар'єрів, з якими стикаються жінки у виборчому процесі [9].

Висновки. Гендерна асиметрія як джерело соціальних конфліктів дала поштовх створенню нових механізмів їх регулювання. Як зазначає Л. Козер, конфлікт сприяє усвідомленню учасниками зокрема і суспільством загалом потреби у нормах і правилах, що були бездіяльними до появи конфлікту [5, с. 71]. На інституційному рівні в Україні здійснено низку важливих кроків із усунення причин соціальних конфліктів, спричинених гендерною асиметрією: в рамках міжнародних зобов'язань створена досить ефективна законодавчо-правова база, що мінімізує вплив гендерної асиметрії на соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-культурні процеси; з урахуванням квотного принципу прийнято новий Виборчий кодекс, що регулюватиме електоральні питання з 1 грудня 2023 р.; впроваджується інтегрування принципів гендерної рівності у соціально-економічну сферу; законодавчо регулюються проблеми сімейного насилля. На рівні ж особистісно-інтеракційному все ще спостерігається опір механізмам імплементації гендерно-чутливих та гендерно-нейтральних практик у повсякденній взаємодії. Цей опір проявляється в цинічному висміюванні в соцмережах змін до Кримінального кодексу щодо обов'язкової обопільної згоди на інтимні стосунки для запобігання зґвалтувань, акціях на захист «родинних цінностей», ініційованих представниками консервативно-ортодоксальних кіл у відповідь на кампанію антидискримінаційної експертизи шкільних підручників, активному перешкоджанні проведенню Маршів рівності та ін. Однією з причин гендерної асиметрії як агентної вла-

стивості соціальної взаємодії є формування маскулінного і фемінного як контроверсійних цінностей, норм і етосів поведінки, підкріплених стереотипізацією та стигматизацією. Ці процеси спричинені нерівномірною включеністю чоловіків і жінок як у продуктивну, так і в репродуктивну працю. Подолання гендерної асиметрії має паралельно відбуватися на інституційному рівні і на рівні повсякденних практик (особистісно-інтеракційному). Тому важливо не тільки реалізовувати прогресивні гендерно-чутливі стратегії у сфері права, освіти, економіки, а й працювати з гендерними упередженнями, стереотипами, схемами поведінки індивідів, формуючи їхню суб'єкту особистісну активність.

Kolomiets T. Overcoming gender asymmetry as a mechanism for regulating social conflicts in Ukrainian society

The article focuses on the fact that the conflict model of the development of society considers the concept of “conflict” as a systemically important factor, which is a necessary and unconditional factor in the life of society. Modern social transformations have significantly changed both the dominant forms of inequality and the conflicts they generate. This has led to the rejection of the idea of primacy and monopoly of class struggle as a central theme of social conflicts and allowed to articulate the problems of conflict in local, cultural, ethnic, racial and gender contexts. The article is devoted to the study of contemporary social conflicts related to the action of inequality, which limits the full self-realization and full civic participation of people by social, cultural, economic and political means, complicates the realization of life chances. It is proved that one of the manifestations of such inequality is gender asymmetry as disproportionate representation of social and cultural roles of both sexes at the institutional and personal-interaction levels. The process of constructing and reproducing gender asymmetry is considered with the help of S. Walby's theory of patriarchy. The action of patriarchy as a system of social structures and practices through which men dominate, oppress and exploit women is examined in two forms: public and private. The concepts of gender lenses (androcentrism, gender polarization, biological essentialism) and symbolic violence are used to explain the logic of gender asymmetry formation. One of the indicators of manifestation of gender asymmetry is analyzed Global Gender Gap Report. Political quotas as a compensation for structural barriers faced by women in the electoral process and a tool for transition from the concept of “equality of opportunity” to the concept of “equality of results” are considered. Ways of overcoming gender asymmetry at the personal-interaction and institutional levels are proposed. The main mechanisms of regulation of social conflicts of Ukrainian society caused by the action of gender asymmetry have been determined.

Key words: gender asymmetry, gender inequality, social conflict, patriarchy, lenses of gender.

Література:

1. Гендерна асиметрія. Словник гендерних термінів / Укладач З.В. Шевченко. URL: <http://a-z-gender.net/ua/genderna-asimetriya.html>
2. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. / Пер. с англ. Москва : РОССПЭН, 2004. 336 с.
3. Бурдые П., Вакан Л. Мова, гендер і символічне насильство. Рефлексивна соціологія. Київ : Медуза, 2015. С. 112–153.
4. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт: Очерк политики свободы / пер. с нем. Москва : РОССПЭН, 2002. 288 с.
5. Козер Л. Функции социального конфликта / пер. с англ. Москва : «Идея-Пресс», 2000. 82 с.
6. Коломієць Т.В. Гендерна асиметрія як джерело соціальних конфліктів (український контекст). *Великі війни, великі трансформації, 1918–2018 роки: конфлікти та мир у XX та XXI сторіччях* : матеріали IX міжнародної наук.-практ. конф. Київ, 2018. С. 196–198.
7. Кутуєв П. Модерн(и): історії, теорії та практики. Соціологічна інтерпретація : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 544 с.
8. Bem S. Defending the lenses of gender. *Psychological Inquiry*. 1994. Vol. 5. № 1. P. 97–101.
9. Gender quotas database. *The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA)*. URL: <https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas/quotas>
10. Global Gender Gap Report 2018. URL: <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2018/results-and-analysis/>
11. Walby S. *Theorizing Patriarchy*. 1991. Basil Blackwell Ltd 108 Cowley Road, Oxford, OX4 1JF, UK.
12. Wiewiorka M. Social conflict. *Sociopedia.isa*. 2010. DOI: 10.1177/205684601054

ORTHODOX RELIGIOUS IDENTITY AND EUROPEAN VALUES: SUPPLEMENTS OR OPPOSITES?

Korzhov H.,

PhD in Sociology,

Associate Professor at the Sociology Department

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

The processes of European integration taking place on various levels and in diverse spheres of life are full of contradictions and obstacles. What bonds present-day inhabitants of Europe at the level of mass consciousness, the so-called European values are an object of heated discussion. Religion and religious values may well unite and contribute to the sense of common collective identity at different levels. At the same time, religion may lead – and in actuality often led – to ferocious and bloody conflicts. Christianity that has determined civilizational identity for the overwhelming majority of European nation-states is not unified. Orthodoxy tradition of Christianity is conceived of by elites and general public in the countries of 'core Europe' as a rather contradictory phenomenon. The author attempts to answer a research question: Does Christian Orthodox tradition exhibited in people's religious identity contradict to the modern European values and, subsequently, slow down European integration? This article uses secondary quantitative approach to undertake an exploratory analysis and test religious identity effects on European value systems in six countries with predominantly Orthodox religious profile. Preliminary findings testify that two phenomena at question are not antipodes, in opposition to what is widely believed. The Orthodox faithful differ from non-believers and adherents of other confessions by several value attitudes, but these dissimilarities validate more pro-democratic and pro-European values of Orthodox believers. In particular, the latter show stronger support for democratic values, including democratic political system, and civic political culture. Strong Orthodox believers hold a more consistent system of values and worldview than non-believers, who mostly demonstrate consumerist and ego-centric attitudes.

Key words: religious identity, religiosity, religious worldview, religious behavior, Orthodox religion, European values.

Introduction. During centuries religion has played a role of utmost importance in the creation of symbolic borders and formation of national, regional, and collective identities. Religions greatly contributed to the sense of collective identity at different levels. It is Christianity that has determined civilizational identity for the overwhelming majority of European nation-states. However, Europe has always been influenced by the mixture of religious heritages in which Christianity occupies substantial but by no means overriding place being evidently supplemented by Jewish and Muslim traditions. Moreover, Christianity itself is not homogeneous and represents a complex combination of different confessions. The socio-cultural border which emerged between Western and Eastern Christianity as a result of the church split in 1054 has divided the European space for many centuries.

The processes of European integration and the formation of the EU create historic opportunities for the restoration of the once united cultural and symbolic space and the construction of European identity among all of the nations of the continent. However, this process is full of contradictions and difficulties. In countries of the so-called Old Europe secular and church elites as well as general public conceive of the Eastern Christianity as essentially different, specific, and incompatible with European historical, cultural and mental heritage. On their part, Orthodox clergy and laity in many countries, including members of the EU, e.g. Greece, hold ambivalent attitudes towards the processes of European integration. The latter is usually perceived as being initiated and headed by the Catholic-Protestant West and constituting a grave threat to the Orthodox identity, its unity and uniqueness. In this context Europe is identified by bearers of Orthodox identity with materialist Anglo-Saxon civilization and liberalism [23, p. 86].

The presented paper aims to explore possible interconnections between Orthodox religiousness and European values from individual, micro-level perspective. This provides a much needed addition to the majority of available studies whose prime foci are on institutional and structural prerequisites and dimensions of changes in religious situation in post-socialist, European and global perspective [4; 7; 8; 9; 12; 13; 14; 17; 23]. Pavlo Kutuev reconstructs the evolution of sociological research programs of development

and modernization providing a general scholarly framework for analyzing the role of church institutions and transformations of religious ideas and ideologies [28]. Maxim Yenin scrutinizes changes in ideological landscapes while modernization moves forward from the first modernity stage to the second one [27].

That stream of research which concentrates on individual dimensions of religiosity tends to explore religious consciousness, identity, worldview, attitudes and behavior inside the sacral sphere of religious values and practices [e.g., 9; 11; 16]. Hence, wider implications and correlates of religiosity remain beyond the scope of most research.

The author of the given study seeks to answer the general research question: Does Christian Orthodox tradition exhibited in people's religious identity contradict to the modern European values and, subsequently, to European integration? This issue will be considered at the level of mass consciousness by examining those attitudes, views, opinions, and values that are shared by public in few countries which populations by majority belong to the Orthodox religion. By applying research strategy to several countries, the presented research aims to broaden exploratory perspective and make it more cross-nationally oriented. For the time being, there are only a few works where comparative quantitative approach to religious issues in societies with Eastern Christianity tradition is applied. In this context it is worthwhile to note works by Tomka [17; 18], Yelensky [26], J.-P. Willem [23]. Irena Borowik [1; 2; 3] and Larissa Titarenko [16] provides a critical overview of religious landscape in three post-Soviet countries – Belarus, Russia, and Ukraine – after the collapse of the USSR, compares level and nature of religiosity, and, the mixed, syncretic nature of religious belief and social practices among the post-Soviet populations. Borowik makes conclusion that the so-called 'religious revival' is in fact a "return to tradition", an attempt "to reconstruct the continuity of historical experience" [1, p. 505]. She also finds lots of features in common between religious changes in Eastern and Western Europe [1, p. 506]. The French researcher Jean-Paul Willaime [23] makes a thorough analysis of the specificity of the church status in various European countries, *laïcité* (the French term for secularity) as a fundamental European value, the role of religion and church in the processes of European integration.

Since the 1990-s a significant body of literature dedicated to the so-called 'religious revival' has been formed. A number of authors tried to shed light on diverse manifestations of the transformations in religious sphere of post-communist countries [32] and looked for a sociological system of empirical indicators to identify religious renaissance [31]. Quite a few studies are concerned with the interrelations of separate dimensions of religiousness with different kinds of values [11; 12; 30] and identities, in particular national and European ones [5; 6; 13]. A number of publications seek to thoroughly examine the specificity of Orthodox religiosity in post-communist societies [10; 15]. Finally, some studies devoted to single countries are of particular importance to the presented research as well [24; 25; 29].

The countries selected for the presented study differ in the level of institutionalization of their relationships with the European Union. Some of them, such as Bulgaria, Romania, and Cyprus, are members of the EU, another one is an official candidate (Serbia), while the rest, post-Soviet countries are usually referred to as European neighbors (Moldova and Ukraine). Most of them are post-socialist countries that share similar historical experience. Under socialism they have come through the policy of enforced secularization in the form of state-imposed atheism and communist persecution of religion. Last two decades we have been witnessing the phenomenon of 'religious revival' (the growth of the number of the faithful, openings of new churches and return of old ones under the jurisdiction of religious authorities, the achievement of real religious freedom, increase in the number of church attendance, loyalty of political authorities to church, etc.). However, this external, visual part of religious life does not adequately reflect what in reality is going on behind the scene of 'religious renaissance'.

The general question will be examined in two interrelated aspects each of which represents a sub-question to be answered in the paper:

1) What are the level and nature of religiosity in Orthodox societies?

2) Do Orthodox believers differ from non-Orthodox believers and non-believers in their value attitudes, particularly those which are in most cases associated with Europe and called 'European values'?

The paper discusses the aforementioned problems, by and large, on the basis of a secondary analysis of empirical data combined within the framework of few international comparative surveys¹.

By examining religious situation in post-socialist countries both inside and outside of the EU one can answer the question of great theoretical and practical importance if there are common values shared by several European nations, not only by those comprising the EU. The research is aimed at the illumination of religious and sociopolitical value orientations of people in several countries with the prevalence of the Orthodox among the religious population. In this respect we follow the Weberian tradition of studying

¹ In the presented research the results of the European Values Survey (1999), World Values Surveys (2006), and International Social Survey Programme (2008) for six countries with predominantly Orthodox population (Romania, Bulgaria, Cyprus, Serbia, Moldova, and Ukraine) are used. Source: WORLD VALUES SURVEY 1981-2008 OFFICIAL AGGREGATE v.20090901, 2009. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid.

religiosity by focusing on actual religious consciousness and practices of adherents rather than examining exclusively religious dogmas, theology and church official documents; “practical incentives for action” sources of which should be looked for in “psychological and pragmatic religious ties” [22, c. 397].

Religion and religiosity in the Orthodox countries

The epoch of post-communism is marked not only by more economic and political freedom, but also by religious liberty. Lots of commentators hastened to declare the advent of new religious revival in the countries of the former socialist block. The openings of new churches and return of old ones under the jurisdiction of religious authorities, the achievement of real religious freedom and, concomitantly, the increase in the number of church attendance as well as loyalty in religious issues demonstrated by many political leaders were some, mostly visible signs of the changes embracing religious field. However, this external, visual part of religious life does not adequately reflect what in reality is going on behind the scene of ‘religious renaissance’.

The countries in study are characterized by the existence of a long-lasting hegemonic religious tradition of Orthodoxy. However, they are not homogeneous in this respect. In particular, Moldova with 93,3% of the population declaring their belonging to Orthodox church according to the 2004 national census is strongly influenced by two historical and religious traditions – Russian and Romanian. This cultural heritage currently manifests itself in the co-existence of two church jurisdictions – the Moldovan Orthodox Church, subordinated to the Russian Orthodox Church, and the Orthodox Church of Bessarabia, subordinated to the Romanian Orthodox Church. Both of them claim to be the national church of the country. There is even more complicated situation in Ukraine where three Orthodox churches and a numerous religious minority of the Greek-Catholics coexist which is a consequence of borderland location of the country at the crossroads of different cultures and civilizations. Bulgaria, being a country with the dominant tradition of Orthodoxy and with the oldest Slavic Orthodox church (according to the 2001 census most of the population (82.6%) self-identify as Orthodox Christian), also has a sizeable Muslim minority (12.2%), which makes its religious landscape quite diverse.

Let us now turn to the data that reflect the level and character of religiosity in six societies (See Tables 1 and 2). All the studied countries are characterized by very high level of self-declared religiosity which is rather typical for Orthodox societies.

Table 1

The level of religiosity in six Orthodox countries (population, %)

Indicator of religiosity	Romania	Bulgaria	Cyprus	Serbia	Moldova	Ukraine
1. Orthodox self-identification (among the whole population) ²	86.8	76.0	89.1	85.0	93.3	67.3
2. Belonging to Orthodox (among the religious population)	87.1	87.4	51.8	91.6	94.3	87.8
Consciousness						
3. Religious person	93.4	63.4	60.8	85.5	84.1	82
4. Importance of religion (very important-important)	58–32.5	18.6–31.9	51.3–26.3	25.7–40.9	31.8–41.2	17–38.6
5. God is very important in life	66.3	12.2	57.6	21.7	41.2	26.8
6. Moments of prayer (yes)	95.8	24.3	73.7	64.4	85.7	62.8
7. Religious faith as an important child quality	62.8	17.7	33.8	25.1	41.6	15.1
Behavior						
8. Membership of church or religious organization (active – inactive member)	5.4–4.4	1.8–2.5	6.4–7.7	3.9–15.5	12.9–19.7	5.4–11.5
9. Attendance of religious services (weekly – monthly)	27.2–18.7	6.5–8.8	16.1–11.4	11.1–16.3	12.8–12.8	9.2–12.2

Source: WORLD VALUES SURVEY 1981-2008 OFFICIAL AGGREGATE v.20090901, 2009. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid. Data refer to 2008.

As a rule, Orthodox believers turn out to be more religious by their self-identification than the rest of the population. In some cases – Bulgaria and especially Ukraine – the difference becomes very noticeable and significant. However, the level of religiosity among the predominantly Orthodox countries varies

² Source: US Department of State. 2018. Report on International Religious Freedom. <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/>.

substantially: the proportion of those who regard themselves religious fluctuate between 60.8 (Cyprus) and 93.4% (Romania) among the general public and 62.2–96.1% among the Orthodox (the polar cases are Cyprus and Ukraine). Besides, self-identification as a religious person is too unreliable indicator in itself to make conclusions about the level and nature of religiosity in Orthodox societies. This is explained by specificity of contemporary religious situation and by historical factors having influenced the position of Orthodox church and religion in these countries.

Table 2

The level of religiosity in six Orthodox countries (Orthodox population, %)

Indicator of religiosity	Romania	Bulgaria	Cyprus	Serbia	Moldova	Ukraine
Consciousness						
1. Religious person	94.2	70.5	62.2	89.4	85.6	96.1
2. Importance of religion (very important-important)	57.4–33.9	17.6–34.2	56.8–28.6	27.2–41.8	31.1–42.4	17.9–46.2
3. God is very important in life	66.2	13.2	57.4	22.9	40.6	30.1
4. Moments of prayer	96	24.9	77	65.9	86.7	72.2
5. Religious faith as an important child quality	62	5.1	50.5	25	41.7	15.4
Behavior						
6. Membership of church or religious organization (active – inactive member)	4–4.2	1.5–2.7	10.2–13.1	3.3–15.2	10.8–20.6	4.7–15.1
7. Attendance of religious services (weekly – monthly)	22.9–19.7	6.8–10.5	21.6–19.3	10.1–17	10.5–13.3	7.8–15.7

Source: WORLD VALUES SURVEY 1981-2008 OFFICIAL AGGREGATE v.20090901, 2009. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid. Data refer to 2008.

By using a bunch of empirical indicators one can obtain a more precise picture of the level and character of religiosity. According to several variables used in the WVS, which refer both to the realm of religious consciousness and that of religious behavior, the most religious countries are Romania and Cyprus with Moldova being close to them. The following variables were used in comparative analysis: 1) five indicators of religious consciousness – religious identity, the subjective importance of religion and God in respondent's life, praying, and necessity to bring up religious faith in a child, and 2) two indicators of religious conduct – membership in church or religious organization and attendance of religious services. The most secularized country in terms of both people's world-view and religious behavior is Bulgaria. In case of Cyprus one can observe a quite interesting peculiarity – a sharp contrast between a rather low level of religious self-identity of Orthodox adherents and high level of religiosity according to a group of empirical indicators. Orthodox Cypriots can be referred to as believers with rather strong traditional religious attitudes, such as frequent praying, attributing great importance to God and religion and putting high emphasis on religious components in kid's upbringing. Moreover, they demonstrate a high level of church attendance with each fifth attending it once a week or more often and another 20% – monthly. This is unusually high rate for advanced countries and for Orthodox societies as well. It is worth noting that Cyprus differs from the rest of the countries under consideration in several important aspects: 1) there are two hegemonic religious traditions here – Orthodox and Muslim with almost equal range of influence; 2) Cyprus did not come through the period of protracted and forced secularization, persecution for religious belief.

Similar indicators are typical of Romania which can be also recognized as a society with strong elements of traditional religiosity. The same conclusion but with some reservations is true with respect to Moldova. The transitory position with elements of traditional religious and secularized consciousness and behavior is occupied by Serbia and Ukraine, while Bulgaria, as was shown before, is a mostly secularized Orthodox country. The differences in the level and nature of religiosity among these countries may well be explained by the specificity of modernization processes. In particular, it is worth noting that countries with stronger elements of traditional religiosity are generally less modernized and characterized by the lower level of urbanization (Moldova – 42, Serbia – 52, Romania – 54, Ukraine – 68, Cyprus – 70, Bulgaria – 71%), though this regularity is not linear. For instance, Cyprus has one of the biggest levels of urbanization and at the same time one of the lowest indicators of secularization.

Thus, the presence of Orthodox hegemonic religious tradition does not preclude from having rather substantial differences in the level and nature of religiosity. The countries of Eastern and Southern Europe at hand have similar experience of Communist past and delayed modernization which may well shape social identity and value orientations of their peoples [18, p. 253–254]. Peoples with similar modernization

experience may have essentially varying patterns of religiosity, religious identity and values. Thus, secularization is not such a consistent, homogeneous and unvarying process as it is often presented. It has diverse substance in different historical epochs and socio-cultural contexts. In other words there is no one secularity, there are many secularities. Additionally secularity is a dynamic phenomenon, it is in a state of permanent changes. These changes have both internal and external logic, being influenced by development of religion and churches themselves, on one hand, and being part of wider cultural, political, legal, economic and social processes, on the other. The various understanding of the role and place of religion and church in the spheres of politics, education and social life in general affects the essence of secularity and the normative legitimization of religious values in society. In our case, Bulgaria appears to be most secular among the other countries by several indicators (importance of God, religious faith as family value, frequency of praying). In the meantime, the overwhelming majority of Bulgarians think about themselves as religious people, the importance of religion remains at a rather high level, and the church attendance figures are almost on a par with other, more religious societies.

As opposed to a dominant paradigm of secularization, Thomas Luckmann posits that "religion is not a passing phase in the evolution of mankind but a universal aspect of the *conditio humana*. Appearing under different socio-structural conditions in various historical forms, it remains a constituent element of human life, bonding the individual human being, most particularly its experience of transcendence, to a collective view of the good life" [9, p. 276]. Seen from such an angle the so-called religious revival pointed out by many observers of post-communist reality has to be interpreted as a collective and individual search for a better – in spiritual and moral terms – life in conditions of deep societal crisis accompanied by existential, value-normative, and ideological vacuum. This approach treats the reasons for the rise of interest in religion in broader terms than it is done within the theoretical approach associated with the idea of cultural trauma [14].

Value priorities of Orthodox adherents

What constitutes a system of European values is an issue worth of conducting a separate study. With the creation and further enlargement of the EU this problem was given additional impetus and provoked heated discussions on different levels and among different audiences. Due to the limited space we put this question aside and follow that system of values which is officially recognized and codified in the EU law. The Treaty of Lisbon explicitly declares the importance of values shared by all the member states for their unity, and respect of and support for these values are regarded as a necessary prerequisite for any country seeking to become a member of the EU. Among the fundamental values of the European Union the following ones are specified: respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law, respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities. In addition, Article 2 of the Treaty states that "These values are common to the Member States in a society in which pluralism, non-discrimination, tolerance, justice, solidarity and equality between women and men prevail" [19].

Accordingly to the postulated values we delineate the logic of our consequent research attempting to shed light on the question: Do Orthodox believers differ from non-Orthodox believers and non-believers in their value attitudes, particularly those which are in most cases associated with Europe and called 'European values'? The WVS-2005 allows for examining this issue by comparing value priorities of the above mentioned groups of the population in our countries. We captured European values by using a set of empirical indicators to measure the following values: social equality, including gender equality, democracy and civic activism, secularity, socio-economic values of private property and competition, ecological stability, trust and tolerance, moral permissiveness as well as post-materialist orientations.

We started with the value of equality that has a more specific manifestation in the WVS – gender equality. We constructed 'gender equality index' based on four variables that measure people's attitudes to social roles and status of men and women. The variables are measured on the basis of the questions: 1) "Do you agree or disagree with the following statement? When jobs are scarce, men should have more right to a job than women" (three categories: agree, neither, disagree). 2) "People talk about the changing roles of men and women today. For each of the following statements I read out, can you tell me how much you agree with each. Do you agree strongly, agree, disagree, or disagree strongly? On the whole, men make better political leaders than women do" 3) "A university education is more important for a boy than for a girl". 4) "Men make better business executives than women do". Factor analysis showed that all four variables measure only one underlying factor. The extracted factor explains 56% of the variance in all four variables. Subsequently the extracted factor was saved as a variable with a mean of 0 and a standard deviation of 1. As is seen from the Table 3, there is a statistically significant difference among three compared groups. The Orthodox believers demonstrate mostly pro-equal, in comparison with other groups within these societies, attitudes concerning the position of men and women in a society. Nevertheless their evaluations are close to neutral point which confirms that they are not ready to accept the idea and social practice of gender equality typical of more advanced European societies.

Table 3

Value orientations of non-religious, non-Orthodox religious, and Orthodox adherents, WVS, 2005

Indicator of value	Non-religious	Religious non-Orthodox	Religious Orthodox	Total
Gender equality (regression factor score) (means between groups)	-.105*	.015*	.021*	
Incomes should be made more equal – We need larger income differences as incentives	19–42	34–33.7	27.2–30.7	27.6–32
In the long run, hard work usually brings a better life – Hard work doesn't generally bring success	34.5–22.7	47.3–16.1	40.9–19.2	41.3–19
Tolerance to out-groups (%; not mentioned by respondent as that s/he would not like to have as neighbors) Drug addicts	12.7	16.3	17*	16.6
People of a different race	86.9	83.4	80.4	81.3
People who have AIDS	50.6	44.7	48.1	47.8
Homosexuals	45.4	36.4	39	39.1
People of a different religion	89	85.3	82.3*	83.3
Heavy drinkers	23.6	33.9	28.3*	28.8
Unmarried couples living together	91.8	75.4	87.5	86
Democracy Importance of democracy (1-absolutely unimportant, 10-very important) (mean)	7.83*	8.64*	8.19*	8.23
Respect for individual human rights is guaranteed (1-yes, 4-no)	2.98	2.56	2.85	2.82
Level of democracy in a country (1-very low, 10-very high)	4.43*	5.71*	5.28*	5.28

The Orthodox faithful also show stronger support for democratic values, including democratic political system, and civic political culture. The roots of these phenomena most probably lie in the strong association between religious and anti-communist attitudes emerged in the period of post-socialist transformation. It is not occasional that believers with democratic views are more often found among the supporters of right-wing and centrist rather than leftist parties. As one commentator argues, “the majority of those of a democratic orientation returned to religion, seeing anti-communism in it above all” [1, p. 500]. However, one cannot reduce pro-democratic values of the believers to the heritage of anti- and post-communism. Religious outlook makes the faithful more sympathetic to that social system which assures more humanistic relationships and possibilities for human activities and self-actualization. In addition, strong Orthodox believers hold a unified, consistent system of values and world-view in contrast to non-believers, who mostly demonstrate consumerist and ego-centric attitudes, which eventually make the former stronger supporters of European value system.

Conclusions. Religiosity in various Orthodox countries has substantial features in common, namely: a high level of declared religious belief and low level of church attendance, in particular, and religious practice, in general (the phenomenon of so-called *believing without belonging*). The level of individual religiosity among the Orthodox believers is higher than that of churching religiosity. At the same time the Orthodox faithful in different countries substantially differ in terms of their religious consciousness or outlook. This relates to the level of religiosity (its spread and strength). Only two countries out of six at question are characterized by a stronger religious standpoint among Orthodox than among representatives of other confessions (Cyprus and Serbia). The share of coherently religious people whose *self-identification* is additionally supported by consistent religious judgments, opinions, and attitudes, i.e. *religious outlook*, and *religious conduct* is extremely low [21]. The majority of Orthodox believers can be characterized as those *confessing without believing*. One can observe the politicization of religiosity, the invasion of political sphere in religious life. Church is increasingly considered by political elites as an instrument of political legitimization and mobilization of masses.

Findings demonstrate that strong Orthodox believers hold a more unified, consistent system of values and world-view than non-believers, who mostly demonstrate consumerist and ego-centric attitudes. They are characterized by a stronger support for democratic values, including democratic political system, and civic political culture. All things considered, in countries with deep and lengthy Orthodox tradition value

orientations of the Orthodox make them stronger supporters of European value system than non-believers and representatives of other religions.

The foregoing results are a small step forward in an interesting, controversial, and understudied area of investigation. Much remains to be done in this field. Further research will help to shed light on the complex, multi-leveled structure of Orthodox religious identity and on its relationships with national and European orientations. It is badly needed to find out how different categories of Orthodox faithful (individually religious and churched, nominal or cultural and devout, etc.) refer to Europe-associated values. More empirical studies of the interconnections between religious consciousness and European values are needed to track their developments and effects in dynamics. Particularly, it is worthwhile to continue studying the issue on the basis of data coming from later waves of cross-national projects and to cover more nations. Additionally, in-depth, qualitatively oriented sociological and anthropological research would be especially appropriate in the context of the explication of such issues as differentiation between external and internal religiosity (T.Adorno) (or internalized and institutionalized in G.Allport's terms) among the Orthodox in its interrelatedness with value orientations and pro-European attitudes, people's subjective understandings and interpretations of religiousness among believers (in various confessions) and non-believers.

Коржов Г. Православна релігійна ідентичність і європейські цінності: за чи проти?

Процеси європейської інтеграції, що відбуваються на різних рівнях і в різних сферах життя, сповнені суперечностей і перешкод. Те, що пов'язує сучасних жителів Європи на рівні масової свідомості, так звані європейські цінності, є предметом бурхливих дискусій. Релігія і релігійні цінності можуть успішно об'єднувати й робити внесок до відчуття загальної колективної ідентичності на різних рівнях. Водночас релігія може призвести – і насправді саме так часто й відбувалося – до жорстоких і кривавих конфліктів. Християнство, яке визначило цивілізаційну ідентичність більшості європейських національних держав, не є монолітним. Православна традиція християнства сприймається елітами й широкою громадськістю в країнах «старої Європи» як досить суперечливе явище. Автор намагається відповісти на дослідницьке питання: чи суперечить християнська православна традиція, що проявляє себе в релігійній ідентичності своїх послідовників, сучасним європейським цінностям і, як наслідок, чи не перешкоджає вона європейській інтеграції?

У статті використовується вторинний кількісний аналіз, у рамках якого на прикладі шести країн із переважно православним релігійним профілем робиться спроба верифікувати гіпотезу про взаємозв'язок між православною релігійною ідентичністю і системою європейських цінностей. Попередні результати свідчать про те, що два розглянуті явища не є антиподами, як стверджує широко розповсюджена думка. Православні віруючі відрізняються від невіруючих і прихильників інших конфесій декількома ціннісними установками, причому виявлені відмінності підтверджують наявність у представників домінуючої християнської традиції більш демократичних і європейських цінностей. Зокрема, останні надають сильнішу підтримку демократії, включаючи демократичну політичну систему та громадянську політичну культуру. Православні віруючі дотримуються більш послідовної системи цінностей і світогляду, ніж невіруючі, які в основному демонструють споживчі й егоцентричні погляди.

Ключові слова: релігійна ідентичність, релігійність, релігійний світогляд, релігійна поведінка, православна релігія, європейські цінності.

References:

1. Borowik I. 2002. Between Orthodoxy and Eclecticism: On the Religious Transformations of Russia, Belarus and Ukraine. *Social Compass*, 49 (4): 497–508.
2. Borowik I. 2006a. Orthodoxy Confronting the Collapse of Communism in Post-Soviet Countries. *Social Compass*, 53(2): 267–278.
3. Borowik I. 2006b. *Religions, Churches and Religiosity in Post-Communist Europe*. Kraków : NOMOS.
4. Casanova J. 1994. *Public Religions in the Modern World*. Chicago: Chicago University Press.
5. Cerutti F. and S. Lucarelli. 2008. *The search for a European identity: values, policies and legitimacy of the European Union*. London: Routledge. 232 p.
6. Deflem M. and F. Pampel. 1996. The Myth of Postnational Identity: Popular Support for European Unification. *Social Forces*, 75 (1): 119–143.
7. Inglehart R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton : Princeton University Press.

8. Joas H. 2009. The Future of Christianity. *Sotsiologicheskie issledovaniya*, 11: 78–88.
9. Luckmann T. 2003. Transformations of Religion and Morality in Modern Europe. *Social Compass*, 50 (3): 275–285.
10. Marsh C. 2005. Russian Orthodox Christians and Their Orientation toward Church and State. *Journal of Church and State*, 47: 545–561.
11. Polak R., Rosta G. Religion and values in Eastern and Central Europe. In: Máté-Tóth A., Rosta G. (eds.) *Focus on Religion in Central and Eastern Europe: A Regional View*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter. P. 33–74.
12. Pollack D., Müller O., Pickel G. (eds.). 2016. *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe: Secularization, Individualization and Pluralization*. London, New York : Routledge.
13. Spohn W. 2009. Europeanization, Religion and Collective Identities in an Enlarging Europe: A Multiple Modernities Perspective. *European Journal of Social Theory*, 12(3): 358–374.
14. Sztompka P. 2000. Cultural Trauma. The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory*, 3(4): 449–466.
15. Sutton J. and W. van den Bercken (eds.). 2003. *Orthodox Christianity and Contemporary Europe*. Leuven : Uitgeverij.
16. Titarenko L. 2008. On the Shifting Nature of Religion during the Ongoing Post-Communist Transformation in Russia, Belarus and Ukraine. *Social Compass*, 55(2): 237–254.
17. Tomka M. 2011. *Expanding Religion: Religious Revival in Post-Communist Central and Eastern Europe*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
18. Tomka M. 2006. Is Conventional Sociology of Religion Able to Deal with Differences between Eastern and Western European Developments? *Social Compass*, 53(2): 251–265.
19. Treaty of Lisbon <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>.
20. US Department of State. 2018. Report on International Religious Freedom. <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/>.
21. Биченко А., Дудар Н. Релігійність українського суспільства: рівень, характер, особливості. *Національна безпека і оборона*. 2002. № 10. С. 14–21.
22. Вебер М. Господарська етика світових релігій. Вступ. Вебер М. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ, 1998. С. 397–436.
23. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки XXI століття. Київ : Дух і Літера, 2006. 331 с.
24. Дудар Н., Шангіна Л. Віра й релігія в житті українців. *Національна безпека*. 2000. № 10. С. 83–98.
25. Дудар Н., Шангіна Л. Релігія і церква в суспільному житті України. *Національна безпека і оборона*. 2002. № 10. С. 6–13.
26. Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- та східноєвропейських суспільств – фокус на Україні. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. 419 с.
27. Єнін М. Ідеологічні трансформації в суспільстві другого Модерну. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Серія «Соціологія»* : збірник наукових праць ДонДУУ. Донецьк, 2012. Т. XIII. Вип. 217. С. 165–171.
28. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон : Гельветика, 2016.
29. Міщенко М. Особливості сприйняття ідеологем прихильниками різних політичних течій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 3. С. 89–101.
30. Паращевін М. Вплив релігійності на поширеність цінності традиціоналізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 3.
31. Рязанова Л. Релігійний ренесанс: спроба соціологічної діагностики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 114–125.
32. Сідоркіна О.М. Релігійна свідомість в Україні у системі сучасних суспільних трансформацій. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія «Філософія. Культурологія»* : збірник наукових праць. Київ : Вид-во Національного авіаційного університету «НАУ-друк», 2009. № 1 (9). С. 178–181.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ПІДКИНУТИХ ДІТЕЙ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Кругляк М. Е.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук

Державного університету «Житомирська політехніка»

У статті на широкому джерельному матеріалі визначено соціальний статус підкинутих дітей у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі Волинської губернії). Проаналізовано причини появи підкидьків, зроблено підрахунок їхньої чисельності, показано роль держави і громадськості в розв'язанні проблеми сирітства. Автор приділяє значну увагу функціонуванню Житомирського сирітського будинку, показує алгоритм догляду за підкинутими дітьми в ньому. Стаття містить цінний статистичний матеріал щодо чисельності підкинутих і вбитих дітей у Волинській губернії, який демонструє динаміку зростання цього явища на початку ХХ ст. Межа ХІХ і ХХ століть була часом швидкого розвитку процесів модернізації та урбанізації, що визначали й суттєву трансформацію шлюбно-сімейних цінностей, сам інститут сім'ї теж зазнавав кардинальних змін. Безробіття, низька оплата праці, незадовільні побутові умови сукупно з надміру високими очікуваннями від міського способу життя спричинили зростання чисельності позашлюбних і підкинутих дітей і поширення дітозгубництва. Вирішити нагальну проблему появи сиріт узявся Наказ громадського піклування та земства, у підпорядкуванні якого опинилися сирітські будинки і притулки. До розв'язання проблеми долучалися засоби масової інформації, які постійно інформували громадськість про випадки підкидання дітей, публікували короткі звіти про їхню діяльність. Зроблено порівняльний аналіз функціонування виховних будинків і земських установ на території Російської імперії. Значна увага приділена високій смертності підкидьків (70–100%), що пов'язано з існуванням довгої бюрократичної процедури з оформлення немовляти. Автор аналізує слухність існування «вікон життя» при громадських установах губерній, завдяки яким, з одного боку, вдавалося зберегти життя підкидька, з іншого – ці ясла штовхали жінок до підкидання власних дітей, аби не брати подальшу участь у їхньому вихованні.

Ключові слова: підкидьок, дітозгубництво, «вікно життя», земство, виховний будинок, сирітський будинок, притулок, модернізація, губернія.

Постановка проблеми. 2009 року в Україні нарешті почули про «вікно життя». Такий спосіб порятунку новонароджених дітей уперше застосували у Львові, невдовзі «пункти прийому немовлят» відкрили в Києві, Харкові, Вінниці, Одесі, Луцьку, Рівному та інших містах [1]. «Вікно життя» – це спеціальний бокс, у якому жінка може анонімно залишити своє новонароджене дитя. Подібний учинок прирівнюється до факту відмови матері од своєї дитини в стаціонарі, а тому не передбачає кримінальної відповідальності. «Вікно життя» функціонує цілодобово. Дитина, що опинилася в боксі, отримує допомогу з боку лікарів, а потім опиняється в дитячому будинку. У матері на те, аби забрати свою дитину, є лише два місяці [2]. За статистикою, за перші п'ять років функціонування «вікон життя» по всій країні в них поклали всього шістьох дітей [3].

Підкидання новонароджених останнім часом знову стає топтемою вітчизняних ЗМІ. Наприклад, можна згадати знайденого наприкінці серпня 2019 року неподалік від підстанції швидкої допомоги в Кам'янському на Дніпропетровщині новонародженого малюка з ланцюжком і двома обручками [4].

У сучасних реаліях актуальним є вивчення практики догляду за підкидьками та сиротами, яку застосовували наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Російській імперії, державі, до складу якої входила Наддніпрянська Україна, що якраз у цей час увійшла в еру модернізаційних перетворень. Урбанізація й емансипація жінок, деградація інститутів сім'ї та шлюбу, активне проникнення капіталістичних відносин у соціальну сферу стали визначальними рисами нової епохи.

Зазначимо, що вивчення соціального статусу підкидьків не знайшло належного висвітлення у вітчизняній науці. Під час підготовки статті використано праці дорадянських істориків і соціологів – М. Ошаніна [5] та І. Янжула [6], які проаналізували причини появи позашлюбних і підкинутих

дітей, подали значний статистичний матеріал щодо кількості підкидьків у Російській імперії та країнах Західної Європи, визначили соціальний статус позашлюбних дітей. Серед сучасних науковців вартими уваги є публікації російських істориків С. Зайцевої [7], Б. Миронова [8], у яких зроблено наголос на участі земств у піклуванні за підкидьками, показано зростання їхньої чисельності на тлі модернізаційних процесів, що мали місце в Російській імперії межі XIX і XX століть. Багату інформативну базу дають матеріали Державного архіву Житомирської області (ф. 183), періодична преса, зокрема газета «Волянь» (м. Житомир), статистичні збірники «Памятная книжка Волинской губернии» та «Обзор Волинской губернии».

Метою статті є визначити причини, що змушували жінок відмовлятися від своїх дітей і залишати їх напризволяще, сформулювати уявлення про підкидання дітей як соціальну проблему, охарактеризувати роль держави і громадськості в догляді за підкидьками на прикладі Волинської губернії (центр – м. Житомир) наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Першу спробу організації нагляду за підкидьками на теренах Росії здійснено 1706 року. Тоді митрополит Новгородський Іов відкрив для підкинутих дітей притулок, що існував за рахунок монастиря. 1715 року російський монарх Петро I наказав організувати в Москві та інших містах «гошпитали для зазорных младенцев, которых жены и девки рожают беззаконно и стыда ради отмечают в разные места, от чего иные младенцы безгодно помирают, а иные от тех же, кои рожают, и умерщвляются, и для того объявить указ, чтобы зазорных младенцев в непристойные места не отмечывали, но приносили бы к вышеозначенным гошпиталям и клали тайно в окно через какое закрытие, дабы приносимых лиц не было видно» [5, с. 12–13]. Починання Петра I підтримала імператриця Катерина II, з розпорядження якої в Росії виникли так звані «воспитательные дома» спершу в Москві (1763), потім у Петербурзі (1767). Однак діяльність подібних установ у провінції не приносила користі: не вистачало приміщень, годувальниць, дефіцит нагляду призводив до високої смертності. Саме тому 1828 року Комітет міністрів видав положення «Про заборону заснування виховних закладів у підпорядкуванні наказу громадського піклування». З 1837 року, відповідно до указу імператора Миколи I, всіх дітей із притулків необхідно було відправляти на виховання в села, до того ж вихованцям губернських установ було заборонено перебувати в закладах виховних будинків Москви й Петербурга. Нарешті, 1864 року, після прийняття земської реформи, обов'язки з нагляду за підкидьками було передано від наказів громадського піклування до губернських земств [7, с. 20–21]. Отже, з 1864 року турбота про піклування підкинутих дітей у Російській імперії була покладена на дві установи: відомство Імператриці Марії (виховні будинки) та земства (в 34 губерніях) [5, с. 16].

Зауважимо, що підкидьками часто були не тільки діти матерів-одиначок (покриток) і повій. Залишити своє дитя напризволяще могла й одружена дворянка, для якої поява «незаконнонародженої» дитини була річчю недоречною. Саме для другої категорії жінок найчастіше призначалися так звані «родильные убежища». Зокрема, у житомирській газеті «Волянь» у номері від 25 серпня 1904 року написано: «Для беременных, родительниц и рожениц (секр.) открыто убежище Р. Л. Пипиковой в г. Ровно у Рыковецкого, Шосс. ул.» [9]. У номері від 22 вересня 1909 року знаходимо інформацію про подібний за функціями заклад: «Родильный приют для секретных беременных и рожениц, с постоянными кроватями, акушерки Н. М. Шимчук, окончивш. С.-Петербургский Надеждинский повивальный институт. Приют под наблюдением врача акушера, Хлебная ул., № 78» [10]. Нерідко жінки, які народжували дітей у подібних «родильных приютах», залишали в них своїх немовлят і зникали. Пошуки матері були марними, адже, відповідно до правил притулків, у жінок не вимагалися жодні документи. Народжені й залишені матерями діти одразу ж відправлялися до сирітських будинків [11]. Не менше лякає інше оголошення в газеті «Волянь» від 25 березня 1906 року. Дехто Янішевська пише: «Девочку одного года-католичку предлагаю принять за свою: Крошенская улица, 56» [12].

Що змушувало жінок кидати своїх дітей? Аналіз публікацій у пресі кінця XIX – початку XX ст. наводить на думку, що основною причиною появи підкинутих дітей була все ж таки бідність матері. Як приклад візьмемо замітку в газеті «Волянь» від 11 березня 1898 р., в якій указувалося, що в ніч на 9 березня 1898 р. в яслах при Сирітському будинку в Житомирі знайшли хлопчика. При ньому була записка, в якій повідомлялися ім'я дитини, час її появи на світ, а також зазначалося, що матір залишає дитину через відсутність засобів до існування [13].

Згідно із законодавством Російської імперії, люди, які підкидали дітей, несли карну відповідальність. Зокрема, 1839 року за підкидання немовлят арештували 47 чоловіків і 123 жінки, 1873 року – відповідно 93 і 118, 1892 року – 206 і 805, 1913 року – 410 і 1759. За підрахунками Д. Ренсела, кількість підкинутих дітей до виховних будинків Москви та Петербурга становила: 1791–1800 рр. – 3 342 дитини щорічно, 1841–1850 рр. – 13 092, 1871–1880 рр. – 20 169, 1881–1890 рр. – 24 298, 1891–1900 рр. – 17 785, 1901–1910 рр. – 19 218, тобто з кінця XVIII до початку XX ст. число підкидьків зросло у 5,8 раза, тоді як населення Росії збільшилося лише у 2,9 раза [8, с. 184]. Наддніпрянська Україна демонструвала подібну тенденцію зростання кількості підкинутих дітей. Зокрема, 1872 року в Києві було зали-

шено напризволяще 24 дитини, 1876 року – 55, 1882 року – 105, 1886 року – 152, 1892 року – вже 305. Виходить, що за 20 років ця цифра збільшилася майже в 13 разів [14].

Пропонуємо ознайомитися з чисельністю підкидьків і вбитих новонароджених дітей у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Таблиця 1

Кількість підкинутих і вбитих новонароджених дітей у Волинській губернії (1885–1913)

Рік	Кількість підкинутих дітей			Кількість убитих новонароджених дітей		
	у містах	у повітах	у губернії	у містах	у повітах	у губернії
1885	1	1	2	2	22	24
1886	2	2	4	9	27	36
1887	2	4	6	4	26	30
1888	2	1	3	4	32	36
1889	5	12	17	7	27	34
1891	8	3	11	6	30	36
1892	4	7	11	5	23	28
1893	6	5	11	3	32	35
1894	4	4	8	Дані відсутні		
1895	8	6	14	10	41	51
1896	13	12	25	Дані відсутні		
1897	15	16	31	3	45	48
1898	19	20	39	6	28	34
1899	23	25	48	5	32	37
1900	91	30	121	Дані відсутні		
1901	Дані відсутні			4	27	31
1902	43	28	71	1	36	37
1903	51	13	64	1	26	27
1904	63	16	79	Дані відсутні		
1905	40	26	66	Дані відсутні		
1906	Дані відсутні			2	34	36
1907				2	33	35
1909				6	47	53
1910				1	39	40
1911				4	36	40
1912				11	43	54
1913				6	48	54

Джерела: [15, с. 101, 153; 16, с. 59, 149; 17, с. 17; 18, с. 105; 19, с. 113; 20, с. 134; 21, с. 128; 22, с. 175; 23, с. 173; 24, с. 179; 25, с. 13, 84; 26, с. 15; 27, с. 15, 62; 28, с. 15, 62; 29, с. 15, 62; 30, с. 15, 62; 31, с. 15, 62; 32, с. 15; 33, с. 15, 64; 34, с. 15; 35, с. 13, 60; 36, с. 23, 52; 37, с. 15, 74; 38, с. 19, 92; 39, с. 15, 88; 40, с. 5; 41, с. 9].

Дані таблиці свідчать про те, що жінки, які проживали в містах, найчастіше вдавалися до підкидання своїх дітей, тоді як жінки, які проживали в повітах, схилилися до дітозгубництва. Припускаємо, що пов'язане це із жорсткими нормами традиційного суспільства, в якому засуджувалися позашлюбні стосунки, а набуття статусу покритки й байстрюка свідчило про ізоляцію із життя громади та загальний громадський осуд. Отже, Волинська губернія демонструє характерну для всієї Наддніпрянщини картину зростання кількості підкинутих дітей: за 20-річчя – з 1885 по 1905 рр. – кількість залишених напризволяще немовлят зростає з 2 до 66, збільшившись у 33 рази, а саме «підкидання» дітей стало звичним явищем, про яке ледь не щодня писали місцеві газети.

Для порівняння вкажемо кількість підкинутих дітей до виховних будинків різних губерній. Так, в Архангельському виховному будинку за 1883–1887 рр. знаходилося лише 3 підкидьки, у В'ятському – в середньому 5 осіб щороку, в Уфимському – 22 підкидьки на рік, під опікою Володимирського та Чернігівського земств знаходилося лише по 3 підкинуті дитини [5, с. 17–18, 29].

Яка доля чекала на підкинутих дітей? За даними дорадянського вченого І. Янжула, 10% позашлюбних дітей Франції в дорослому віці опинялася у виправних закладах або на каторжних роботах. Прикметно, що не всі підкидьки, які опинялися у виховних будинках, доживали до дорослого віку. В Австрії та Франції до 12-річного віку помирало 70% підкинутих дітей, тоді як серед народжених у шлюбі смертність становила 40%. Що стосується даних по Росії, то вони були більш песимі-

стичними: 1767 року до Московського виховного будинку прийнято 1 089 підкидьків, із них померло 1 073 особи (98,53%) [6, с. 1–2]. За даними російських лікарів, до притулків потрапляло 93% хворих підкидьків [5, с. 49].

Високу смертність підкинутих дітей частково можна пояснити необхідністю дотримання бюрократичної процедури. Так, після того, як немовля знайдено, його спершу відправляли до поліцейського відділку, де складали протокол, записували час і місце знаходження підкидька, ім'я та звання людини, що його знайшла, визначали стать і вік немовляти, детально описували речі, в які його було загорнуто. І лише після завершення формальностей дитину відправляли до відділення підкинутих. У притулках затримувалися лише хворі діти до свого одужання, а здорові віддавалися селянам за визначену плату. Зазвичай відділення для підкинутих дітей існувало на кошти Приказу громадського піклування, який брав на себе зобов'язання утримувати їх до повноліття [14].

Аби якось зменшити дитячу смертність, наприкінці XIX ст. при Житомирському сирітському будинку було споруджено спеціальні ясла (щось на кшталт сучасного «вікна життя»), що являли собою колиску під навісом, куди матері-невдахи могли класти своїх дітей. Однак 1899 року ці ясла наказано було прибрати, оскільки в них убачали «заохочення для матерів, що мали намір підкинути свою дитину». Можливо, подібний винахід урятував не одне дитяче життя від обмороження та поїдання собаками [42]. Тим не менше до Сирітського будинку, за даними журналіста газети «Волян» (останніми роками XIX століття було підкинуто вдвічі більше дітей, ніж це спостерігалось раніше [43]. За даними М. Ошаніна, наявність подібних люльок-кошиків збільшувала кількість підкидьків, адже до 30% немовлят, яких залишали в яслах, були «законними» (напевне, мається на увазі народженими у шлюбі, про яких не хотіли дбати батьки). Складалось враження, що люлька була нібито афішею, яка закликala покласти в неї дитину, аби не виховувати її. Для порівняння: 1891 року в Московському виховному будинку було скасовано ясла. Як результат, кількість підкидьків упала з 17 тис. до 10 тис. осіб, у Петербурзькому виховному будинку за 1887–1890 рр., коли діяв таємний прийом, у середньому надходило 9 764 підкидьки на рік, а з 1891 по 1895 рр., коли було скасовано люльку, лише 7 126 осіб [5, с. 37, 40–41].

Знайдені в Житомирі підкидьки направлялися в Сирітський будинок. Із 1850-х рр. він розміщувався в найманих помешканнях, що в пресі характеризувалися як «тісні, сирі й прохолодні». 1898 року, нарешті, було розпочато роботи з будівництва окремого приміщення [44]. За даними 1897 р., в Житомирському сирітському будинку виховувалися діти різних станів християнського віросповідання – 32 хлопці і 28 дівчаток. Тут же діяло училище, деякі з дітей відвідували двокласне міське училище. З 1897 р. з ініціативи почесного опікуна установи О. Трепової запроваджено уроки праці [45]. На початку XX століття в Сирітському будинку планувалося максимально утримувати 90 осіб. З ініціативи Наказу громадського піклування для дітей до семирічного віку (серед них було чимало підкидьків) організовано Піклування. Процедура виховання підкидьків була такою. Малюків привозила до Сирітського будинку поліція, потім підкинутих дітей відправляли до грудного відділення, що існувало при установі. Через певний час дітях віддавали місцевим мешканцям, зокрема сільським жінкам-годувальницям, за визначену плату у 2 руб. 50 коп. на місяць (1915 року сплачували вже 3 руб. на місяць). Розрахунки здійснювалися щоквартально, гроші надавалися годувальникам лише за умови пред'явлення ними посвідчень від парафіяльних священників або сільської влади про належне утримання підкидьків (для порівняння, Київське земство сплачувало годувальникам 3 руб. на місяць, Херсонське – від 3 до 4 руб., Самарське – від 5 до 6 руб. [5, с. 85]). Після досягнення дитиною 12-річчя плата за утримання сиріт у сільських мешканців припинялася, а тому діти або залишалися у своїх годувальників, або йшли служити до інших осіб за плату 10 руб. на рік на користь узятих ними на утримання вихованців. Із 1904 року Сирітський будинок опинився у віданні губернського земства. Аби мати постійний медичний нагляд за підкидьками, губернська управа встановила при ньому посаду фельдшериці, що мала періодично відвідувати села, в яких виховували дітей. Так, 1915 року здійснено 15 оглядів з боку фельдшериці та 5 оглядів з боку наглядача будинку [46, арк. 61].

Станом на 1 січня 1885 року в годувальниць перебувало 25 хлопчиків і 18 дівчаток [47, с. 57]. Загальне зростання кількості підкидьків у Сирітському будинку демонструє статистика: станом на 1 січня 1909 року при установі перебувало вже 116 хлопців і 116 дівчат [20, с. 60], на 1 січня 1910 року – 148 хлопчиків і 159 дівчаток, на 1 січня 1911 року – 188 хлопчиків і 180 дівчаток [21, с. 64], на 1 січня 1915 року – 202 хлопчики і 210 дівчаток [46, арк. 61]. Попри більш-менш задовільні умови для утримання підкидьків, смертність все одно залишалася доволі високою. Наприклад, 1911 року до Піклування прибуло 67 хлопчиків і 63 дівчинки (сукупно 130 осіб), померло – 36 хлопчиків і 33 дівчинки (69 осіб). Станом на 1 січня 1912 року в Піклуванні було 328 дітей, тобто помирала кожна п'ята дитина [22, с. 84]. За даними М. Ошаніна, у притулках по Російській імперії був такий рівень смертності: в Орловській губернії (1910 р.) – 12%, у Київській (1911 р.) – 14%, у Воронежській (1910 р.) – 23%, у Казанській (1910 р.) – 38%, у Херсонській (1910 р.) – 48%, у Нижегородській (1910 р.) – 71,6%, у Рязанській (1909 р.) – 85% [5, с. 108].

Висновки. Отже, проблема підкинутих дітей у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. стала однією з нагальних. На тлі розвитку процесів модернізації відбувалася суттєва трансформація шлюбно-сімейних цінностей, зазнавав кардинальних змін інститут сім'ї. Урбанізація покликала до міст сільську молодь, яка не завжди могла знайти гідний заробіток і пристосуватися до існування в новому середовищі. Безробіття, низька заробітна плата, незадовільні умови праці сукупно із завищеними експектаціями від міського способу життя спричинили зростання чисельності позашлюбних і підкинутих дітей і дітозгубництва, в основному поширеного в провінції. Функції нагляду за підкидьками було передано Наказам громадського піклування та земським установам, у підпорядкуванні яких опинилися сирітські будинки і притулки. І все ж із позитивних зрушень на початку XX століття можна визначити активне залучення громадськості до проблеми сирітства й безпритульності, меценатів і ЗМІ, завдяки активності яких держава звернула увагу на цю проблему й прагнула знайти шляхи її законодавчого розв'язання.

Krugliak M. Social status of abandoned children in the Russian Empire in the end of the XIX – the beginning of the XX centuries (on the example of Volyn province)

Being based on a wide source material the article defines the social status of abandoned children in the Russian Empire in the late nineteenth – early twentieth centuries (on the example of Volyn province). The causes of the occurrence of abusers are analyzed, their number is calculated, the role of the state and the public in solving the orphanage problem is shown. The author pays considerable attention to the functioning of the Zhytomyr Orphanage, shows the algorithm of caring for the abandoned children in it. The article contains valuable statistical material on the number of children abandoned and killed in Volyn province, which demonstrates the dynamics of this phenomenon in the early twentieth century. The turn of the nineteenth and twentieth centuries was a time of rapid development of the processes of modernization and urbanization, which also determined a significant transformation of marital and family values, and the Institute of the Family itself underwent dramatic changes. Unemployment, low pay, poor living conditions combined with excessively high expectations of urban lifestyles have led to an increase in the number of illegitimate and abandoned children and the spread of child loss. Orders for public care and zemstvos were taken to solve the urgent problem of orphans' appearance, orphanages and shelters were run by the latter. The problem was solved by the media, which constantly informed the public about the cases of the abduction of children, published brief reports on their activities. The article makes a comparative analysis of the functioning of educational establishments and Zemsky institutions in the territory of the Russian Empire. Much attention is paid to the high mortality rate (70–100%), which is associated with the existence of a long bureaucratic procedure for the registration of infants. The author analyzes the soundness of the existence of “windows of life” in the provincial public institutions, which, on the one hand, managed to save the life of a kid, but on the other – these nurseries pushed women to throw their own children in order not to participate in their upbringing.

Key words: foundling, child loss, “window of life”, zemstvo, orphanage, asylum, modernization, province.

Література:

1. Браткова А. В Киеве открыли пункт приема подкидышей-грудничков. URL: <https://www.segodnya.ua/kiev/kpower/v-kieve-otkryli-punkt-priema-podkidyshey-hrudnichkov-235674.html> (дата звернення: 06.09.2019).
2. Перехрест О. У пологовому будинку Дрогобича відкриють «Вікно життя». URL: https://zaxid.net/u_pologovomu_budinku_drogobicha_zyavitsya_vikno_zhittya_n1450283 (дата звернення: 06.09.2019).
3. В «вікна життя» по всій Україні за чотири роки принесли шість підкидьків. URL: <http://catholicnews.org.ua/v-vikna-zhittya-po-vsiy-ukrayini-za-chotiri-roki-prinesli-shist-pidkidkiv> (дата звернення: 06.09.2019).
4. Таємниця підкидька з Кам'янського обростає деталями: «до ручки прив'язали обручки». URL: https://politeka.net/ua/news/incidents/1132325-tajna-podkidysya-iz-kamenskogo-obrastaet-detajami-k-ruchke-privjazali-obruchalnye-kolca/?utm_source=lng-switcher&utm_medium=desktop&utm_campaign=ua (дата звернення: 06.09.2019).
5. Ошанин М. О призрении покинутых детей. Ярославль : Типолитография Губернской Земской Управы, 1912. 284 с.

6. Янжул Ив. О незаконнорожденных. Статистико-юридический очерк. Москва : В Унив. Тип., 1870. 80 с.
7. Зайцева С.В. Земские учреждения и подкидыши в конце XIX века. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. 2008. Вып. 2 «История». С. 20–33.
8. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в. : в 2 т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2000. Т. 1. 548 с.
9. Для беременных. *Волынь*. 1904. № 118. С. 4.
10. Родильный приют. *Волынь*. 1909. № 260. С. 1.
11. Брошенный ребенок. *Волынь*. 1900. № 134. С. 2.
12. Девочку. *Волынь*. 1906. № 66. С. 1.
13. Подкидыш. *Волынь*. 1898. № 56. С. 2.
14. Призрение бесприютных детей и подкидышей. *Волынь*. 1897. № 40. С. 2.
15. Обзор Волынской губернии за 1886 год. Житомир : Губернская Типография, 1887. 162 с.
16. Обзор Волынской губернии за 1887 год. Житомир : Губернская Типография, 1887. 154 с.
17. Обзор Волынской губернии за 1903 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1904. 168 с.
18. Обзор Волынской губернии за 1906 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1907. 134 с.
19. Обзор Волынской губернии за 1907 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1908. 140 с.
20. Обзор Волынской губернии за 1909 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1910. 162 с.
21. Обзор Волынской губернии за 1910 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1911. 160 с.
22. Обзор Волынской губернии за 1911 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1912. 180 с.
23. Обзор Волынской губернии за 1912 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1913. 180 с.
24. Обзор Волынской губернии за 1913 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1914. 184 с.
25. Памятная книжка Волынской губернии на 1887 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1886. 592 с.
26. Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1888. 289 с.
27. Памятная книжка Волынской губернии на 1890 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1889. 363 с.
28. Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1890. 455 с.
29. Памятная книжка Волынской губернии на 1892 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1891. 250 с.
30. Памятная книжка Волынской губернии на 1894 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1894. 476 с.
31. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир : Тип. Губернского Правления, 1895. 474 с.
32. Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1896. 476 с.
33. Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1897. 580 с.
34. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1898. 518 с.
35. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1899. 596 с.
36. Памятная книжка Волынской губернии на 1900 год. Житомир : Паровая типо-литография Угер и Блох, 1900. 622 с.
37. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1900. 582 с.
38. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1902. 556 с.
39. Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1904. 350 с.
40. Памятная книжка Волынской губернии на 1905 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1904. 460 с.
41. Памятная книжка Волынской губернии на 1906 год. Житомир : Волынская Губернская Типография, 1905. 388 с.
42. Сиротский дом. *Волынь*. 1899. № 157. С. 2.
43. Сиротский дом. *Волынь*. 1900. № 275. С. 2.
44. Сиротский дом. *Волынь*. 1898. № 55. С. 3.
45. Сиротский дом. *Волынь*. 1898. № 61. С. 3.
46. Державний архів Житомирської області. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 297. 125 арк.
47. Обзор Волынской губернии за 1885 год. Житомир : Губернская Типография, 1886. 136 с.

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ВИПУСКНИКІВ ШКІЛ: ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЯКІСНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Кузьмук О. М.,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри загальної і соціальної психології та соціології

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Любчук В. В.,

кандидат соціологічних наук,

старший викладач кафедри загальної і соціальної психології та соціології

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій є стрижневим науковим інтересом соціології. Особливо цікаво спостерігати за ціннісними орієнтаціями молоді (студентської молоді й учнів шкіл). Дослідження має на меті вивчення ціннісних орієнтацій випускників шкіл, зокрема волинських випускників у рамках реалізації проектів «Волинський випускник 2018: цінності, установки, очікування» та «Волинський випускник 2019: цінності, установки, очікування». Емпіричну базу дослідження становлять результати сімох фокус-груп і 100 глибинних інтерв'ю волинських випускників. Теоретичним підґрунтям дослідження є концепція суб'єктної концептуалізації цінностей, зокрема за основу взято праці таких дослідників, як Т. Парсонс, Р. Інглхарт, Г. Клагес, П. Абрамсон, Ш. Шварц, і концепцію «макдональдизації» Дж. Рітцера. Опитування учнів показали, що найвищими цінностями для них є власне здоров'я і здоров'я рідних, хороші стосунки з друзями, реалізація планів вступу до ВНЗ на омріяну спеціальність, саморозвиток, майбутнє професійне зростання.

Звернення до понять «успіх», «успішність», «успішна людина» показують, що учні розуміють під ними досягнення певних висот незалежно від сфери реалізації, а «успішною особою» для наслідування постає не далека «зірка», а реальна особа, з якою респонденти особисто знайомі, – двоюрідний брат, викладач університету тощо.

Загалом у системі цінностей старшокласників переважають постматеріалістичні цінності. Згрупування таких цінностей дало змогу виокремити три основні групи цінностей: «Самореалізація», «Безпека», «Розвиток держави». Перша група стосується самореалізації, професійного зростання та побудови кар'єри. Друга група містить вітальні цінності, такі як здоров'я, сім'я, добробут. Третя група цінностей указує на прагнення молоді бачити Україну як правову, розвинуту в економічному й соціальному плані державу. Зрештою, сповідування цінностей двох попередніх груп більшість старшокласників убачають в Україні, за підтримки її інституцій, але з докладанням власних зусиль для реалізації своїх мрій і планів.

Ключові слова: цінність, ціннісні орієнтації, ціннісний синтез, трансформація цінностей, ціннісна зміна.

Постановка проблеми. Вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій є стрижневим науковим інтересом соціології. Особливий інтерес для науковців становлять ціннісні орієнтації молоді. Варто наголосити на тому, що в соціологічній літературі досить багато соціологічних досліджень і наукових статей, спрямованих на вивчення ціннісних орієнтацій студентської молоді, і водночас небагато досліджень і публікацій, які розкривають феномен ціннісних орієнтацій учнівської молоді. Стаття присвячена висвітленню узагальнених результатів соціологічних досліджень ціннісних орієнтацій випускників шкіл, зокрема волинських випускників.

Емпіричною базою статті є результати соціологічного дослідження «Волинський випускник: ціннісні орієнтації, очікування, установки», проведеного у 2018–2019 роках із учнями 10–11 класів шкіл Луцька та Волинської області (усього 14 шкіл), методом глибинного інтерв'ю опитано 200 учнів зазначених шкіл і загалом проведено 8 фокус-груп.

Теоретичною основою дослідження є концепція суб'єктної концептуалізації цінностей, зокрема за основу взято праці таких відомих дослідників ціннісної проблематики: Т. Парсонса, Р. Інглхарта, Г. Клагеса, П. Абрамсона, Ш. Шварца, а також концепцію «макдональдизації» Дж. Рітцера. Щодо огляду останніх досліджень за цією тематикою, то, за винятком доробків представників Харківської [6; 7; 8 тощо] та Одеської [9; 10 тощо] соціологічних шкіл, чисельність таких досліджень в Україні є досить незначною. Цікавим, на наш погляд, є міжнародне порівняльне дослідження «Молодь на пограниччі Східної та Центральної Європи», вибірку якого становили випускники шкіл деяких прикордонних областей України, Польщі, Угорщини та Словаччини [11]. Водночас погодимося з О.М. Макимович, що «такі дослідження, на жаль, носять разовий характер, а відмінності методології, методики та інструментарію становлять суттєву перепону формуванню висновків моніторингового чи порівняльного характеру» [12, с. 1].

Метою статті є вивчення ціннісних орієнтацій випускників шкіл за посередництвом глибинних інтерв'ю, а також методом фокус-груп.

Виклад основного матеріалу. Цінності є свого роду фундаментом культури суспільства, вони наділяють сенсом людську поведінку та міжособистісну взаємодію. Крім того, цінності можуть виступати як стандарти чи критерії вибору з наявних альтернатив.

На думку дослідника цінностей, зокрема концепції суб'єктної ідентифікації цінностей, К. Клакхона, цінністю є те, чого варто бажати. Цієї ж думки дотримувався й Т. Парсонс, який визначав цінності як «концептуалізацію того, що варто бажати».

Ш. Шварц приділяв увагу визначенню універсального набору цінностей і структурі їх взаємозв'язку. Ш. Шварц виокремлює два рівні цінностей. На першому рівні цінності особистості існують як нормативні ідеали, тобто відображають життєві принципи поведінки людини. Другий рівень цінностей – це індивідуальні пріоритети, які узгоджуються з конкретними вчинками людини [4].

Цінності є показником стану суспільства та індикатором його розвитку. Виходячи із цінностей, які панують у суспільстві, можна робити висновки, на якому рівні в ієрархії як особистісних, так і суспільних потреб перебуває людина й суспільство. Кожне суспільство має свою специфічну структуру цінностей, які визначають його подальший розвиток і дають можливість посісти відповідне місце в глобальних соціальних і політичних системах.

Цінності в сукупності утворюють певну систему. Система цінностей містить у собі нематеріалістичні, матеріалістичні та постматеріалістичні цінності. Матеріалістичні цінності пов'язано з економічними й фізичними потребами, постматеріалістичні – з потребами у свободі, самовираженні, визнанні [2].

У термінології Р. Інглхарта «матеріалістичними» є колишні цінності, «постматеріалістичними» – нові. До постматеріалістичних цінностей зараховують усі цінності, що супроводжують демократію, це всі права і свободи. До нематеріалістичних цінностей належать «боротьба», «перемога», «єдність», «взаємодопомога», «безкорисливість», «честь» [1].

За моделлю Р. Інглхарта, ціннісна зміна означає заміну «старих» цінностей (традиційних, матеріалістичних, модерних) на інші, «нові» цінності (ліберальні, постматеріалістичні, постмодерні) [1].

Концепцію «ціннісного синтезу» продовжено й у роботах Г. Клагеса. У моделі ціннісної зміни цього дослідника старі та нові цінності не обов'язково перебувають в опозиції одна до одної, а створюють певну систему. Традиційні цінності не зникають і не замінюються, а лише втрачають свою попередню значущість. Цікавим фактом є й те, що традиційні цінності можуть відроджуватися, що знову ж свідчить про ціннісний синтез [2].

Якщо для індустріального суспільства пріоритетом є дисципліна, самовідданість, а досягнення поступаються місцем усе більш широкій свободі індивідуального вибору життєвих стилів та індивідуального самовираження, в умовах інформаційного суспільства економічне зростання є не єдиним мірилом прогресу й ознакою квітучого суспільства, в епоху постмодерну найвищого пріоритету набуває орієнтація на якість життя [2].

Відповідно, трансформація цінностей від матеріалістичних до постматеріалістичних проявляється в зрушенні від «матеріалістичних» цінностей (економічна та фізична безпека) у бік цінностей постматеріалістичних (самовираження та якість життя).

Ціннісна зміна не залишає осторонь і процес споживання. На думку Дж. Рітцера, споживання в епоху постмодерну породжує такі явища, як «макдональдизація». В. Танчер зазначає, що наслідком культурної глобалізації є не тільки певна вестернізація («кока-колонізація» й тому подібний синонімічний ряд), а й нові відносини між глобальним і локальним (місцевим, регіональним, національним) у культурному світі [5]. Така тенденція знову ж породжує нове «ціннісне переосмислення».

У ситуації ціннісної зміни надзвичайно важливим є дослідження цінностей і ціннісних орієнтацій української молоді, студентів та учнівської молоді. У дослідженні ми зосередилися на вивченні цінностей учнів старших класів.

Для вивчення ціннісного світу учнівської молоді, зокрема випускників шкіл, ми звернулися до таких методів соціологічного дослідження, як глибинне інтерв'ю та фокус-групи. Вибір цих методів зумовлений тим, що вивчення ціннісних орієнтацій є свого роду фундаментальним аспектом творення особистості. Вивчення цього питання за посередництвом якісних методів соціологічного дослідження, на нашу думку, дає найбільш адекватні відповіді. Емпіричну базу дослідження становлять результати сімох фокус-груп і близько 100 глибинних інтерв'ю волинських випускників у рамках реалізації проектів «Волинський випускник 2018: цінності, установки, очікування» та «Волинський випускник 2019: цінності, установки, очікування».

Ми шукали відповіді на запитання, які уподобання, цінності, очікування від майбутнього, чим живуть волинські одинадцятикласники, що їх хвилює, як вони ставляться до навколишнього світу, яке місце вони відводять собі в цьому світі, які їхні мрії, плани, сподівання.

Найбільшою цінністю для більшості наших опитуваних є здоров'я: своє, батьків, рідних; хороші стосунки з друзями, реалізація своїх мрій про вступ до ВНЗ на омріяну спеціальність, «реальний розвиток», майбутнє професійне зростання, яке буде підкріплене матеріальним благополуччям своєї сім'ї. Багато з опитуваних респондентів акцентувало увагу на тому, що справжньою і найбільшою цінністю є сім'я.

Опитувані наголошують на необхідності здорового способу життя, здорового харчування, мінімізації стресових ситуацій у житті. Під здоровим способом життя учні розуміють «відсутність шкідливих звичок», а також наголошують на важливості «корисної їжі», «достатньої кількості сну», «необхідності дотримання режиму дня».

Щодо ставлення до релігії, то не було такої однотайності. Сприйняття й бачення релігії та віри різне. Частина респондентів ототожнила релігію з вірою, причому кожен сам має обрати, в кого чи в що він повинен вірити та яке це має значення («я не дуже віруюча, але якщо це допомагає, то нехай буде»), «віра – це непогано, але якщо вона не переходить межі й не є нав'язливою», «вважаю себе релігійною людиною, вірю в Бога, що стосується храму, то вважаю, що «це особиста справа кожного»). Прозвучали також і думки про вибір релігії: з одного боку, людина сама має вирішувати, з якою релігією має себе пов'язати, а з іншого – батьки та родичі теж можуть впливати на вибір релігії.

Щодо «успіху», то загалом це поняття тлумачиться випускниками школи як «досягнення людиною омріяних висот», відповідно, «успішна людина – це та людина, яка досягнула поставлених цілей». Поняття «успіх» та «успішна людина» у випускників мають як абстрактне значення – «людина, яка досягнула своєї мети», «людина, яка змогла зреалізувати себе в житті», так і конкретний вияв – «людина, яка володіє такими якостями, як відповідальність, розум, комунікабельність, викликає довіру в інших людей», «людина, яка має особливу якість – харизму», «людина, яка створила сім'ю», «людина, яка постійно розвивається та самовдосконалюється», «успіх – добре здати ЗНО», «успішна людина – яка побудує кар'єру». «Успішна людина – це не тільки та людина, яка здобула професійне визнання й матеріальне благополуччя, а це свого роду гармонійна особистість, яка вдало змогла поєднати успішне професійне життя із сімейним щастям».

Ось такі образи успішної людини змальовували нам учні 11 класу: «успішна людина – це активна бізнес-леді, яка має успішний бізнес, але разом із тим є щасливою дружиною й мамою трьох дітей», «успішна людина – це підприємець, який дбає про своїх працівників, є турботливим батьком і главою свого сімейства», «успішна людина – це та людина, яка досягнула кар'єрних висот, має досить високий рівень матеріального благополуччя й лише потім думає про створення сім'ї», «успішною є та людина, яка не лише дбає про себе, а й може допомогти своїм батькам, рідним», «успішна людина – це та людина, яка чесно прожила 60–70 років, має хорошу сім'ю, дітей, онуків».

Практично всі наші опитувані зазначають, що успіху досягнути не просто, але можливо. Відповідаючи на запитання: «Хто з відомих людей для Вас є уособленням успіху, на кого Ви рівняєтесь?», одинадцятикласники в більшості наводять цілком реальні приклади: «двоюродний брат, який є вихідцем із простої сім'ї, завдяки наполегливій праці і своїм знанням здобув якісну освіту й зараз працює викладачем в університеті», «людина, яка побудувала сімейний бізнес», «дівчина, яка працює на хорошій роботі й допомагає своїм батькам» тощо.

Говорячи про те, що означає «бути лідером», «хто такий лідер і які його якості», опитувані одинадцятикласники зауважують, що лідер – це не той, хто «голосно говорить про себе, а той, хто своїми вчинками доводить, що може і здатний вести за собою людей», «лідер – це людина, яка є відповідальною за свої вчинки».

Звернення до поняття «патріот» також показало його сприйняття учнями. Більшість дотримувалася традиційного бачення та розуміння – «людина, яка віддана своїй Батьківщині», «людина, яка любить і захищає свою країну», також патріотизм розглядався в розрізі побудови благополучної евро-

пейської держави – «варто виховувати в собі європейця». Патріотом, на думку наших юних волинян, є та людина, яка не «словами, а вчинками доводить свою любов своїй батьківщині», «патріотизм – це не лише вишиванка, а бажання працювати й учитися у своїй країні, а не виїжджати за кордон», «реалізувати свої здібності, свій потенціал тут, в Україні, а не шукати кращої долі за кордоном». Водночас «померти за свою країну не є «патріотично», навпаки, потрібно її відбудувати для кращого майбутнього».

У випускників школи не так багато вільного часу, а якщо такий з'являється, то сфера його проведення абсолютно різна: це й культурне дозвілля (театр, кінотеатр), і відпочинок у розважальних закладах, і спорт, і відпочинок на природі, і вдома за цікавою книгою, і відпочинок у соціальних мережах.

Як з'ясувалося, звичний шкільний день проходить за таким сценарієм: навчання в школі, шкільні заходи, вагомим значенням набуває робота з репетиторами, яка забирає досить вагому частку із життєвого часу учня одинадцятого класу. Шкільне життя типового одинадцятикласника не обмежується лише навчанням, потенційні випускники школи дуже активні та з превеликим інтересом долучаються до наукових, культурних, мистецьких і спортивних заходів.

Окрім занять у школі, респонденти відзначили свою активність у позаурочний час, зокрема участь у мистецьких заходах, спортивних змаганнях, олімпіадах різного рівня («у виставі грав Вакулу дуже сподобалося», «беру участь в олімпіадах із хімії різного рівня», «граю в баскетбол, великий теніс, футбол»). Загалом атмосфера в школі та класі, на думку наших респондентів, є сприятливою для навчання, проведення вільного часу; конкуренції між учнями немає, а згуртовує колектив лідер, у декількох школах – це Президент школи.

Висновки. Отже, якщо розглядати сукупність цінностей як систему, то в структурі системи цінностей і ціннісних орієнтацій старшокласників домінують постматеріалістичні цінності. Якщо згрупувати всі цінності та ціннісні орієнтації старшокласників, то можна виокремити такі основні групи цінностей відповідно до їх функціональних характеристик.

Перша група цінностей – «Самореалізація» – охоплює самореалізаційні цінності, які передовсім забезпечують особистісний і професійний розвиток. Функціональне призначення цієї групи цінностей полягає в забезпеченні саморозвитку людини, саморегуляції її здібностей і талантів у різноманітних сферах людського життя.

Друга група цінностей – «Безпека» – охоплює вітальні цінності (або цінності життя): здоров'я, сім'я, діти, добробут.

Третя група цінностей – «Розвиток держави» – охоплює прагнення молодих людей бачити Україну як правову, розвинуту в економічному та соціальному плані державу.

Щодо цінності праці, то тут варто наголосити на тому, що вона теж є одним із пріоритетів у житті сучасної української молоді. Результати соціологічних опитувань свідчать про яскраво виражені інтереси щодо побудови кар'єри й роботи над іншими проблемами. До основних характеристик привабливої для молоді роботи є її високооплачуваність, те, наскільки вона є цікавою й має зручний графік. Для хлопців важливішою є оплата праці та гарантованість роботи, а дівчат цікавить також зручний графік.

Подальші дослідження в цьому напрямі можуть бути спрямовані на зіставлення й порівняння результатів, отриманих під час проведення моніторингових досліджень, тобто вивчення ціннісних орієнтацій старшокласників у динаміці.

Kuzmuk O., Lyubchuk V. Value orientations of school graduates: results of qualitative sociological research

The study of values and value orientations is a core scientific interest of sociology. It is especially interesting to observe the value orientations of youth (student youth and school students). This study aims to investigate the value orientations of school graduates, in particular Volyn graduates in the framework of the projects "Volyn graduate 2018: values, attitudes, expectations" and "Volyn graduate 2019: values, attitudes, expectations". The empirical basis of the study is the results of seven focus groups and about 100 in-depth interviews of Volyn graduate.

The theoretical basis of the study are the concept of subjective conceptualization of values, in particular, based on the work of such researchers as T. Parsons, R. Inghart, G. Klages, P. Abramson, S. Schwartz and the concept of "MacDonaldization" by J. Ritzer.

Surveys of students showed that the highest values for them are their own health and the health of their relatives, good relations with friends, implementation of plans to enter the university, self-development, future professional growth.

Appealing to the concepts of “success”, “successful person” we show that students understand them to reach certain heights regardless in any field and “successful person” to follow is not a distant “star”, but a real person with whom respondents are personally acquainted – cousin, university teacher and more.

In general, post-materialist values prevail in the system of values of high school students. The grouping of such values made it possible to distinguish three main groups of values: “Self-development”, “Security”, “State development”. The first group is about self-development, career and careerism. The second group contains vital values such as health, family, well-being. The third group of values indicates the desire of young people to see Ukraine as a legal, economically and socially developed state. In the end, the profession of the two previous groups is seen by most high school students in Ukraine, with the support of its institutions, but with their own efforts to realize their dreams and plans.

Key words: value, value orientations, value synthesis, transformation of values, value change.

Література:

1. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. Москва : Новое изд-во, 2011. 464 с.
2. Мейжис І.А. Цінності і соціальна еволюція суспільств. URL: <http://lib.chdu.-edu.ua/pdf/naukpraci/sociology/2008/84-71-3.pdf> (дата звернення: 21.11.2017).
3. Ручка А.А. Ценностный подход в системе социологического знания. Київ : Наукова думка, 1987. 156 с.
4. Ручка А. Ціннісна зміна як провідна тема сучасного соціологічного аналізу. URL: http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/1_2/25-ruchka.pdf
5. Танчер В. Мультикультурні проблеми соціального світу, що глобалізується. URL: http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/1_2/28-tancher.pdf (дата звернення: 21.11.2017).
6. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації: колективна монографія / за ред. Л.Г. Сокурнянської. Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2000. 207 с.
7. Агамирьян Л.В. Досуговые практики как фактор социализации городских и сельских подростков. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2015. Вип. 35. С. 92–98.
8. Agamiryan L. Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2016. № 2 (6). P. 51–65.
9. Попова И.М., Романенко С.В., Савченко Ю.М. Старшеклассник – 2006. Жизненные ориентации и настроения; современная семья: родители и дети. *Вісник Одеського національного університету. Серія «Соціологія і політичні науки»*. 2006. Т. 11. Вип. 10. С. 89–108.
10. Романенко С.В. Жизненные планы старшеклассников Одессы (по результатам мониторингового исследования). *Український соціологічний журнал : наукове, інформаційне видання*. 2016. № 1–2. С. 58–64.
11. Максимович О.В. Професійні орієнтації підліткової молоді Прикарпатського регіону (за результатами опитування учнів закладів загальної середньої освіти м. Івано-Франківськ). *Молодий вечірний*. 2018. № 8 (60). С. 1–5.

ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ: СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ

Марусяк Т. С.,

кандидат соціологічних наук,

асистент кафедри соціології

Львівського національного університету імені Івана Франка

Основною метою статті є вивчення особливостей соціологічного підходу до неперервної освіти, окреслення можливостей та аспектів вивчення освіти дорослих із погляду соціології. Навчання й освіта дорослих – це практика навчання та просвіти дорослих, що здійснюється після завершення офіційної (або формальної) освіти й виходу людини на ринок праці. Аналізуючи освіту дорослих як об'єкт дослідження соціології, варто виділяти певні складники, що потребують теоретичної інтерпретації. На нашу думку, такими можуть бути суб'єкт освіти, мотиви й мета одержання такої освіти, форми й типи освіти дорослих, бар'єри, що можуть перешкоджати успішній реалізації, та функції такої освіти на особистісному й соціальному рівнях. Усіх суб'єктів запропоновано розділити за критеріями, що визначатимуть їхні навчальні потреби: демографічні, географічні, професійні та освітні, матеріальне становище й соціальний статус.

Визначено поняття й основні форми освіти дорослих. Окреслено основні зовнішні та внутрішні спонуки одержання такої освіти. До основних внутрішніх мотивів одержання освіти дорослими варто зарахувати бажання отримати нові знання, вміння та навички; розширити коло соціальних контактів і зв'язків; внутрішній саморозвиток і самовдосконалення; одержання нової професії; зміну соціального статусу; підвищення самооцінки чи оцінки з боку членів референтної групи чи авторитетів; бажання збільшення прибутку/заробітної плати; бажання швидко адаптуватися до змін у суспільстві; ресоціалізацію (одержання нових знань і навичок після перебування в місцях позбавлення волі тощо). З'ясування мотивів, що є рушійною силою одержання освіти дорослих, може стати об'єктом емпіричного соціологічного дослідження поряд із виявленням соціальних запитів та очікувань у цій сфері.

Ключові слова: освіта, неперервна освіта, освіта дорослих, мотивація навчання, соціологія освіти.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві, що характеризується швидкими темпами розвитку технологій, трансформаціями всіх соціальних сфер, великою кількістю інформації, на перший план виходить можливість і необхідність постійного самовдосконалення. Окрім цього, ми можемо спостерігати послаблення зв'язку між інститутом освіти й запитами ринку праці, що породжує потребу одержання нових умінь і навичок, підвищення кваліфікації після закінчення формальної освіти в дитячо-юнацькому віці, реалізації інтелектуального, освітнього та професійного потенціалу. В освітньому середовищі пріоритетною стає концепція освіти впродовж життя, що декларується як у науковому дискурсі, так і в середовищі міжнародних громадських організацій і сфери освітньої політики держав.

На думку фахівців проекту «Громадська синергія» Платформи громадянського суспільства Україна – ЄС, одним із головних викликів на шляху розвитку України нині є дефіцит людських ресурсів, компетентність яких відповідає сучасним вимогам ринку праці. Серед основних причин цього фахівці називають дисбаланс на ринку праці, пов'язаний зі значною кількістю працівників з вищою освітою й браком робітничих кадрів; недостатній для успішного працевлаштування й активної участі в суспільному житті рівень володіння сучасними компетентностями людьми вікової категорії «45+», а також відсутність протягом усіх років незалежності державної політики з навчання дорослих в Україні [12].

Із цими тезами варто погодитися, адже дійсно масовість вищої освіти, низький престиж професійно-технічної освіти й робітничих професій, низька освітня активність дорослого населення чинять негативний вплив на ефективне функціонування ринку праці та можливості самореалізації особистості як кваліфікованого фахівця.

О. Кишенко, аналізуючи трансформації в освіті, наводить ознаки сучасної «посткласичної освіти», такі як постійні інновації, безперервність протягом життя, формування творчості, розвиток умінь і навичок переробки й використання інформації [3].

Важливим, на нашу думку, є реалізація принципу неперервної освіти, вивчення якої можливе в трьох основних напрямках: неперервна освіта як освіта протягом життя, неперервна освіта як освіта дорослих і як професійне підвищення кваліфікації.

Метою статті є вивчення особливостей соціологічного підходу до неперервної освіти, окреслення можливостей та аспектів вивчення освіти дорослих із погляду соціології.

Виклад основного матеріалу. Освіта дорослих як складник неперервної освіти є об'єктом вивчення філософії, психології, педагогіки, економіки. Окремим напрямом, який займається вивченням цієї проблематики, є андрагогіка, в межах якої відбувається пошук нових технологій, форм і методів навчання дорослих. Окремі аспекти теорії освіти дорослих представлені в працях С. Вершловського, О. Огієнко, А. Василюк, Л. Лук'янова, Н. Постригар, О. Аніщенко, О. Василенко, І. Фольварочного. Педагоги здебільшого досліджують теоретичні та прикладні аспекти організації освіти дорослих, дидактичні прийоми особистісного розвитку того, хто навчається. О. Аніщенко виокремлює певні тренди (панівні тенденції) у галузі освіти дорослих, серед яких, зокрема, навчання впродовж життя, онлайн освіта, внутрішньофірмове навчання, підготовка педагогів і персоналу для організації освіти дорослих [1].

Недостатньо розробленими й актуальними, на нашу думку, є соціологічні аспекти вивчення соціальних запитів щодо освіти дорослих, потреб і мотивації щодо її одержання, можливих бар'єрів для реалізації цієї концепції в українському суспільстві, індивідуальних і соціальних функцій такої освіти.

Функціонуванню інституту освіти та його ролі в суспільстві присвячено праці Е. Дюркгайма, П. Сорокіна, Т. Парсонса, М. Вебера, П. Бурдьє й ін. Серед соціологів, які досліджують цю проблематику, варто відзначити Е. Корольову, Г. Козловську.

На думку Е. Корольової, освіта дорослих у сучасному суспільстві відіграє компенсаторну роль, тобто бере на себе корекцію різноманітних негативних ефектів, поряд із цим є відповіддю на виклики інформаційного суспільства й потреби сучасної людини [5].

Г. Козловська зазначає, що варто розмежовувати поняття «продовжена освіта» (continuing education) і «навчання протягом життя» (lifelong learning). Термін «продовжена освіта» з'явився на початку 80-х років як відповідь на запити ринку праці. У той час людина розглядалася як «економічна істота», а освіта – як інвестиції в людський капітал. Стосовно поняття «навчання протягом життя», що з'явилося в 60-х роках, то воно із самого початку мало гуманістичні традиції. Усі люди розглядаються як здатні до навчання, розвитку своїх потенційних можливостей у будь-якому віці [4].

Освіта дорослих є складником освіти впродовж життя, спрямована на реалізацію права кожної повнолітньої особи на безперервне навчання з урахуванням її особистісних потреб, пріоритетів суспільного розвитку та потреб економіки [2, ст. 18].

Л. Брайсон освіту дорослих визначив як усі дії з освітньою метою, які здійснюються дорослими людьми поза робочим життям [13, с. 7].

Навчання й освіта дорослих – це практика навчання та просвіти дорослих, що здійснюється після завершення офіційної (або формальної, основної) освіти й виходу людини на ринок праці (під офіційною мається на увазі шкільна, професійно-технічна або вища освіта). Навчання для дорослих розуміється як використання всіх форм освіти на всіх рівнях, які дають змогу дорослим особам із закінченою формальною освітою набути нові компетенції або ж поглибити професійні знання й навички [12].

Як зазначає Е. Круглова, навчання дорослих має кілька характеристик, які відрізняють його від навчання на попередніх етапах: більше значення практичного складника, вже достатньо багатий запас знань і досвіду, вторинність соціальної ролі «учень» щодо інших ролей, більш високий рівень відповідальності й самоорганізації [6].

Аналізуючи освіту дорослих як об'єкт дослідження соціології, варто виділяти певні складники, що потребують теоретичної інтерпретації. На нашу думку, такими можуть бути суб'єкт освіти, мотиви й мета одержання такої освіти, форми й типи освіти дорослих, бар'єри, що можуть перешкоджати успішній реалізації, та функції такої освіти на особистісному й соціальному рівнях.

Суб'єктами освіти дорослих є все доросле населення, яке має навчальні потреби та реалізовує їх у різних формах. Категорії «дорослий», «дорослість» є важко інтерпретованими та неоднозначними. Щодо вікових критеріїв, то більшість дослідників називають 20–22 роки (деколи 18 років) початком цього періоду. Однозначно можна сказати, що доросла людина – це особистість, що досягла певного рівня розвитку, одержала освіту, знання та навички, що дають змогу адаптуватися в соціумі. Соціологічне дослідження суб'єктів освіти дорослих може полягати у вивченні запитів різних соціальних груп залежно від певних характеристик, кількості осіб, що планують здобувати другу вищу освіту чи підвищувати кваліфікацію. Усіх суб'єктів можна розділити за критеріями, що визначатимуть їхні навчальні потреби:

- 1) демографічні (стать, вік, сімейне становище, стан здоров'я);
- 2) географічні (місце проживання, особливості місцевості, віддаленість від закладів освіти);
- 3) професійні та освітні (належність до певної професії, що потребує, наприклад, постійного підвищення кваліфікації; наявність чи відсутність базової освіти для реалізації своїх професійних обов'язків);

4) матеріальне становище й соціальний статус (рівень доходів, наявність постійного місця праці, наявність громадянства чи реєстрації за місцем проживання).

На нашу думку, групами, що мають потенційно найвищі запити одержання освіти в дорослому віці, є особи, що не мають постійного місця праці чи зареєстровані в центрах зайнятості, іммігранти чи внутрішньо переміщені особи, жінки, які перебували у відпустці по догляду за дитиною, люди, які досягли пенсійного віку й у зв'язку з цим утратили місце праці.

Виділяють різні форми освітнього процесу дорослих:

– формальна (освіта в навчальному закладі, результатом якої є одержання диплома та певного рівня кваліфікації). Джерелами такої освіти можуть бути університети третього віку, інститути післядипломної освіти чи відділення при традиційних освітніх закладах);

– неформальна (структурована й обмежена часом і завданням навчальна діяльність поза навчальними закладами). Це можуть бути різного роду курси, майстер-класи, просвітницькі зустрічі при музеях чи бібліотеках, воркшопи¹ тощо. При цьому особистість сама визначає мету й терміни її досягнення, обирає шлях і методи одержання певного набору знань і навиків, виходячи з власних мотивів і вимог соціуму;

– спонтанна (не обмежене в часі, не структуроване одержання знань і навичок у процесі повсякденної комунікації й діяльності). Основним джерелом такої освіти є спілкування та сприйняття інформації з різних джерел, у тому числі ЗМІ чи соціальних мереж.

Окрім цього, виділяють типи освіти дорослих залежно від того, хто є платником таких послуг: особа, роботодавець (організація) чи держава (через уповноважені органи).

У Законі України «Про освіту» зазначено, що складниками освіти дорослих є післядипломна освіта; професійне навчання працівників; курси перепідготовки та/або підвищення кваліфікації; безперервний професійний розвиток; будь-які інші складники, що передбачені законодавством, запропоновані суб'єктом освітньої діяльності або самостійно визначені особою. Особа має право на вільний вибір закладу освіти, установи, організації, іншого суб'єкта освітньої діяльності, видів, форм, темпу здобуття освіти й освітньої програми в межах здобуття освіти дорослих [2, ст. 18].

Головна відмінність безперервної освіти дорослих лежить у галузі освітніх технологій і пов'язана з тим, що дорослі, як правило, мають уже як досвід освітньої діяльності, так і навички практичної роботи. Їхні запити більш конкретні й прагматичні, коли мова йде про програми професійної освіти. Крім того, на відміну від освіти дітей і молоді, освіта дорослих має особливі вимоги до організації навчання. Як правило, воно має жорсткі тимчасові рамки, оскільки або протікає одночасно з трудовою діяльністю або відрив від трудової діяльності повинен бути гранично стислий за термінами [9, с. 25].

Цікавим, на нашу думку, є емпіричне дослідження у сфері неформальної освіти дорослих, проведене в жовтні-грудні 2010 ГО «Жіноча Професійна Ліга» в Полтавській і Львівській областях. Автори доходять висновку, що доступність освітніх послуг для дорослих, неформального навчання зокрема, є одним із засобів для подолання бідності, покращення рівня якості життя в Україні. Визначено, що серед постачальників неформальних освітніх послуг для дорослих є недержавні некомерційні організації, які зареєстровані як громадські організації, міжнародні й українські благодійні фонди, центри тощо [7].

Предметом соціологічного дослідження є соціалізація особистості, в тому числі вторинна, під якою можна розуміти адаптацію до суспільства та його змін різних вікових груп. Актуальним сьогодні є вивчення входження людиною в нові соціальні ролі й інтеріоризація нового соціального статусу, пов'язана, зокрема, з досягненням пенсійного віку. Одним зі шляхів цього є одержання освіти.

Специфічною формою освіти дорослих є установи, що виникли відносно недавно та передбачають залучення осіб передпенсійного й пенсійного віку до спільної навчально-дозвілдової діяльності. Це так звані «університети третього віку», навчання в яких має специфічний характер і містить у собі здебільшого соціальні функції, в тому числі адаптації, спілкування, соціальної взаємодії. Т. Скорик провів експериментальне дослідження, в рамках якого опитано 90 слухачів Університету третього віку, які відвідували заняття протягом двох навчальних років у м. Чернігові. 62% слухачів зазначили, що знання та навички поглибилися й розширилися після навчання; решта слухачів указала, що рівень їхніх знань і навичок не змінився, але їм цікавий сам процес колективного спілкування й обговорення; 98,3% опитаних відмітили позитивний вплив навчання на рівень самооцінки, вони стали більш упевнено себе почувати в сучасному соціумі, особливо це пов'язують із набутими навичками користувача ПК та мережею Інтернет; 96,7% респондентів задоволені навчанням, відмічають підвищення емоційного тону, бажання мати привабливий зовнішній вигляд, більш продуктивну організованість їхнього вільного часу [11].

Одним із соціологічних аспектів вивчення освіти дорослих є виокремлення мотивів, що є рушійною силою цього процесу. Варто зазначити, що сучасна освітня реформа одним із концептуальних завдань декларує «навчити вчитися». Це означає зміну освітньої стратегії з передачі готових знань, формул вирішення того чи іншого завдання до набуття навиків постійного пошуку способів самовдосконалення та саморозвитку.

¹ Воркшоп – навчальний захід (нарівні із семінарами, курсами, майстернями), на якому учасники отримують знання самостійно. Дослівний переклад терміна – «робоча майстерня».

Виокремлюють три типи дорослих, які навчаються:

- 1) дорослі, орієнтовані на мету (навчання для досягнення чітких цілей);
- 2) дорослі, орієнтовані на діяльність (навчання для набуття знань, розширення соціальних контактів);
- 3) дорослі, орієнтовані на навчання (прагнуть набувати знання заради знань) [8].

Загалом мотиви одержання додаткової освіти дорослими можна розділити на зовнішні (або незалежні від індивіда) та внутрішні (що є його усвідомленими потребами)

До зовнішніх, на нашу думку, можна зарахувати:

- вимоги законодавства до певного типу професії чи посади;
- вимоги самої організації, де працює індивід, пов'язані з одержанням нових знань чи документа, що підтверджує кваліфікацію;
- розвиток економіки та вимоги ринку праці до конкретної професії;
- наявність вакантних місць і рівня безробіття конкретного регіону чи населеного пункту.

До основних внутрішніх мотивів одержання освіти дорослими варто зарахувати:

- бажання отримати нові знання, вміння та навички;
- розширити коло соціальних контактів і зв'язків;
- внутрішній саморозвиток і самовдосконалення;
- одержання нової професії;
- зміна соціального статусу;
- підвищення самооцінки чи оцінки з боку членів референтної групи або авторитетів;
- бажання збільшення прибутку/заробітної плати;
- бажання швидко адаптуватися до змін у суспільстві;
- ресоціалізація (одержання нових знань і навичок після перебування в місцях позбавлення волі тощо).

З'ясування мотивів, що є рушійною силою одержання освіти дорослих, може стати об'єктом емпіричного соціологічного дослідження поряд із виявленням соціальних запитів та очікувань у цій сфері.

Соціальне значення й роль освіти дорослих проявляється в низці функцій. О. Огієнко виділяє основні з них: соціальну (метою якої є надання людям рівних соціальних шансів і розширення їхніх можливостей); економічну (дає змогу покращувати професійну та індивідуальну компетентність людини, підвищувати якість її трудової діяльності й економічної мобільності); культурну (забезпечує формування естетичних і моральних цінностей, уявлень про світ і суспільство); політичну (сприяє обговоренню політичних проблем, розвитку плюралізму думок та участі населення в прийнятті рішень, становленню демократії, розвитку політичної культури) [10].

Ці функції можуть реалізовуватися на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях і в кінцевому підсумку впливати на соціальні зміни та розвиток. Такий вплив можливий через розвиток активності, самостійності, підприємливості особистостей, що дає можливість їм реалізуватися в місцевому самоврядуванні, громадському житті чи державному управлінні, відкрити власну справу, залучатися до здорового способу життя й уникати проявів девіантної поведінки.

Варто зазначити, що, беручи участь у процесі освіти дорослих, учасники можуть зіткнутися з певними бар'єрами (перешкодами, труднощами), а саме:

- економічними (відсутність коштів, висока вартість і територіальна віддаленість освітніх програм);
- інституційними (недостатність пропозиції освітніх програм або їх відсутність, недоліки умовах зарахування, невідповідна організація/керівництво, консультування в процесі навчання);
- особистісно-психологічними (недостатність мотивації та диспозицій до одержання навчання, низька самооцінка).

У поле зору соціологів потрапляє багато інших практичних завдань, зумовлених логікою розвитку системи освіти дорослих. Серед них:

- моделі освіти, їх відповідність потребам суспільства, зокрема в підготовці фахівців для різних сфер життя;
- вивчення асиметрії, дисфункції й диспропорції в підготовці кадрів;
- якість професійної підготовки фахівців і рівень їхньої конкурентоспроможності;
- стимули й мотивації до отримання освіти в різних соціальних груп населення в умовах реалізації ринкової моделі економічного та соціального розвитку суспільства;
- закономірності взаємодії освіти, навчання й виховання з громадянським суспільством [5].

Висновки. Отже, нами визначено можливості та напрями соціологічного дослідження освіти дорослих, окреслено предметне поле соціології в цій сфері, а саме вивчення форм, основних мотивів одержання такої освіти, соціальних функцій і запитів різних категорій населення, а також бар'єрів, що можуть перешкоджати реалізації принципу неперервності освіти.

Marusiak T. Adult education: sociological aspects

The main purpose of the article is to study the features of the sociological approach to lifelong learning, to outline the possibilities and aspects of adult education studying in terms of sociology. Adult learning and education is an adult learning and education practice that takes place after completion of official (or formal) education and entry into the labor market. Analyzing adult education as an object of study in sociology, it is necessary to distinguish certain components that need theoretical interpretation. In our opinion, these may be: the subject of education, the motives and purpose of obtaining such education, forms and types of adult education, barriers that may impede the successful implementation and function of such education at the personal and social levels. All subjects are proposed to be divided according to criteria that will determine their educational needs: demographic, geographical, professional and educational, financial status and social status.

The concepts and main forms of adult education are defined. The main external and internal motives for obtaining such education are outlined. The main internal motives for adult education include: the desire to acquire new knowledge, skills and abilities; expand the range of social contacts and connections; internal self-development and self-improvement; getting a new profession; change of social status; raising self-appraisal or appreciation by members of the reference group or authorities; the desire to increase profits/wages; the desire to adapt quickly to changes in society; re-socialization (gaining new knowledge and skills after being imprisoned, etc.). Finding out motives that are the driving force behind adult education can be the subject of empirical sociological research along with identifying social inquiries and expectations in the field.

Key words: education, lifelong learning, adult education, learning motivation, sociology of education.

Література:

1. Аніщенко О. Тренди освіти дорослих: реалії та перспективи. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія «Педагогіка»* : збірник наукових праць / за ред. І.П. Аносова. Мелітополь : Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2015. № 2 (15). С. 155–160.
2. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 20.08.2019).
3. Кищенко О.Я. Посткласична освіта як складова розвитку демократичного. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки* : збірник наукових праць. 2010. № 11. URL: <http://www.soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.11.116.pdf> (дата звернення: 10.08.2019).
4. Козловська Г.В. Безперервна освіта в Європі та Україні: Соціологічний аналіз. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія «Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління»*. 2008. № 7. С. 13–20.
5. Королева Е.Г. Соціальний контекст в изучении проблем образования. *Человек и образование*. 2009. № 3 (20). С. 81–85.
6. Круглова Е.Л. Образование взрослых: взгляд социолога. *Дискуссия : журнал научных публикаций*. 2015. № 7 (59). С. 97–101.
7. Лазоренко О.О., Колишко Р.А. Аналітичний звіт дослідження у сфері неформальної освіти дорослих у пілотних областях в Україні: Полтавська та Львівська область. Київ, 2010. 84 с.
8. Лук'янова Л.Б. Особливості мотивації навчання дорослого. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Педагогічні науки»*. 2013. Вип. 1.40. С. 52–55.
9. Мониторинг непрерывного образования: инструмент правления и социологические аспекты / авт. коллектив : С.А. Беляков и др. ; науч. рук. А.Е. Карпухина ; Центр мониторинга человеческих ресурсов, Акад. нар. хозяйства при Правительстве РФ, Нац. фонд подгот. кадров. Серия «Мониторинг. Образование. Кадры». Москва : МАКС Пресс, 2006. 339 с.
10. Огієнко О.І. Генезис дефініції «освіта дорослих» у зарубіжних дослідженнях. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. 2008. Вип. 19. Ч. 2. С. 113–120.
11. Скорик Т.В. Соціально-педагогічний ефект університету третього віку. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (6). С. 470–473.
12. Якою має бути політика навчання дорослих в Україні? Аналітичний документ підготовлено під егідою Української сторони Платформи громадянського суспільства Україна – ЄС за сприяння Європейського Союзу і Міжнародного фонду «Відродження» у рамках проекту «Громадська синергія». URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Navchannya_doroslyh_v_Ukrayini.pdf (дата звернення: 10.08.2019).
13. Merriam S., Brockett, R. *The Profession and Practice of Adult Education: An Introduction*. San Francisco: Jossey-Bass, 1997. 400 p.

ГРОМАДЯНСЬКА ІНТЕРНЕТ-ПОВЕДІНКА ЛЬВІВСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: СПРОБА ВИЗНАЧЕННЯ І КЛАСИФІКАЦІЇ

Мишок Р. Р.,
*аспірант кафедри соціології і соціальної роботи
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті представлено актуальність впровадження в соціологічний дискурс терміна «громадянська інтернет-поведінка». Підкреслюється, що необхідність вивчення цього поняття виникає у зв'язку з проникненням сучасних інтернет-технологій у суспільно-політичну сферу життя українського суспільства. Зазначається, що дослідженням такого поняття та нового явища в суспільстві на тепер займається невелика кількість як українських, так і зарубіжних соціологів. Акцентується увага на тому, що в українській науковій мові використовуються такі поняття, як «громадянська онлайн-активність», «віртуальна активність», «цифрова активність», які повністю не описують характер зазначеного концепту, а лише відкривають один із його аспектів. Відповідно до цього на основі аналізу соціологічних праць здійснена спроба трактування поняття «громадянська інтернет-поведінка», яке розглядається як специфічний вид соціальних практик, що відіграє певну роль у вирішенні проблем соціально-політичного характеру. Зазначено, що для здійснення громадянами такого роду поведінки є спеціальні інтернет-технології, які об'єднуються в інституті електронної демократії. Підкреслюється, що електронна демократія в Україні у зв'язку з наявним широким спектром труднощів поки що не є розвиненим інститутом, тому виникають проблеми у здійсненні громадянами необхідної для розвитку суспільства інтернет-поведінки. Відповідно до вторинного аналізу наявних соціологічних матеріалів здійснено спробу типологізації громадянської інтернет-поведінки. Беручи за основу критерій рівня активності громадян, інтернет-поведінку було розділено на три типи: активну, пасивну та слактивізм. За допомогою проведеного авторського соціологічного дослідження на прикладі громадянської інтернет-поведінки львівської студентської молоді перевірено запропоновану теоретичну класифікацію. Подано кількісні дані щодо досвіду громадянської інтернет-поведінки львівської студентської молоді, на основі чого було визначено її характерний тип поведінки.

Ключові слова: інтернет-технології, інтернет-практики, громадянська інтернет-поведінка, активна громадянська інтернет-поведінка, слактивізм, інтернет-пасивність, електронна демократія.

Постановка проблеми. У процесі інформатизації суспільства невід'ємним складником будь-якої сфери життєдіяльності став Інтернет. Його проникнення є настільки глибоким, що людина уже не може без нього уявити свого життя. Велике значення Інтернет відіграє у творенні окремої культури (віртуальна культура) та у об'єднуванні людей по всьому світу (глобальне суспільство). Щодо України, то наявність значної аудиторії користувачів глобальної мережі, яка, за даними Factum Group Ukraine, у жовтні 2018 року становить 63% населення віком від 15 років [1], є причиною широкого застосування Інтернету в різних галузях. Особливе значення Інтернет відіграє в соціально-політичній сфері, де за допомогою його технологій відбувається функціонування певних соціальних інституцій, організовується взаємодія громадян із владною елітою, формується культура особистості тощо. В Україні вже є велика кількість інтернет-технологій, які мають потенціал для ефективного формування громадянського суспільства. Йдеться про технології електронної демократії, які в теорії мають сприяти формуванню, зокрема, активної громадянської поведінки українців, а, як відомо, здійснення громадянами певних практик є одним із найважливіших компонентів громадянського суспільства. В Україні застосування сучасних інтернет-технологій лише розпочалось, і в цьому процесі наявна велика кількість труднощів та бар'єрів на шляху інституалізації в суспільстві. Звідси також зрозуміло, чому інститут електронної демократії, який об'єднує в собі безліч таких технологій, порівняно з іншими країнами в Україні є не дуже розвиненим. За даними світового індексу розвитку електронного уряду ООН (E-Government Development Index), у 2018 року наша країна посідала 82 позицію [2]. Незважаючи на це, певні зрушення в процесі формування громадянського суспільства все ж відбуваються. Так, у визначальних для країни подіях – «Революції Гідності», Операції об'єднаних сил, вибори, інтер-

нет-технології набувають великого значення як ефективне джерело інформації та середовище для активізації громадян. Особливо це стосується молодих людей і студентства зокрема, адже молодь є ядром інтернет-користувачів в Україні, а студентська молодь, як засвідчує практика, є важливим рушієм революції.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженням інтернет-технологій загалом та в деяких аспектах вивченням їхньої ролі у розвитку громадянського суспільства займалися багато як українських (Г. Почепцов, С. Денисюк, В. Недбай, О. Степаненко), так і зарубіжних (М. Кастельс, Г. Рейнгольд) науковців. Аналізу власне громадянської інтернет-поведінки в соціологічній науці практично не спостерігається, а кількість емпіричних даних, які б стосувалися цієї тематики, є досить незначним. До невеликого числа дослідників громадянської інтернет-поведінки можна віднести таких американських науковців, як К. Левіс (K. Levis), П. Барберо (P. Barbera), Н. Ванг (N. Wang), Дж. Наглер (J. Nagler) та інших. Специфіка їхніх досліджень полягає в аналізі окремих кейсів: як онлайн-активізм впливає на соціальну мобілізацію людей, їхню самоорганізацію, пов'язану з існуванням конкретних проблем у суспільстві, світі. Російський соціолог А. Радкевич зосереджував свою увагу на дослідженні сучасних видів інтернет-практик. Вагомий внесок у дослідження української громадянської інтернет-активності зробила вітчизняна соціологиня Н. Бойко. Її наукові напрацювання полягають у дослідженні інтернетизації українського суспільства, окресленні портрета українського інтернет-користувача, моніторингу громадянської активності онлайн тощо.

Мета статті – на основі наявних праць визначити соціологічний зміст поняття «громадянська інтернет-поведінка»; проаналізувати типології такої поведінки; дослідити особливості громадянської інтернет-поведінки львівської студентської молоді та здійснити спробу її класифікації.

Основна частина. У сучасній науковій літературі вживаються для позначення впливу інтернет-технологій на громадянське суспільство переважно такі поняття, як «онлайн-активізм», «цифровий активізм», «віртуальна активність», «громадянська активність онлайн». У нашому розумінні зміст цих понять є вужчим за термін «інтернет-практики» і описує одну зі сторін цього альтернативного виду соціальної поведінки, тому доречніше застосовувати саме ширший термін – громадянська «інтернет-поведінка». Конкретного визначення громадянської інтернет-поведінки ми не спостерігали, тому спробуємо сформулювати його, виходячи з наявних соціологічних праць, пов'язаних з поняттями загальних соціальних практик та інтернет-практик загалом.

Відомий французький соціолог П. Бурдьє тлумачив соціальні практики як цілеспрямовані дії агентів для перетворення соціального світу, так і щоденну, звичну поведінку, яка деколи зі сторони може здаватися позбавленою будь-якого сенсу чи змісту або бути нелогічною [3].

А. Радкевич трактує поняття «соціальні практики» як: сукупність прийнятих у культурі (усталених, традиційних) способів діяльності, навичок взаємодії з різними об'єктами чи предметами – людьми, речами, символами, часом, простором [4, с. 12]. Інтернет має дуже багато сфер і напрямів практичного використання, що робить його, за словами А. Радкевича, важливим агентом виміру соціальних практик. Російський соціолог зазначає, що розвиток Інтернету посприяв генеруванню нових соціальних практик як аналогових традиційним, пов'язаних, наприклад з трудовою, освітньою, дозвіллевою діяльностями, споживацькою чи політичною поведінкою. Такі нові соціальні практики, що базуються на використанні Інтернету, називаються **соціальними інтернет-практиками**.

Він окреслює типологію соціальних інтернет-практик, класифікуючи їх за сферами застосування і напрямками функціонування.

За сферами застосування А. Радкевич розрізняє освітні, професійні, економічні, дозвілєві і повсякденні інтернет-практики. Окремо в контексті цього типу виділимо соціально-політичні інтернет-практики, в яких Інтернет використовується як інструмент вирішення соціально-політичних проблем у суспільстві.

Іншу типологію запропонувала Н. Бойко. Вона виокремила такі сфери інтернет-активності користувачів [5, с. 536–537], як:

- пізнавально-професійна активність, до якої належать такі види діяльності, як пошук новин, інформації для навчання та підвищення кваліфікації, пошук інформації, необхідної для виконання професійних обов'язків, пошук інформації про вакансії, можливість працевлаштуватися чи підробітку, відвідування сайтів державних, суспільних структур;
- пізнавально-рекреаційна активність полягає в пошуку користувачем інформації на теми, які його цікавлять, читання книг онлайн, прослуховування музики онлайн, спілкування в чатах, соціальних мережах;
- соціально-громадська активність: участь у форумах, конференціях, пошук однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, протестів, ініціатив;
- розважально-ігрова активність: «блукання» Інтернетом, гра в онлайн-ігри;
- споживацька активність – пошук інформації про товари чи послуги;

– лінійно-комунікаційна активність – використання електронної пошти, спілкування з допомогою спеціальних програм (Скайп, Вайбер тощо).

Отже, можемо трактувати поняття «інтернет-поведінка» як: сукупність рутинних дій і звичних способів поведінки, пов'язаних із використанням Інтернету, задля врегулювання проблем чи/або підвищення ефекту діяльності в різних сферах життя, а також задля задоволення певних потреб. При цьому інтернет-практики розуміються як альтернативні способи здійснення багатьох реальних повсякденних практик, в основному, не замінюючи їх, а доповнюючи. **Громадянську інтернет-поведінку** в цьому контексті можемо тлумачити як: окремий вид інтернет-практик, діяльність людей, пов'язану з використанням сучасних інтернет-технологій, задля врегулювання суспільно-політичних проблем суспільства.

Проводячи багаторічні моніторинги перебування українських громадян в Інтернеті, Н. Бойко умовно виділяє дві групи користувачів Інтернету: активісти та неактивісти. До першої вона відносить тих респондентів, які використовують Інтернет задля реалізації таких форм діяльності, як: отримання соціально-політичної інформації, формальна та неформальна онлайн-взаємодія з державними органами, недержавними та міжнародними організаціями (е-послуги, е-запити тощо), неформальне спілкування в мережі з питань громадянсько-політичної проблематики; пошук односторонніх, ініціювання та підтримка соціально-громадянських заходів, ініційованих онлайн; суспільний контроль за діяльністю державних установ, чиновників та посадовців (е-звіти, е-бюджет тощо). До неактивістів дослідниця віднесла тих, хто не реалізовує жодної з перелічених форм поведінки [6, с. 63].

З огляду на вторинний аналіз соціологічного матеріалу, який стосується громадянської інтернет-поведінки, ми спробуємо сформулювати власну теоретичну типологію, виходячи з критерію рівня активності користувачів. Отже, сучасну громадянську інтернет-поведінку розділяємо на три види: активну поведінку, слактивізм та інтернет-пасивність.

Власне, в поняття **«активна громадянська інтернет-поведінка»** вкладаємо зміст термінів «онлайн-активізм», «цифровий активізм», «віртуальна активність», «громадянська активність онлайн» і розглядаємо його як інструмент впливу на громадянське суспільство. Важливо поставити акцент на тому, що результати активної діяльності в Інтернеті можемо побачити в реальному житті. Наслідком такої інтернет-поведінки може бути здійснення користувачем реальної поведінки, що чинить визначені впливи на суспільство [7, с. 264]. Для здійснення цього типу поведінки є інтернет-технології (електронна демократія, краудсорсингові, краудфандингові платформи тощо), за допомогою яких громадянин має змогу здійснювати контроль за діями влади, брати участь у голосуванні, підписувати петиції чи вирішувати іншого роду соціально-політичні питання. Здійснення активної громадянської інтернет-поведінки також відіграє роль у формуванні громадянської культури. Так, дослідниця цього виду інтернет-поведінки О. Свідерська, називаючи її масовою віртуальною активністю, зазначає, що така поведінка є дуже важливою в контексті суспільно-політичної реалізації особистості. Це об'єктивно, оскільки Інтернет зараз виступає одним із потужних факторів соціалізації особистості, відіграє значну роль у формуванні свідомості людей [8, с. 337].

Іншим видом громадянської інтернет-поведінки в контексті цієї класифікації є **слактивізм**. Це поняття є досить суперечливим у науковому дискурсі. Одним із перших його почав використовувати та вивчати американський дослідник сучасних засобів масової комунікації Є. Морозов. Науковець розуміє під цим терміном певну діяльність особистості, повністю зосереджену в Інтернеті, таку, яка немає помітних наслідків у соціально-політичному житті країни. Результатом здійснення такої інтернет-поведінки може бути формування у користувача ілюзорної причетності до процесів, що відбуваються в державі. До цього виду громадянської інтернет-поведінки відносимо, наприклад, такі види діяльності, як підписка на певні групи у соціальних мережах, вподобання сторінок, світлин, поширювання постів тощо [9].

Український дослідник А. Янченко піддав критиці ідеї Є. Морозова (і не тільки його), пов'язані із впровадженням терміна «слактивізм» у науковий дискурс. Критиці піддавалось переважно недовідоме опрацювання понятійного апарату. Все ж А. Янченко не заперечує важливість використання цього терміна і погоджується з тим, що люди, надаючи перевагу такій онлайн-поведінці, не зуміють вирішити певні суспільно важливі проблеми, адже Інтернет, незважаючи на свої великі можливості, об'єктивно не призначений для вирішення деяких завдань [10, с. 59].

Варто зауважити, що основною відмінністю слактивізму від активної громадянської інтернет-поведінки є те, що користувач далі свого монітора нікуди не піде. Доречно в цьому разі як приклад розглянути дослідження американського соціолога К. Левіса. Він зі своїми колегами аналізував роль онлайн-активності у формуванні соціальних рухів та соціальній мобілізації людей. Емпірично спрямовані дослідники були на проблему Дарфурського конфлікту – аналізувалася база даних щодо кількості пожертвувань на користь проблеми та учасників спільнот, створених у соціальних мережах для висвітлення інформації щодо конфлікту. К. Левіс і його колеги дійшли висновку, що роль інтернет-технологій у подоланні цієї соціальної проблеми практично не була великою, незважаючи на

велику чисельність учасників груп у соціальних мережах [11, с. 7]. Іншими словами, велика частина людей виявили себе слактивістами.

Схоже дослідження проводили інші американські вчені – П. Барберо, Н. Ванг, Дж. Наглер та інші, які акцент робили вже на двох проблемах: антиурядових протестах у Стамбулі в травні 2013 року та на акції «Об'єднані за глобальні зміни», що відбулась 12 травня 2012 року. Емпіричними даними для дослідників були продукти діяльності людей в одній із соціальних мереж «Твіттер»: повідомлення, пости із зазначеними географічними координатами та репости. Результат аналізу даних полягав у такому: незважаючи на велику кількість слактивістів – людей, які фізично не були присутніми на акціях, їхня роль була важливою в контексті поширення інформації, у зв'язку з чим налічувалась велика кількість безпосередніх учасників протестів [12]. Тобто все ж користь, хоч і непряма, від такої онлайн-поведінки прослідковується.

Пасивна громадянська інтернет-поведінка означає, що користувач-громадянин з певних причин не здійснює діяльність соціально-політичного характеру, а використовує інтернет-технології задля здійснення іншого роду практик (споживча поведінка, розваги, дозвілля тощо). Очевидно, що пасивна інтернет-поведінка не має позитивних ефектів на соціально-політичні процеси в країні, зокрема й на формування громадянського суспільства. Здійснення громадянами такої поведінки здебільшого навпаки заважає ефективному розв'язанню соціально-політичних проблем у суспільстві. Крім цього, наявність пасивної інтернет-поведінки спричинена різними факторами. Серед них може бути незацікавленість соціально-політичним життям у країні, відсутність часу і, на нашу думку, досить важливим фактором є явище недовіри у суспільстві. Як зазначає один із сучасних вітчизняних соціологів В. Паніотто, довіра є важливим показником, який лежить в основі соціального співробітництва. Низькі показники довіри громадян до влади, громадських об'єднань та інших інституцій, за словами соціолога, можуть привести до соціальної апатії [13].

У вересні 2018 року було проведено кількісне соціологічне дослідження методом анкетування, об'єктом якого стали студенти декількох спеціальностей Національного університету «Львівська політехніка». Такий відбір є виправданим у зв'язку з тим, що молодь є активним користувачем Інтернету, а студентство, як показує практика, є рушієм змін у країні. Крім цього, формування певних позицій, поведінки та культури відбувається саме в молодому віці за всестороннього впливу різних факторів: сім'ї, освіти, ЗМІ, соціального середовища тощо. Було опитано 315 студентів, відібраних із застосуванням багатоступеневої репрезентативної квотної вибірки, всіх курсів денної форми навчання двох спеціальностей – «Соціологія» (80 респондентів) та «Міжнародні відносини» (235 респондентів).

Основною метою авторського дослідження було з'ясувати особливості громадянської інтернет-поведінки студентів, що було досягнуто за допомогою виконання низки завдань, одним із яких було визначити рівень досвідченості опитуваних у здійсненні такої поведінки. Відзначаючи частоту виконання певних соціально-політичних дій в Інтернеті, респонденти тим самим зазначали наявність у них досвіду громадянської інтернет-поведінки, яку в теоретичній моделі розділили на активну і пасивну громадянську інтернет-поведінку та слактивізм. Отримавши дані у вигляді відповідей студентів, можна перевірити: чи такий теоретичний розподіл зійдеться з практичними результатами. Саме це завдання допоміг вирішити факторний аналіз.

Таблиця 1

Результати факторного аналізу

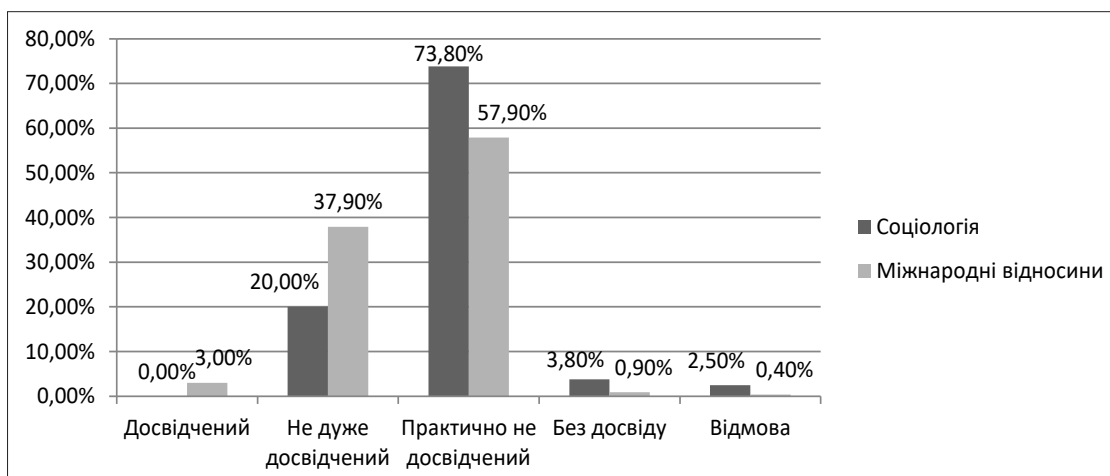
1	Змінні
	2
Фактор 1	– Чи брали ви коли-небудь участь у протестних акціях, організованих за допомогою Інтернету?
	– Чи брали ви коли-небудь участь у флешмобах, організованих за допомогою Інтернету?
	– Чи брали ви коли-небудь участь у зборі коштів, організованих за допомогою Інтернету (краудфандинг)?
	– Чи шукали ви коли-небудь політичну інформацію в Інтернеті націлено, наприклад для того, аби дізнатись, чи варто голосувати за певного політика?
	– Чи писали/підписували ви коли-небудь інтернет-петиції?
	– Чи є для вас характерним підписуватись у соціальних мережах на інтернет-сторінки ПП, ГО, новинні ресурси тощо?
	– Чи є для вас характерним поширювати (репостити) інформацію, пов'язану із соціально-політичними питаннями?

1	2
Фактор 2	– Чи писали ви коли-небудь в Інтернеті інформацію, пов'язану з певними соціально-політичними питаннями?
	– Чи є для вас характерним коментувати, обговорювати з іншими користувачами певну соціально-політичну інформацію в Інтернеті?
	– Чи є для вас характерним вподобувати (лайкати) інформацію, пов'язану із соціально-політичними питаннями?
Фактор 3	– Чи спілкувались ви коли-небудь з політиками чи громадськими активістами виключно через Інтернет?
	– Чи організували ви коли-небудь зустрічі з політиками чи громадськими активістами за допомогою Інтернету?

Фактор 1 – активна громадянська поведінка в Інтернеті; фактор 2 – слактивізм; фактор 3 – взаємодія студентів з політиками через Інтернет

У результаті цього аналізу утворені перші два фактори відповідають заданим у теоретичній моделі видам досвіду громадянської інтернет-поведінки – активній поведінці в Інтернеті та слактивізму. Крім цього, можна помітити, що додалася ще одна категорія. Цей фактор можна назвати «Взаємодія студентів з політиками через Інтернет». Змінні, які входять до цього фактора, спочатку були віднесені до двох різних видів. Також деякі змінні, які спочатку входили в один фактор, перемістилися в інший. Це стосується змінної «підписки у соціальних мережах на інтернет-сторінки ПП, ГО, новинні ресурси» та змінної «репости в Інтернеті». Ці змінні в теорії належали до слактивізму, але програма перемістила їх до активної соціально-політичної інтернет-поведінки. Такий «казус» трапився через те, що важко прослідкувати ту межу, яка б точно відокремила слактивізм від активної інтернет-поведінки. У разі з першими змінними точно відомо, що громадянська інтернет-поведінка посприяла здійсненню студентами поведінки реальної (наприклад, вони ходили на протести, флешмоби). Щодо спірних змінних, то, можливо, поширення певної інформації в Інтернеті або підписка на новинні ресурси все ж принесла якісь значущі результати чи то для окремого користувача, чи для соціально-політичного процесу в цілому (як і у разі дослідження П. Барберо, Н. Ванга, Дж. Наглера).

У результаті опитування було визначено досвідченість студентів у здійсненні громадянської інтернет-поведінки і відповідно до цього виявлено найбільш притаманний для опитаних тип громадянської інтернет-поведінки. Відповіді студентів на запитання, які визначають рівень досвіду громадянської інтернет-поведінки, продемонстрували, що жоден студент не показує найвищого рівня досвідченості – «дуже досвідчений». Серед опитаних студентів спеціальності «Соціологія» найбільша кількість (73,8%) практично не досвідчених у громадянській інтернет-поведінці студентів; 20% – не дуже досвідчених; 3,8% – взагалі без досвіду такої поведінки. Жоден студент цієї спеціальності не є досвідченим у здійсненні громадянської інтернет-поведінки, ще 2,5% опитаних не змогли відповісти. Серед опитаних студентів спеціальності «Міжнародні відносини» більша частина (57,9%) практично не досвідчених у громадянській інтернет-поведінці; 37,9% – не дуже досвідчених; 3% опитаних виявились досвідченими у здійсненні громадянської інтернет-поведінки; 0,9% – не мають досвіду взагалі, ще 0,4% опитаних не змогли відповісти.

Рис. 1. Досвід політичної інтернет-поведінки серед студентів

Пасивність опитаних студентів визначається відсутністю в них досвіду громадянської інтернет-поведінки. Ті опитані студенти, відповідаючи на блок запитань, пов'язаних з громадянською діяльністю в Інтернеті, які відзначали, що ніколи не здійснювали певної громадянської поведінки в Інтернеті, тим самим констатували свою інтернет-пасивність. Таких було виявлено 3,8% серед студентів-соціологів та 0,9% зі спеціальності «Міжнародні відносини». Для того аби виявити причини такого явища, респондентам ставилось запитання щодо мети використання Інтернет. Було визначено, що студенти обох спеціальностей в основному використовують Інтернет задля спілкування та навчання, меншою мірою задля новин та інформації.

Отже, в результаті аналізу даних з'ясували, що серед опитаних студентів більшою мірою спостерігається слактивізм.

Висновки. Зважаючи на активну інформатизацію українського суспільства і особливо використання нових інтернет-технологій у соціально-політичній сфері, виникає необхідність впровадження та вивчення такого терміна, як «громадянська інтернет-поведінка». Дослідження наявності чи відсутності у користувачів певного типу громадянської інтернет-поведінки є важливим з огляду на популярність та простоту здійснення таких практик, звідси й їхню поширеність у суспільстві, наявність у зв'язку з цим соціальних наслідків різного рівня. Крім цього, варто зосереджувати увагу не лише на кількісному вимірюванні громадянських інтернет-практик, а зважати й на фактори («цифровий розрив», довіра, кризові події та інші), що спричиняють або заважають здійсненню громадянами такої поведінки. Вимірювання залежності громадянської інтернет-поведінки від цих чинників та визначення рівня їхнього впливу можуть стати індикаторами для виявлення причин наявних у суспільстві проблем, пов'язаних не лише із соціальною активізацією громадян, але й з упровадженням інтернет-технологій у соціально-політичну сферу загалом. На цьому і зосередяться наші майбутні дослідження і подальша наукова діяльність.

Myshok R. Civil Internet behavior of the Lviv student youth: the attempt of determination and classification.

The following article presents the relevance of term “civil Internet behavior” in the sociological discourse. It is emphasized that the necessity to study this term is connected with the penetration of modern Internet technologies into the socio-political sphere of Ukrainian society. It is noted that today few Ukrainian and foreign sociologists study this concept and a new phenomenon in the society. The paper focuses on fact that in the Ukrainian scientific language such concepts as “civil online activity”, “virtual activity”, and “digital activity” are used. These terms do not fully describe the nature of this concept and reveal only one aspect of it. Based on the analysis of sociological works, an attempt to interpret the “civil Internet behavior” concept was made. The civil Internet behavior is considered to be a specific type of social practices used to assist in socio-political problems resolution. There are special Internet technologies for citizens to express their Internet behavior. They are united into the institute of electronic democracy. It is emphasized that e-democracy in Ukraine, due to a wide range of difficulties, is not yet a well developed institute. That is why there are many challengers for the implementation of civil Internet behavior. The conducted secondary analysis of the available sociological materials provided the types of civil Internet behavior. Based on the criteria of citizens activity level, Internet behavior was divided into three types, such as active, passive and slacktivism. The proposed theoretical classification was tested in the process of author's sociological research on the example of civil Internet behavior of Lviv student youth. Quantitative data on the experience of civil Internet behavior of Lviv students are presented, on the basis of which their characteristic type of behavior was determined.

Key words: Internet technologies, Internet practices, civil Internet behavior, active civil Internet behavior, slacktivism, Internet passivity, electronic democracy.

Література:

1. Проникновение Интернета в Украине: Ноябрь 2018. Исследовательский холдинг Factum Group Ukraine. URL: https://inau.ua/sites/default/files/file/1811/dani_ustanovchyh_doslidzhen_iii_kvartal_2018_0.pdf (дата звернення: 21.08.2019).
2. United Nations. United Nations E-government Survey 2018. United Nations. 2018. 300 p. URL: [https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%](https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey.pdf)

3. 20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf (дата звернення: 25.08.2019).
4. Бурдьє П. Начала. Choses dites / пер. с фр. Н.А. Шматко. Москва : Socio>Logos. URL: <http://bourdieu.name/content/burde-nachala> (дата звернення: 21.08.2019).
5. Радкевич А. Социальные интернет-практики россиян в условиях формирования информационного общества : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата социологических наук : 22.00.06. Московский гуманитарный университет. Москва, 2009. 26 с.
6. Бойко Н. Интернет-активність в сучасних українських реаліях. *Соціологічний альманах*. 2015. № 6. Минск : «Беларуская навука». С. 534–542.
7. Бойко Н. Громадянська активність онлайн: до соціологічного портрета українського користувача Інтернету. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. праць. 2018. № 1 (37). Київ : ІВЦ «Політехніка». С. 61–65.
8. Мишок Р.Р. Особливості сучасної політичної інтернет-поведінки українських громадян. *75-а студентська науково-технічна конференція* : збірник тез доповідей. 2017. Львів : НУ «ЛП». С. 263–266.
9. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти віртуальної масової політичної поведінки в сучасних суспільствах. *Глея : науковий вісник*. 2016. Вип. 109. С. 335–338. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_109_88 (дата звернення: 21.11.2018).
10. Morozov E. The Brave New World of Slacktivism. *Foreign Policy*, 2009, 19 May. URL: http://neteffect.foreignpolicy.com/posts/2009/05/19/the_brave_new_world_of_slacktivism (дата звернення: 25.08.2019).
11. Янченко А. Слактивізм – проблема політичної участі в Інтернеті чи «невизначене» поняття? *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2013. № 10 (102). С. 56–60.
12. Lewis K., Gray K., Meierhenrich J. The Structure of Online Activism. *Sociological Science*. 2014. Vol. 1. Pp. 1–9.
13. Barberá P., Wang N., Bonneau R., Jost J.T., Nagler J., Tucker J. The Critical Periphery in the Growth of Social Protests. *PLoS ONE* 10(11): e0143611. 2015. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0143611> (дата звернення: 25.08.2019).
14. Паніотто В., Харченко Н. Довіра соціальним інститутам. URL: [http://kiis.com.ua/materials/KMIS-Review/04\(06-2012\)/ds.php?file=04_KR_2_Ana lit1.pdf](http://kiis.com.ua/materials/KMIS-Review/04(06-2012)/ds.php?file=04_KR_2_Ana%20lit1.pdf) (дата звернення: 21.08.2019).

УКРАЇНСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ ЯК ПРОСТІР ПРАКТИК ТА ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Нікон Н. О.,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри психології та соціальної роботи

Одеського національного політехнічного університету

Гвоздецька Б. Г.,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри правознавства, соціології та політології

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Стаття присвячена аналізу ідентичностей молоді (випускників шкіл) пограниччя Центрально-Східної Європи (на прикладі пограничного простору України, Республіки Польща й Угорщини), а також дослідженню практик, які зумовлюють ці ідентичності. Пограничний простір – це соціокультурний простір, що продукує певні ідентичності й ідентифікаційні практики (європейські, національні, регіональні та локальні). Ідентичність є результатом особистісної та групової самоідентифікації, підґрунтя якої становлять різноманітні психологічні, географічні й соціокультурні ідентитети. Ідентичність є завжди продуктом складних взаємовідносин об'єктивного й суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього.

Результати дослідження свідчать, що пограничний простір є осередком певних ідентичностей (Україна – Польща – домінування регіональної та етнічної ідентичності, Україна – Угорщина – домінування сильного зв'язку із сім'єю та громадянської ідентичності). Результати засвідчили, що серед молоді Ужгорода й Дрогобича найбільше респондентів, які переконані, що прикордонний статус їхньої області має вплив на їхнє життя. Аналіз відповідей молоді пограниччя України свідчать, що прикордонний характер області на рівні повсякденного життя суттєво впливає на молодих людей, то думка молоді досліджуваних погранич Угорщини та Республіки Польща більшою мірою характеризує позицію, що прикордонний характер регіону не впливає на їхнє життя. Таке переконання залежить від економічного розвитку країни, політичної ситуації. У тому, що прикордонний статус області має вплив на повсякденне життя, в основному переконані молоді люди з боку українського пограниччя, тоді як молодь по той бік кордону із цим не погоджується. Цей вплив здійснюється через такі «комунікативні засоби», як знання мови, наявність родичів і друзів по той бік кордону, активна транскордонна міграція тощо.

Події, які сьогодні відбуваються на території України, є підтвердженням того, що питання впливу пограниччя на молодь є надзвичайно актуальним і важливим, адже це може мати як позитивний, так і негативний вплив на формування світогляду молоді людини.

Ключові слова: пограниччя, ідентичність, молодь, кордон, випускники шкіл, простір.

Постановка проблеми. Постійні глобалізаційні процеси і трансформації, які супроводжуються стрімким зростанням транскордонних потоків людей, інформації, товарів, капіталів, енергії, впливу транскордонних суб'єктів у різних сферах діяльності, все більше привертають увагу науковців до дослідження кордону та пограниччя. Ця проблематика істотно актуалізується, порівняно з минулими роками. «Прозорість», що зростає, кордонів робить пограниччя активним суб'єктом міжнародної політики і – не меншою мірою – ядром складних процесів переформатування території та створення нових ідентичностей.

Кордон дослідники бачать як соціальний конструкт, дзеркало соціальних відносин, чинник формування ідентичності [1]. У суспільному розвитку все більшої ваги набирають територіальні тенденції. Це означає, що утворені на територіальній основі ідентичності будуть ставати більш значимі. За таких умов регіональні й локальні ідентичності починають набувати вагомого значення для людини.

Натепер пограничний простір – це не тільки контактна зона між мешканцями пограниччя, між державами та між народами, а й особливий простір ідентичностей. О. Філіппова зазначає, що «глобальна сутність сучасних економічних і політичних процесів є передумовою того, що характеристики сучасних кордонів все менше й менше залежать від їх місцезнаходження. У період глобалізації кор-

дон уже не можна розглядати як деяку панацею, яка рятує від «зла», оскільки фізичні кордони меншою мірою, ніж це було раніше, забезпечують захист від зовнішніх небезпек, і вони не можуть запобігти виникненню проблем, які виникають у середині національної території» [8, с. 395].

У такому разі актуалізуються проблеми співвідношення європейських, національних, регіональних і локальних ідентичностей. Їх розбалансованість призводить до порушення рівноваги індивіда із соціальним середовищем, що проявляється у зниженні соціальних статусів, невизначеності ціннісних орієнтацій, особливо це стосується молоді, ціннісний світ якої в процесі формування.

Проблема ідентичності в соціології завжди хвилювала й дедалі більше привертає увагу дослідників. Досить суттєвим дослідженням цієї проблеми є доробок вітчизняних науковців. Особливості структури національно-просторових, соціокультурних і політико-ідеологічних ідентичностей досліджувалися в працях І. Кононова, І. Прибиткової, А. Ручки, Л. Сокурянської, Л. Скокової, Р. Шульги. Наукові праці В. Євтуха та Л. Ази присвячені етнічній ідентичності, а Л. Резанової – релігійній ідентичності. Особливості ідентичностей мешканців пограниччя українсько-російського кордону і їхнє повсякденне життя розглядаються в працях Т. Журженко, І. Кононова, О. Філіппової. Дослідження С. Хобти присвячені демаркації східного кордону країни та її впливу на ідентичності мешканців пограниччя та їхні повсякденні практики. Проблема національної ідентичності актуалізується в працях іноземних соціологів, зокрема Е. Гідденса, І. Валерстайна, Е. Сміта, С. Хантінгтона й ін.

Метою статті є дослідження ідентичностей і практик молоді (випускників шкіл) пограниччя Центрально-Східної Європи (на прикладі пограничного простору України, Республіки Польща та Угорщини).

Виклад основного матеріалу. У дослідженні ми виходимо з того, що ідентичність – тотожність явища, предмета або особистості самій собі, її якісна самототожність за вектором часу. Ідентичність особистості ґрунтується на її самосвідомості [4, с. 68]. Вона є результатом особистісної та групової самоідентифікації, підґрунтя якої становлять різноманітні психологічні, географічні й соціокультурні ідентитети: традиційні характеристики (стереотипи поведінки, расові, мовні, психічні), а також сучасні (продукти соціалізації й політизації суспільства та його окремих груп) [6, с. 60].

У контексті соціокультурного підходу, де соціокультурне середовище розглядається як простір ідентичностей та ідентифікаційних практик, ідентичність є не лише соціальним феноменом чи соціальним продуктом, а й більш складним соціокультурним утворенням, у якому наявні, взаємодіють і вирізняються його особистісні, культурні та соціальні компоненти. Це означає, що ідентичність має багатомірний характер. Вона може бути пов'язана як із особистісними, культурними чи соціальними джерелами, так і водночас з усіма ними. Тому в одних випадках маємо справу з переважно особистісними, культурними чи соціальними ідентичностями, а в інших – з якимись інтегральними ідентичностями, що передбачають об'єднання всіх зазначених складників [7, с. 11]. Р. Шульга в праці приділяє більшу увагу другому складнику соціокультурного – культурі, обумовлюючи це тим, що «без чітких уявлень про специфіку культури, ми не зможемо зрозуміти сутність процесів, які відбуваються в соціальній сфері» [10, с. 127]. Саме цей чинник переважає в процесі ідентифікації: «Якщо розглядати прояви ідентичності й різного роду ідентифікацій саме в соціокультурному просторі, то головною проблемою, яка заслуговує на особливу увагу, є розуміння специфіки протікання процесів у життєвому середовищі, що, з одного боку, зазнає кардинальних соціальних змін, а, з другого, – позначене значною інерцією стосовно змін у культурній сфері» [10, с. 127]. Р. Шульга розглядає «соціокультурне» як таке визначення, де культурне задає ціннісний дискурс соціальному, особливо в його світоглядних підвалинах. Звідси соціокультурне середовище розглядається як утворення або простір, де постійно відбуваються процеси різноманітних ідентифікацій. Оскільки людина прагне комфортного існування в цьому просторі й для того, щоб її ідентичність максимально відповідала нормам і цінностям соціуму, вона перебуває в постійному пошуку відповідності власної системи цінностей цінностям навколишнього соціокультурного середовища [10, с. 131]. Особливо це стосується молодих людей.

Отже, ідентичність є завжди продуктом складних взаємовідносин об'єктивного й суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього, звідси пограничний простір є соціокультурним середовищем, що продукує певні ідентичності й ідентифікаційні практики.

Варто звернути увагу на пограниччя як особливий сенс, на цьому наголошує й польська дослідниця А. Клоковська: «Особливий сенс становить життя індивіда в умовах прикордоння різних культур. Тут є подвійний вплив на свідомість індивіда щодо його національного визначення: або ситуація пограниччя культур загострює цю свідомість і викликає захисні настанови щодо чужої національності й культури чи навпаки, зміцнюючи різні культурні впливи, призводить до їх амальгамації та неясного, складного національного самовизначення чи загалом до відсутності будь-якого виразного самовизначення індивіда» [12, с. 139].

Простір прикордонних, сусідніх культур необов'язково розглядати тільки в географічно-політичному сенсі. На нього можна подивитися і з погляду близькості чи змішування індивідів різних національних ідентифікацій. Впливи різних культур, принаймні їхніх фрагментів, не варто обмежувати

тільки ситуацією геополітичного прикордоння чи станом національних меншин у багатонаціональному суспільстві. Вони можуть бути наслідком подорожей, участі в міжнародних рухах та інституціях, нарешті, широкої культурної інформації, яку транслюють мас-медіа. Такого роду культурні впливи, зрозуміло, не призводять остаточно до радикальної зміни індивідуальної національної ідентичності, натомість можуть підсилювати чи послаблювати національне самовизначення індивіда та його ідентифікацію з національною культурою [1, с. 37].

Із цього приводу український дослідник Г. Коржов пише: «Часто-густо на пограничних територіях спостерігалась інтенсивна міграція, змішування різних народів і становлення міцних територіальних ідентичностей, які відтісняли на задній план ідентичність національну» [5, с. 108].

Ще один польський дослідник З. Ясінський зазначає, що почуття ідентичності тим міцніше, чим більше змін відбулося в територіальній належності цього пограниччя. На стиковому пограниччі ми маємо справу з меншою кількістю випадків зміни національності. Часті зміни державної належності можуть призвести до небажання визначити свою належність (етнічну чи національну), натомість люди охочіше обирають регіональну ідентичність [11, с. 88–89].

К. Шестакова пропонує охарактеризувати наявні контексти й перспективи регіональної ідентичності (а прикордонні території є частиною тих чи тих регіонів), тобто при цьому подібно до типології чинників етнічної самоідентифікації запропонований поділ потребує комплексного застосування усіх складників [10, с. 90].

Психологічна перспектива. Її ключовим елементом є міра індивідуальної ідентифікації з регіоном, його суспільством і культурою. Ця ідентифікація часто виражається в готовності альтруїстичних дій на користь регіону.

Соціологічна перспектива. У ній наявний поділ на *ми* та *вони*, почуття відмінності, що функціонує в суспільній свідомості. У цій перспективі регіональна ідентичність часто проявляється через звернення до малої вітчизни, у символічних або реальних конфліктах.

Географічна перспектива. Ключовим є приписання до території, точніше до місця і простору.

Етнографічна перспектива. Найістотнішим визначником регіональної ідентичності є вбрання, звичаї, усвідомлення культурної спадщини, розуміння значень і символів матеріальної культури та її корелятив. У соціолінгвістичній і мовознавчій перспективі її особливим елементом є мова, діалект, говір або локальна чи регіональна література.

Історична перспектива. Характерним є індивідуальний і колективний зв'язок із діями регіону, його героями та історичними інституціями. Під час опису й інтерпретації цього зв'язку важливе прийняття перспективи довгого тривання (*la longue durée*). Цей термін упровадив до суспільних наук відомий французький учений Фернан Бродель, співзасновник історичної школи анналів.

Економічна перспектива. Особливого значення набуває в умовах ринкового господарства та суспільної трансформації. Глобальний характер господарської кооперації, приплив капіталу, ідей і зразків послаблюють – хоча й не завжди – сталі форми ідентичності, які спираються на регіональний ринок і господарювання.

Урбаністично-архітектонічна перспектива. Мова тут передусім іде про традиційні та національні форми будівництва, коли в умовах глобалізації стираються регіональні особливості (наприклад, у разі розповсюдження сучасних блочних будівель) [10, с. 90–91].

Щодо майбутнього локальності й перспектив громадянської ідентифікації серед дослідників широко розповсюджена думка, що локальна та регіональна ідентичність неминуче зникає в міру кристалізації й визрівання громадянської або етнічної свідомості. Емпіричні дослідження натомість відзначають невинне зростання локальних ідентичностей як у Польщі, так і в Україні. М. Щепанський навіть стверджує, що регіональна ідентичність є найістотнішою для пограничного простору. Називаючи її *регіональною ідентичністю*, автор передовсім пов'язує її з *індивідуальною* та *суспільною* (колективною) або *культурною* ідентичностями [10, с. 92].

Емпіричною основою аналізу є результати міжнародного соціологічного дослідження «Молодь на пограниччях Центрально-Східної Європи», проведене з березня по червень 2015 року. Вибірка та просторові кордони об'єкта дослідження включили в Україні місто Дрогобич – 392 особи, Ужгород – 468 осіб, Харків – 428 осіб, Угорщині – місто Ніредьгаза – 359 осіб, Республіка Польща – міста Жешув – 570 осіб, Зелена Гура – 336 осіб. Дослідження проводилося методом опитування за допомогою методики анкетування аудиторії.

Результати дослідження виявилися досить неоднозначними не тільки між пограниччями досліджуваних країн, а й навіть на пограничному просторі України. Варто звернути увагу на те, що з боку України обрані досить відмінні пограничні простори. Так, міста Дрогобич та Ужгород хоча й представляють «старі» західне пограниччя України, але між собою значно різняться: м. Дрогобич входить до бікультурного пограниччя, тоді як Ужгород є осередком і перехрестям полікультурності. У дослідженні Харків представив східне пограниччя України.

Серед завдань дослідження було виявлення ідентичностей молоді пограниччя. Результати опитування на запитання «Наскільки сильно Ви відчуваєте зв'язок з указаними спільнотами?» отримано у вигляді індексу (шкала в межах 1 – 4 бали, чим вищий бал тим, більший зв'язок з указаною спільнотою).

Згідно з отриманими даними дослідження, випускники шкіл м. Дрогобича сильно відчувають зв'язок зі своєю етнічною групою та своїм регіоном, відповідно, 3,6 і 3,5 бала, тобто етнічну й регіональну ідентичність. Молодь м. Ужгорода вказала тільки на слабкий зв'язок із громадянами своєї країни та сім'єю, відповідно, 2,7 бала, решта – в межах 1 бала, що свідчить про повну відсутність зв'язку з іншими спільнотами. Хотілося б звернути увагу на те, що у 2010 році кафедрою соціології інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національно педагогічного університету імені М.П. Драгоманова проводилося дослідження західного пограниччя України, яке охопило Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку та Закарпатську області й показало, що серед молоді пограниччя етнічна ідентичність залишається вторинною, а переважаючою є регіональна [2]. Представники східного пограниччя (Харків) відзначилися більш тісним зв'язком із сім'єю – 3,7 бала, і слабшим зв'язком зі своїм містом, відповідно, 2,7 бала. Показники країн-сусідів показали, що молодь пограничного простору Угорщини (Ніредьгаза) дуже сильно відчуває зв'язок із сім'єю – 4 бали, і сильний зв'язок із Європою – 3,4 бала, громадянську та етнічну ідентичність – 3,2 бала. Польська молодь указала на дуже сильний зв'язок зі своєю областю – 4,1 бала, і зі своїм регіоном – 3,9 бала (Жешув) і 3,1 бала (Зелена Гура). Сильним є зв'язок поляків також із Європою та етнічною групою – 3,8 бала (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «Наскільки сильно Ви відчуваєте зв'язок з указаними спільнотами?» (у балах)

	Україна			Угорщина	Республіка Польща	
	Дрогобич	Харків	Ужгород	Ніредьгаза	Жешув	Зелена Гура
З громадянами своєї країни	2,6	2,4	2,7	3,2	3,3	2,4
Сім'єю	1,6	3,7	2,7	4,0	2,4	1,4
Містом (селом), у якому живе	2,8	2,7	1,5	2,8	3,2	2,3
Своєю областю	3,2	2,3	1,1	2,6	4,1	2,9
Своїм регіоном	3,5	2,2	1,8	2,6	3,9	3,1
Європою	3,4	1,8	0,9	3,4	3,8	2,9
Своєю етнічною групою	3,6	2,1	1,0	3,2	3,8	2,7

Результати дослідження виявили, що ідентичності молоді пов'язані з просторами пограниччя, у межах яких вони утворюються. Так, домінування регіональної ідентичності на пограниччі Україна – Республіка Польща, домінування сильного зв'язку із сім'єю та громадянської ідентичності Україна – Угорщина.

Важливим також було для нас з'ясування думки молоді, а точніше, випускників шкіл: чи впливає прикордонний статус області на їхнє життя й через які практики здійснюється цей вплив.

Будь-який державний кордон має свої природні, геометричні та етнографічні характеристики. Якщо брати до уваги українську національну й державну історію, варто відзначити особливості західного кордону країни. Зі слів О. Гуменюка: «З одного боку, офіційний західний кордон часто вважається межею східної цивілізації в культурному, релігійному, політичному та правовому сенсі. З іншого боку, він швидше поєднує, ніж розділяє мешканців пограниччя, які мають подібну історію, порівняно молоду державність і схожий цивілізаційний досвід. У 1990-х роках ці громади започаткували процес відсторонення від соціалістичного світу з його організаційними, політичними та промисловими структурами» [3, с. 60].

Виходячи з вищевикладеного, можемо сказати, що цілісність нашої держави й не тільки нашої держави, її майбутній розвиток повною мірою залежать від соціально-демографічної групи, яка завтра відіграватиме провідну роль у суспільних процесах. Молодь, володіючи високим інтелектуальним потенціалом, умінням бачити майбутнє в нових парадигмах, характеризуючись мобільністю та гнучкістю, здатна впливати на суспільний процес, визначати майбутню траєкторію суспільного розвитку.

Постає важливе питання: чи готові молоді люди виконувати важливі функції в розвитку своєї держави, під впливом якої атмосфери та яких повсякденних практик формується їхня особистість і цінності. Особливо це актуально в пограничних просторах, де на формування молодого людини може впливати сусідня країна зі своїм світобаченням і звичаями.

Результати засвідчили, що серед молоді Ужгорода (36,8%) і Дрогобича (23,7%) найбільше респондентів, які переконані, що прикордонний статус їхньої області має вплив на їхнє життя. На позицію «у чомусь впливає, у чомусь ні» найбільше вказали молоді люди серед українських міст Харкова (31,8%) і Дрогобича (26,5%) та угорського міста Ніредьгаза (29,5%). У тому, що прикордонний статус області швидше чи зовсім не впливає на життя молоді, в основному переконані молоді люди по той бік кордону. Серед молоді Жешув (24,5%) і Зелена Гура (24,1%) найбільше тих, які сказали, що швидше такий статус не впливає, а м. Ніредьгаза (24,5%), що зовсім не впливає (див. таблицю 2).

Отже, українська молодь у більшості переконана, що пограниччя має вплив на їхнє життя, тоді як молодь по той бік кордону вважає, що такого впливу не має або він незначний.

Таблиця 2

Вплив прикордонного статусу області на життя молоді, (%)

	Україна			Угорщина	Республіка Польща	
	Дрогобич	Харків	Ужгород	Ніредьгаза	Жешув	Зелена Гура
Так, впливає	23,7	13,3	36,8	10,9	10,2	18,2
Швидше впливає	11,7	12,6	14,3	11,1	17,3	15,2
У чомусь впливає, у чомусь ні	26,5	31,8	27,6	29,5	23,5	21,4
Швидше не впливає	17,3	16,6	8,8	22,6	24,5	24,1
Зовсім не впливає	16,3	22,4	7,9	24,5	21,8	18,5

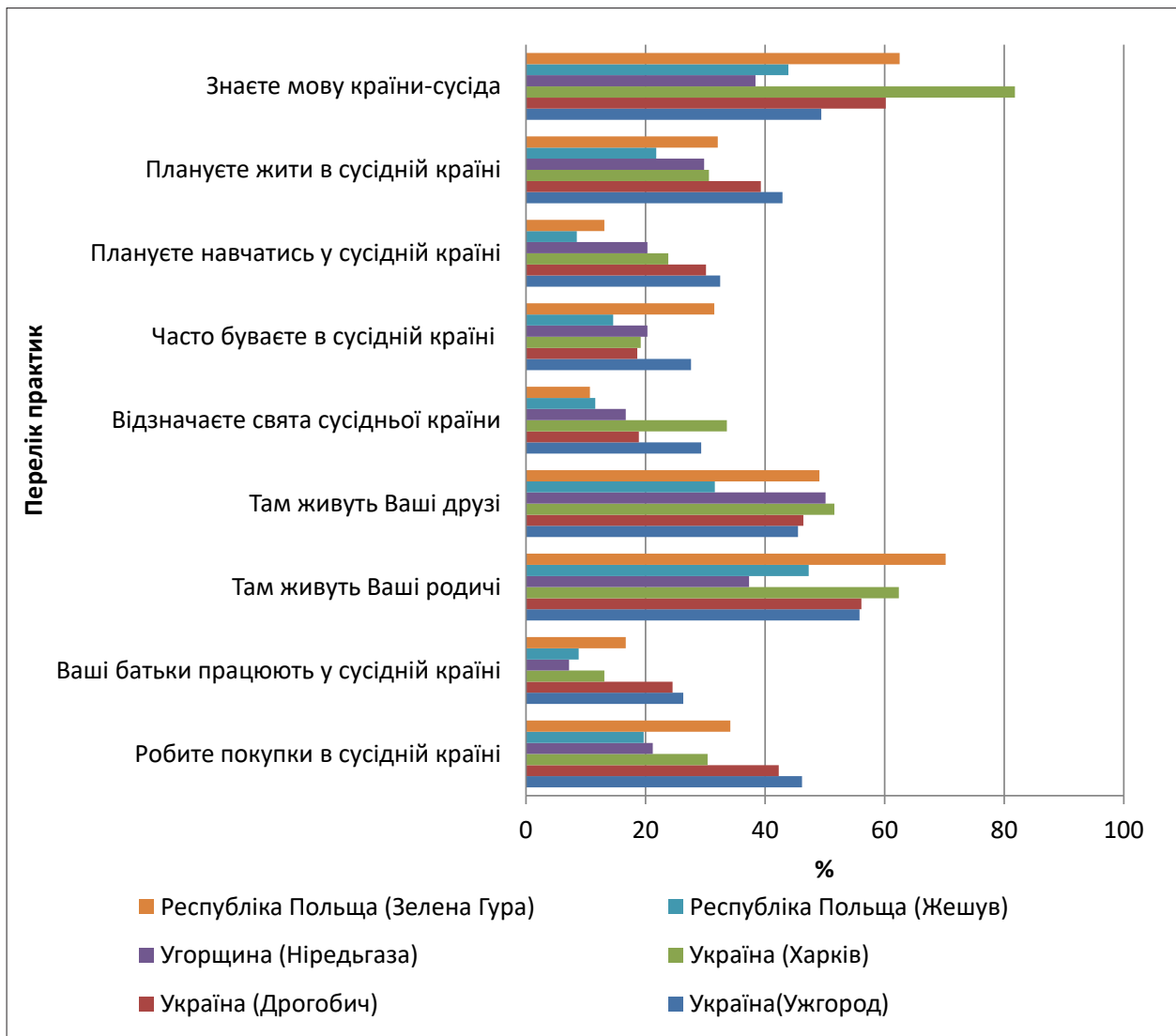
Ми намагалися з'ясувати, які практики могли б пов'язувати молодь пограниччя з країною-сусідом чи впливати на неї. На рисунку 1 можна побачити, як виділяються практики, які відзначили понад половину опитаних, а саме: знання мови країни сусіда – Харків (81,8%), Зелена Гура (62,5%), Дрогобич (60,2%); проживання родичів – Зелена Гура (70,2%), Харків (62,4%), Дрогобич (56,1%), Ужгород (55,8%); проживання друзів – Харків (51,6%), Ніредьгаза (50,1%), м. Зелена Гура (49,1%). Найменший відсоток увібрали такі позиції: «ваші батьки працюють у сусідній країні», «відзначаєте свята сусідньої країни», «часто буваєте в сусідній країні», «плануєте навчатися в сусідній країні».

Отже, загалом результати дослідження засвідчують, що пограничні простори є осередком певних ідентичностей молоді. Це можна побачити з пограничного простору Україна – Польща, а саме домінування регіональної (Дрогобич – 3,5; Жешув – 4,1) та етнічної ідентичності (Дрогобич – 3,6; Жешув – 3,8), Україна – Угорщина – домінування сильного зв'язку з сім'єю (Ніредьгаза – 4,0; Ужгород – 2,7) і громадянської ідентичності (Ніредьгаза – 3,2; Ужгород – 2,7).

На жаль, події, які сьогодні відбуваються між Україною й Російською Федерацією, унеможливили включити в дослідження пограниччя Російської Федерації, що зробило певну прогалину в пограниччі Україна – Російська Федерація. Молодь Харкова відзначилася сильним зв'язком із сім'єю та локальною ідентичністю. Молодь пограниччя досліджуваних сусідніх країн відзначилася сильним зв'язком із позанаціональною ідентичністю – європеєць, з боку українського пограниччя лише молодь Дрогобича найчисельніше вказала на цей зв'язок.

Якщо робити деякі прогнози динаміки ідентичностей молоді в пограничних регіонах, то варто зазначити, що вона буде залежати від перебігу подій, які будуть розвиватися найближчим часом. Якщо країна буде рухатися в напрямі зростання соціально-економічних показників, створення сприятливих умов для реалізації здобутих молоддю професійних знань, високих стандартів життя, то відсоток регіональних ідентичностей буде зменшуватися, натомість буде зростати відсоток громадянської ідентичності.

Висновки. Становлення стійкої громадянської ідентичності української молоді сьогодні залежить від ведення відповідної молодіжної та етнонаціональної політики держави. Вагомим важелем у цьому є освіта, яка повинна донести усвідомлення ідентичності до своєї національної спільноти, виховати в молодих людей патріотизм і толерантність до інших національностей, що стане запорукою сильної національної держави.

Рис. 1. Практики молоді в пограничному просторі

Простежується чітка відмінність думок молодих людей залежно від погранич України чи її сусідів щодо впливу прикордонного статусу області на їхнє життя. Так, відповіді молоді пограниччя України свідчать, що прикордонний характер області на рівні повсякденного життя суттєво впливає на молодих людей, то думка молоді досліджуваних погранич Угорщини та Республіки Польща більшою мірою характеризує позицію, що прикордонний характер регіону не впливає на їхнє життя. Можливо, таке переконання залежить від економічного розвитку країни, політичної ситуації, тощо.

Основними практиками, які пов'язують молодих людей із країною-сусідом, є знання мови країни-сусіда, проживання там родичів і наявність друзів. Якщо дивитися на рисунок 1, то можна побачити, що відповіді української молоді характеризують більше активні практики, ніж досліджувана молодь інших країн.

Події, які сьогодні відбуваються на території України, є підтвердженням того, що питання впливу пограниччя на молодь є надзвичайно актуальним і важливим, адже це може мати як позитивний, так і негативний вплив на формування світогляду молодої людини. Тому варто враховувати важливість прикордонного положення в подальшому формуванні ідентичності й цінностей молодих людей, які живуть на пограниччі культур.

Nikon N., Gvozdetska B. The Ukrainian borderline area of practices and identities

The article analyzes the identities of young people (high school graduates) of a borderline area of Central and Eastern Europe (for example, a border area of Ukraine, Poland and Hungary) and provides us with the research of practices that contribute to this identity. Borderline area is a socio-cultural space that produces a certain identity and identificational practices (European, national, regional and local ones). An identity is the result of personal and group self-identification, which is based on different psychological, geographical and socio-cultural identities. It is always the product of a complex relationship between the objective and the subjective, the external and the internal.

The empirical basis for the analysis includes the results of the international sociological survey, titled "Young People from Border Areas of Central and Eastern Europe" conducted between March and June 2015. The survey sample and borders of the object under study included 392 respondents from Drohobych, 468 respondents from Uzhhorod, 428 respondents from Kharkiv, 359 respondents from Nyiregyhaza, 570 respondents from Rzeszow and 336 respondents from Zielona Góra. The survey was conducted with the help of questionnaires.

The results of the study show that the border area is the centre of certain identities (Ukraine-Poland – the prevailing regional and ethnic identity; Ukraine-Hungary – the prevailing strong ties with family and civic identity). It is found that most young people from Uzhhorod and Drohobych are convinced that the border status of their region influences their lives. The analysis of responses by Ukrainian youth shows that living near the border significantly affects their daily life, whereas the respondents from Hungary and Poland cannot say the same of themselves. It is closely related to the economic development of the country and its political situation. Besides, this influence is reinforced with such communication means as language skills, the presence of relatives and friends across the border, active cross-border migration, etc.

The events taking place in Ukraine today prove that the issue of borders' impact on youth is extremely relevant and important since it can affect the outlook of a young person either positively or negatively.

Key words: borderline area, identity, youth, border, school graduates, space.

Література:

1. Бреский О. От транзитологии к теории Пограничья, Очерки деконструкции концепта Восточная Европа. Вильнюс, ЕГУ, 2008. 336 с.
2. Гвоздецька Б. Ідентичності молоді на пограниччі Карпатського регіону. *Молодіжна політика: проблеми та перспективи* : збірник наукових праць. 2011. С. 182–185.
3. Гуменюк О. Ставлення місцевих лідерів західних прикордонних регіонів України до ситуації на сучасному західному кордоні України. *Перспективні дослідження*. 2003. № 20. С. 59–83.
4. Євтух В.Б. Етнічний довідник. Поняття та терміни. Київ, 1997. Ч. 1.
5. Коржов Г. Територіальні ідентичності : концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 1. С. 107–124.
6. Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 3. С. 60–78.
7. Ручка А. Соціокультурні ідентичності та практики. Київ : Інститут соціології НАН України, 2002. 315 с.
8. Филиппова О. «Граница» и «Пограничье» в контексте политик идентичности. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2010. № 16. С. 394–401.
9. Шестакова К. Етнічна ідентифікація на українському пограниччі : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.03 / Київській національній ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 13 с.
10. Шульга Р. Соціокультурне середовище як простір ідентичностей та ідентифікацій. *Соціокультурні ідентичності та практики*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2002. С. 124–142.
11. Jasiński Z. Rzecz o tożsamości młodzieży polskiej na pograniczu polsko-czeskim. *Tożsamość narodowa młodzieży na pograniczach*. Opole, Opolska Oficyna Wydawnicza, 1997. S. 85–97.
12. Kłoskowska A. Tożsamość i dentyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej. *Kultura i Społeczeństwo*. 1992. № 1. S. 136–142.

ГРАМОТНІСТЬ У ГАЛУЗІ ДАНИХ: ВИЗНАЧЕННЯ, ПІДХОДИ, НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ

Панченко Л. Ф.,

доктор педагогічних наук,

професор кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розкриваються питання, пов'язані з формуванням в майбутніх соціологів грамотності в галузі даних. Аналізуються визначення статистичної грамотності та їх розвиток у часі, підходи та напрями формування грамотності, методика навчання відповідних курсів.

На основі аналізу визначення грамотності даних експертів ООН, змісту Європейських рамок цифрової компетентності громадян, стандартів ІКТ компетентності педагогів ЮНЕСКО, програми розвитку державної статистики України до 2023 року з'ясовано, що грамотність в галузі даних розглядається як одна з важливих навичок 21 століття. Показано, що зміст компетентності в галузі даних відрізняється залежно від того, що береться за основу: зосередженість на роботі з науковими даними, акцент на освіті громадян в галузі даних, вимоги роботодавців до працівників, вимоги до педагогів, студентів, аналітиків тощо. Розуміння статистичної грамотності дорослих розвивається в часі. Наразі недостатньо готувати тільки критичних споживачів статистичної інформації, акцент робиться на дієвому підході, на можливості власноруч виробляти дані, а також розуміти властивості великих даних, алгоритми їх обробки та представлення споживачам, етичні наслідки та питання конфіденційності даних.

Аналіз досвіду розвинутих країн (Австралія, Канада, Велика Британія) щодо підходів до формування статистичної грамотності громадян свідчить про перспективність виділення різних сегментів споживачів та розробки декількох рівнів статистичної грамотності – від базового до просунутого; суспільство загалом має знаходитися на базовому рівні, а учні, студенти, лідери думок та ті, хто приймають рішення, – на просунутому.

Розглянуто нові форми активності студентів, пов'язані з аналізом даних, які запроваджують науковці та практики: побудова арт-об'єктів та оповідь історій, які спираються на дані; спільний збір даних пересічними громадянами за допомогою мобільних пристроїв, «гра з даними» з використанням сучасних сервісів з візуалізації даних. Окреслені шляхи оновлення курсів з статистичної грамотності для студентів-соціологів України на основі синтетичного підходу та врахування бар'єрів, які виникають під час вивчення курсів з кількісних методів.

Ключові слова: аналіз даних, грамотність в галузі даних, великі дані, статистична компетентність, навчання студентів-соціологів.

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується різноманіттям даних, які циркулюють у суспільстві та чекають на своїх дослідників [1–6]. Європейськими рамками цифрової компетентності громадян окреслений такий складник, як грамотність у роботі з даними та інформацією (information and data literacy) [4]. У програмі розвитку державної статистики до 2023 року [6], прийнятою Кабінетом Міністрів України (постановою від 27.02. 2019 р. № 222) у якості важливого завдання, зокрема, зазначено *підвищення рівня статистичної грамотності суспільства*. Отже, підготовка фахівців, які можуть приймати рішення, ґрунтовані на даних, є важливим завданням вітчизняної та закордонної освіти. Одним з важливих аспектів такої підготовки є формування компетентності в галузі даних громадян, студентів, викладачів.

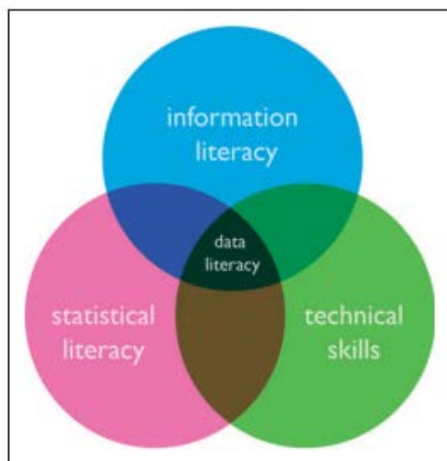
Серед дослідників, які вивчали різноманітні аспекти формування грамотності щодо роботи з даними, такі як І. Гал (I. Gal), І.Е. Мандінач (Ellen B. Mandinach), С. Ридсдейл (C. Ridsdale), С.Там (S-M. Tam), Н. Кросс (N. Cross), П. Тейлор (P.W.Taylor), М. Таунсенд (M.Townsend), Д. Ватсон (J. Watson), Р. Келігам (R.Calligham), Р. Гулд (R. Gould), Р. Крамхансл (R. Krumhansl), С. D'Ignazio (Катрин Д'Ігнаціо), Р. Bhargava (Р. Бхаргава), В. Финзер (W. Finzer), В. Паніотто, А. Горбачік, А. Наследов, Е. Чековський, В. Ядов та інші.

Аналіз наукових джерел показує, що зміст компетентності в галузі даних відрізняється залежно від того, що береться за основу: зосередженість на роботі з науковими даними, акцент

на освіті громадян в галузі даних, вимоги роботодавців до працівників, вимоги до педагогів, студентів, аналітиків тощо [1–15].

Мета статті – проаналізувати визначення грамотності в галузі роботи з даними, підходи та напрями їх формування на основі аналізу закордонного досвіду з метою оновлення підготовки в галузі даних студентів соціологічних спеціальностей ЗВО України.

Виклад основного матеріалу. За визначенням ООН на сайті Data Revolution [7], грамотність в галузі даних знаходиться на перетині статистичної грамотності, інформаційної грамотності та технічних умінь та навичок (рис. 1). У звіті експертів ООН (2014 р.) щодо шляхів вдосконалення даних для досягнення та моніторингу сталого розвитку висвітлюються дві глобальні проблеми для поточного стану даних – невидимість та непрозорість, та даються конкретні рекомендації щодо вирішення цих проблем шляхом об'єднання зусиль під керівництвом ООН для мобілізації революції даних для сталого розвитку.

Рис. 1. Грамотність в галузі даних, представлена на сайті ООН Data Revolution [7]

Визначаючи своє розуміння щодо статистичної грамотності дорослих, І. Гал [8] припустив, що вимоги полягають у двох наступних напрямках:

1) здатності людей інтерпретувати та критично оцінювати статистичну інформацію, пов'язану з аргументами або стохастичними явищами, з якими вони можуть стикатися в різних контекстах;

2) їх здатності обговорювати або повідомляти свої реакції на таку статистичну інформацію; наприклад, розуміння сенсу інформації, їх думка щодо наслідків, які несе ця інформація, або їх занепокоєння щодо прийнятності висновків, які робляться з опорою на дані.

Аналізуючи це й подібні визначення, Р. Гулд [9] вважає, що основна мета розвитку статистичної грамотності – підготовка критичних споживачів статистики, що випускається іншими людьми, є недостатньою; для життя в сучасних умовах усіх студентів слід навчати виконувати подвійну роль – статистичного виробника та споживача. Відповідно, доповнене визначення статистичної грамотності повинно також включати:

- розуміння того, хто збирає дані про нас, чому вони їх збирають, як вони збирають;
- вміння аналізувати та інтерпретувати дані випадкових та не випадкових вибірок;
- розуміння питань конфіденційності даних та власності;
- розуміння важливості походження даних та того, як вони зберігаються;
- розуміння того, як представлення даних на комп'ютерах може змінюватись, і чому дані потрібно іноді змінювати перед аналізом;
- розуміння деяких аспектів прогнозного моделювання.

На думку К. Д'Ігнаціо та Р. Бхаргава, грамотність даних включає вміння читати, працювати з даними, аналізувати їх та використовувати у дискусіях [10]. *Читання даних* передбачає розуміння того, що таке дані та які аспекти світу вони представляють. *Робота з даними* включає створення, придбання, очищення та управління ними. *Аналіз даних* передбачає фільтрування, сортування, агрегування, порівняння та виконання інших подібних аналітичних операцій на ньому. *Дискусія з даними* стосується використання даних для підтримки розповіді, коли презентується певне повідомлення для певної аудиторії. Щоб працювати з великими даними, науковці додають ще такі аспекти Big Data грамотності:

- 1) визначення, коли і де передаються пасивно зібрані дані про дії та взаємодії користувачів;
- 2) розуміння алгоритмічних маніпуляцій, що виконуються на великих наборах даних для виявлення патернів поведінки, уподобань користувачів тощо;

3) зважування реальних та потенційних етичних наслідків щодо керованих даними рішень для людей та суспільства.

Місія Ocean Data Institute – трансформації освіти, щоб допомогти людям досягти успіху в світі, який інтенсивно використовує дані. За визначенням семінару з питань грамотності даних, який провів Ocean Data Institute, грамотна особа «розуміє, пояснює та документує корисність та обмеження даних, стає критичним споживачем даних, контролює власні особисті дані, знаходить сенс у даних та вживає заходи на основі даних. Грамотна особа може ідентифікувати, збирати, оцінювати, аналізувати, інтерпретувати, представляти та захищати дані [11].

За даними опитування панелі експертів в галузі великих даних та користувачів Ocean Data Institute [12], було виділено перелік необхідних вмінь, знань та зразків поведінки щодо грамотності в галузі великих даних (табл. 1–3).

Таблиця 1

Навички для ефективної роботи з великими даними (n=93) [12]

Навички	% експертів та користувачів
Аналітичне мислення	96
Критичне мислення	84
Рішення проблем	75
Прикладні статистичні методи	74
Маніпуляції з даними	70

Таблиця 2

Знання для ефективної роботи з великими даними [12]

Знання	% експертів та користувачів
Аналітичне мислення	89
Алгоритми (машинне навчання, статистика)	76
Моделювання з даними	70
Структури даних	70
Кращі практики	69
Статистика	69

Таблиця 3

Поведінка в роботі з великими даними [12]

Поведінка	% експертів та користувачів
Рішення проблем	89
Безперервне навчання	78
Бажання ставити питання	78
Пошук патернів, закономірностей	67
Відкритий мозок	67

Аналітичне мислення, яке знаходиться на першій позиції таблиць 1 та 2, фахівці визначили як чітке визначення цілей та того, як їх можна досягнути завдяки даним; розбиття складної проблеми на складники з наступним її відтворенням з використанням інсайтів; дослідження закономірностей в даних із здоровим скептицизмом, але з відкритим мозком.

Як бачимо, сучасні визначення грамотності в галузі даних ставлять виклик перед системою освіти щодо підготовки статистично грамотного громадянина, фахівця, освітянина та управлінця.

Розвинуті країни світу опікуються питаннями підвищення статистичної грамотності усього суспільства [2; с. 13–15]. Так, в рамках підвищення статистичної грамотності суспільства австралійські науковці S. Tam та N. Cross [13] виділили декілька сегментів користувачів: учні, студенти, лідери думок, ті, хто приймають рішення, суспільство загалом, та розробили три рівня статистичної грамотності (базовий, проміжний, просунутий). Відповідність між користувачами та рівнями показана в таблиці [13].

Користувачі та рівні їхньої статистичної грамотності [13]

	Базовий рівень	Середній рівень	Просунутий рівень
Учні	*	*	
Студенти		*	*
Лідери думок	*	*	*
Ті, хто приймає рішення	*	*	*
Суспільство загалом	*		

Згідно з їх розробкою суспільство має знаходитися на базовому рівні, а учні, студенти, лідери думок та ті, хто приймає рішення, – на просунутому.

Австралійські науковці Дж. Ватсон та Р. Калінгам [14] запропонували 6 рівнів для вимірювання статистичної грамотності та описали їх від вищого до нижчого: 1) критичний математичний; 2) критичний; 3) послідовний не критичний; 4) непослідовний; 5) інформальний; 6) ідіосинкратичний.

Канадські дослідники [2] визначили основні вміння та навички щодо грамотності даних таким чином. Ці компетенції (загалом 23) та їх вміння, знання та очікувані завдання (загалом 64) організовано ієрархічно, елементами верхнього рівня визначено: дані, збір даних, керування даними, оцінювання даних, застосування даних). Дослідники класифікували їх як концептуальні компетенції, основні компетенції та передові компетенції (рис. 2). Вони також дослідили контекст освіти у галузі грамотності із даними у трьох аспектах: уміння щодо грамотності даних для громадян 21 століття; для канадських службовців та працівників галузей економіки; канадських студентів та університетів. Ці три області допомагають зрозуміти мотивацію для забезпечення мінімального базового рівня грамотності у галузі даних.

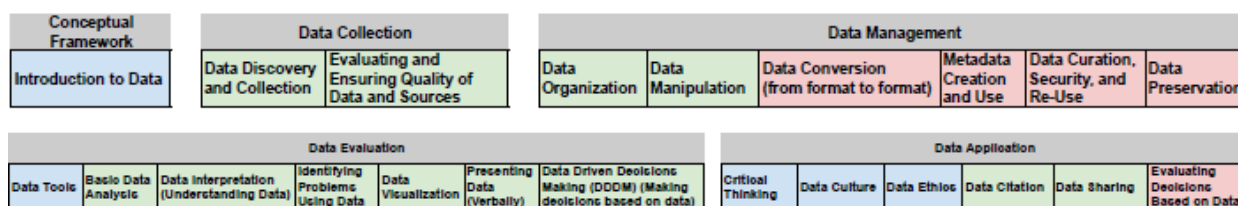

Рис. 2. Структура компетенцій в галузі грамотності в роботі з даними [2]

Наступні напрями та відповідні вміння щодо грамотності роботи з даними пропонуються для громадян Європи в рамках цифрової компетентності [4]:

1) Перегляд, пошук та фільтрація даних, інформації та цифрового контенту. Сформулювати інформаційні потреби, шукати дані, інформацію та контент у цифрових середовищах, отримати доступ до них та здійснювати навігацію. Створювати та оновлювати персональні стратегії пошуку;

2) Оцінка даних, інформації та цифрового контенту. Аналізувати, порівнювати та критично оцінювати надійність та валідність джерел даних, інформації та цифрового контенту. Аналізувати, інтерпретувати та критично оцінювати дані, інформацію та цифровий контент;

3) Управління даними, інформацією та цифровим контентом. Організувати, зберігати та отримувати дані, інформацію та контент у цифрових середовищах. Організувати та обробляти їх у структурованому середовищі.

Стосовно педагогів та студентів. В матеріалах Юнеско, присвячених стандартам ІКТ компетентності вчителів, наголошується, що педагоги повинні бути здатні «...ідентифікувати ключові поняття і процеси у галузях, що вивчаються; описувати функцію і мету моделювання, візуалізації, інструментів збору даних і програмного забезпечення аналізу даних, а також з'ясувати, як вони підтримують студентів, що вивчають ці ключові поняття і як їх можна застосувати до вивчення світу за межами класної кімнати або аудиторії...» [5, с. 12]. У якості методів досягнення цієї мети викладачам пропонується демонструвати «...різноманітність пакетів (i/або аплетів, інтерактивних систем, навчальних об'єктів) програм і описувати, як вони підтримують студентське розуміння ключових понять і їх застосування для вирішення складних проблем. Студенти мають аналізувати дані у своїх галузях за допомогою специфічних пакетів і описувати, як вони підтримують розуміння понять і рішення складних проблем» [5, с. 12].

Що стосується України, то метою Програми розвитку державної статистики до 2023 року [6], прийнятою Кабінетом Міністрів України постановою від 27.02. 2019 р. № 222) є реформування державної статистики «для задоволення сучасних потреб суспільства в об'єктивній, достовірній та неупе-

редженій статистичній інформації, яка відповідає основним принципам офіційної статистики, схваленим Генеральною Асамблеєю ООН та Кодексом норм європейської статистики, для прийняття обґрунтованих рішень, проведення досліджень і відкритих обговорень». Відкритість і доступність статистичної інформації передбачає створення веб-порталу Держстату та його мобільної версії; забезпечення доступу користувачів до мікроданих; активізацію зовнішніх комунікацій; *підвищення рівня статистичної грамотності суспільства*.

Багатоох науковців цікавили питання проблем, виявлених під час навчання студентів статистиці та аналізу даних. У дослідженні С.Тішковської та Г. Ланкастер [16] узагальнено перелік таких проблем. Серед головних означено такі:

- зосередження уваги на математичних та механічних аспектах знання. Результати не дозволяють студентам застосовувати ці аспекти статистичного знання для вирішення завдань, що зазвичай виникають за конкретним контекстом;
- «математикофобія», «статистична тривога» та відсутність інтересу. Ідеї ймовірності та статистики для студентів дуже важкі для навчання;
- дефіцит у студентів базових статистичних знань;
- курси статистики проводяться без посилання на предметну область;
- відсутність статистичної грамотності та нездатність учнів використовувати статистику у щоденному житті;
- дефіцит інструментів для оцінки статистичного мислення та статистичної грамотності населення в соціальних умовах;
- нестача статистичного персоналу (зокрема, в університетах), нестача статистиків на робочому місці;
- кількість годин на викладання статистики зменшується.

Для подолання цих недоліків та проблем, на основі аналізу робіт в [16] пропонуються такі стратегії:

- 1) Інтегрування статистичного мислення та статистичної грамотності у навчальні програми різних дисциплін.
- 2) Використання ЗМІ та газетних статей для оцінки здатності учнів та студентів до інтерпретаційного статистичного мислення.
- 3) Зміщення фокусу статистики у навчальні програми з математичних розрахунків до завдань практичної природи.
- 4) Розвиток навичок вирішення проблем: студентам пропонуються відкриті проблеми і викладач бере на себе роль «фасилітатора» у процесі навчання.
- 5) Використання реальних життєвих прикладів у проектній роботі.
- 6) Розробка стратегій мотивації студентів.
- 7) Розвиток статистичної грамотності та навичок критичного мислення, використання прикладів неправильних аналізів.
- 8) Зосередження на щоденних аргументах, які використовують статистику як докази.

Що стосується останньої стратегії, то можна запропонувати студентам фрагменти масового он-лайн курсу «Наука повсякденного мислення» з Coursera, український переклад якого розміщено на платформі Prometheus.

Прикладами використання запропонованої стратегії є такі [16]:

- Спільне навчання. Спільна робота в групах з комп'ютерами. Активне навчання та впровадження, заходи, на яких студенти здатні конструювати знання. Кооперативне навчання в малих групах (як один із способів) для вчителів включити активне навчання).
- Студенти займаються збором даних, роздумом про дослідження статистичних понять і розв'язують проблеми самостійно.
- Акцентування уваги на помилкових уявленнях, обговорення та оцінка. Інструкція до практичних занять розроблена так, щоб студенти були заохочені обговорювати свої помилки.
- Введення інтерактивних завдань із зворотним зв'язком.
- Перекладення і подання складних понять у форматі, зрозумілому широкій аудиторії. Проханню студентам пояснити термінологію та інтерпретувати отримані статистичні результати в повсякденних словах.
- Використання технологій та он-лайн ресурсів. Представлення нового матеріалу із застосуванням статистичного програмного забезпечення.
- Використання стимуляційних програм, які дозволяють студентам досліджувати статистичні поняття.

Автори вважають, що вміння інтерпретувати стохастичну інформацію, представлену в суспільстві, можуть бути представлені в такій ієрархії: 1) базове розуміння імовірнісної та статистичної тер-

мінології; 2) розуміння статистичної мови та понять, коли вони вкладаються в контекст більш широкого соціального обговорення; 3) питальне ставлення до суперечливих тверджень, висловлених без належного статистичного обґрунтування. Зауважимо, що тут ми не бачимо акценту на дію, на перетворення споживача на аналітика даних та їх розробника.

Науковці та практики впроваджують нові форми активності студентів, пов'язані з аналізом даних. Серед найбільш цікавих прикладів такі.

Побудова арт-об'єктів, пов'язаних з даними, та побудова історій, основаних на даних. Яскравий приклад такої активності – створення муралу з даними у державному навчальному закладі Бразилії, представлено в [17]. Команда науковців, педагогів, вчителів та учнів школи, на основі опитування студентів та їх демографічних даних розробили концепт муралу для однієї з шкіл району та намалювали його на зовнішній стіні школи з участю батьків, активних громадян, мешканців району. Автори проекту виділили 8 кроків такого процесу: 1) визначення партнерів та теми; 2) спільне визначення цілей проекту; 3) збір даних, пов'язаних з цілями; 4) проведення майстер-класу з сторітелінгу; 5) проведення майстер-класу з дизайну; 6) процес фарбування муралу; 7) публічна презентація проекту; 8) оцінка впливу процесу та результатів проекту.

Спільна участь у зборі даних (Participatory sensing, PS) дає змогу користувачам використовувати мобільні пристрої для збору даних та прагне створити спільноту, яка ділиться даними та аналізує їх, щоб зрозуміти спільні проблеми. Науковці розглядають такий процес як «демократичну версію громадянської науки» [9]. У громадянській науці дані мають тенденцію витікати від великої кількості колекціонерів для невеликої кількості вчених-аналітиків. За спільного зондування потоки даних між усіма учасниками однакові, всіх запрошують та заохочують аналізувати дані. Кожен учасник повинен вжити явних дій, щоб поділитися своїми даними, в іншому випадку його дані залишаються приватними. Які дані можна збирати за допомогою звичайних мобільних пристроїв? Це можуть бути соціальні, екологічні проекти, проекти, пов'язані з урбанізацією, тощо. Так, в одному з досліджень студенти збирали дані щоразу, коли вони щось викидали у сміттєву корзину.

Гра з даними. Нові види даних та нові засоби вимагають переосмислення статистичної грамотності, з акцентом на ідею активної розвідки. Користувачі можуть займатися дослідженням даних завдяки засобам візуалізації [18–21]. Одним з таких засобів є Garminder. В курсі соціальної статистики та демографії в якості заключного заняття ми пропонуємо студентам-соціологам роботу з вільним сервісом Garminder. Сервіс Garminder включає набір інструментів під загальною назвою “Play with data” бульбашкову діаграму, карти, ранжування, тренди, вікові піраміди; всі вони дозволяють отримати динамічну візуалізацію обраного демографічного показника (залежно від дослідницького питання) за країнами та континентами в часі (від 1800 до 2015 р.). Студенти використовували результати цих візуалізацій для порівняння показників різних країн в текстах курсових робіт з соціальної статистики та в презентаціях, представлених на захистах. Метою фундації Garminder є «сприяння збільшенню використання і розуміння статистичних даних та іншої інформації про соціальний, економічний та екологічний розвиток на місцевому, національному та глобальному рівнях» [20].

Урахування педагогіки студентоцентризму та навчання на основі підтримки (будівничі ліси, Scaffolding learning). Підхід, який ставить студента в центр навчання, вимагає, щоб у навчальних модулях були засоби, які дозволять студентам взяти під контроль власне навчання. У курсі кількісних методів для студентів-соціологів Manchester Metropolitan University [22] кожне лекційне заняття починалося з візуалізації всього модуля, висвітлення кожного ключового поняття, яке студенти мають вивчити; що давало дорожню карту модуля, дозволяло студентам бачити напрям руху та зрозуміти картину в цілому.

Студентам також пропонуються так звані розові картки. Ці картки містять перелік завдань, які студенти мають скласти, щоб успішно здати залік або іспит. В ході курсу студенти демонстрували свої уміння викладачеві, і якщо викладач був задоволений виконанням цих завдань, він робив відповідні помітки в картці. Приклад таких завдань для студентів першого року навчання в курсі «Розуміння соціальних досліджень» наводиться нижче [22, с. 119].

- 1) Демонстрування вміння створити папку або файли на пристрої D;
- 2) Тест на типи змінних (виконаний он-лайн);
- 3) Побудова частотних таблиць та діаграм для номінальних та порядкових змінних, а також написання звіту за цими таблицями;
- 4) Побудова таблиць та діаграм для мір центральної тенденції та мінливості для змінних, виміряних метричними шкалами. Написання сумарного звіту за цими таблицями;
- 5) Коректно ідентифікувати 4 незалежні та 1 залежну змінну в наборі даних;
- 6) Якісно сформулювати 4 нульові гіпотези та 4 альтернативні;
- 7) Підготувати літературний огляд, знайти 3 релевантні статті, пов'язані з гіпотезою. Вони мають бути засновані на національних дослідженнях;

- 8) Вміння перекодувати номінальні, ординальні та метричні змінні;
- 9) Забезпечити пояснення 40–50 слів, чому змінні були перекодовані. Воно має включати теоретичний та статистичний аспект.
- 10) Таке саме за пропущеним значенням;
- 11) Побудувати 4 крос-таблиці та стовпчикові діаграми для 4 різних незалежних змінних та однієї залежної;
- 12) Коректно інтерпретувати χ^2 Пірсона та V Крамера в SPSS. Звіт 40 слів;
- 13) Написати 100 слів про різницю між описовою статистикою та статистичним висновком (перевіркою гіпотез);
- 14) Написати 100 слів, чому емпіричні та теоретичні частоти важливі, коли ми обчислюємо χ^2 ;
- 15) Коректно інтерпретувати теоретичні та емпіричні частоти в тесті χ^2 .

Зауважимо, що «будівничими лісами» для такої підтримки навчання студентів можуть виступати рубрикатори, різного роду діаграми (Вена, потокові діаграми та інші), концептуальні або ментальні карти, додаткові ресурси, підказки тощо.

Висновки. Вдосконалення поняття статистичної грамотності та грамотності даних сприяє розвитку громадян, які можуть отримати доступ та проаналізувати дані урядових організацій, критично споживати медіапродукцію, приймати власні рішення, основані на даних, що надає їм потужний голос та орієнтири у демократичному суспільстві.

Сучасні визначення грамотності в галузі даних на відміну від традиційних роблять акцент на введенні даних в дію, наголошують на активній ролі споживача даних, який завдяки новим засобам візуалізації перетворюється на виробника даних.

Великі дані вносять свою корективу у розумінні грамотності даних та включають знання про те, хто, з якою метою та де збирає пасивні дані про громадян; розуміння сучасних алгоритмів обробки великих масивів даних, які використовують пошукові системи, соціальні мережі, розуміння етики даних.

Аналіз наукових джерел показує, що зміст компетентності в галузі даних відрізняється залежно від того, що береться за основу: зосередженість на роботі з науковими даними, акцент на освіті громадян в галузі даних, вимоги роботодавців до працівників, вимоги до освітян, держслужбовців тощо [1–6].

Розвинуті країни, Австралія, Канада, країни Євросоюзу будують рівневу структуру грамотності в галузі даних, які включають базові навички, середні та просунуті. Грамотність студентів-соціологів в галузі роботи з даними має формуватися та розвиватися на основі синтетичного підходу, бо вони є одночасно й громадянами, критичними споживачами медіа, мають вміння професійно працювати з науковими даними та даними досліджень, виготовують власні дані, розуміють особливості роботи з великими даними тощо.

Серед основних бар'єрів в університетських курсах кількісних методів аналізу даних виділяють: фобії або тривожність щодо математики, клопітні знання та інтелектуальний опір. Для подолання цих бар'єрів доцільно переробляти курси із використанням сучасних засобів візуалізації, використанням реальних, нових, сучасних даних, статей ЗМІ, запроваджувати проблемне, колективне, активне навчання, здійснювати підтримку студентів, надаючи одночасно відповідальність за своє навчання. Серед перспективних напрямів нові види активностей в галузі аналізу даних, які включають, зокрема, побудову data муралів та інших проектів, які поєднують мистецтво та аналіз даних, розповіді історій, заснованих на даних (storytelling with data), участь в зондуванні або спільний збір даних учасниками спільноти, який розуміють його як «демократичну версію громадянської науки».

Напрями подальшого дослідження пов'язуємо з розвитком навчально-методичного забезпечення активностей щодо формування грамотності в галузі аналізу даних українських студентів-соціологів в рамках курсів з кількісних методів.

Panchenko L. Data literacy: definitions, approaches, formation directions

The article reveals the issues related to the formation of student's data literacy. Definitions of statistical literacy and their development over time, approaches and ways of literacy formation, as well as the methods of teaching relevant courses are analyzed.

Based on the analysis of the UN experts' definition of data literacy, the content of the European Digital Competence Framework for citizens, the UNESCO Teachers' ICT Competency Standards and the National Statistics Development Program of Ukraine until 2023, it is found that data literacy is considered one of the important 21st century skills. It is shown that the content of competence in the data field differs depending on what is taken as the basis: focus on working with scientific data, emphasis on education of citizens in the field of data, employers' requirements for employees, requirements for teachers, students, analysts, etc. Understanding of adults' data literacy develops

over time. Currently, it is not enough to prepare only critical consumers of statistical information, the emphasis is on an effective approach, the ability to produce data, as well as understand the properties of big data, algorithms for processing and presentation to consumers, ethical implications and data privacy issues.

An analysis of the experience of the developed countries (Australia, Canada, United Kingdom) on approaches to generating statistical literacy indicates the prospect of isolating different consumer segments and developing several levels of statistical literacy, from basic to advanced; society as a whole must be at a basic level and students, thought's leaders and decision makers should be at an advanced level.

New forms of student's activity related to data analysis introduced by academics and practitioners are discussed: building art objects and storytelling based on data; shared data collection by citizens through mobile devices, "play with data" using modern data visualization services. Paths of updating statistical literacy courses for Ukrainian sociology students are outlined, based on a synthetic approach and taking into account the barriers that arise during studying quantitative methods courses.

Key words: data analysis, data literacy, big data, statistical competence, training of sociology students.

Література:

1. Mandinach E.B. Data literacy vs. assessment literacy. URL: <https://www.msdf.org/blog/2013/09/ellen-mandinach-data-literacy-vs-assessment-literacy/>.
2. Ridsdale C. Strategies and Best Practices for Data Literacy Education Knowledge: Synthesis Report. URL: http://www.mikesmit.com/wp-content/papercite-data/pdf/data_literacy.pdf.
3. Teacher Data Literacy: It's About Time. URL: <https://dataqualitycampaign.org/wp-content/uploads/2016/03/DQC-Data-Literacy-Brief.pdf>.
4. The Digital Competence Framework 2.0. URL: <https://ec.europa.eu/jrc/en/digcomp/digital-competence-framework>.
5. ICT competency standards for teachers. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001562/156209E.pdf>.
6. Програма розвитку державної статистики до 2023 року. Постанова КМУ від 27.02 2019 р. №222. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-2019-%D0%BF#n10>.
7. Data Revolution Group. A World That Counts: Mobilizing the Data Revolution for Sustainable Development. New York: United Nations Secretary-General's Independent Expert Advisory Group, 2014. URL: www.undatarevolution.org/wp-content/uploads/2014/11/A-World-That-Counts.pdf
8. Gal I. Adults' statistical literacy: Meanings, components, responsibilities. *International Statistical Review*, 70(1), 2002, 1–25.
9. Gould R. Data literacy is statistical literacy. *Statistics Education Research Journal*, 16(1), 2017, 22–25.
10. D'Ignazio C., Bhargava R. Approaches to Building Big Data Literacy. In *Bloomberg Data for Good Exchange 2015*. New York, NY, USA, 2015.
11. Oceans of Data Institute. Building global interest in data literacy: a dialogue. Waltham, MA: Educational Development Center, 2015. URL: oceansofdata.org/our-work/building-global-interest-data-literacy-dialogue-workshop-report].
12. Krumhansl R. Preparing students for a data-rich world. URL: http://oceansofdata.org/sites/oceansofdata.org/files/EBEC%20Krumhansl%20data%20literacy%20041216_FNL_0.pdf.
13. Tam S-M., N. Cross. Improving statistical literacy. Australian Bureau of Statistics' experiences and strategies". The proceedings of ISI 2009, Durban, South-Africa, 2009.
14. Watson J., Calligham R. Statistical Literacy: From Idiosyncratic to Critical Thinking. *Curricular Development in Statistics Education, Sweden*, 116-137, 2004. URL: https://www.researchgate.net/publication/268374138_Statistical_Literacy_From_Idiosyncratic_to_Critical_Thinking_Abstract.
15. Townsend M. Statistics Canada. Chapter 4. in: J. Sanchez: *Government Statistical Offices and Statistical literacy*, 2008. URL: <http://www.stat.ucla.edu/~jsanchez/books/Mary-Townsend.pdf>.
16. Tishkovskaya S., Lancaster G. Teaching strategies to promote statistical literacy: review and implementation. in C Reading (ed.), *ICOTS 8 proceedings: International Conference on Teaching Statistics 2010 Ljubljana, Slovenia*. International Association for Statistical Education, Auckland, New Zealand, 2010.
17. Bhargava R., Kadouaki R., Bhargava E., Castro G., D'Ignazio C. Data Murals: Using the Arts to Build Data Literacy. *The Journal of Community Informatics*, Vol 12, No 3, 2016: Special Issue on Data Literacy. URL: <http://ci-journal.net/index.php/ciej/article/view/1276>.

18. Finzer, W. Common online data analysis platform (CODAP). Emeryville, CA: Concord Consortium, 2016. URL: concord.org/codap
19. Sutherland S., Ridgway J. Interactive visualizations and statistical literacy. *Statistics Education Research Journal*, 16(1), 2017, 26–30.
20. Панченко Л.Ф. Підготовка майбутніх соціологів до комп'ютерного аналізу демографічних процесів та структур. *Information Technologies and Learning Tools*. Vol. 65 (3), 2018, 166–183.
21. Панченко Л., Хомяк А. Облачные технологии для подготовки будущих социологов к визуализации данных социальной и демографической статистики. *Transactions Georgian Technical University. Automated Control Systems*. Tbilisi, 2 (26), 2018, 153–156.
22. Jones J. S., Goldring J. E. Telling stories, landing planes and getting them moving – A holistic approach to developing students' statistical literacy. *Statistics Education Research Journal*, 16 (1), 2017, 102–119.

ПРИВАТИЗАЦІЯ НАСИЛЬСТВА: ІСТОРИКО-СОЦІАЛЬНА ДИНАМІКА СТАНОВЛЕННЯ

Полтораков О. Ю.,

кандидат політичних наук,

кафедра соціальних структур та соціальних відносин

факультету соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Породжувані геостратегічними чинниками другої половини ХХ ст. тенденції суспільного розвитку, в т. ч. концептуальні засади його осмислення, стали принципово значущими викликами традиційної («модерній») моделі державності, в основі якої лежить легітимна монополія на використання насильства. У плані онтологічному відносно цілісна картина буття людства, що розвивається як об'єкт пізнання, яке домінувало в суспільній і суспільствознавчій думці, поступово руйнується. На зміну класичній західноцентричній парадигмі, що домінувала в суспільствознавстві до тих пір, приходять альтернативні концепції й картини («негрітюд» тощо), в яких принцип домінування держави (уособлюваної «метрополією») як єдиного можливого соціально легітимного суб'єкта не є аксіоматичним. Ситуацію ускладнювала як зміна підходів і стратегій відносно традиційних суб'єктів соціальних і, зокрема, соціально-політичних відносин (держав), так і поява та розвиток відносно нових суб'єктів соціальних і, зокрема, соціально-економічних відносин (транснаціонального капіталу та бізнесу). Відповідно, виникала й актуалізувалася відносно нова науково-теоретична та практично-аналітична проблематика, пов'язана зі складними й неоднозначними соціально-політичними, соціально-економічними та соціально-гуманітарними процесами, артикульованими відповідними теоріями «деколонізації». На ґрунті суспільного явища «деколонізації» дедалі більшу вагу стало викликати явище «приватизації насильства». Останнє багато в чому було похідним від задекларованого на міжнародно-правовому рівні (ООН тощо) «права націй на самовизначення», практично-політична реалізація якого відбувалася на фоні різкого та принципового послаблення державно-політичних і соціально-політичних інституцій у колишніх колоніях. Породжене цими обставинами явище «приватизації насильства» свою загальносвітову цілісність набуло в контексті глобалізації. Утім ця проблематика потребує окремого дослідження.

Ключові слова: приватизація насильства, історія, держава, легітимність, соціологія.

Постановка проблеми. Чинник насильства є наріжним каменем формування, становлення державності як суспільного феномена, а також значущим іманентним елементом формування та розвитку її ключових інститутів, передусім армії та поліції. У парадигмальному контексті суспільного договору (Т. Гобс, Дж. Локк) саме виключно держава володіє монополією на легітимне застосування насильства (М. Вебер), передусім фізичного (Ч. Тіллі) заради виконання своїх суспільно значущих функцій підтримання стабільності й порядку (Д. Норт) тощо. «Принцип порядку реалізує таке своєрідне знаряддя, яким є насильство, – рефлексував знаний соціальний психолог С. Московічі. – /.../ «Будь-яка держава основана на силі», – сказав одного разу Лев Троцький. Це загальна істина, і ніхто її не відкидає» [12, с. 170].

Разом із тим потребує свого наукового обґрунтування та вивчення низка питань соціально-історичної динаміки структурної трансформації інституціоналізованого насильства в сучасних умовах – у період геостратегічної нестабільності державності.

Мета статті – обґрунтувати й вивчити низку питань соціально-історичної динаміки структурної трансформації інституціоналізованого насильства в сучасних умовах – у період геостратегічної нестабільності державності.

Виклад основного матеріалу. Як ключова суспільствознавча проблема актуалізується дослідження «приватизації насильства» [13; 21] як сучасного соціально-історичного явища (тобто такого, що розгортається в часі та просторі), макросоціологічне з'ясування його теперішньої соціальної сутності й видів здійснення в сьгоднішніх соціокультурних реаліях.

У контексті загального історичного розвитку феномена сучасної державності насильство в сучасному світі здійснюється на макрорівні передусім організованим чином, маючи всі риси інсти-

туціоналізованого (Р. Даль, М. Фуко, Д. Норт) політико-соціального процесу, в національних і міжнародних масштабах та у своїх відносно нових – структурних (Н. Смелзер, Дж. Галтунг), культурних (А. Грамші) тощо (Х. Арендт) – формах і вимірах.

К. Маркс афористично визначав називав насильство як «повитуху всякого старого суспільства, коли воно вагітне новим» [7, с. 189], прив'язуючи його передусім до революційних змін суспільно-політичних систем.

У рамках такої класичної суспільствознавчої традиції сучасний міжнародник Б. Клейн (Bradley Klein), аналізуючи генеалогію держави, вказує на насильство як на чинник, «що робить і переробляє сучасний світ» [25, р. 139], причому стратегічне насильство, на його думку, є «державоутворювальним, воно не тільки охороняє кордони держав, а й здійснює саму державу» [25, р. 3].

Ключовими особливостями ХХ століття вбачаються, з одного боку, якнаймасштабніші світові війни (Перша, Друга й з певною долею умовності т. зв. «Холодна»), а з іншого – майже безпрецедентний розквіт і неоднозначний поступовий занепад авторитарних і тоталітарних режимів як «правого» (гітлерівська Німеччина, франкістська Іспанія, салазарівська Португалія тощо), так і «лівого» (від СРСР чи кастровської Куби до КНР чи КНДР) ґатунків.

По суті, «двоєдине» явище Першої та Другої світових воєн, що поступово, але неухильно трансформувалося в «Холодну війну», спричинило безпрецедентний техніко-технологічний процес і стало деструктивним піком індустріальної цивілізації. Поява ракетно-ядерної зброї та наближення до критичного порогу її масштабного застосування під час Карибської кризи (жовтень 1962 р.) суттєво вплинули як на самі геостратегії ключових міжнародних гравців (передусім СРСР і США), так і на відповідні політичні, економічні й соціальні контексти їх реалізації.

Згідно з історико-демографічними розрахунками [1, с. 5; 9, с. 125], якщо на середину ХVIII ст. чисельність жителів колоній становила менше ніж 1/5 населення всієї Європи (окрім Росії), то 1913 р. чисельність населення колоній сягала 160–165% чисельності всього населення метрополій.

Друга світова війна спричинила принципову реструктуризацію світового простору й тим самим завдала нищівного удару по колоніальній системі (тон, у якій завдавали Великобританія та Франція, які поступово втрачали статус «великих держав» на користь США та СРСР), яка до тих пір домінувала на периферії світової системи. Геостратегічним її наслідком стали відносно стрімкі й безпрецедентно масштабні процеси деколонізації, які були лейтмотивом політико-соціальних трансформацій періоду кінця 1950-х – початку 1970-х рр. В основі цих процесів була відмова метрополій від силового утримання колоній і залежних країн, відповідно, слабкість місцевих урядів та адміністрацій, які позбулися своєї основної опори.

Відповідно до французького історика М. Ребер'ю [14], термін «колоніалізм» уведено 1905 р. французьким журналістом-соціалістом П. Луї для визначення ідеологічних доктрин, які виправдовують колонізацію. Похідний термін «деколонізація» вперше застосував німецький учений Дж.М. Бонн ще в 1932 р., використавши в розділі «Імперіалізм» в Енциклопедії соціальних наук. Після Другої світової війни цей термін став активніше використовуватися для опису й осмислення «процесу відвоювання народами Третього світу незалежності в колоніальних влад у 1950–1960-і рр.».

У роботі А.П. Торнтон «Імперська ідея та її вороги» (1959 р.) особливо відзначено роль різних версій націоналістичної ідеології, які бурхливо зростали й активно поширювалися в той період. Невдовзі саме вони стали тим соціально-ідеологічним інструментом, який став одним із ключових чинників успіху процесів деколонізації.

Соціально-політичним контекстом деколонізації стала передусім обставина поступової делегітимізації «жорсткої» колоніальної влади як у суспільній думці населення колонії, так і, принаймні опосередковано, в суспільних настроях населення метрополій.

Так, ще 1931 р. журнал *Time* визначив «Махатму» М.К. Ганді «Людиною року», критично оцінюючи й засуджуючи в редакційній статті насильницьку політику британської влади: «Холодні англійські мізки винайшли систему, за якої банди місцевої поліції, особливо в сільських районах, нападають на окремих індійських чоловіків і жінок і б'ють їх ... індивідуальні побиття застосовуються в основному для вимагання в жертви його земельного податку».

Для порівняння, Л. Маркард, знаний південноафриканський ліберал і президент ради Південноафриканської інституту расових відносин, у книзі «Тягар чорного людини» [23], яка видана ще 1943 р. та викликала неабиякий резонанс, представив «білу» Південну Африку колоніальною державою, а африканські резервації – території ПАР, «зарезервовані» за африканським населенням, – колоніями.

Складні перипетії Другої світової війни – окупація Німеччиною Франції (1940 р.), «битва за Британію» (1940 р.), вторгнення Японії у французький Індокитай (1940 р.) тощо – спричинили те, чого колоніальні держави завжди принципово прагнули не допустити: суттєво похитнувся престиж їхньої влади в очах населення залежних територій.

Так, наприклад, під час Малайської операції Японії (1941 р.) султан держави Перак, яка входила тоді в протекторовану Великобританією Малайську федерацію (1896 р.), заявив, що Перак відтепер не визнає британського протекторату, тому що британці порушили один із основних пунктів Пангкорського договору (1874 р.) між султанатом та імперією – обов'язок захищати Перак від ворогів.

Для Франції переламним моментом стала Бразавільська конференція (січень-лютий 1944 р.) за участі губернаторів французьких колоній в Африці, на якій було поставлено питання про «перетворення імперії на Французький союз». Доволі показовим і символічним її результатом стала скасування фізичних покарань для тубільців.

Визвольна боротьба в підконтрольному Франції Алжирі, що розпочалася наприкінці 1954 р., переросла в кровопролитну громадянську війну і тривала майже десятиліття (лише 1962 р. Париж погодився на припинення вогню й надання незалежності Алжиру), травмувала (в термінах П. Штомпки) як французьке, так і алжирське суспільство. При цьому для таких «володарів думок» французького суспільства, як соціальний філософ Ж.-П. Сартр, деколонізація була одним із аспектів загального визвольного руху ХХ ст., адже боротися разом із алжирським народом означало «боротися водночас за визволення алжирців і французів від колоніальної тиранії».

Як критично рефлексує сучасний французький гуманітарій П. Брюкнер, у боротьбі за незалежність колонізовані «лише обернули проти своїх господарів правила, яких ті навчили їх, мимоволі давши їм зброю, аби вигнати тих, хто її дав» [2, с. 31]. Відповідно, досягнення ціннісного компромісу та базованого на ньому соціального консенсусу було стратегічно неможливим у принципі. Якщо він у низці випадків тактично досягався на практиці, то не через те, що в основу було покладено соціально-правовий підхід, а в силу того, що склався певний баланс сил, передусім воєнно-економічних та етнополітичних, який визначав матрицю похідних політико-правових сценаріїв.

Під тиском подібних обставин від початку 1960-х рр. деколонізація набула невідворотного характеру. 14 грудня 1960 р. на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН за ініціативи СРСР прийнята Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам [27]. У наступному 1961 р. – т. зв. «рік Африки» – 17 колишніх колоній європейських держав в Африці отримали незалежність. Але в них склалася складна та сповнена внутрішніх протиріч ситуація, в рамках якої, «крім сучасної надбудови – сучасної держави і права, партій і політичних союзів, ідеології, існує традиційна надбудова у вигляді інституту вождів і старійшин, традиційного права й ідей, законів традиційного шлюбу та норм традиційної моралі, міфологічних уявлень і вірувань» [11, с. 10].

Через це становлення державності в такому периферійному регіоні (в термінах Е. Валерстайна) світу, як Африка, вкрай ускладнювалося такими принциповими чинниками, як абсолютна штучність державних кордонів, слабкість державного апарату, відсутність демократичних традицій тощо. Так, у мемуарах Г. Макміллана наводиться дуже характерна й показова позиція одного з губернаторів африканських колоній, що, хоча його африканські міністри не будуть готові до управління країною ще приблизно дюжину років, відмова в наданні колоніям незалежності викличе необхідність придушувати політичні заворушення й саджати місцевих лідерів за ґрати.

Ідеологією антиколоніалізму скористалися передусім соціально-політичні верхівки колоніальних спільнот, що претендували на належність до «інтелектуальних еліт» [5] та, артикуючи самобутність менталітету жителів колоній, закликали «маси до більшої самовіддачі та мобілізації в боротьбі за незалежність» [16, с. 311]. Зокрема, у програмному документі Південно-Африканської комуністичної партії (далі – ПАКП) «Шлях до свободи Південної Африки» (1962 р.) [28] заявлялося, що вона «вважає гасло «ненасильства» шкідливим для справи демократичної національної революції на новій стадії боротьби», і критикувався підхід, за яким «ненасильницькі методи боротьби не приносять користі або є неможливими». Відповідно, згідно з баченням ПАКП, «патріоти та демократи візьмуться за зброю», створять «партизанські армії» й будуть здійснювати «різні акти збройного опору, які завершаться масовим повстанням проти білого панування».

Крім того, природні багатства, передусім поклади корисних копалин (наприклад, на території Гвінейської Республіки знаходиться третина всього світового ресурсу алюмінієвої сировини), стали т. зв. «ресурсним прокляттям» для таких субрегіонів, як т. зв. «Чорна Африка». Через це новостворені постколоніальні країни стали ключовими об'єктами гео економічної експансії як державних (політико-економічних), так і недержавних (економіко-фінансових) акторів.

У результаті в більшості новостворених суверенних держав виникла своєрідна «криза легітимності» [10], що мала одним зі своїх принципових наслідків «приватизацію насильства», посилювану й ускладнювану зовнішніми чинниками – від перманентних громадянських війн та етнічних протистоянь до збройних протистоянь підрозділів найманців, які діяли в інтересах міжнародних корпорацій.

Зокрема, президент Зімбабве Р. Мугабе, коли на початку 2000-х рр. країна остаточно скотилася в глибоку системну економічну кризу (з 1991 р. по 2001 р. її ВВП впав на 11,5%), став захочувати

«стихийні» насильницькі захоплення ферм, які належать білим (т. зв. «чорний переділ»)» [22], що стимулювало зростання масштабів соціально-кримінального насильства.

Додатковим ускладнювальним чинником була та обставина, що режим Р. Мугамбе перебував під сильним тиском ветеранів війни, які не змогли повноцінно реінтегруватися в суспільство [26]. Влада Мугамбе не тільки витратила великі кошти (близько 4 млрд. дол. США) на колишніх партизанів, а й утягнувся в міжнародну військову авантюру проти сусідньої ДРК (колишнього Заїру) – т. зв. Другу конголезьку війну (1998–2002). Відповідно, ключовою рушійною силою «земельної реформи» режиму Р. Мугамбе стала саме Зімбабвійська асоціація ветеранів боротьби за незалежність (далі – ZNLWVA) – військово-політична організація, яка отримала від президента особливі привілеї. Саме ZNLWVA на початку 2000 р. звернулася до королеви Єлизавети II – як голови Британської співдружності – з попередженням про «криваву бійню», якщо майнові претензії членів Асоціації до білих фермерів не будуть задоволені.

Соціально-економічним результатом став остаточний занепад сільського господарства, а з ним й усєї економіки країни (гіперінфляція тощо). Але такими кроками владі Мугамбе вдалося, стимулюючи «солдат напружено трудитися», відвести від себе насильницький вектор соціального напруження, спрямувавши його на одіозних «білих», репрезентованих як «окупанти», «загарбники» тощо.

На фоні помітного скорочення після Другої світової війни військових витрат у Європі спостерігалось їх зростання в Африці та Азії. Розквіту «приватизації насильства» в той період додатково сприяло те, що серед найманців, які прибували в Африку в 1950–1970-ті рр., було багато ветеранів Другої світової війни й різних колоніальних конфліктів.

1961 р. в Конго, яке тільки-но проголосило незалежність від Бельгії, спалахнула громадянська війна. Причиною стало оголошення про відділення провінцій Катанга й Касаї, в яких були зосереджені найвідоміші алмазні копальні та мідні рудники. Самопроголошений міністр М. Чомбе став набирати армію, основною ударною силою якої стали найманці з Британії та Франції.

Чимало африканських диктаторів воліли комплектувати особисту охорону й інші елітні військові підрозділи саме з іноземних найманців, яким довіряли куди більше, ніж одноплемінникам, передусім через більший рівень дисциплінованості та незаангажованості, відсутність етнокланових, патерналістських тощо зв'язків та інтересів. Так, наприклад, т. зв. «король найманців» Б. Денар (колишній французький військовий моряк і поліцейський у Французькому Марокко) з 1968 по 1978 рр. прослужив військовим радником президента Габону О. Бонго.

Наприкінці 1980-х рр., коли Холодна війна перейшла в стадію «розрядки», а в Африці йшло формування відносно повноцінних національно-державних армій, дещо змінилось явище найманства. Відтоді перевага надавалася не стільки нелегальним контрактам із багатими диктаторами, скільки легальним (принаймні умовно) контактам із державними органами, міжнародними організаціями (в т. ч. недержавними/неурядовими) і транснаціональним бізнесом.

Так, нині Міжнародна організація Червоний Хрест (МОЧХ) наймає співробітників приватних кампаній для захисту своїх співробітників у «гарячих точках».

У свою чергу, екологічно спрямована World Wildlife Fund (WWF), заснований 1961 р. в Цюріху, свого часу укладала контакти з «рейнджерами» на захист носорогів від браконьєрів у Камеруні, Конго, ПАР, Індії та інших країнах. Про масштаби явища свідчить, зокрема, та обставина, що тільки 2018 р. браконьєри вбили 50 рейнджерів, які працювали на Фонд.

«... національну монополію на легітимно організоване насильство «зверху» роз'їдає транснаціоналізація збройних сил, – фіксувала цю тенденцію М. Калдор у книзі «Нові та старі війни». – «Знизу» ж її роз'їдає приватизація організованого насильства, характерна для нових війн» [4, с. 354].

Розмірковуючи над проблематикою трансформації феномена влади в цих умовах, знаний американський футуролог Е. Тофлер небезпідставно припускав, що якщо «силові» структури національної держави не зможуть забезпечити порядок і добробут свого народу, то «може настати день, коли цілком звичайні транснаціональні корпорації вирішать, що пора пускати у справу власні батальйони» [18, с. 561].

Висновки. Породжувані геостратегічними чинниками другої половини ХХ ст. тенденції суспільного розвитку, в т. ч. концептуальні засади його осмислення, стали принципово значущими викликами традиційній («модерній») моделі державності, в основі якої лежить легітимна монополія на використання насильства.

У плані онтологічному відносно цілісна картина буття людства, що розвивається як об'єкт пізнання, яке домінувало в суспільній і суспільствознавчій думці, поступово руйнується. На зміну класичній західноцентричній парадигмі, що домінувала в суспільствознавстві до тих пір, приходять альтернативні концепції й картини («негритюд» тощо), в яких принцип домінування держави (уособлюваної «метрополією») як єдиного можливого соціально легітимного суб'єкта не є аксіоматичним. Ситуацію ускладнювала як зміна підходів і стратегій відносно традиційних суб'єктів соціальних і,

зокрема, соціально-політичних відносин (держав), так і поява та розвиток відносно нових суб'єктів соціальних і, зокрема, соціально-економічних відносин (транснаціонального капіталу й бізнесу).

Відповідно, виникла й актуалізувалася відносно нова науково-теоретична та практично-аналітична проблематика, пов'язана із складними й неоднозначними соціально-політичними, соціально-економічними та соціально-гуманітарними процесами, артикульованими відповідними теоріями «деколонізації».

На ґрунті суспільного явища «деколонізації» дедалі більшу вагу стало викликати явище «приватизації насильства». Останнє багато в чому було похідним від задекларованого на міжнародно-правовому рівні (ООН тощо) «права націй на самовизначення», практично-політична реалізація якого відбувалася на фоні різкого та принципового послаблення державно-політичних і соціально-політичних інституцій у колишніх колоніях.

Породжене цими обставинами явище «приватизації насильства» свою загальносвітову цілісність набуло в контексті глобалізації. Утім ця проблематика потребує окремого дослідження.

Poltorakov O. Privatization of violence: historical-social dynamics of formation

Generated by geostrategic factors of the second half of the XXth century, tendencies of social development to include conceptual foundations of its comprehension. The ones have become fundamentally significant challenges to the traditional (“modern”) model of statehood, which is based on legitimate monopoly of violence usage. Ontologically, social picture, quite holistic, develops as cognition object, which dominated in social and social thought, is being destroyed significantly. Instead of the classical Western-centric paradigm, the one dominated in social sciences so far, alternative concepts and paradigms (“negritude” etc) upraise, in whose principles of state domination (embodied by “metropolis”) as the only possible socially legitimate subject to be axiomatic. The situation was complicated by the change in approaches and strategies regarding traditional actors of social and, in particular, socio-political, relations (states), as well as the emergence and development of relatively new subjects of social and, in particular, socio-economic relations (transnational capital and business). Accordingly, a relatively new scientific-theoretical and practical-analytical problem to arose and be actualized, related to complex and ambiguous socio-political, socio-economic and socio-humanitarian processes articulated by the relevant theories of “decolonization”. On the basis of the social phenomenon of “decolonization”, the phenomenon of “privatization of violence” has become increasingly important. The latter was largely a derivation of the “right of nations to self-determination” declared at the international law level (UN, etc.), whose practical and political realization was against the backdrop of a sharp and fundamental weakening of the state-political and socio-political institutions in the former colonies. Under those circumstances, the phenomenon of “privatization of violence” has gained its global integrity in the context of globalization; however, these issues need further studies.

Key words: privatization of violence, history, state, legitimization, sociology.

Література:

1. Абаков Р. Колонизация и деколонизация: эволюция развивающегося мира. *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 9.
2. Брюкнер П. Тиранія каяття. Есе про західний мазохізм. Київ : Темпора, 2013.
3. Бурдьє Го Дж. Алжир и постколониальная социология. *Социологические исследования*. 2019. № 4.
4. Калдор М. Новые и старые войны. Организованное насилие в глобальную эпоху. Москва : Институт Гайдара, 2015.
5. Катагощина И.Т. Интеллектуальная элита в странах Тропической Африки. Москва : Наука, 1991.
6. Кравченко В.Ю. Особливості приватизації політичного насилля в контексті трансформації легітимності державних інститутів. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія, соціологія, політологія»*. 2014. Т. 22. Вип. 24.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва : Издательство политической литературы, 1961. Т. 20.
8. Мельников М.В. Приватизация государства: понятие и феномен. *Теория и практика общественного развития*. 2015. № 14.
9. Мельянцев В.А. Восток и Запад во втором тысячелетии: экономика, история и современность. Москва : МГУ, 1996.

10. Мирзеханов В.С. Одиссея власти в Африке: власть против «разумного правления». *Общественная мысль в независимой Африке*. Москва : Ин-т Африки РАН, 2000.
11. Мосейко А.Н. Идеология в странах Тропической Африки. Москва : Наука, 1985.
12. Московичи С. Власть – неизбежный источник отношений между людьми. *Психология и психоанализ власти* : хрестоматия. Самара : ИД «БАХРАХ», 1999. Т. 1.
13. Полтораков А.Ю. Приватизация насилия: социополитический контекст. *Политика и общество*. 2009. № 10.
14. Реберью М. Колониализм, неоколониализм. *50/50: опыт словаря нового мышления*. Москва : Прогресс, 1989.
15. Савченко И.А., Устинкин С.В., Агеева Н.А. Экспансия капитализма и культурное насилие в веберовских интерпретациях. *Власть*. 2016. Т. 24. № 11.
16. Саїд Е. Культура й імперіалізм. Київ : Критика, 2007.
17. Сидорова Г.М. Армия и общество в Африке: история и современность. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2017. Т. 10. № 3.
18. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Москва : АСТ, 2004.
19. Фитуни Л.Л., Абрамова И.О. Агрессивные негосударственные участники геостратегического соперничества в «Исламской Африке». *Азия и Африка сегодня*. 2014. № 12.
20. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва : Ad marginem, 1999.
21. Шульц О.С. «Приватизация» насилия и информационная война в XXI веке. *Московский журнал международного права*. 2003. № 4 (52).
22. Alao A. Mugabe and the Politics of Security in Zimbabwe. McGill-Queen's University Press, 2012
23. Burger J. The Black Man's Burden. Victor Gollancz Ltd, 1943.
24. Galtung J. Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*. 1969. Vol. 6. № 3.
25. Klein B.S. Strategic Studies and World Order. The Global Politics of Deterrence. Cambridge University Press, 1994.
26. Kriger N. Guerrilla Veterans in Post-War Zimbabwe: Symbolic and Violent Politics, 1980–1987. Cambridge : Cambridge University Press, 2003.
27. Starushenko G. The principle of national self-determination, in Soviet foreign policy. M. : Foreign Languages Publishing House, 1963.
28. The Road to South African Freedom. Programme of the South African Communist Party. *The African Communist*. 1963. Vol. 2. № 2.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ОСВІТУ

Сікорська І. М.,

доцент кафедри соціології управління

Донецького державного університету управління

У статті розглянуто проблеми мультикультуралізму, що пов'язані, перш за все, із соціально-економічною та політичною нерівністю та непорозумінням між людьми різного культурного походження та етнічної приналежності. Культурне розмаїття сучасного суспільства дає підґрунтя для підвищеного імперативу щодо розвитку мультикультурної освіти як освіти, яка має допомогти жити разом у мультикультурних суспільствах. Мультикультурна освіта, почавши свій розвиток понад півстоліття тому у США, Канаді, Австралії, динамічно розвивається нині в багатьох західноєвропейських країнах. На теренах Європейського освітнього простору мультикультурний вимір вищої освіти набув особливого значення протягом останнього десятиліття з причин культурного розмаїття європейських країн завдяки відкритості кордонів та критичному збільшенню іммігрантів, на що відреагували національні органи влади європейських країн новими освітніми законами та відповідними правовими актами. Запропонована тема цього дослідження має на меті зосередити увагу на мультикультурних вимірах освіти як однієї із ключових культурно-гуманітарних стратегій розвитку освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій та глобалізаційних процесів. Автор статті підкреслює, що освітня політика багатьох країн світу приділяє багато уваги мультикультурній освіті з метою покращення соціальної єдності та зменшенню соціального виключення, нерівності, розвитку людського капіталу, а також зазначає перспективи розвитку мультикультурної освіти в Україні.

Ключові слова: культурне розмаїття, мультикультуралізм, мультикультурна освіта, освітня політика.

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси сьогодення виявляють ознаки мультикультуралізму майже в усіх країнах світу. З кінця ХХ ст. по теперішній час сильним поштовхом щодо вивчення мультикультуралізму виявились кілька обставин: міграційні потоки з країн третього світу до США та Західної Європи та їхній вплив на створення та функціонування світового ринку. Мультикультуралізм визнає культурне розмаїття в рамках однієї держави, пропагує політику прийняття мігрантів та міноритарних груп та забезпечує їм соціальну рівність. Водночас багатозначність дефініцій мультикультуралізму стала джерелом протиріч щодо обґрунтування цього феномена на теоретичному рівні. З точки зору багатьох дослідників, мультикультуралізм – це політика, яка пропагує та культивує культурне різноманіття, сприяє його розвитку. Мультикультуралізм зумовлює, що всі громадяни мають рівні права незалежно від їхніх етнічних, расових та релігійних відмінностей.

Мета статті – показати, що освіта як дзеркало соціальних явищ створює релевантну мультикультурну педагогіку, а також проаналізувати, як в освітньому контексті реалізується мультикультурна педагогіка – як ідеологічна течія в освіті і як освітня стратегія.

Виклад основного матеріалу. Мультикультуралізм є політикою, яка сприяє взаємному збагаченню культур і пов'язана із процесом порозуміння та об'єднання людей мультикультурного суспільства. Всесвітньо відомі теоретики мультикультуралізму Ч. Тейлор, У. Кімліка, Ч. Кукатас, К. Апіа, Х. Бхабха, Б. Парех активно почали досліджувати мультикультуралізм у 1970–1990-х рр., посиляючись на соціокультурний контекст як основоположний фактор появи та еволюції мультикультуралізму. Теоретичною базою мультикультуралізму став лібералізм, який ґрунтується на цінностях свободи, рівності та братерства, а також на класично ліберальній візії щодо прав людини, що спирається на концепцію природного права Локка та частково на погляди Канта. Однак, на відміну від лібералізму, мультикультуралізм займається правами етнічних та культурних груп, а не окремих індивідуумів [1, с. 132].

Сам термін «мультикультуралізм» виник у Канаді в 1960-ті рр. у процесі пошуків шляхів вирішення ситуації з управління бікультурною на той час (англо-французькою) країною. Офіційне політичне визнання мультикультуралізм отримав у 1971 р. [2]. З точки зору філософії передумовою для вивчення мультикультуралізму стала дискусія між прихильниками ліберальної та комунітаристської теорій, а також бум постмодерністської філософії, яка оголосила торжество плюралізму. У той час

на політичній арені ліберальний період правління демократичної партії заклав основу формування мультикультурної парадигми етно-соціального розвитку суспільства та освітньої системи [3]. У дослідженнях багатьох авторів неодноразово було зазначено, що сам факт появи та еволюції мультикультуралізму було визначено особливостями історичного розвитку та соціальними факторами. Треба зауважити, що демократія відіграє ключову роль у процесі формування та розвитку мультикультуралізму. Про це свідчить той факт, що він з'явився в розвинутих країнах, де високий рівень толерантності, моралі та демократії, що сприяли появі мультикультуралізму. Об'єктивно культурне розмаїття спостерігається у країнах із високим рівнем імміграції, таких як Канада, США, Австралія, Велика Британія. Нині багато країн є культурно різноманітними, включаючи майже всі європейські країни, тому феномен мультикультуралізму залишається одним із гострих соціальних викликів сьогодення.

Більшість дослідників вважають, що концепція мультикультуралізму є суттєвим фактором, який простежується крізь соціальні та антропологічні дослідження, а також як суспільне та політичне явище. За великим рахунком, мультикультуралізм досліджується з позицій лібералізму в тому чи іншому аспекті. У Кімліка наполягає, що ключова цінність лібералізму – це автономія, і справедливим є те, щоб кожен мав право вибору, таким чином ставши автономним. Оскільки культури плачуть за автономію вибору, ліберальна держава має забезпечувати підтримку культурам, тобто, на відміну від традиційної ліберальної ідеології, він робить основний акцент на захисті не індивідуальних прав громадян, а прав колективних етнічних і конфесійних громад [4]. У цих умовах саме мультикультуралізм став розглядатися політиками як інструмент, що сприяє взаємозбагаченню культур і побудові гармонійного суспільства. Водночас канадський філософ та політолог Ч. Тейлор вважає, що немає причини вважати, що лібералізм сприяє мультикультуралізму. Замість цього в інтересах захисту індивідуальних свобод необхідно, щоб права спільноти були також захищені. За оцінкою Тейлора, неліберально вимагати, щоб певні культури вижили, вимагаючи визнання та поваги до цих культур, але однаковою мірою неліберально виключати можливість групових прав [2].

Методологія дослідження мультикультуралізму тісно пов'язана із його масштабністю в житті багатьох сучасних суспільств, суттєвою трансформацією понятійного апарату феномена «мультикультуралізм» в сучасних дослідженнях, суперечливою оцінкою та тлумаченням мультикультуралізму, оголошенням про його крах із вуст впливових політиків. Але як слушно зауважила Абсаямова, для мультикультуралізму «недостатньо політичного та економічного підйому, потрібно моральне та духовне піднесення людини у суспільстві» [5]. Як соціально-політичний ідеал мультикультуралізм, як визначено Європейською Комісією у 2003 р., означає «рівні можливості, що супроводжуються культурним розмаїттям в атмосфері взаємної толерантності» [6].

За останні роки чимало критики було висловлено на адресу мультикультуралізму як доктрини, яка пропагує сепаратизм, етноцентризм та детермінізм, а також загрожує персональній автономії та рефлексивному мисленню. Водночас аргументи на підтримку мультикультуралізму, навіть визнаючи його критику, акцентують, що мультикультуралізм треба розглядати тільки в соціоісторичному моменті. Цей виклик вимагає пошуку адекватної відповіді, в тому числі і в освіті. Вирішальна роль у формуванні такої освітньої політики, безумовно, належить гуманітарним наукам, де людина у розмаїтті своїх фундаментальних цінностей, всіх сфер своєї життєдіяльності стоїть у центрі уваги. Зокрема, гуманітарні науки покликані дати відповіді на актуальні питання особистості та національної ідентичності, мультикультуралізму, політичної коректності та допустимих меж толерантності [7, с. 176]. У цьому контексті актуалізується питання про створення такого світового освітнього простору, в якому найбільш ефективно могли б реалізуватися інтереси окремої особистості, національні потреби країн, а також здійснюватися спільні пошуки транснаціонального вирішення проблем, що мають життєво важливе значення для людської цивілізації загалом [8].

Концепції мультикультурної освіти зародилися в руслі філософської, психологічної, педагогічної, антропологічної думки, де провідними були ідеї рівності, демократизації суспільства та освіти. У психологічних і педагогічних течіях, які перетинаються з ідеями мультикультуралізму, простежуються ідеї прийняття і розуміння інших культур. Теза, що освіта має формувати здатність до співпраці людей різних культур, є основоположною в усіх варіантах концепції мультикультурної освіти. Ідеологи мультикультурної освіти істотно спираються на принципи культурного релятивізму, філософію постмодернізму, що означає визнання необхідності поновлення загальнонаціональних цінностей за допомогою діалогу культур, шляхом демократичної культурної політики та обліку соціокультурних, політичних змін. Етнічні аспекти освіти належать до числа проблем, які зачіпають основу процесу трансляції культури від покоління до покоління і пов'язують різні області гуманітарного знання. Останнім часом у багатьох країнах світу велика увага приділяється модернізації системи освіти шляхом привнесення до неї полікультурного компонента [9, с. 166].

До робіт видатних дослідників мультикультурної освіти, належать, насамперед, роботи Дж. Бенкса, К. Гранта, Д. Голніка, Ф. Чінна, С. Н'ето, К. Слітера, і Дж. Гейя. Значний внесок у галузь

дослідження історії мультикультурної освіти зробили Ю. Рені, М. Хепберн, А. Біерлейн, М. Кірт, П. Горскі, Г. Орфілд і Дж. Спрінг. Мультикультурна освіта розглядається і як ідеологічна течія в освіті, і як освітня стратегія, яка представляє послідовні освітні процеси [10]. Особлива увага у процесі здійснення мультикультурної освіти приділяється необхідності відповідного морального і громадянського виховання, навчання до прийняття певних моральних рішень і дій. На реалізацію таких завдань спрямована система вправ із вироблення в учнів стабільних і чітких моральних і громадянських цінностей [11]. Говорячи про мультикультурну освіту, особливо важливо розуміти та опанувати теорії мультикультуралізму та його вплив на освіту та педагогіку загалом. Неодноразово підкреслювалось, що мультикультурність – це не нова риса суспільства, якщо простежити розвиток людства, то мультикультурне різноманіття існувало із давніх часів, але саме нині є проблемою, пов'язаною із цим явищем. Особливо в європейських країнах, де було оголошено про крах мультикультурної політики і звучать популістські заклики повернутись до асиміляції, тобто до ідеї плавильного котла. З приводу цього виникають конфлікти соціального та політичного характеру, тому що виникає протистояння між інтересами суспільства та інтересами індивіда, спостерігається зростання релігійної та етнічної нетерпимості. Напруга в суспільстві і звинувачення мігрантів у всіх соціальних негараздах вказує на духовну, моральну кризу суспільства, і саме тут вбачається задача освітян та вчених повернути суспільство до глибоких загальнолюдських цінностей та вічних ідей милосердя та справедливості, поваги до «іншого». Як свідчить історичний досвід, увесь світовий соціокультурний простір модерну детермінується впливом європейських образів та реалій індивідуального і колективного самовизначення, заострення суспільних протиріч та пошуком соціальних компромісів, які під впливом історичних реалій дедалі більше набували характер суспільного діалогу різних соціальних груп щодо виходу з кризи та пошуку світоглядного та етичного фундаменту для спільного європейського поступу. Мультикультурна освіта, почавши свій розвиток більш ніж півстоліття тому у США, Канаді, Австралії, динамічно розвивається нині в багатьох західноєвропейських країнах. У країнах Центральної та Східної Європи мультикультурна освіта також цікавить дослідників.

На теренах Європейського освітнього простору мультикультурний вимір вищої освіти набув особливого значення протягом останнього десятиліття з причин культурного розмаїття європейських країн завдяки відкритості кордонів та критичному збільшенню іммігрантів, на що відреагували національні органи влади європейських країн новими освітніми законами та відповідними правовими актами. З початку XXI ст. мультикультурна освіта в рамках контексту освітньої політики в Європі зазнала відродження як теоретичний дискурс, що підтверджує низка документів Європейської Комісії, Ради Європи та інших впливових інституцій для посилення розвитку політики мультикультурної освіти та освітньої практики.

З точки зору освітян критичним пунктом у мультикультурній освіті є проблема навчання студентів із груп меншин. Їхній аргумент є таким, що мультикультурна освіта не вирішує проблеми учнів із меншин та не може сприяти розвитку індивідуального критичного та незалежного мислення, що, на їхню думку, є ключовими цілями освіти. Водночас у роботах цих фахівців критикується не ідея мультикультурної освіти, а її методи, підходи та практики. В цьому контексті справедливо буде стверджувати, що феномен мультикультурної педагогіки та мультикультурної освіти є теж суперечливим феноменом, особливо протягом останніх десятиліть.

Як було зазначено на одній із сесій ЮНЕСКО у 2008 р., мультикультурна освіта охоплює цілий спектр аспектів – мультикультурні виміри у навчальних планах, мови, соціальну інтеграцію, суспільні відносини, гармонії, культурна усвідомленість [12]. Однак багато цих аспектів, як і поняття мультикультуралізму, в більш загальному плані мають бути переосмислені, якщо вони співвідносяться до складного в культурному сенсі світу у XXI ст. Перехід суспільства до мультикультурного стану зумовлений загальними тенденціями сучасного глобального розвитку: зростанням економічного взаємозв'язку держав, зростанням потоку трудової міграції, негативними демографічними процесами в розвинутих західних країнах, формуванням єдиного інформаційного простору, інтенсифікацією міжкультурних контактів, іманентними причинами соціокультурного генезису сучасного суспільства, його духовною кризою.

Мультикультуралізм передбачає мирне співіснування різних культур в одній країні, і представники цих культур рівні і мають однакові права на існування. Мультикультуралізм зумовлює інтеграцію культур без асиміляції, стратегії, яка себе не виправдала. Але тут, скоріше, йдеться, як зазначив Ю. Габермас, про негативний вплив «системи», яка постійно втручається у життєвий світ індивідуумів: чоловіків і жінок, представників різних спільнот, груп та етносів, руйнує відносини солідарності, довіри та визнання, ставлячи під загрозу демократичний соціальний порядок [13].

Мультикультуралізм породжує цілу низку проблем сумісного співіснування членів суспільства, які підтримують різні культурні нормативно-ціннісні системи, мають різні культурні установки.

І в цьому сенсі саме освіта має підготувати громадян для подібного співіснування. Роль мультикультурної освіти вбачається в пошуку реальних шляхів вирішення соціально-економічних проблем іммігрантів та меншин та території однієї держави, без негативної презентації іммігрантів тільки як менш кваліфікованою робочою силою, без демонізації інших релігій, зокрема ісламу, без намірів фальсифікації їхньої культури. Роль мультикультурної освіти, навпаки, в об'єктивних наукових дослідженнях компаративістського плану щодо історії культур меншин, акцентуванні на свідоцтвах історичної духовної єдності представників різних культур, що сприятиме розвитку толерантності та їхньому гармонійному співіснуванню.

Мультикультурна освіта як філософська концепція, з точки зору освітян, просуває цінності свободи, рівності, людської гідності, прав людини, поваги до людини. Важливість мультикультурної освіти зазначається у Загальній декларації з прав людини, прийнятій Організацією Об'єднаних Націй, у Декларації свободи США та Конституції США, а також багатьох документах Європейського Парламенту та Європейської Комісії. Кожен із цих документів підкреслює загальну мету мультикультурної освіти – готувати молодь до життя в сучасному світі. Здебільшого документи підкреслюють роль саме освітніх закладів, починаючи з початкової школи у формуванні цінностей, притаманних та необхідних для демократичного суспільства. Документи вищезначених поважних інституцій стверджують цінність культурного розмаїття та запобігають фактам будь-якої дискримінації в освітніх закладах та спільнотах завдяки пропагуванню демократичних принципів соціальної справедливості.

Рада Європи схвалила стратегію мультикультурної педагогіки в 1970-х рр. Однак епоха розвитку мультикультурної освіти в Європі розпочалася у 1980-х рр., коли більша кількість сімей іммігрантів зважилась на постійне проживання в приймаючих країнах, що призвело до посилення багатонаціональності та багатокультурності європейських суспільств. Зростаюча зацікавленість у міжкультурному навчанні почала включатися до офіційних дискурсів та політичного законодавства в Європі лише в 1990-х рр., заохочувана політикою поважних міжнародних органів, таких як UNESCO, Інститут Світового банку, ОБСЄ. У процесі розвитку мультикультуралізму в Європі Рада Європи відіграє важливу роль. У сфері освіти Рада Європи склала та прийняла чисельні рекомендації, спрямовані на розвиток і впровадження міжкультурної освіти в державах-членах [14].

На початку 2015 р. Європейський Парламент прийняв резолюцію щодо ролі міжкультурного діалогу, культурного різноманіття та освіти у просуванні фундаментальних цінностей ЄС, яка вказувала на важливість навчання міжкультурного діалогу, що є ключовим інструментом в управлінні конфліктом, та розвиток почуття культурної приналежності [15]. У резолюції було також підкреслено, що не тільки вчителі, але й батьки та громадські організації стають головними акторами у процесі мультикультурної освіти.

Мультикультурна освіта – це складний педагогічний процес, який охоплює майже всі аспекти навчального та виховного процесу, політики та академічного середовища освітніх закладів будь-якого рівня. Вважається, що поняття «мультикультурна освіта» є більш емним, відповідним принципом діалогу і взаємодії культур. По-перше, воно в більшій мірі виражає і соціокультурні цілі сучасної освіти; по-друге, воно частіше вживається у світовій науковій термінології, по-третє, нині варто говорити про постійне примноження завдань освіти, зумовлене як кількісними (міграція населення), так і якісними (зростання національної самосвідомості, зумовлене збереженням і розвитком етнічних культур), змінами в демографії [16].

Відповідно до результатів проведених досліджень фахівців у багатьох країнах світу впровадження мультикультурної освіти сприяє формуванню у студентів та учнів позитивного сприйняття, насамперед, культури та історії своєї країни, а також толерантного та поважного ставлення до культури, історії та традицій інших культур. Мультикультурна освіта готує учнів, студентів та слухачів до структурної рівності в організаціях незалежно від етнічних, національних, релігійних та інших відмінностей. Таким чином, педагогічні та дидактичні практики з мультикультурної освіти відкрито звертаються до проблематики та гострих питань расизму, сексизму, гендерної нерівності, гомофобії, нетолерантності, нетерпимості до інаковості та ксенофобії.

Стосовно України безперечним є той факт, що мультикультурність має стати однією з новітніх освітніх стратегій, яка визначатиме якісно нові засади організації освітнього і виховного процесу, методологію викладання навчальних дисциплін, а також методику проведення позааудиторної роботи. Міжкультурний вимір освіти на всіх рівнях має розглядатися як позитивна тенденція в рамках концепції мультикультуралізму, яка є більш всеосяжною та когерентною до потреб культурного розмаїття України нині. У процесі аналізу суспільної трансформації в Україні чітко визначений регіональний мультикультуралізм, етнічне розмаїття та посилений імміграційний рух можна зазначити, що мультикультурна освіта стає важливим соціальним явищем, який відображає та реагує на сучасну позицію України в національному, європейському та глобальному контексті. В. Ткаченко вважає:

«...тут, насамперед, йдеться про підвищення рівня освіти й виховання громадянської позиції підрастаючого покоління з урахуванням: матеріальних, соціальних та психологічних умов, в яких розвиваються й ростуть школярі та студенти; етнічного середовища, де відбувається становлення особистості; міжнаціональних відносин, які за умов кризи мультикультуралізму можуть призвести до громадянського відчуження, а то й протистояння, інспірованого екстремістськими силами» [17]. Саме мультикультурна освіта може посприяти формуванню особистості молодого покоління, вільного від забобонів та негативних етнокультурних стереотипів, покоління, яке володіє розвинутим почуттям поваги до інших культур, має навички жити в злагоді з представниками інших культур, а також знає, цінує і поважає свою культуру, історію і традиції. Мультикультурний підхід до розвитку освіти в сучасному середовищі видається перспективним і продуктивним на теренах України, тому що дає змогу розглядати в інтегративній сукупності характерні явища соціальних процесів, що відбуваються в українському суспільстві.

Висновки. Підбиваючи підсумки, варто підкреслити, освітня політика багатьох країн світу приділяє багато уваги мультикультурній освіті з метою покращення соціальної єдності, зменшення соціального виключення, нерівності, а також розвитку людського капіталу. Мультикультуралізм як суспільний феномен був і залишається об'єктивною реальністю. За умови, що мультикультуралізм як політичний курс привів до посилення сепаратистських тенденцій із боку окремих етнокультурних спільнот, на зміну мультикультуралізму має прийти політика міжкультурного діалогу, навички якого мають формуватися в рамках освітнього процесу. З іншого боку, еволюція освіти за умов мультикультуралізму активно впливає на педагогічні практики сучасної освіти на всіх рівнях. Мультикультурна освіта пропагує певні ствердження стосовно того, що історія та культура студентів має бути центральною темою викладацького та навчального процесу, і той факт, що педагогіка має відбуватися в контексті, знайомому та зрозумілому учням та студентам мультикультурної аудиторії. Дослідниця Блєжинська підкреслює, що міжкультурна освіта для ХХІ ст. має вважатись прикладною соціальною наукою, яка просуває діалог між культурами та цивілізаціями, а також підкреслює розвиток демократичних мультикультурних суспільств [18]. З приводу високих цілей, означених вище, мультикультурна освіта має пропонувати всім учням та студентам рівноправні освітні можливості, водночас має спонукати студентів до критичного ставлення до суспільних норм та принципів, якщо вони не відповідають принципам соціальної справедливості. Не в останню чергу, мультикультурна освіта вимагає від педагогічного та адміністративного персоналу освітнього закладу бути освіченими щодо культурного розмаїття, бути мультикультурно-освіченими та професійно кваліфікованими в питаннях створення мультикультурного середовища, формування громадських позицій на основі толерантності та поваги до культурних відмінностей.

Sikorska I. Multiculturalism and its impact on education

The article considers the problems of multiculturalism, which are primarily related to socio-economic and political inequalities and misunderstandings between people of different cultural backgrounds and ethnic backgrounds. The cultural diversity of modern society provides the basis for a heightened imperative to develop multicultural education as an education that should help to live together in multicultural societies. Multicultural education, which began its development more than half a century ago in the USA, Canada, Australia, and now is dynamically developing today and in many Western European countries. On the territory of the European educational space, the multicultural dimension of higher education has become particularly important over the last decade, owing to the cultural diversity of European countries, owing to the openness of borders and the critical increase of immigrants, to which national authorities in European countries have responded with new legal and educational institutions. In view of the stated above, research into the development of multicultural education is important, based on the theoretical developments of educators and scholars, and on the best practices of educational institutions of the leading countries in the world, which are actively implementing this strategy. The author proposes to focus on the multicultural dimensions of education strategies as one of the key cultural and humanitarian education development strategies in the context of dynamic social transformations and globalization processes. In conclusion, the author emphasizes that the educational policy of many countries of the world pays much attention to multicultural education in order to improve social cohesion, reduce social exclusion, inequality, and to develop human capital, as well as defines the perspectives of development of multicultural education in Ukraine.

Key words: cultural diversity, multiculturalism, multicultural education, educational policy.

Література:

1. Пасько Я. Громадянське суспільство як універсалія міжкультурної Європи. *Міжкультурна Європа : різноманіття та соціальна єдність: навчально-методичний посібник* / І.М. Сікорська, Я.І. Пасько, О.Р. Чургіна. Донецьк : ДонДУУ. 2014. С. 105.
2. Taylor, Ch. Multiculturalism and the Politics of Recognition. Princeton (NJ) : Princeton Univ. Press. 1992.
3. Терборн Г. Мультикультурные общества. *Социологическое обозрение*. 2001. № Т. 1. С. 50–67.
4. Kymlicka W. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford : Oxford Univ. Press. 1995.
5. Абсаямова А. Мультикультурализм: к определению понятия. Alma mater. *Вестник высшей школы*. 2005. № 5. С. 27–31.
6. Горбунова Л.С. Транскультурна освітня стратегія в контексті викликів глобалізації. *Філософія освіти: науковий журнал*. 2014. № 1(14). С. 159.
7. Ткаченко В. Реквієм по мультикультуралізму: повчальні уроки гуманітарної політики. *Філософія освіти. Наук. часопис*. 2012. № 1 (11). С. 176
8. Горбунова Л. Мультикультуралізм в освіті: імперативи, можливості та загрози. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/kis/2011_1/1.pdf
9. Сікорська І. Європейська політика інтернаціоналізації вищої освіти: мультикультурний вимір. *Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій* : Монографія / Л.С. Горбунова, М.А. Дебич, В.В. Зінченко, І.М. Сікорська, І.В. Степаненко, О.М. Шипко / За ред. І.В. Степаненко. Київ : ІВО НАПН України. 2018. С. 226.
10. Banks J. Educating citizens in a multicultural society (2nd ed.). New York : Teachers College Press. 2007
11. Nieto S. Solidarity, courage and heart: what teacher educators can learn from a new generation of teachers. *Intercultural Education*. 2006. № 17. Pp. 457–473.
12. UNESCO. The 2nd UNESCO world report in cultural diversity: investing in cultural diversity and intercultural dialogue. 2008. URL: <http://www.unesco.org/new/en/resources/report/the-unesco-world-report-on-cultural-diversity/>
13. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянського суспільства. Львів, 2000. С. 318.
14. Sikorskaya I. Intercultural education policies across Europe as responses to cultural diversity (2006–2016). Working Papers del Centro Studi Europei. URL: <http://www.paperscse.unisa.it> CSE WORKING PAPERS 17 | 04: dicembre2017 ISSN (on line): 2384-969X
15. European Parliament Resolution “On the role of intercultural dialogue, cultural diversity and education in promoting EU fundamental values” 2015. URL: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-373_EN.html
16. Parekh B. Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory. L. : MacMillan, 2000.
17. Ткаченко В. Мультикультуралізм, національна ідентичність і проблеми єдиного освітнього поля. *Психологія особистості*. 2011. № 1 (2). С. 6–15.
18. Bleszynska K. Constructing intercultural education. *Intercultural Education*. 2008. 19:6. Pp. 537–545.

ІНТЕГРАЦІЯ МІГРАНТІВ У ЄВРОПЕЙСЬКІ СУСПІЛЬСТВА: ІНТЕГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА ГРОМАДСЬКА ДУМКА

Хом'як А.,

аспірант кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Ця стаття присвячена інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство. Досі немає єдиної теорії інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство. Однак у європейській традиції досліджень міграції використовується концепція інтеграції. Теоретичною основою дослідження є виміри інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство Хекмена: культурна інтеграція, структурна інтеграція, інтерактивна інтеграція, інтеграційна ідентифікація.

Зазначається, що інтеграція мігрантів у приймаюче суспільство – це процес прийняття мігрантів у суспільство, при цьому вимоги до прийняття суспільством приймаючої країни можуть суттєво змінюватися залежно від країни. Таким чином, інтеграційна політика країн Європи є важливим фактором, що впливає на цей процес. Однак цей процес не є однобічним. Так, мігранти також взаємодіють із приймаючим суспільством та здійснюють вплив на нього.

Автор розмежує поняття міграційної політики та інтеграційної політики щодо мігрантів у приймаючому суспільстві. Зокрема, у статті акцент робиться саме на інтеграційній політиці європейських країн. Основні тенденції європейської інтеграційної політики аналізуються на основі Індексу інтеграційної політики (MIPEX). Дані про інтеграційну політику порівнюються з громадською думкою європейського населення. Свідчать про зростання вдосконалення інтеграції мігрантів до європейських суспільств.

Європейське соціальне дослідження (ESS) також демонструє диференціацію європейських країн за рівнем сприйняття мігрантів у трьох сферах суспільного життя. У статті висвітлено основні теорії, що пояснюють зв'язок інтеграційної політики мігрантів та сприйняття мігрантів у приймаючому суспільстві.

Ключові слова: інтеграція, інтеграція мігрантів, Індекс інтеграційної політики, міграційна політика, ESS.

Вступ. Кінцевим етапом міграції є пристосування до приймаючого суспільства, яке здебільшого відмінне від суспільства вибуття мігранта¹ в економічному, культурному та політичному аспектах. У разі успішного пристосування іммігранта в приймаюче суспільство він стає повноправним громадянином держави, а також носієм цінностей та норм. Проте ця інтеграція залежить не лише від мігранта, а і від багатьох інших факторів, таких як країна вибуття, інтеграційна політика приймаючого суспільства, ціннісно-нормативної моделі цього суспільства і не в останню чергу від громадської думки в суспільстві щодо перебування мігрантів. Отже, у сучасному світі та у Європі зокрема актуалізується питання інтеграції мігрантів, що пов'язано зі збільшенням міграційних потоків як із країн Східної Європи, так і Близького Сходу, так і глобалізацією ринку праці. Проте серед дослідників та політиків немає узгодженості щодо розуміння поняття «інтеграція», яке розуміється по-різному залежно від країни, а також способів та агентності мігрантів у приймаючому суспільстві. Так, важливим є питання щодо взаємозв'язку політики щодо мігрантів та громадської думки. Ці та інші питання актуалізують тематику цього дослідження, оскільки українське суспільство тісно втягнуте в міжнародні ринки праці та європейські міграційні потоки.

Мета цієї розвідки – розкрити сутність інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство та інтеграційної політики щодо них.

Задля досягнення мети було поставлено низку завдань:

- описати сутність концепту «інтеграція мігрантів»;
- проаналізувати основні індикатори інтеграції мігрантів у приймаючих суспільствах;

---

¹ У цьому дослідженні терміни «мігрант» та «іммігрант» використовуються як взаємодоповнюючі поняття. Оскільки згідно з МОМ іммігрантом є особа, що перебуває в країні більше року. Проте якщо іммігрант розглядається з точки зору країни перебування, а емігрант з точки зору країни вибуття, тоді в будь-якому разі ця особа є мігрантом [16]. До того ж інтеграція стосується і короткострокових мігрантів.

- розкрити основні показники політики держав ЄС щодо мігрантів третіх країн;
- простежити динаміку змін інтеграційних політик країн ЄС;
- порівняти ставлення населення Європи до мігрантів та інтеграційну політику.

Інтеграція мігрантів у приймаюче суспільство

На пострадянському просторі серед дослідників міграцій популярності набула концепція трьох стадій міграційного процесу за Рибаківським, яка полягає в тому, що міграційний процес є завершеним у разі здійснення трьох послідовних стадій:

- вихідної, або підготовчої стадії, що являє процес формування територіальної рухливості населення;
- основної стадії, або власне переселення населення, міграційних потоків;
- заключної, або завершальної стадії, яка виступає як «приживлюваність» мігрантів на новому місці [18].

У цьому дослідженні буде приділена увага саме останній, третій стадії міграційного процесу. Однак ця остання стадія, визначена Рибаківським як «приживлюваність», має різні назви та концепції. Проте більшість українських та російських дослідників об'єднують ці концепції в поняття «адаптація», що не є характерним для західних авторів [14]. Досі немає єдиної теорії інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство. Водночас один і той самий процес називають різними термінами, що свідчить про те, що немає спільного розуміння цього процесу. Таким чином, розрізняють терміни «адаптація», «асиміляція», «акультурація» та «інтеграція» [19]. Також невизначеність у застосуванні термінології пов'язана як з мовною традицією, так і з особливістю міграційних потоків [12]. Так, у США переважають дискусії щодо сегментованої асиміляції [6] та нової теорії асиміляції. На противагу цій дихотомії у європейському контексті використовується концепція інтеграції, яка несе в собі «ідеал однорідності культур» [12].

Під поняттям «інтеграція» розуміють «процеси зближення, з'єднання, об'єднання в одне ціле різних суспільних елементів, а також певний стан соціальної системи, досягнутий у результаті розгортання зазначених процесів» [15, с. 16]. Інтеграція забезпечує рівновагу системи. Проте цей процес відбувається на декількох рівнях.

Першим у соціологічній теорії розмежував концепт інтеграції Локвуд, розділивши його на соціальну інтеграцію та системну інтеграцію. Системна інтеграція – це форма інтеграції в систему, яка працює відносно незалежно від мотивів, цілей та відносин окремих суб'єктів, досить часто проти їхніх мотивів та інтересів. Системна інтеграція – це поєднання соціальних систем через установи та організації, через державу, правову систему, ринки, корпоративні суб'єкти чи гроші. Це здебільшого анонімна форма інтеграції. Соціальна інтеграція означає інтеграцію нових окремих суб'єктів у систему, створення взаємин між суб'єктами та їх ставлення до соціальної системи загалом. Тоді як системна інтеграція насамперед – це анонімне функціонування координаційних установ та механізмів, соціальна інтеграція стосується свідомої та мотивованої взаємодії та співпраці окремих суб'єктів та груп [11].

Концепт «інтеграція» знайшов своє застосування для дослідження пристосування іммігрантів у приймаюче суспільство. Таким чином, згідно з довідником МОМ з питань міграції, інтеграція – це «процес, у разі якого іноземних громадян приймають у суспільство в індивідуальному порядку і як групу. Конкретні вимоги до прийняття суспільством приймаючої країни можуть суттєво змінюватися залежно від країни; відповідальність за інтеграцію лежить не лише на одній конкретній групі, а швидше на декількох сторонах: на самих іммігрантах, уряді, організаціях і населенні приймаючої країни» [17, с. 13].

«Інтеграцію визначають як набір припущень, практик, політики і дискурсів, що завжди вбудовані у специфічний контекст і спрямовані на особливі групи або категорії» [9]. Тобто, на думку більшості авторів, інтеграція є цілеспрямованим процесом, який керується «згори» за допомогою міграційної політики. Проте цей процес не є одностороннім. Так, мігранти у приймаючому суспільстві не лише переймають цінності, норми, поведінкові патерни, але і «приносять» свою культуру у приймаюче суспільство, тим самим змінюють і ціннісно-нормативну структуру приймаючого суспільства.

Так, на основі робіт німецьких дослідників [14] виділяють такі виміри інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство, як:

- *культурна інтеграція* (акультурація), в рамках якої мігранти засвоюють мову і норми приймаючого суспільства;
- *структурна інтеграція*, яка передбачає включення мігрантів у систему позицій і статусів приймаючого суспільства;
- *взаємодіюча інтеграція* (interactive integration) включає в себе приватні стосунки людей та членство в первинних групах та мережах приймаючого суспільства, емпіричним показником якого є соціальний акт, дружба, партнерство, шлюби та членство у добровільних організаціях. Передумовою такого аспекту інтеграції є культурна інтеграція мігранта;

– *ідентифікаційна інтеграція* проявляється у почутті приналежності та ідентифікації з етнічними, регіональними, місцевими та/або національними групами або у складних поєднаннях [8].

Загалом, у міграційних дослідженнях є методологічний плюралізм з різних концепцій та теорій з різних галузей соціальних наук, які намагаються поєднати в одну міграційну теорію для пояснення міжнародного переміщення та інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство [7]. Проте на противагу цим намаганням дослідники вважають, що спроба розробити одну загальну теорію інтеграції іммігрантів не матиме успіху. Теорії інтеграції мають бути різними залежно від пояснень. Щодо того, що має бути пояснено: теорії структурної інтеграції, що намагаються пояснити економічну інтеграцію, наприклад, мають працювати з іншими концепціями та гіпотезами (теорії ринку праці), ніж теоріями ідентифікаційної інтеграції (теорії ідентичності). Однак ми можемо закласти деякі концептуальні основи, які можуть бути використані як аналітичний каркас для побудови таких теорій або для кращого розуміння сфери та актуальності наявних теорій.

Політика щодо мігрантів у Європі

Поширеною є гіпотеза про те, що зростання імміграції призводить до зменшення рівня добробуту у країні призначення через збільшення податкових видатків на іммігрантів, які є малозахищеними. Отже, суспільні групи відчувають загрозу зі сторони новоприбулих мігрантів. Члени групи меншин розглядаються як конкуренти за дефіцитні матеріальні ресурси. Ця конкуренція між групами та поза групами може виникати у всіх сферах життя суспільства, наприклад, на ринку праці, житловому будівництві та політиці. Проте останні дослідження спростовують цю гіпотезу на макрорівні. Дослідники на основі аналізу 16 європейських країн спростували цю гіпотезу і стверджують, що імміграція не впливає на державу загального добробуту, тому, на думку авторів, політики мають надавати пільги та вдосконалювати систему соціального захисту, що своєю чергою призведе до кращої включеності громадян у суспільство та послабить соціальну нерівність [4, с. 370].

Також інтеграція характеризується висхідним процесом, тобто в європейській традиції використання такого аналітичного концепту притаманний погляд, згідно з яким інтеграцію мігрантів у приймаюче суспільство визначає інтеграційна (міграційна) політика влади. Це проявляється, зокрема, в обмеженні в'їзду певним категоріям мігрантів залежно від їхніх професійної кваліфікації або етнічної приналежності. Остання, зокрема, стала гострою проблемою для країн Євросоюзу внаслідок міграційної кризи. Також до такого роду заходів можна віднести сприяння розвитку етнічних традицій у державі прийняття. Однією особливістю міграційної політики ЄС є її направленість на легальну міграцію та на легалізацію тих чи інших груп міграції. Водночас, на думку дослідників, «нелегальні мігранти можуть підірвати приписану їм «незаконність» не лише шляхом активної участі в соціально-економічному житті або вимагання прав, але і шляхом побудови міжособистісних зв'язків та мереж солідарності [13, с. 319]. Що є проявом агентності, на думку цих дослідників.

Це призводить до того, що ті, на кого спрямовані інтеграційні заходи, позбавлені свого роду агентності, що проявляється у не в змозі впливати на способи взаємодії з приймаючим суспільством та обмеженні політичної та економічної свободи для мігрантів. Так, наприклад, країни Європи та світу диференціюються за ступенем доступу мігрантів до ринків праці, політичних організацій.

Індикатори інтеграційної політики мігрантів у приймаюче суспільство.

Тері Гівенс та Адам Людтке звертають увагу на необхідність розмежовувати імміграційну та інтеграційну політику приймаючих держав, оскільки вони в своїй основі мають різну логіку. Для прикладу, політики як лівого, так і правого крила заявляли про наміри припинити нову імміграцію для сприяння соціальній інтеграції іноземців, що вже проживають у державі. Так, політику щодо мігрантів поділяють на дві категорії:

1. Імміграційний контроль: 1) нелегальна імміграція; 2) політичний притулок/біженці; 3) зв'єднання сім'ї та 4) легальна трудова імміграція/ візи.

2. Інтеграція іммігрантів: 1) громадянство та 2) анти дискримінація [5].

Оскільки предметом нашого аналізу є інтеграція мігрантів Європи, яка своєю чергою більшою мірою залежить від політичних рішень країн ЄС, найбільш релевантним показником для диференціації інтеграції мігрантів у країнах ЄС виступатиме саме інтеграційна політика та громадська думка населення країн ЄС щодо іммігрантів.

Необхідність впровадження релевантних моделей інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство актуалізувала численні емпіричні дослідження в цій галузі. Виникають численні порівняльні дослідження в галузі міграційної політики та соціальної інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство. Актуальність побудови релевантних індикаторів оцінки інтеграційних політик була підтверджена на рівні міністрів ЄС, відповідальним за питання, пов'язані з міграцією, які підписали Сарагоську Декларацію із закликом до Європейської Комісії провести пілотне дослідження щодо визначення загальних індикаторів інтеграції, а також зібрати дані, необхідні для розробки таких індикаторів.

Останніми роками збільшується кількість різноманітних індексів та досліджень для порівнянь міграційних та інтеграційних політик країн ЄС. Це, безумовно, позитивне явище, оскільки дає змогу чітко порівняти як рівень політики, так і рівень інтеграції мігрантів різних країн та вносити зміни в них відповідно до показників, проте відмінність у розумінні концепту міграційна політика та інтеграція зумовлює неоднозначність у вимірюванні цих процесів [1].

Показником, що вимірює інтеграційну політику мігрантів у приймаюче суспільство, є Індекс політики інтеграції мігрантів, або MIPEX. Він вимірює і порівнює міграційну політику всіх держав-членів ЄС, Австралії, Канади, Ісландії, Японії, Південної Кореї, Нової Зеландії, Норвегії, Швейцарії, Туреччини та США. Загальний індекс формується із 167 показників, які згруповані за восьми напрямками політики, такими як *мобільність ринку праці, політична участь, доступ до громадянства, возз'єднання сім'ї, здоров'я, постійне проживання, антидискримінація, освіта*. Перший MIPEX був опублікований у 2004 році, а версія 2015 року є четвертим раундом індексу. Показники індексу вимірюються за допомогою експертного формалізованого опитування та аналізу документів. Незважаючи на те, що цей показник був розроблений для країн Європейського Союзу та країн, що входять до Організації економічного співробітництва та розвитку, він був адаптований і для інших країн, таких як Молдова та Казахстан. Це свідчить про методологічну досконалість його та застосовність до пострадянських країн. Індекс міграційної політики вимірюється у 100-бальній шкалі. Де 0 – це повна закритість суспільства для мігрантів, а 100 – це рівні права як для мігрантів, так і для жителів країн та користування всіма благами соціальної держави для мігрантів.

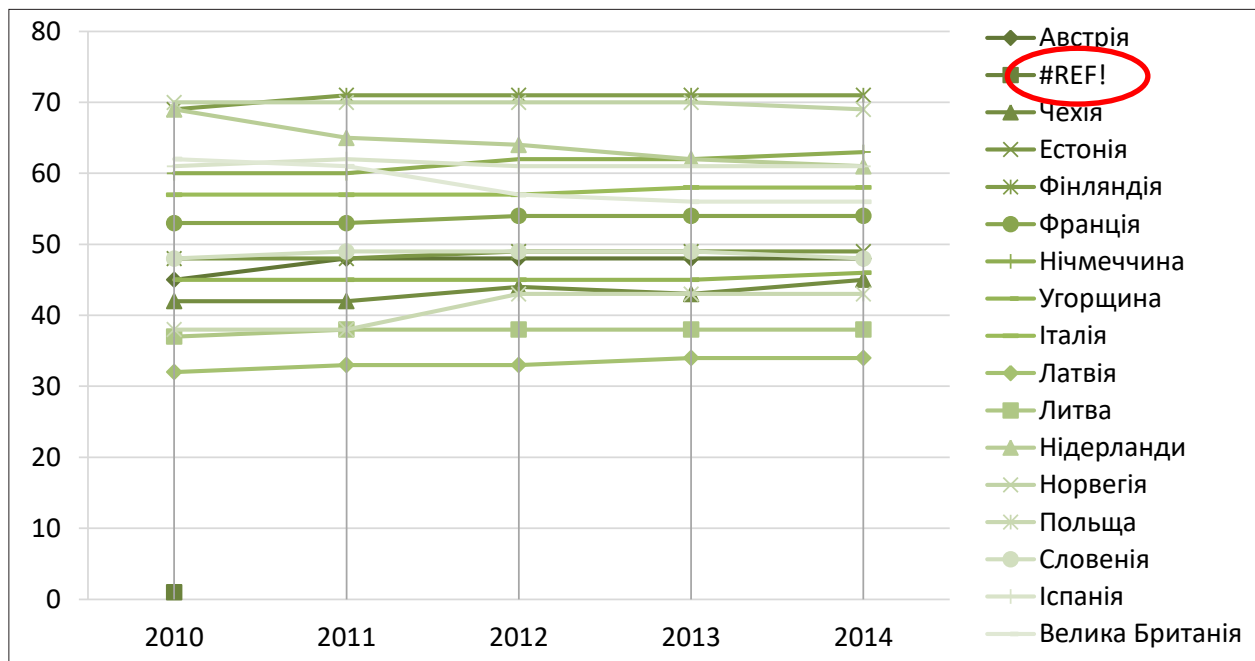

Рис. 1. Динаміка індексу інтеграції MIPEX (в легенде вторая страна???)

На графіку 1 зображено динаміку показників політики інтеграції мігрантів. Так, згідно з даними політика більшості країн Європи є незмінною щодо інтеграції мігрантів у свої суспільства протягом п'яти років. Попри значні значення індексу серед цих країн, спостерігається певна диференціація. Так, найвищі індекси політики інтеграції мігрантів притаманні північним країнам, таким як Норвегія, Фінляндія, який дорівнює 70 балів, трохи нижчий у Нідерландах – на рівні 61 бала. Слід зазначити, що для цих країн притаманні високий рівень довіри до людей загалом, що цілком можливо відображається на політиці інтеграції іноземних громадян у цих країнах.

Для Великої Британії та Нідерландів притаманне зниження рівня індексу інтеграційної політики. У першій з цих країн пов'язане з обмеженням отримання громадянства та возз'єднання сімей, що характерно і для Нідерландів. Також Велика Британія припиняє інтеграційні заходи на ринку праці, тоді як більшість країн Північної Європи їх розширюють.

Для країн Центральної Європи характерні значення MIPEX вищі за середні. На тлі цих країн виділяються Польща, Чехія та Угорщина, значення індексу яких протягом спостережуваного періоду дорівнює 40. Зокрема, це можна пояснити радянським минулим цих країн і відносно нетривалим перебуванням їх у європейських міжнародних організаціях, членство в яких зобов'язує привести свої нормативні акти до стандартів цих організацій. Так, до прикладу, Польща була останньою країною

Європи, що прийняла закон про рівноправність, створивши сильні механізми забезпечення виконання політики антидискримінації.

Згідно з даними MIPEX, інтеграційна політика Чехії в період з 2010 по 2014 роки поліпшилась на три пункти. Так, влада відкрила основні політичні свободи, спеціальні місцеві консультативні органи та потенційні канали фінансування іммігрантських асоціацій, водночас розширилась підтримка в освіті для учнів, що не є членами ЄС та з мінімальним знанням чеської мови. Водночас влада Чехії обмежує мобільність на ринку праці для іноземців, обмежуючи доступ до торгових ліцензій для новачків, що бажають відкрити власний бізнес.

Таблиця 1

Середня оцінка впливу іммігрантів на життя населення європейських країн за 11-бальною шкалою (за даними ESS8, 2016 рік)²

Країни	MIPEX (2014) ³	Імміграція добре або погано для економіки країни	Культура країни постраждає або збагатиться завдяки іммігрантам	Іммігранти роблять країну кращою або гіршою для життя
Австрія	48	5,33	4,84	4,38
Бельгія	67	5,3	6,06	5,25
Болгарія	42	4,13	4,04	3,91
Швейцарія	49	6,18	6,25	5,64
Кіпр	35	4,12	4,33	4,39
Чехія	45	4,31	3,67	3,72
Німеччина	61	6,13	6,02	5,35
Естонія	46	4,85	5,13	4,43
Фінляндія	69	5,72	6,98	5,63
Франція	54	5,09	5,59	5,08
Велика Британія	56	5,96	5,98	5,78
Угорщина	46	3,6	3,88	3,94
Італія	58	4,67	4,74	4,12
Нідерланди	61	5,55	6,29	5,68
Норвегія	69	5,86	6,32	5,93
Польща	43	5,67	5,65	5,63
Сербія	–	3,93	4,68	4,55
Словенія	44	4,46	4,69	4,38

За даними Європейського соціального дослідження щодо оцінки впливу мігрантів на культуру країни, ринок праці та життя в цілому, за 11-бальною шкалою респонденти оцінюють вплив мігрантів на різні сфери суспільства. Цікавою тенденцією є те, що статистично значущою є відмінність оцінок щодо впливу іммігрантів на культуру та ринок праці. Так, населення європейських країн більш позитивно сприймає вплив іммігрантів на культуру суспільств, аніж на економіку чи на життя в цілому. Варто зауважити, що оцінка впливу іммігрантів на життя у суспільстві статистично більша у 2018 році порівняно з 2016 роком⁴. Це може свідчити про покращення інтеграційної політики країн Європи, яка своєю чергою здійснює вплив на формування громадської думки щодо цього питання [3].

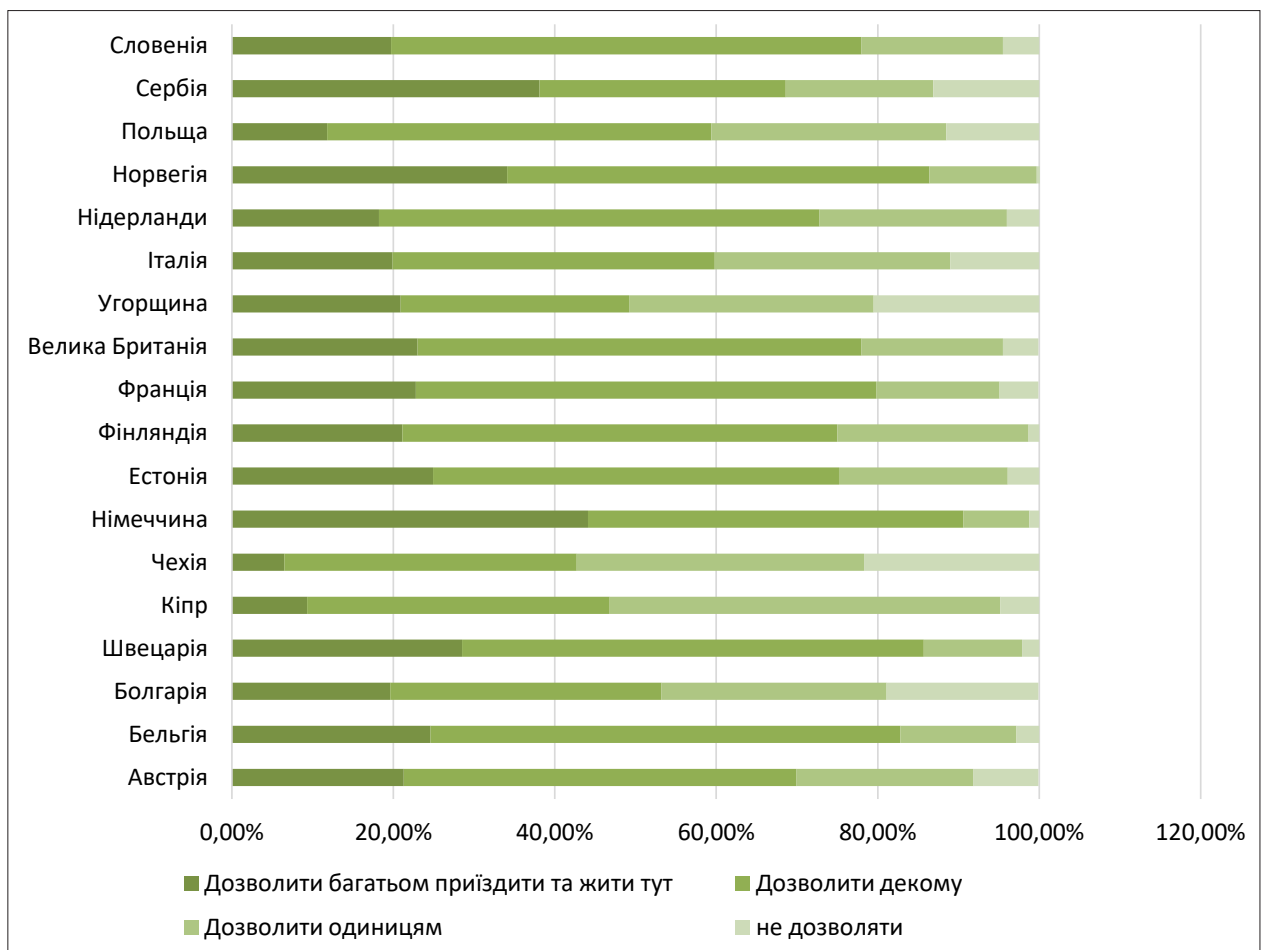
Громадська думка щодо інтеграції мігрантів у суспільство є проявом як власного досвіду взаємодії респондента з тією чи іншою групою мігрантів, так і колективним (стереотипним) уявленням щодо групи мігрантів.

Водночас цікавою є картина щодо ставлення населення Європи до мігрантів такої ж раси та етнічності. Також населення Німеччини, Франції більш позитивно ставиться до іммігрантів, що зумовлено великим відсотком етнічних груп у цих країнах і значною кількістю трудових мігрантів з країн Східної Європи. Найменш толерантно до іммігрантів ставиться населення Чехії. Відповідно, країни постсоціалістичного табору у разі низького значення індексу інтеграційної політики найменш позитивно ставляться до мігрантів з інших країн.

² www.europeansocialsurvey.org/

³ <http://www.mipex.eu/slovenia>

⁴ За розрахунками автора на основі 8-ї та 6-ї хвилі Європейського соціального дослідження

Рис. 2. Ставлення населення Європи до іммігрантів тієї раси та етнічності що і основна, % (за даними ESS9, 2018 рік)

Отже, можна стверджувати про узгодженість громадської думки про мігрантів у європейських суспільствах та інтеграційної політики. Тобто середнім значенням індексу інтеграційної політики країн Європи відповідає середнє значення оцінок впливу мігрантів на приймаюче суспільство населенням країни.

Одним із ключових питань залишається взаємозв'язок між громадською думкою та інтеграційною політикою щодо мігрантів у приймаючі суспільства: громадська думка впливає на інтеграційну політику чи навпаки.

Різні автори стверджують, що інтеграційна політика, що реалізується в країні, хоч і є багатоаспектною та складною, проте пов'язана з громадською думкою, яка поширюється серед населення. Цей зв'язок між політикою та суспільними поглядами був проаналізований з різних теоретичних поглядів, які роблять протилежні припущення щодо причинності відносин:

- теорія зворотного зв'язку щодо політики (policy feedback theory) [3] припускає, що політика є визначальним фактором суспільної думки, а не наслідком її;
- теорія чутливої політики (the policy responsiveness theory), основною гіпотезою якої є зумовленість інтеграційної політики від громадської думки.

Проте наявні натеper емпіричні докази не дають прямої відповіді на питання, який із цих механізмів стоїть за взаємозв'язком між політикою та загрозою. Деякі вчені визначають зв'язок між інтеграційною політикою та загрозою як діалектичну, при цьому ефекти йдуть в обох напрямках [10].

Отже, можна стверджувати, що взаємозв'язок між інтеграційною політикою та громадською думкою щодо прийняття іммігрантів у суспільство можна розглядати як коло політичної думки, що включає як зворотний зв'язок щодо політики, так і механізми реагування на політику [2].

Висновки. Інтеграція мігрантів у приймаюче суспільство є неоднозначним аналітичним концептом, що має різні тлумачення, що своєю чергою залежить від суспільства, до якого він застосовується, та від часових рамок його використання. Так, згідно з європейською традицією інтеграція

мігрантів поєднує як системну, так і соціальну інтеграцію. Водночас інтеграція мігрантів «керується» інтеграційною політикою країни перебування. Таким чином, вивчення інтеграції мігрантів у європейське суспільство та порівняльний аспект найкраще здійснювати через показники інтеграційної політики.

Інтеграція мігрантів у приймаюче суспільство є важливим аспектом політики щодо міграції у Європі. Остання, зокрема, включає в себе міграційну політику та інтеграційну політику, яка здійснюється на рівні громад, проте створюється національними урядами та контролюється міждержавними об'єднаннями.

Водночас громадська думка щодо інтеграції мігрантів у європейське суспільство узгоджується з інтеграційною політикою цих суспільств. Проте встановлення причинно-наслідкового зв'язку між ними потребує подальших досліджень.

Khomiak A. Integration of migrants in European societies: integration policy and public opinion

This paper focuses on the integration of migrants into the host society. There is still no unified theory of integration of migrants into the host society. However, the European tradition of migration research uses the concept of integration. The theoretical basis of the study is the dimensions of integration of migrants into the host society by Heckmann: cultural integration, structural integration, interactive integration, identification integration.

It is noted that the integration of migrants into the host society is a process of accepting migrants into the society, with the requirements for acceptance by the host country by society can vary significantly depending on the country. Thus, the integration policy of European countries is an important factor influencing this process. However, this process is not one-sided. Migrants also interact with and influence the host society.

The author distinguishes between migration policy and integration policy regarding migrants in the host society. In particular, the article focuses on the integration policies of European countries. The main trends of European integration policies are analyzed on the basis of the Integration Policy Index. The data on integration policy are compared with the public opinion of the European population. Evidence of increasing improvements in the integration of migrants into European societies.

The European Social Survey also demonstrates the differentiation of European countries by the level of treatment of immigrants in the three dimensions. There is also an ambiguity between the public opinion and the integration policies of European countries.

Key words: integration, migrant integration, Integration Policy Index, migration policy, ESS.

Література:

1. Bjerre L. et al. Conceptualizing and Measuring Immigration Policies: A Comparative Perspective. *International Migration Review*. 2015. No. 3(49). Pp. 555–600.
2. Callens M.-S. Integration policies and public opinion: in conflict or in harmony? Luxembourg, 2015.
3. Callens M.-S., Meuleman B. Do integration policies relate to economic and cultural threat perceptions? A comparative study in Europe. *International Journal of Comparative Sociology*. 2017. No. 5 (58). Pp. 367–391.
4. Fenwick C. The political economy of immigration and welfare state effort: evidence from Europe. *European Political Science Review*. 2019. No. 3(11). Pp. 357–375.
5. Givens T., Luedtke A. European Immigration Policies in Comparative Perspective: Issue Salience, Partisanship and Immigrant Rights. *Comparative European Politics*. 2005. No. 1 (3). Pp. 1–22.
6. Guarnizo L.E., Portes A., Haller W. Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants. 2003. No. 6(108).
7. Hagen-Zanker J. Why do people migrate? A review of the theoretical literature. 2008.
8. Heckmann F. Integration and integration policies: IMISCOE network feasibility study. Bamberg, 2005. 277 p.
9. Hinger S., Schweitzer R. Politics of (Dis)Integration. Cham: Springer International Publishing, 2019.
10. Jacobs D., Herman B. Chapter 5. The Nexus Between Immigrant Integration Policy And Public Opinion In The European Union Brill. Nijhoff, 2009.

11. Lockwood D. *Social Integration and System Integration* Boston: Houghton Mifflin, 1964.
12. Schneider J., Crul M. New insights into assimilation and integration theory: Introduction to the special issue. *Ethnic and Racial Studies*. 2010. No. 7(33). P. 1143–1148.
13. Schweitzer R. Integration against the state: Irregular migrants' agency between deportation and regularisation in the United Kingdom. *Politics*. 2017. No. 3(37). P. 317–331.
14. Варшавер Е.А., Рочева А.Л. Интеграция мигрантов: что это и какую роль в ее осуществлении может играть государство. *Журнал исследований социальной политики*. 2016. № 3 (14). С. 315–330.
15. Злобіна О., Шульга М., Бевзенко Л. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. 276 с.
16. Малахов В. Интеграция мигрантов : Концепции и практики. Москва : Фонд «Либеральная Миссия», 2015. 272 с.
17. МОМ Представництво в Україні. Міжнародна термінологія у сфері міграції: україно-англійський тлумачний словник. Київ, 2015.
18. Рыбаковский Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса. Москва : Наука, 2001. 114 с.
19. Эндрюшко А.А. Теоретические подходы к изучению адаптации мигрантов в принимающем обществе: зарубежный опыт. *Вестник Института социологии*. 2017. № 4 (8). С. 45–7.

ПОРІВНЯННЯ ХАРАКТЕРИСТИК ЗАДЕКЛАРОВАНИХ І НЕЗАДЕКЛАРОВАНИХ ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ (ЗА ДАНИМИ ОПИТУВАННЯ 2018 РОКУ)

Шпікер М. В.,

аспірант кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті представлено порівняння двох категорій правових проблем, що виникають у населення України: «задекларованих», процес вирішення яких включає звернення до правоохоронних органів, системи правосуддя, державних установ та надавачів правової допомоги, та «незадекларованих», що не потрапляють до адміністративної статистики та в поле зору відповідних організацій, а тому не можуть бути враховані ними задля оцінки правових потреб населення. Порівняння здійснено з використанням даних опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в 2018 році, репрезентативного для міського (за межами міст-мільйонників) населення України. Усього проаналізовано 711 «незадекларованих» та 358 «задекларованих» проблем. Виокремлено особливості «незадекларованих» проблем за характеристиками, що стосуються обставин виникнення, процесу та результату вирішення. Дані вказують на наявність статистично значимих (на рівні 0.95) відмінностей за наступними показниками: сфера виникнення, рівень серйозності, статус вирішення, тривалість, повторюваність, наявність небажаних наслідків та подальших спроб вирішити проблему для тих, що не вирішили повністю. Зокрема, «незадекларовані» проблеми порівняно з «задекларованими» частіше стосуються порушень прав у царинах прав споживача, охорони здоров'я та освіти; тривають менше, рідше спричиняють окремі небажані наслідки та оцінюються як менш серйозні. Водночас вони з більшою ймовірністю залишаються невирішеними та повторюються. Не виявлено статистично значимих відмінностей за показниками наявності ознак дискримінації та задоволеності результатом частково чи повністю вирішених проблем. Отримані дані дають підстави вважати, що «незадекларовані» проблеми менше турбують їх носіїв, ніж «задекларовані». Проте значна частка невирішених, серйозних та довготривалих ситуацій серед «незадекларованих» вказують на те, що цю сукупність проблем також слід брати до уваги під час визначення правових потреб населення, наприклад, у процесі розробки програм правової допомоги та правопросвітницьких заходів.

Ключові слова: правові проблеми, правові потреби, захист прав, правова допомога, результати опитування.

Постановка проблеми. Протягом останнього десятиліття в Україні спостерігається активний розвиток у царині правової допомоги населенню. У червні 2011 року було прийнято Закон України «Про безоплатну правову допомогу» [1], який поклав початок створенню державної системи безоплатної правової допомоги. Станом на 2019 рік система вже налічувала 23 регіональні центри, 84 місцевих центрів, понад 420 бюро правової допомоги, близько 1 500 штатних юристів та 6 760 залучених адвокатів [2]. Окрім державних та приватних надавачів, деякі з яких також працюють pro bono, безоплатну правову допомогу в Україні надають недержавні неприбуткові організації¹: наприклад, громадська спілка «Мережа правового розвитку»², Українська Гельсінська спілка з прав людини³, понад 60 юридичних клінік, численні організації, що спеціалізуються на проблемах певних категорій населення («Право на захист», «Юридична сотня», спілки осіб з інвалідністю та ветеранів АТО тощо). З 2017 року формується мережа громадських радників [3]. Загалом, за даними International Legal Aid Group, у країні налічується близько 43 500 практикуючих юристів [4].

¹ За експертними оцінками представників Координаційного центру з надання правової допомоги, в Україні налічується близько 2 000-2 500 громадських організацій, у статуті яких зазначені правові послуги населенню як вид діяльності; втім, реальний рівень їх активності в цій царині в багатьох випадках невідомий. Була здійснена спроба систематизувати та мапувати наявну інформацію: <https://legalaid.gov.ua/ua/vseukrainska-karta-pravovuykh-potreb>

² Створена в 2009 році, станом на серпень 2019 року об'єднує 25 громадських організацій.

³ Діє з 2004 року, об'єднує 29 правозахисних організацій.

Метою статті є – порівняння характеристик задекларованих і незадекларованих правових проблем (за даними опитування 2018 року).

Виклад основного матеріалу. Серед надавачів правової допомоги існує попит на інформацію про правові проблеми та потреби населення з метою здійснення правопросвітництва, організації правозахисних кампаній, покращення власних послуг тощо. Наприклад, у методичних рекомендаціях щодо розроблення програм безоплатної правової допомоги [5, с.24] наводяться основні принципи, на яких базується державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку, серед яких головні – об'єктивність та науковість. Реалізація цих принципів потребує використання під час розробки програм статистичних та інших наявних даних для обґрунтування та прогнозування результатів запланованої діяльності.

Водночас наявні дані щодо правових проблем та потреб в Україні досить обмежені, особливо на місцевому рівні. Основним джерелом інформації є статистика звернень, котру збирають самі надавачі правової допомоги, зокрема органи влади та місцевого самоврядування, державні служби. Проте недоліком адміністративної статистики є неможливість охопити «незадекларовані» проблеми, котрі не вирішують або вирішують неформальними способами: наприклад, шляхом домовленостей або за допомогою морального чи фізичного тиску на одну зі сторін конфлікту без залучення організацій, установ, посадових осіб. Опитування експертів також мають вельми обмежений потенціал щодо вивчення «незадекларованих» проблем та репрезентації потреб усієї спільноти, що вивчається.

Соціальні дослідження здатні охопити весь перелік проблем, а також дають змогу зрозуміти суттєві відмінності ситуацій, котрі надавачі допомоги зазвичай не реєструють, а відтак, маючи тільки адміністративні дані, робити припущення щодо неохоплених ними спорів та конфліктів. В Україні було проведено декілька масштабних досліджень правових проблем населення. Серед них варто відмітити «Рівень використання правових можливостей населенням України: доступність та ефективність правових послуг» 2010 року; «Затребуваність правосуддя в Україні» 2015 року; опитування в рамках World Justice Project 2017 року; «Що українці знають і думають про права людини» 2016–2018 років; «Правові потреби населення Херсона, Северодонецька, Жовтих Вод та Соснівки» 2018 року [6–10]. Ці дослідження містять оцінку поширеності правових проблем у різних сферах, їх характеристик, стратегій вирішення, що застосовуються, а також причин, які зумовлюють дії чи бездіяльність особи щодо певної проблеми; розглядаються бар'єри, що перешкоджають доступу громадян до правосуддя, зокрема ставлення до правоохоронних та правозахисних інституцій. Нам також відомі локальні ініціативи, реалізовані волонтерами з середовища надавачів правової допомоги за консультативного супроводу фахових дослідників за останні декілька років, що доводить існування попиту на подібну інформацію у практикуючих юристів, представників влади та місцевого самоврядування⁴. Звіти, опубліковані за результатами вищеперелічених досліджень, не виокремлюють «незадекларовані» проблеми як окрему категорію, але допомагають висунути припущення, чому деякі правові ситуації не вирішуються або вирішуються неформально. Серед можливих причин: невіра в шанс досягти справедливості, брак інформації щодо способів дій, брак ресурсів (часу, коштів), оцінка проблеми як несуттєвої, недовіра до офіційних інституцій тощо. Згідно з результатами дослідження О. Богданової [11], громадянам для переходу від пасивної та активної позиції щодо захисту своїх прав «бракує деталізованої практичної інформації, як саме діяти в тих чи інших ситуаціях, а також позитивних образів».

В інших країнах дослідження правових проблем і потреб досить поширені. Перші з них були проведені в 1930х роках, але потреба в такій інформації зросла за останні десятиліття, отже, за останні 25 років було реалізовано більше 55 окремих загальнонаціональних опитувань з вибіркою від 1 000 респондентів у понад 30 країнах [12, с. 25]. Ця статистика не враховує World Justice Project, у рамках якого відбуваються регулярні опитування в понад 100 країнах. Окремо варто відзначити масштабне австралійське дослідження з визначення правових потреб, шляхів та бар'єрів для людей, що перебувають у неблагополучному становищі, на території Нового Південного Уельсу, що лягло в основу численних публікацій [13–17]. Загалом теоретичні, практичні та методологічні аспекти досліджень правових потреб активно вивчають закордонні вчені (P. Pleasance, N. Balmer, C. Denvir, A. Patel, A. Buck, H. Genn, R. Sandefur, S. Scott, L. Curran, M. Noone [18–23] та багато інших). На жаль, зібрані в інших країнах дані можна екстраполювати на українські реалії лише із суттєвими обмеженнями через відмінності правових культур та правових середовищ.

Нам невідомі й наукові спроби ідентифікувати та охарактеризувати такі правові проблеми в Україні, що не потрапляють у поле зору держслужб та практикуючих юристів. У наукових публіка-

⁴ У 2019 році було проведено опитування в Чугуєві в рамках проекту з відкриття Громадського центру правосуддя на Харківщині; у Кременній, Хмельницькій ОТГ, Олешинській ОТГ та Широківській ОТГ у рамках програми «Правоспроможна громада». У 2017 році подібна ініціатива була реалізована в містах Соснівка Львівської області, Музиківка Херсонської області, Жовті Води Дніпропетровської області та Лиман Донецької області.

ціях накопичені емпіричні дані не здобули належного висвітлення. Українські дослідники, що працюють на перетині дисциплін соціології та права (О. Панькова, Т. Марусяк, А. Валькова, І. Когут, Т. Васілюєва, Л. Герасіна, О. Голіков, Т. Огаренко, І. Ігнатушенко [24–32] та інші), більше уваги приділяють питанням правової культури, правової свідомості, соціальної ефективності правових норм та правоохоронної діяльності, переважно їх теоретичним аспектам.

Відтак, існує практична потреба в інформації щодо правових проблем населення, включно з тими, які є «прихованими» для держави та недержавних надавачів юридичних послуг. Соціальні дослідження дають змогу охопити всю сукупність ситуацій правового характеру, але на цей час вони є відносно нечисленними та нерегулярними, їх потенціал екстраполяції на ситуацію в конкретній локальній спільноті – обмеженим, а їх проведення – фінансово недоступним для більшості зацікавлених сторін. Тому в цій статті буде здійснена спроба на основі вже зібраних даних виокремити особливості проблем, котрі лишаються «незадекларованими», щоби зрозуміти, наскільки їх урахування здатне змінити уявлення про правові потреби населення, сформоване лише на основі адміністративної статистики та досвіду роботи фахових юристів. Отриманий результат також доповнить наявне знання про поведінку людей, котрі опиняються в ситуації, що вимагає захисту своїх прав: зокрема, про фактори, котрі впливають на рішення діяти формальним шляхом.

Отже, мета цієї статті – охарактеризувати «незадекларовані» проблеми правового характеру, які не вирішують чи вирішують неформально, та порівняти їх із «задекларованими», котрі вирішують шляхом звернення до державних та недержавних надавачів правової допомоги.

Досягнення поставленої мети потребує виконання таких завдань:

- на основі наявних даних здійснити поділ проблем на ті, що їх не вирішують або вирішують неформально, та ті, що вирішують шляхом звернення до державних та недержавних надавачів правової допомоги;
- на основі наявних даних визначити характеристики правових проблем, за якими вони порівнюватимуться;
- шляхом статистичного аналізу описати «незадекларовані» правові проблеми та здійснити порівняння двох категорій правових проблем.

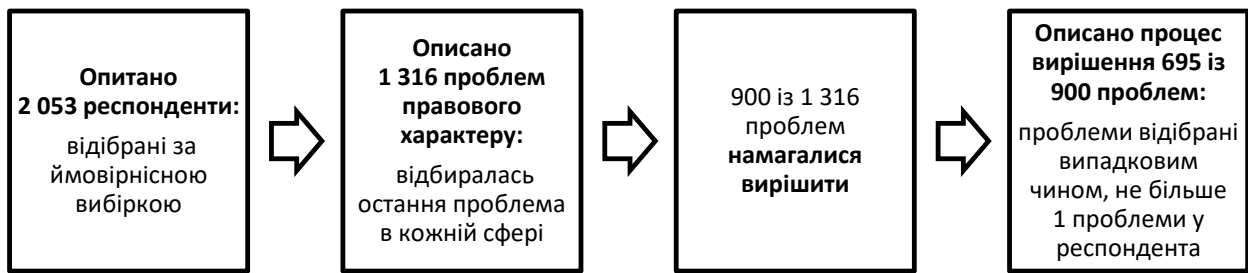
У статті використано дані соціологічного опитування щодо правових потреб населення Херсона, Северодонецька, Жовтих Вод та Соснівки (Львівська область), яке було проведено в 2018 році Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення програми «Права людини та правосуддя» МФ «Відродження». Перевагою цього опитування є можливість розрізнити проблеми, що їх не вирішували або вирішували неформальним шляхом, від тих, з приводу котрих особа зверталась до державних та недержавних організацій, установ, посадових осіб, приватних надавачів правової допомоги тощо.

Методологія збору та аналізу даних

Методологія опитування. У ході опитування про правові потреби населення було опитано 2 053 особи за вибіркою, репрезентативною для мешканців Херсона, Северодонецька, Жовтих Вод та Соснівки. Міста, обрані для проведення дослідження, є різними за кількістю населення та представляють різні регіони (Південь, Схід, Центр, Захід). У кожному місті було проведено близько 500 інтерв'ю. Припускається, що результати опитування з певними допущеннями можна розповсюджувати на міське населення України віком старше 18 років, що проживає за межами міст-мільйонників.

У цьому опитуванні використовувалось визначення проблем правового характеру, сформульоване Х. Генн: «Подія правового характеру визначалась як така, що підіймає правові питання, незалежно від того, чи усвідомлювала це особа, що з нею стикнулася, та від того, чи будь-які дії, вжиті особою для вирішення ситуації, включали використання будь-якої частини системи цивільного судочинства» [20, с. 12]. Кожному респонденту було надано перелік сфер, в яких у нього могли траплятися проблеми та спори правового характеру за останні 3 роки: наприклад, права споживача, трудові відносини, соціальні виплати та пільги, медичне обслуговування тощо⁵. Для кожної названої респондентом сфери було зібрано деталізовану інформацію щодо останньої за часом виникнення проблеми, зокрема, про намагання її вирішити, статус вирішення, тривалість, суб'єктивну оцінку її серйозності та наслідки. Серед тих проблем, котрі особа намагалась вирішувати, випадковим чином була відібрана одна, щодо якої поставлено додаткові запитання про процес вирішення: наприклад, досвід звернення по допомогу, фінансові витрати. Загалом за результатами опитування було описано 1 316 проблем правового характеру, із них щодо 900 здійснювалися спроби вирішення, а щодо 695 з останніх зібрана інформація щодо процесу вирішення (рис. 1).

⁵ Запитання ставилось без вживання слів «правовий» чи «юридичний» та було сформульоване таким чином: «Зараз я покажу Вам картку з переліком сфер, в яких у людей трапляються проблеми та спори в повсякденному житті. Будь ласка, вкажіть щодо кожної сфери, чи доводилося Вам зазнавати таких проблем протягом останніх 3-х років, починаючи з 2015 року? Нас цікавлять вирішені і не вирішені проблеми, яких зазнавали особисто Ви, а не Ваші близькі, знайомі, Ваш бізнес чи працевлавець. Вони могли початися в 2015 році чи раніше, але тривати протягом деякого часу за останні 3 роки». Для кожної сфери наводилося декілька прикладів.

Рис. 1. Логічна структура даних опитування щодо правових потреб у Херсоні, Сєвєродонецьку, Жовтих Водах та Соснівці

Масив даних було зважено з урахуванням статевовікової структури населення в розрізі розміру міста: до 20 тисяч, від 20 до 50 тисяч, від 50 до 200 тисяч та від 200 тисяч мешканців (не рахуючи міста-мільйонники). Масив проблем правового характеру, про які розповіли респонденти, не зважений.

«Задекларовані» та «незадекларовані» проблеми. Для поділу проблем на ті, котрі не вирішували або вирішували неформально, та ті, котрі вирішували шляхом звернення до державних та недержавних надавачів правової допомоги, було використано два запитання:

1) «Чи робили Ви щось або намагались робити для вирішення цієї проблеми – наприклад, розмовляли з іншою стороною конфлікту, залучали третю сторону або намагались отримати інформацію чи пораду?» (запитання ставилось щодо кожної з описаних проблем);

2) «Чи звертались Ви чи хтось від Вашого імені за допомогою чи інформацією про проблему до наступних людей чи організацій?» (запитання ставилось щодо відібраних проблем, котрі вирішувались)⁶.

До першої категорії проблем, які надалі називатимемо «незадекларованими», були віднесені такі:

- щодо яких не було здійснено спроб вирішення;
- або для вирішення яких опитані ні до кого не зверталися;

– або для вирішення яких опитані зверталися винятково до родичів, друзів або знайомих, що не займаються за професією наданням порад для вирішення таких проблем.

До другої категорії проблем, які надалі називатимемо «задекларованими», були віднесені ті, задля вирішення яких опитані зверталися до однієї чи декількох осіб чи організацій з переліку тих, що потенційно можуть надавати правову допомогу⁷. До таких були зараховані професійні юристи та адвокати, що працюють на платній чи безоплатній основі, суд, поліція, представники влади, державні організації⁸. Хоча не всі організації з переліку спеціалізуються на наданні саме правової допомоги (наприклад, соціальні служби), а звернення до органів влади чи місцевого самоврядування не обов'язково означає отримання юридичної консультації, державні установи з більшою ймовірністю реєструють звернення громадян, а відтак, цю статистику можна використовувати для оцінки поширеності різних типів правових ситуацій.

До першої категорії було віднесено 711 проблем, до другої – 358. Ще 247 лишилися не віднесеними до жодної категорії: наприклад, ті, що вирішувалися, проте не були відібрані для деталізації, або ті, для вирішення яких опитані зверталися до осіб чи організацій, котрі не надають правову допомогу.

Характеристики проблем для порівняння. Структура опитувальника дає змогу здійснювати порівняння проблем правового характеру за наступними характеристиками:

- сфера, в якій виникла проблема;
- суб'єктивна оцінка рівня серйозності за 10-бальною шкалою;
- статус вирішення (вирішилась повністю, частково, без змін, ситуація погіршилась);
- тривалість вирішених та невирішених проблем;

⁶ Варіанти відповідей: 1. Родичі, друзі або знайомі (за винятком людей, які за професією займаються наданням порад щодо таких проблем); 2. Поліція; 3. Платний юрист, професійний консультант; 4. Платний адвокат; 5. Працівники, юристи громадської організації; 6. Консультаційна служба або гаряча лінія; 7. Працівник Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги; 8. Інший безкоштовний юрист; 9. Знайомий юрист безкоштовно; 10. Адвокат, що працює на волонтерських засадах; 11. Суд; 12. Інша організація для вирішення спорів; 13. Органи влади чи місцевого самоврядування; 14. Державна організація, чиновники; 15. ЦНАП; 16. Центр зайнятості; 17. Соціальна служба, соціальний працівник; 18. Офіс політичної партії, кандидата; 19. Депутат; 20. Медичний заклад; 21. Профспілка, професійна організація, торгова організація чи ваш працедавець; 22. Організація, що надає фінансові послуги; 23. Церква, релігійна організація; 24. Волонтерська організація чи благодійний фонд; 25. Інша людина або організація; 26. Не звертались ні до кого; 27. Жоден з перерахованих; 28. Важко відповісти.

⁷ До них належать особи та організації, перелічені у варіантах відповідей 2–19.

⁸ Згідно із ст. 7 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», суб'єктами надання безоплатної правової допомоги в Україні є органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи приватного права; спеціалізовані установи; центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

- задоволеність результатом для вирішених проблем;
- наявність подальших спроб вирішити проблему для невирішених проблем;
- наслідки проблеми, такі як стрес, фінансові збитки, втрата роботи тощо;
- наявність ознак дискримінації;
- досвід інших проблем у тій самій сфері за останні 3 роки.

Порівняння «задекларованих» та «незадекларованих» проблем

Порушення прав громадян найчастіше пов'язане з правами споживача, житлово-комунальним господарством, соціальними виплатами та пільгами, медичним обслуговуванням та трудовими відносинами (Таблиця 1). Якщо порівнювати «незадекларовані» та «задекларовані» проблеми, серед останніх вища частка спорів та конфліктів щодо соціальних виплат та пільг, взаємовідносин з органами державної влади або місцевого самоврядування, поділу чи оформлення майна, в тому числі спадщини, земельних відносин, розірвання сімейних відносин, власного житла, а також тих, що стосуються кримінальних злочинів та виконання судових рішень. Натомість серед «незадекларованих» проблем частіше трапляються ситуації, пов'язані з правами споживача, медичним обслуговуванням та освітою.

Таблиця 1

Порівняння двох категорій проблем правового характеру за сферою, у якій вони виникли⁹

Сфера, в якій виникла проблема правового характеру	Категорія проблем		Обидві категорії проблем, %
	«Незадекларован» проблеми, %	«Задекларован» проблеми, %	
Права споживача	29.7	8.9	22.7
Житлово-комунальне господарство	18.6	19.8	19.0
Соціальні виплати та пільги	11.0	21.8	14.6
Медичне обслуговування	14.5	3.6	10.9
Трудові відносини	8.6	7.0	8.0
Взаємовідносини з сусідами	5.1	3.9	4.7
Взаємовідносини з органами державної влади або органами місцевого самоврядування	1.7	6.1	3.2
Поділ чи оформлення майна, у тому числі спадщини	0.7	6.4	2.6
Грошові кошти	2.3	1.4	2.0
Земельні відносини	1.0	3.4	1.8
Сімейні відносини у випадку розірвання шлюбу чи незареєстрованих відносин	0.3	4.2	1.6
Освіта	1.8	0.3	1.3
Тілесні ушкодження, аварія, ДТП, порушення прав при притягненні до відповідальності за порушення правил дорожнього руху	1.0	2.0	1.3
Власне житло	0.6	2.5	1.2
Погашення заборгованості	0.8	1.4	1.0
Насильство в родині	0.6	1.7	0.9
Кримінальні злочини	0.1	2.5	0.9
Оренда житла	0.7	0.6	0.7
Військова служба, у тому числі за призовом під час мобілізації	0.8	0.3	0.7
Порушення прав при виконанні судового рішення	0.1	1.4	0.6
Опіка та піклування	0.1	0.3	0.2
Порушення прав при притягненні до адміністративної відповідальності	0.0	0.6	0.2
Разом (відсоток)	100.0	100.0	100.0
Разом (кількість проблем)	711	358	1069

⁹ Тут і далі показники, що є статистично відмінними з імовірністю 0.95, у таблиці виділені.

«Незадекларовані» проблеми є менш серйозними для постраждалих порівняно із «задекларованими»: середнє значення серйозності за 10-бальною шкалою становило 6.1 бала для першої категорії та 7.5 бала для другої (Таблиця 2). Утім, кожна п'ята проблема серед «незадекларованих» (20.7%) була оцінена на 10 балів, що позначає найбільш серйозну ситуацію.

Таблиця 2

Порівняння двох категорій проблем правового характеру за сприйняттям їх рівня серйозності

Яка цифра найкраще відповідає рівню серйозності цієї проблеми?	Категорія проблем		Обидві категорії проблем, %
	«Незадекларовані» проблеми, %	«Задекларовані» проблеми, %	
1 – найменш серйозна проблема	2.3	0.0	1.5
2	4.2	1.7	3.4
3	12.5	3.4	9.4
4	13.6	6.4	11.2
5	15.9	14.0	15.2
6	9.0	9.8	9.3
7	10.4	12.6	11.1
8	7.5	11.5	8.8
9	3.9	4.7	4.2
10 – найбільш серйозна проблема	20.7	36.0	25.8
Разом (відсоток)	100.0	100.0	100.0
Разом (кількість проблем)	711	358	1069
Середнє значення за 10-бальною шкалою	6.1	7.5	6.6

Між «незадекларованими» та «задекларованими» проблемами немає статистично значущої відмінності за часткою ситуацій, повністю вирішених на момент опитування (Таблиця 3). Водночас серед «незадекларованих» проблем значущо більше таких, для яких не відбулось жодних зрушень (62.7% порівняно із 47.5%). Серед «задекларованих» 18.4% ситуацій вирішили частково, а 6.4% погіршились, що значущо перевищує відповідні показники для «незадекларованих» проблем (10.5% та 3.0%).

Таблиця 3

Порівняння двох категорій проблем правового характеру за статусом вирішення

На даний момент проблема вирішена чи ні?	Категорія проблем		Обидві категорії проблем, %
	«Незадекларовані» проблеми, %	«Задекларовані» проблеми, %	
Так, проблема вирішена повністю	22.1	27.1	23.8
Так, проблема вирішена частково	10.5	18.4	13.2
Ні, все залишилось як було	62.7	47.5	57.6
Ні, все стало ще гірше	3.0	6.4	4.1
Важко відповісти / відмова від відповіді	1.7	0.6	1.3
Разом (відсоток)	100.0	100.0	100.0
Разом (кількість проблем)	711	358	1069

Якщо порівнювати проблеми, що були повністю вирішені на момент опитування, «незадекларовані» тривають менше (Таблиця 4-А). Зокрема, більше половини «незадекларованих» проблем (54.8%) були вирішені менш ніж за місяць, тоді як для «задекларованих» цей показник становив усього 10.3%. Середня тривалість для перших склала 3.1 місяця, а для останніх – 7.1 місяця.

Натомість для спорів, що не були вирішені на момент опитування повністю, різниця в тривалості між «незадекларованими» та «задекларованими» є менш проявленою (Таблиця 4-Б). Утім, і в цьому випадку «незадекларовані» проблеми тривають менше: у середньому 14.9 місяця порівняно з 21.8 місяця для «задекларованих» проблем. Понад рік залишаються невирішеними 44.6% перших та 56.7% останніх.

Якщо порівнювати ситуації, що на момент опитування були вирішені повністю або частково, суттєвих відмінностей за показником задоволеності результатом між «незадекларованими» та «задекларованими» проблемами немає. Більше половини ситуацій були вирішені таким способом, що цілком чи переважно задовольнив постраждалих (Таблиця 5).

Таблиця 4-А

Порівняння двох категорій проблем правового характеру за тривалістю вирішення проблем

Тривалість проблем, що вирішилися повністю, з моменту виникнення до моменту вирішення	Категорія проблем		Обидві категорії проблем, %
	«Незадекларовані» проблеми, %	«Задекларовані» проблеми, %	
Менш ніж місяць	54.8	10.3	37.8
1–3 місяці	26.1	38.1	30.7
4–6 місяців	5.7	17.5	10.2
7–12 місяців	7.0	15.5	10.2
Більше року	6.4	18.6	11.0
Разом (відсоток)	100.0	100.0	100.0
Разом (кількість проблем)	157	97	254
Середня тривалість у місяцях	3.1	7.1	4.7

Таблиця 4-Б

Порівняння двох категорій проблем правового характеру за тривалістю невирішених проблем

Тривалість проблем, що не вирішилися повністю, з моменту виникнення до моменту опитування	Категорія проблем		Обидві категорії проблем, %
	«Незадекларовані» проблеми, %	«Задекларовані» проблеми, %	
Менш ніж місяць	0.4	0.0	0.2
1–3 місяці	15.9	8.4	13.5
4–6 місяців	22.0	15.3	19.9
7–12 місяців	17.1	19.5	17.9
Більше року	44.6	56.7	48.5
Разом (відсоток)	100.0	100.0	100.0
Разом (кількість проблем)	554	261	815
Середня тривалість у місяцях	14.9	21.8	17.1

Таблиця 5

Порівняння двох категорій проблем правового характеру за задоволеністю результатом частково чи повністю вирішених проблем

Наскільки Ви задоволені результатами вирішення цієї проблеми?	Категорія проблем		Обидві категорії проблем, %
	«Незадекларовані» проблеми, %	«Задекларовані» проблеми, %	
Повністю задоволені	36.2	33.7	35.2
Більшою мірою задоволені	20.7	26.4	23.0
Частково задоволені, частково ні	26.3	26.4	26.3
Більшою мірою не задоволені	10.8	10.4	10.6
Повністю не задоволені	2.2	2.5	2.3
Важко відповісти	3.9	0.6	2.5
Разом (відсоток)	100.0	100.0	100.0
Разом (кількість проблем)	232	163	395

Щодо ситуацій, що на момент опитування не було вирішено повністю, для третини тривають спроби вирішення (Таблиця 6). Цей показник утричі менший для «незадекларованих» проблем порівняно із «задекларованими»: 20.0% та 60.9% відповідно.

Як «незадекларовані», так і «задекларовані» проблеми в більшості випадків мали супутні небажані наслідки. Водночас «задекларовані» проблеми частіше спричиняли стрес, шкоду сімейним відносинам, пошкодження власності, переслідування, загрози або напади, необхідність зміни місця проживання, а також втрату впевненості або страх (Таблиця 7).

Дискримінація в даному дослідженні була визначена як упереджене ставлення, приниження, насильство або необґрунтовані обмеження в реалізації прав за ознакою статі, віку, національності чи іншою. Лише невелика частка як «незадекларованих», так і «задекларованих» проблем правового характеру мали ознаки дискримінації з точки зору постраждалих: 4.4% та 6.1% відповідно (Таблиця 8). Відмінність не є статистично значущою з імовірністю 0.95.

Таблиця 6

Порівняння двох категорій проблем правового характеру за наявністю подальших спроб вирішити проблему для тих, що не вирішили повністю

Чи продовжуєте Ви спроби вирішити проблему?	Категорія проблем		Обидві категорії проблем, %
	«Незадекларовані» проблеми, %	«Задекларовані» проблеми, %	
Так	20.0	60.9	33.1
Ні	77.4	38.3	64.9
Важко відповісти	2.5	0.8	2.0
Разом (відсоток)	100.0	100.0	100.0
Разом (кількість проблем)	554	261	815

Таблиця 7

Порівняння двох категорій проблем правового характеру за наслідками

Чи мала проблема наслідком щось із наступного?	Категорія проблем		Обидві категорії проблем, %
	«Незадекларовані» проблеми, %	«Задекларовані» проблеми, %	
Погіршення здоров'я або травма	21.7	26.0	23.1
Стрес	41.4	55.0	45.9
Шкода сімейним відносинам	3.5	7.5	4.9
Переслідування, загроза або напади	0.6	2.0	1.0
Пошкодження власності	2.4	8.7	4.5
Втрата роботи	1.5	3.4	2.2
Необхідність змінити місце проживання	0.3	2.0	0.8
Фінансові збитки	60.5	64.2	61.7
Втрата впевненості або страх	7.6	12.0	9.1
Проблеми, пов'язані з освітою	0.3	0.3	0.3
Проблеми з алкоголем або наркотиками	0.1	0.3	0.2
Інше	0.7	0.8	0.7
Нічого з перерахованого	15.9	12.8	14.9
Важко відповісти / відмова від відповіді	1.4	0.6	1.1
Разом (відсоток)	100.0	100.0	100.0
Разом (кількість проблем)	711	358	1069

Таблиця 8

Порівняння двох категорій проблем правового характеру за наявністю ознак дискримінації

Чи мала ця проблема ознаки дискримінації?	Категорія проблем		Обидві категорії проблем, %
	«Незадекларовані» проблеми, %	«Задекларовані» проблеми, %	
Так	4.4	6.1	5.0
Ні	91.3	89.4	90.6
Важко відповісти	4.4	4.5	4.4
Разом (відсоток)	100.0	100.0	100.0
Разом (кількість проблем)	711	358	1069

«Незадекларовані» проблеми з більшою ймовірністю повторюються: у 22.8% випадків вони були не єдиними у своїй сфері за останні 3 роки, що є значущо більшим показником, аніж 13.4% для «задекларованих» проблем (Таблиця 9). Повторюваність притаманна для порушень прав споживача, що становлять майже третину від «незадекларованих» і менш ніж десяту частину від «задекларованих» проблем (Таблиця 1): 37.2% ситуацій у цій сфері були не одиничними, тоді як для всіх сфер загалом частка повторюваних ситуацій дорівнювала 19.9%.

Порівняння двох категорій проблем правового характеру за досвідом інших проблем у тій самій сфері за останні 3 роки

Чи стикались Ви з іншими проблемами у тій самій сфері протягом останніх 3 років, окрім тієї, про яку Ви мені вже розповіли?	Категорія проблем		Обидві категорії проблем, %
	«Незадекларовані» проблеми, %	«Задекларовані» проблеми, %	
Так	22.8	13.4	19.6
Ні	75.2	84.9	78.5
Важко відповісти	2.0	1.7	1.9
Разом (відсоток)	100.0	100.0	100.0
Разом (кількість проблем)	711	358	1069

Висновки. Проблеми правового характеру, що їх не вирішували або вирішували самостійно чи за допомогою близького оточення, є «незадекларованими», тобто такими, що не потрапляють до адміністративної статистики органів влади, державних служб та установ та не опиняються в полі зору професійних юристів. Особи, що мають «незадекларовані» проблеми, також можуть потребувати правової допомоги та підвищення правової обізнаності. Виокремлення особливостей «незадекларованих» проблем було здійснено шляхом порівняння їх із «задекларованими» за такими характеристиками, як сфера виникнення, серйозність, тривалість, статус вирішення тощо, на основі репрезентативного для міського (за межами міст-мільйонників) опитування, проведеного в 2018 році. «Незадекларовані» проблеми, подібно до всіх досліджуваних ситуацій, переважно пов'язані із правами споживача, житлово-комунальним господарством, соціальними виплатами та пільгами, медичним обслуговуванням та трудовими відносинами; порівняно із «задекларованими», вони частіше стосуються прав споживача, охорони здоров'я та освіти. «Незадекларовані» проблеми в середньому тривають менше, рідше спричиняють окремі небажані наслідки (такі як стрес, шкоду сімейним відносинам, пошкодження власності та деякі інші), а також їх сприймають як менш серйозні. Водночас «незадекларовані» проблеми частіше залишаються невирішеними, але щодо них значно рідше тривають намагання їх вирішити; вони також з більшою ймовірністю повторюються.

З іншого боку, слід відмітити, що кожна п'ята ситуація, віднесена до «незадекларованих», була оцінена постраждалими як максимально серйозна, і лише 15.9% не спричинили небажаних наслідків. Три чверті (77.9%) таких проблем на момент опитування не були вирішені повністю. Серед цих 77.9% «незадекларованих» ситуацій 44.6% залишалися невирішеними більше року на момент опитування. Тому цю категорію проблем також варто враховувати під час розробки програм надання правової допомоги та поширення правової інформації серед населення.

Shpiker M. Comparison of the characteristics of declared and undeclared legal issues (according to the 2018 survey)

The article presents a comparison of two categories of legal problems that arise among the population of Ukraine: "declared" which include appealing to law enforcement agencies, justice system, state institutions and legal aid providers during the process of solving, and "undeclared" which are not reflected in administrative statistics and range of vision of the relevant organizations, and therefore cannot be taken into account by them while assessing the legal needs of the population. The comparison was performed on the basis of the survey data collected by Kiev International Institute of Sociology in 2018, which is representative of the urban (not including the cities with the population over one million people) population of Ukraine. A total of 711 "undeclared" and 358 "declared" problems were analyzed. The features of "undeclared" problems were distinguished by characteristics related to the circumstances of occurrence, the problem-solution process and its result. The data indicate the presence of statistically significant (at the level of 0.95) differences in the following indicators: sphere of occurrence, severity level, solution status, duration, probability of recurrence, undesirable consequences and further attempts to solve the problem for those that have not been fully resolved. As compared to "declared" problems, "undeclared" are more often related to violations in the areas of consumer rights, healthcare, and education; last less, rarely cause certain undesirable consequences and are assessed as less serious. At the same time, they are more likely to remain unresolved and to repeat. There were no statistically significant differences in the indicators of discrimination and satisfaction with the result of partially or fully resolved

problems. The data obtained give reason to believe that the “undeclared” problems are less of a concern to their owners than the “declared” ones. However, a significant part of the unresolved, serious and lengthy situations among the “undeclared” indicates that this set of problems should also be taken into account when determining the legal needs of the population, for example, in the process of developing legal assistance programs and educational activities.

Key words: legal problems, legal needs, protection of rights, legal help, results of the survey.

Література:

1. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 04 лист. 2014 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 16.09.2019).
2. Безоплатна правова допомога. Міністерство юстиції : веб-сайт. URL: https://minjust.gov.ua/legal_aid (дата звернення: 16.09.2019).
3. Мережа громадських радників розширюється. Міністерство юстиції : веб-сайт. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/mereja-gromadskih-radnikov-rozshiryuetsya> (дата звернення: 16.09.2019).
4. National Report Template ILAG Ottawa June 2019. International Legal Aid Group : веб-сайт. URL: <http://www.internationallegalaidgroup.org/index.php/conferenecs/ottawa-2019/national-reports?download=399:ukraine-2019> (дата звернення: 16.09.2019).
5. Програма надання безоплатної правової допомоги: розроблення, планування, виконання, звітування / Гриб О. та ін. Київ, 2017. 54 с.
6. Рівень використання правових можливостей населенням України: доступність та ефективність правових послуг. Legal Space : веб-сайт. URL: <http://pravo.legalspace.org/?news=741&lang=eng> (дата звернення: 16.09.2019).
7. Затребуваність правосуддя в Україні 2016: правові питання у щоденному житті. Звіт за результатами дослідження. URL: https://www.hiil.org/wp-content/uploads/2018/07/Justice-Needs-and-Satisfaction-in-Ukraine_UA.pdf (дата звернення: 16.09.2019).
8. WJP Rule of Law Index 2019. World Justice Project : веб-сайт. URL: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/wjp-rule-law-index-2019> (дата звернення: 16.09.2019).
9. Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016–2018). Результати другого соціологічного дослідження. UNDP Україна : веб-сайт. URL: http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/humanrightsresearch-2018.html (дата звернення: 16.09.2019).
10. Дослідження правових проблем та потреб в українських громадах. Звіт за результатами дослідження. URL: https://issuu.com/irf_ua/docs/ukraine_justice_needs_2018 (дата звернення: 16.09.2019).
11. Богданова О.В. Фактори пасивності в реалізації громадянами України своїх прав: результати дослідження та пропозиції для демократичного майбутнього України. *Наукові записки НАУКМА. Сер. Соціологічні науки*. 2007. Т. 70. С. 46–52.
12. Legal Needs Surveys and Access to Justice / Open Society Foundations. Paris: OECD Publishing, 2019. 208 p.
13. Legal Australia-Wide Survey: Legal Need in Australia / Coumarelos C. and others. Sydney: Law and Justice Foundation of New South Wales, 2012. 361 p.
14. Forell S., McCarron E., Schetzer L. No home, no justice?: the legal needs of homeless people in NSW. Sydney: Law and Justice Foundation of New South Wales, 2005. 317 p.
15. Grunseit A., Forell S., McCarron E. Taking Justice into Custody: The Legal Needs of Prisoners. Sydney: Law and Justice Foundation of New South Wales, 2008. 360 p.
16. Karras, M. On the edge of justice: the legal needs of people with a mental illness in NSW. Sydney: Law and Justice Foundation of New South Wales, 2006. 243 p.
17. The legal needs of older people in NSW / Ellison S. and others. Sydney: Law and Justice Foundation of New South Wales, 2004. 398 p.
18. Pleasence P., Balmer N. J., Denvir C. How People Understand and Interact with the Law. Cambridge UK: PPSR (Pascoe Pleasence Ltd), 2015. 229 p.
19. Balmer N. J., Buck A., Patel A., Denvir C., Pleasence P. Knowledge, capability and the experience of rights problems: research report March 2010. London: Plenet, 2010. 68 p.
20. Genn H. Path to Justice: What People Do and Think About Going to Law. Oxford and Portland: Hart Publishing, 1999. 382 p.
21. Sandefur R. What We Know and Need to Know About the Legal Needs of the Public. *South Carolina Law Review*. 2016. № 67(2). P. 443–460.

21. Scott S. Gateways to the law: an exploratory study of how non-profit agencies assist clients with legal problems. Sydney: Law and Justice Foundation of NSW, 2001. 150 p.
22. Curran L., Noone M.A. The Challenge of Defining Unmet Legal Need. *Journal of Legal and Social Policy*. 2007. № 21. P. 63–89.
23. Панькова О.В. Правова свідомість населення України та захисні стратегії працюючих при порушенні їхніх соціально-трудоових прав. *Український соціум*. 2007. № 1. С. 24–33.
24. Марусяк Т.С. Когнітивний компонент правосвідомості: спроба соціологічного дослідження. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Вип. 6. С. 233–243
25. Валькова А.І. Поняття соціальної ефективності правових норм та особливості її дослідження. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2017. № 3-4 (34–35). С. 33–39.
26. Когут І.А. Сучасні підходи до вивчення правової культури: теоретичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2015. Вип. 9. С. 94–102.
27. Васільєва Т.С. Поняття правосвідомості у дисциплінах соціогуманітарного корпусу. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2010. Вип. 4. С. 77–82.
28. Герасіна Л.М. Інтеріоризація політико-правових цінностей в політичній свідомості особистості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Соціологія*. 2017. № 4. С. 8–20.
29. Голиков А. Право как форма общественного сознания: знание, практики, доверие. *Український соціологічний журнал*. 2016. № 1-2 (15-16). С. 65–73.
30. Огаренко Т.О. Соціально-правові відносини як чинник стабілізації суспільства. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2011. Вип. 12. С. 77–80.
31. Ігнатушенко І.В. Формування електорально-правової культури української молоді. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. Вип. 57. С. 88–94.

ЯКА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ПОТРІБНА УКРАЇНІ В 20-Х РОКАХ XXI СТОЛІТТЯ: 12 ПРОПОЗИЦІЙ

Якубін О. Л.,

кандидат політичних наук,

старший викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Казьмірова О. М.,

старший викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розкривається актуальність дослідження історичної політики та політики пам'яті за останні п'ять років. Акцентовано увагу на діяльності Українського інституту національної пам'яті, розглянуто питання, якою могла б бути історична політика/політика пам'яті в контексті діяльності нової влади.

Ця стаття написана у стилі англо-американських уявлень про формування стратегій, де є місця, люди та об'єкти, за які йде боротьба. Автори вказують на проблемні моменти в роботі Інституту національної пам'яті, а саме загострення протиріч наративів колективних пам'ятей в локальному та міжнародному масштабах. Автори визначають причини формування проблем історичної політики, а саме одновекторну політику Українського інституту національної пам'яті, яка призвела до збільшення напруги всередині країни і між регіонами нашої країни, та браку справжньої комунікації Українського інституту національної пам'яті із сучасним українським суспільством.

Акцентовано увагу на процесі формування політики пам'яті та її впливу на громадську думку та на імідж країни в світі. Автори визначають причини формування проблем історичної політики, а саме не досить активну та чесну роботу із соціально значимими цільовими групами.

У цій статті автори показують шляхи виходу з ситуації, що склалася, пропонуючи 12 пропозицій для покращення формування історичної політики/політики пам'яті, що включають як використання вдалих кейсів країн ЄС щодо моделей політики пам'яті, так і діяльності з різними локальними спільнотами пам'яті. Особлива увага приділена визначенню місії Інституту національної пам'яті, основним призначенням якого має бути саме створення політики пам'яті, тобто ідей/концептів, які б об'єднували країну з акцентом на її майбутнє. Політика пам'яті, орієнтована на майбутнє, має об'єднувати суспільство.

Ключові слова: політика пам'яті, історична політика, Інститут національної пам'яті.

Ця стаття-зім'ятка – певний анамнез роботи Українського інституту національної пам'яті (далі – Інститут пам'яті чи просто інститут) і того, яким він міг би бути. У тому числі з прогресивних позицій. Власне, це пропозиція до дискусії (хоч і не дуже гучної) на тлі конкурсу на місце директора Інституту. Але не про персони, а щодо стратегії дій. Тож зім'ятка написана не в стандартній манері подібних публікацій (якщо така існує взагалі, адже це зазвичай завдання авангардне й експериментальне), але у вигляді рекомендацій державному органу влади – прогресивному уряду, як змінити цей інститут ідейно та організаційно. Як би це могло бути, якби уряд хотів таких рекомендацій, щоб зробити їх актуальною політикою. Тим паче на фоні наявних позицій серед спільноти академічних істориків, потужним голосом яких став наприклад Георгій Касьянов [1]: а чи взагалі потрібен такий інститут в Україні? Який, на його думку, зараз перетворився на «чемодан без ручки чи то на п'яте колесо» і для нової влади на фоні загальної втоми суспільства від невдалих спроб встановлення етноцентричної ідеократії у вигляді «АрміїМовиВіри» за останні роки п'ятого Президента. І чи цей інститут сам тепер не є даниною певної ідеологічної, з регіонально-геополітичним присмаком, ситуації початку і перших десятиріч 2000-х років (детальніше – тут [2]). Тим не менше питання, якою могла б бути історична політика/політика пам'яті за нової влади, постає в колі істориків чи просто зацікавленої і політизованої публіки [3]. Зокрема, і через те, що в самому серіалі «Слуга народу» головний герой, Василь Голобородько, якого грав чинний Президент Володимир Зеленський, був

шкільним учителем історії. І саме цей хабітус відіграв у серіалі на початках важливу роль, хоча б беручи до уваги його досить випадкове висування в президенти, ініційоване його учнями. Які, за фабулою серіалу, вірили в його державницькі компетенції і небайдужість крізь призму «історичної свідомості». Тож лише цей сюжет уже формував відповідні очікування щодо зміни політики з цього напрямку у частини суспільства. Проте після реального обрання Зеленського Президентом у квітні 2019 року питання актуальної політики пам'яті за його каденції повисло у повітрі. Хоча програш на виборах Петра Порошенка був програшем не лише його, як персони, а і програшем його політики, де історична політика грала одну з центральних ролей. І це багато в чому протестне головування на тих виборах мало бути сигналом новій владі: що з ініціативами Інституту часів Володимира В'ятровича щось, м'яко кажучи, не так. І вони потребують швидких змін. І навіть обрання курсу на 180° протилежного. Але на той момент чинний директор Інституту чи не до останнього тримався за свою посаду. Не пішовши з неї одразу після зміни Президента, хоча весь час виборчої кампанії відкрито агітував за колишнього очільника держави [4]. Артем Харченко влучно порівняв це з ситуацією, коли один гравець команди, яка програла і пішла зі стадіону, продовжує забивати у ворота противника, коли гра вже скінчилась. І навіть софіти вимкнули, а люди пішли з трибун. І все це вже немає жодного значення для кінцевого рахунку [там само].

Ця стаття-замітка побудована у стилі англо-американських уявлень про формування стратегій, де є місця, люди та об'єкти (речі), за які йде боротьба. Як її описує, для прикладу, Джон Бреддок (John Braddock) у своїх популярних дослідженнях формування стратегій, у тому числі в умовах невизначеності та ризиків, ґрунтуючись на використанні розвідок з теорії ігор [5].

Як (є) було:

Місце

Системні проблеми в роботі Інституту національної пам'яті – тотальний акцент на *історичній політиці* – конфліктній та партійній за визначенням (щодо образів ключових «героїв», пам'ятних дат, від регіону до регіону, а не на об'єднуючих наративах-розповідях між різними соціальними групами – етнічними, ґендерними, релігійними, меншинами), тобто немає власне політики пам'яті, яка має формувати громадську злагоду (!). Інститут останніми роками став ініціатором низки «**меморіальних війн**», а не медіатором суспільних і міжнародних процесів щодо конфліктної минувшини/ин. Відбувалося загострення протиріч наративів колективних пам'ятей у локальному масштабі (всередині країни), так і на міжнародному рівні [6].

Основні причини: **перша** – це виняткова орієнтація керівництва інституту на гротескно агресивно етнонаціоналістичну картину світу в стилі 30-х років ХХ століття і авторитарну партійність у підходах.

Пропаганда відповідної установки вже призвела до погіршення наших відносин з сусідами, наприклад з країнами Східної Європи та Ізраїлем, зростання напруги всередині країни і між регіонами нашої країни.

Люди

Друга пов'язана з відсутністю реальної комунікації керівництва інституту з сучасним українським суспільством, тобто більшість рішень, які приймає Інститут щодо свят, пам'ятних дат, персон, перейменувань, жодним чином не погоджуються з громадянами України, з експертними і професійними співтовариствами [4]. Вони приймалися без реального обговорення «за зачиненими дверима». Тож не дивно, що громадяни в більшості регіонів країни не бачать себе в запропонованих інститутом образах і практиках. Це провокує відчуження громадян від своєї держави. Серед іншого саме це призвело до падіння рейтингу довіри до минулої влади, позаяк громадяни відчували на собі пресинг «структурного і символічного насильства» з боку ініціатив Інституту. Чого тільки варто було створення з ініціативи інституту негласного списку лояльних та нелояльних дослідників (до нелояльних потрапляли, як правило, навіть звичайні учасники історичного цеху, які просто хотіли займатися історією в академічно-позитивістському стилі). І тотально безпредметна критика не згодних з підходами керівництва інституту. Або пропонувані назви вулиць чи міст з повним ігноруванням думки місцевих мешканців. З найбільш резонансних – зміна назви міста Кіровограда на Кропивницький, проти якої висловлювалась домінуюча більшість його мешканців [7]. Але керівництво інституту це не зупинило.

Об'єкти

Третя – Інститут пам'яті підпорядкував свою діяльність створенням якоїсь квазі-державної ідеології (а по суті партійним поглядам керівництва інституту), а не став місцем для обговорення і діалогу. Хоча за Конституцією України (стаття 15) у нас у країні не може бути державної ідеології і це призводить до ще більшого розділення всередині українського суспільства. Дослідники як з нашої країни, так і зарубіжні відчували на собі цензуру в окремих темах з боку інституту (щодо висвітлення подій Другої світової війни, радянського періоду). Це суттєво погіршило імідж країни в світі, як країни, де академічні свободи піддаються обмеженням. Навіть появу метафор-порівнянь

діяльності інституту з діяльністю «ІДІЛ» у Сирії щодо артефактів (пам'ятників, назв радянської доби) та образів минулого.

Четверта – це гіпертрофований акцент виключно на різних трагічних сторінках не завжди коректно сприйнятого минулого країни, зведення, по суті, більшості рекомендацій інституту до постійних «свічок пам'яті» на екрані основних ЗМІ країни. Майже щодня. Культивування лише «пам'яті скорботи». Це нагнітає і без того непросту атмосферу всередині країни: люди відчують постійну атмосферу трауру. І не бачать майбутнього в такій країні «вічної скорботи», тому більше думають про міграцію.

Не велось активної і чесної роботи з жодною соціально значимою цільовою групою, окрім маргінальних організацій і партій правого ідеологічного спектра. І то не всього.

Як може бути:

Рішення/бачення місії Інституту – кроки:

Місце

1) Інститут національної пам'яті має *стати місцем, де буде створюватися політика пам'яті, тобто ідеї/концепти, які б об'єднували країну з акцентом на її майбутнє*. Тобто представляти образи минулого крізь призму завдань майбутнього розвитку і соціального прогресу країни, через умовну тріаду «Конституційного патріотизму», «Української мрії», Республіки (як спільної справи кожного).

З акцентом на сучасній Конституції України, правах і свободах людини. Цінності й спільних колективних соціальних правах. Зниження «конфліктної температури» в самій Україні. Образи, герої, дати, місця пам'яті, назви мають бути комфортні для громадян різного віку і цільових груп.

Люди

2) Політика пам'яті буде робити акцент на місцях пам'яті і практиках пам'яті з таргетуванням на різні регіональні, соціальні, демографічні та культурні групи в ключі Просвітництва: всі люди рівні, вільні і мають право на щастя. І єдність – це багатоманітність, багатство країни. Тому окремою і важливою темою має стати радянський період. З його оголошеною інтернаціональністю, орієнтацією на суспільний прогрес. Як перша не етноцентрична, а глобальна світська візія минулого і майбутнього.

3) Від образів політики пам'яті з орієнтацією на очікуваний майбутній розвиток країни громадяни України мають отримувати заряд оптимізму. І бажання тут реалізовуватися. *Політика пам'яті, орієнтована на майбутнє, має об'єднувати.*

Об'єкти

4) Практики, які мав би пропонувати інститут перш за все, – це акцент на схожих і успішних практиках країн ЄС (наприклад, Франції) та найкращі моделі політики пам'яті в Європейському Союзі, де є кілька усталених «кіл пам'яті», на яких робиться основний акцент (втіленням такого підходу є Дім Європейської Історії в Брюсселі), на наративах інклюзивної історії, на історії повсякденності, яка цікава мешканцям всієї країни (кухня, побут, одяг, предмети вжитку, спільні мрії, загадкові артефакти минулого тощо), на різноманітні й цивілізаційному прогресі від «доісторичного періоду», античності до ГіперМодерну;

– на соціальному прогресі великих соціально-демографічних та класових, ґендерних груп – жінок, чоловіків, інших (у тому числі ЛГБТК), селян, робітників, людей розумової праці, верхніх прошарків. Інститут міг би ініціювати збирання та збереження невідцензурованих свідчень звичайних громадян з цих різних соціальних груп про їхні персональні життєві історії, сприйняття подій сучасності, історії повсякденності, це могло би стати основою великого медіа-візуального архіву про суспільство нашої країни для майбутніх поколінь і дослідників. І не лише в прив'язці до свідчень учасників подій на Майдані в 2013–2014 роках;

– відкриттях, подорожах, яскравих архітектурних історичних формах, пам'ятках природи, міграції звичок, майбутніх інноваціях, життєвих горизонтах і емансипації. Образи і наративи минулого мають наповнювати оптимізмом, щоб громадяни України не відчували додаткову трагічність життя в Україні, постійних поразок, розуміли, що складні моменти сьогодення можна подолати разом, відчували швидше натхненні – українську мрію – що в нашій країні все можливо. Ким би ти не був/була і ким би не були твої батьки: «Україна – це всі ми!». І тут цивілізоване осмислення радянського досвіду має стати у пригоді з його соціальною мобільністю та емансипацією. Не без критичного бачення і суперечностей тих процесів.

5) Інститут пам'яті має сконцентруватися на роботі з професійним спільнотами – істориками, політологами, антропологами, центральними та регіональними органами влади, представниками громадського сектору та міжнародних організацій. Із медіями усіх типів. А також з простими громадянами. З тими групами та меншинами, які повсякчас зазнають стигматизації та утисків.

6) Працювати над наративами публічної історії, усної і візуальної, а академічну спеціалізовану історію залишити професійним історикам і археологам. І не втручатися в їхні пошуки. Використовувати їхні здобутки для популяризації.

7) Лібералізувати наявні «історичні закони», ухвалені за часів Петра Порошенка. Провести дерегуляцію та децентралізацію практик публічної пам'яті.

8) Організувати відкритий аудит минулої діяльності інституту і розпочати постійний соціальний моніторинг – займатися попередженням суспільних конфліктів на ґрунті різних бачень минулого, робити акцент на культурі діалогу навколо «болісних моментів» минулого.

9) Окрема увага – розробка регіональних і інклюзивних наративів для Донбасу і Криму. Робота з місцевими громадами і тимчасово переміщеними особами щодо їхнього досвіду. І в цьому ж ракурсі слід мати на увазі, що проблемою є те, що за останні п'ять років «... на рівні політики пам'яті держава СРСР визначається як тоталітарний режим, відповідальний за масове насильство на українських землях. Водночас у офіційних документах місцевої влади Донбасу така теза не лише не підтримується – будується цілком альтернативний дискурс позитивного, героїчного радянського минулого» [8, с. 105]. Тож тільки це має нас орієнтувати на інший наратив політики пам'яті для всієї країни, який потрібно враховувати, якщо ми хочемо повернення людей та територій.

10) Актуалізувати діяльність з різними локальними спільнотами пам'яті – єврейськими, польськими, вірменськими, грецькими, турецькими тощо, робити акцент на мультикультурному проєкті України. Також поліпшити, а часто відновити комунікацію зі схожими провідними інститутами за межами України, яка була втрачена за минулого керівництва (наприклад, з інституціями Польщі, Ізраїлю, Франції, США). Так само робити акцент на діалозі між різними соціальними групами, сприяти формуванню свідомості своєї соціальної групи і «класовому діалогу».

А також більш активно використовувати соціологічний інструмент у своїй роботі, тобто проведення регулярних соціологічних опитувань і орієнтацію політики пам'яті на результати цих опитувань для допомоги всім зацікавленим групам (а не лише політичному класу) у модернізації країни. Адже «модернізація як спосіб досягнення модерну може ідеально-типово розумітися як цілеспрямована радикальна трансформація суспільства, що відбувається як на мікрорівні, наприклад, змінюючи зразки соціальної дії та її орієнтацій, формуючи нову ідентичність, так і інституційну структуру соціуму» [9, с. 34].

Активно доповнювати роботу інституту електронними засобами моніторингу громадської думки.

11) Роботу з майбутніми поколіннями у місцях пам'яті в різних школах і університетах по всій країні, музеях, створення Дому Української Історії в Києві. Де б могли постійно спілкуватися представники різних середовищ – академічних, творчих, громадських. А також створення філій цього Дому в одному з центрів Європейського Союзу, наприклад, у Відні/Афінах і в Азії – в Пекіні або Шанхаї.

12) Активізувати ініціативи з написання спільно сучасного інтерактивного підручника історії для шкіл з нашими сусідами з країн ЄС. Створенням сучасної карти місць пам'яті у цифровій формі. Зокрема, щодо артефактів радянського періоду. Політика пам'яті має бути з акцентом на країну, але і на глобальні виклики, які стоять перед усім людством, – збереження планети, її різноманіття в епоху Антропоцену, подолання розриву в доходах і розвитку між Глобальним Півднем і Північчю.

Отже, переіменувати Інститут національної пам'яті на Інститут пам'яті суспільства чи Інститут спільної пам'яті.

Iakubin O., Kazmirova O. What politics of memory is needed in Ukraine in the 20's of 21st century: 12 proposals

The article evaluate the relevance of historical policy and politics of memory design over the past five years. Emphasis is placed on the activities of the Ukrainian Institute of National Memory, the question of what could be the historical policy/ politics of memory in the context of the activities of the new government.

This article is written in the style of Anglo-American popular narrative about strategy-making, where there are places, people and objects to conquests for. The authors highlight the problematic issues in the work of the Institute of National Memory, namely the aggravation of the contradictions of collective memory narratives locally and internationally. The authors determine the reasons for the formation of historical policy problems, namely, the one-dimension policy of the Ukrainian Institute of National Memory, which has led to an increase in tension within the country and between regions of Ukraine and the lack of genuine communication by Institute with modern Ukrainian society.

The focus is on the process of shaping politics of memory and their impact on public opinion and the image of the country in the world. The authors identify the reasons for the formation of politics of memory problems, namely, insufficiently active and honest work with socially significant target groups.

In this article, the authors outline ways to overcome the current situation by offering 12 suggestions for improving historical/memory policy formulation, including the use of successful EU countries case studies on politics of memory models and activities with diverse local communities of memory. Particular attention is paid to defining the mission of the Institute of National Memory, whose primary purpose should be to create a politics of memory, that is, ideas/concepts that would unite the Ukraine with a focus on its common future. A future-oriented politics of memory must unite society.

Key words: politics of memory, historical policy, Institute of National Memory.

Література:

1. Касьянов Г. Без декоммунизации и УПА. Что принесет смена главы Украинского института национальной памяти. URL: <https://carnegie.ru/commentary/79965> (дата звернення: 10.11.2019).
2. Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х–2000-х. Україна та сусіди. Київ : Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
3. Мартинюк О. Коли зекомунізація? Якою буде «зелена» політика пам'яті. URL: <https://hromadske.ua/posts/koli-zekomunizaciya-yakoju-bude-zelena-politika-pamyati> (дата звернення: 15.11.2019).
4. Харченко А. Не «реванш», а нормалізація: про історичну політику без пафосу та істерик. URL: https://zaxid.net/ne_revansh_a_normalizatsiya_pro_istorichnu_politiku_bez_pafosu_ta_isterik_n1487574 (дата звернення: 10.11.2019)
5. Braddock John. A Spy's Guide To Taking Risks: A Book You Need to Read. Independently published, 2019, P. 118.
6. Єнін М. Політика історичної пам'яті в Україні в контексті завдань пострадянської модернізації. *Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання* : тези доп. та виступів учасників III Конгресу Соціологічної Асоціації України (м. Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків, 2017. С. 220–221.
7. 82% жителів Кіровограда не хочуть перейменування міста на Кропивницький – опитування. URL: <https://www.unian.ua/society/1322362-82-jiteliv-kirovogradu-ne-hochut-pereymenuvannya-mista-na-kropivnitskiy-opituvannya.html> (дата звернення: 15.11.2019).
8. Багінський А. Мобілізація громадянського суспільства у конфлікті на Сході України: ідеологічні обмеження та ресурси розбудови миру. *Ідеологія та політика*. № 2 (10). 2018. С. 94–126 URL: https://ideopol.org/wpcontent/uploads/2019/01/_2.%204.%202018.%20UKR.%20Baginskyi.pdfhttps://ideopol.org/wpcontent/uploads/2019/01/_2.%204.%202018.%20UKR.%20Baginskyi.pdf (дата звернення: 16.11.2019).
9. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.
10. Якубін О. Страсті за війною: колективна пам'ять в Україні (2010-і роки). URL: <https://commons.com.ua/uk/strasti-za-vijnoyu/> (дата звернення: 06.11.2019).

УДК 323+378.016

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).198126](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).198126)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОГО СЬОГОДЕННЯ

Ананьїн В. О.,

*доктор філософських наук, професор,
професор спеціальної кафедри № 4
Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Пучков О. О.,

*кандидат філософських наук, професор,
начальник Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Уваркіна О. В.,

*доктор філософських наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

У статті аналізується низка проблем удосконалення системи підготовки майбутніх офіцерів у вищих військових навчальних закладах, зокрема кадрів у сфері захисту інформації, для вирішення політичних завдань держави щодо захисту її інтересів і безпеки. Серед актуальних проблем військової освіти зазначено три проблеми: проблему впровадження компетентнісного підходу на базі сучасних технологій навчання за стандартами NATO; проблему формування національно-патріотичної свідомості; проблему кадрового забезпечення навчально-виховного процесу сучасними високопрофесійними науково-педагогічними кадрами. Актуалізація зазначених проблем пов'язана з новими підходами та вимогами до підготовки воєнних спеціалістів у сфері захисту інформації на основі передового досвіду країн-членів Північно-атлантичного альянсу й найкращого досвіду військових освітніх систем провідних країн світу. Визначено, що особливістю підготовки у сфері захисту інформації є не тільки володіння сучасними інформаційними технологіями, а й обов'язкова іншомовна компетентність. Складниками формування національно-патріотичної свідомості курсантів є підвищення мотивації майбутніх офіцерів до патріотичних вчинків і дій на благо народу й держави; вірність військовій присязі, громадянська самосвідомість і повага до української культури та спадщини. Сформульовано вимоги до науково-педагогічних кадрів, які залучені до підготовки воєнних спеціалістів у сфері захисту інформації. Виявлено, що проблема політичної компетентності викладачів вищих військових навчальних закладів стає все більш актуальною для сучасної військової освіти. Також серед необхідних компетентностей сучасних науково-педагогічних працівників виділяються висока інформаційна культура, володіння психолого-педагогічними технологіями організації навчального-виховного процесу, педагогічна майстерність, розвинена інтелектуально-креативна готовність до швидкої адаптації, фізична підготовка та мотивація до постійного підвищення кваліфікації.

Ключові слова: військова освіта, підготовка воєнних спеціалістів у сфері захисту інформації, компетентнісний підхід.

Постановка проблеми. Політика держави в галузі військової освіти відображає нові суспільні виклики до професії військовослужбовця, який має стати новим перспективним обличчям і виконувати завдання обороноздатності й національної безпеки країни в умовах ведення бойових дій і впровадження стандартів NATO.

Прискорений розвиток науково-технічного прогресу в галузі інформатизації актуалізує низку проблем удосконалення системи підготовки майбутніх офіцерів у вищих військових навчальних закладах (далі – ВВНЗ), зокрема офіцерів спецзв'язку та захисту інформації, які мають не лише забезпечити зв'язок та інформаційний захист елементів сектору безпеки і оборони держави, а й долучитися до міжнародного співробітництва в боротьбі з кіберзлочинністю в сучасному світовому інформаційному просторі.

Питанням розвитку сучасної військової освіти присвячено наукові дослідження в галузі політичних, філософських, педагогічних, психологічних, юридичних та історичних наук (В. Ананьїн, О. Богуш, О. Єфімова, Т. Іноземців, О. Корнієвський, В. Лукашів, С. Максименко, А. Машталер, О. Мітягін, М. Михальченко, М. Ожеван, М. Прохоренко, З. Самчук, Д. Софіян, О. Уваркіна, С. Харитонов, О. Шоповал та інші). Стратегічні напрями розвитку військової освіти зазначали в працях В. Ананьїн, А. Зельницький, В. Барановський, Л. Євдоченко, С. Конюшок, А. Міночкін, М. Нецадим, С. Полторак, О. Пучков, Ю. Приходько, В. Телелим, В. Ягупов та інші. Проблеми підготовки у вищих військових закладах освіти фахівців у сфері захисту інформації розглядали О. Автушенко, В. Ананьїн, А. Гангал, Л. Євдоченко, В. Єрохін, В. Горлинський, С. Конюшок, Г. Криховецький, А. Олексійчук, О. Пучков, О. Рома, В. Рябцев, І. Субач, О. Чаузов, О. Уваркіна та інші. Однак ці наукові праці присвячені окремим проблемам підготовки кадрів у сфері захисту інформації й потребують системного дослідження в умовах політичного сьогодення.

Мета статті – на основі системного підходу проаналізувати актуальні проблеми сучасного стану вітчизняної військової освіти в питанні підготовки фахівців захисту інформації.

Виклад основного матеріалу. Систематизація актуальних проблем сучасної військової освіти зумовлена необхідністю швидкого реагування ВВНЗ на політичні зміни в напрямках держави, щодо розвитку державних органів сектору безпеки й оборони держави. Стратегія державної політики у сфері військової освіти закріплена в нормативно-правових документах щодо забезпечення функціонування та розвитку загальнодержавної системи вищої освіти (Закон України «Про освіту», Закон України «Про вищу освіту», укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства освіти і науки України), а також у наказах і директивах Міністерства оборони України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України й інших державних органів сектору безпеки і оборони держави.

Політичне сьогодення країни вимагає запровадження принципово нової програми підготовки спеціалістів для військової сфери, яка буде враховувати передовий досвід країн-членів північноатлантичного альянсу та найкращий досвід військових освітніх систем провідних країн світу. Міністерством оборони України розроблено план «Розвитку системи військової освіти та підготовки військових фахівців» на період до 2021 року, який складається з основних положень програми NATO DEEP (Defence Education Enhancement Program). Основна мета NATO DEEP – допомога країнам-партнерам у розвитку й реформуванні системи військової освіти, насамперед спрямування на оновлення та осучаснення програм кредитних модулів і методики викладання навчальних дисциплін у визначених вищих військових закладах освіти. Упровадження DEEP Ukraine в навчальний процес ВВНЗ програм підготовки майбутніх офіцерів на основі стандартів NATO почалося у 2017 році та постійно поглиблюється й змінюється відповідно до нових політичних викликів і безпекових умов держави.

Аналіз наукових досліджень розвитку системи вищої військової освіти показав, що характерними засадами функціонування вітчизняної військової освіти є стратегія розвитку військової освіти, яка перебуває в органічному зв'язку зі змінами, що відбуваються в політиці, збройних силах, економіці, соціальних відносинах і суспільній свідомості; кодифікація нормативно-правового та систематизація науково-методичного забезпечення; розширення мережі ВВНЗ; реформування управління військовою освітою; визначення пріоритету національних інтересів і національної безпеки в змісті військової освіти; інноваційність, диференціація та інтеграція навчального процесу [1, с. 314].

Сьогодні підготовка українських військових фахівців включає понад 150 спеціалізацій і 70 спеціальностей, серед яких в умовах тотальної інформатизації сучасного суспільства на особливу увагу заслуговує підготовка кадрів у сфері захисту інформації. Фахівці у сфері захисту інформації сьогодні стоять на передових позиціях протистояння так званої «нелетальної зброї» та інформаційним загрозам національної безпеки. Їх підготовка на основі використання сучасних методик і новітніх інформаційних технологій – одне з пріоритетних завдань системи вітчизняної військової освіти.

На основі аналізу системи вітчизняної військової освіти структурно пріоритетними питаннями в підготовці офіцерських кадрів для системи інформаційної безпеки та захисту інформації можна визначити три проблеми: проблему впровадження компетентнісного підходу (знання, уміння, навички) на базі сучасних технологій навчання на основі стандартів NATO; проблему формування національно-патріотичної свідомості й самосвідомості; проблему кадрового забезпечення навчально-виховного процесу сучасними високопрофесійними науково-педагогічними кадрами.

Перша проблема впровадження компетентнісного підходу в навчальний процес ВВНЗ має інноваційний характер усіх нововведень із найсучаснішим технологічним забезпеченням професійної підготовки майбутнього офіцера у сфері захисту інформації. Тільки використання в навчанні курсантів сучасних інформаційних технологій забезпечить реальну реалізацію тріади компетентності «знання-уміння-навички» та якісну підготовку до практичної професійної діяльності. Виконання програми підготовки кадрів у сфері захисту інформації неможливе без подальшої інтеграції освіти й науки. Новітні наукові розробки у сфері захисту інформації без бюрократичних перепон мають якомога швидше потрапляти в навчальні аудиторії курсантів, упроваджуватися в підрозділи державних органів сектору безпеки й оборони держави та замінювати застарілі технології. Вирішення швидкого оновлення технічного забезпечення фахівців у сфері захисту інформації забезпечить підготовку офіцерів із високим рівнем професіоналізму й компетентності, підвищить рівень їх боездатності й боєготовності в умовах реальних інформаційних загроз національної безпеки держави.

Необхідним складником професійної підготовки сучасного фахівця у сфері захисту інформації є формування іншомовної комунікативної компетентності, що актуалізується геополітичними змінами вітчизняної військової галузі та глобалізаційними процесами міжкультурної взаємодії в світовому інформаційному просторі.

У науковому дослідженні О. Єфімової зазначається, що специфіка іншомовної компетентності курсанта «полягає в поєднанні професійно-ділової та соціокультурної орієнтації» під час вивчення іноземних мов, «що уможлиблює його здатність комунікувати в процесі іншомовного фахового зорієнтованого спілкування, а також створювати й управляти дискурсами на військово-професійну тематику» [2, с. 7]. Дійсно, для фахівця у сфері захисту інформації необхідні й професійно-зорієнтовані компетентності мовленнєвої поведінки та здатність їх застосування у відповідній ситуації, й «уміння аналізувати ситуацію іноземною мовою, оцінювати її, знаходити шляхи розв'язання комунікативних завдань і досягати кінцевої мети» [2, с. 16]. Іншомовна компетентність військового фахівця, зокрема поглиблене вивчення англійської мови, стає все більш актуальним в умовах орієнтації політики держави на співпрацю з країнами північноатлантичного альянсу.

Друга проблема сучасної військової освіти стосується формування національно-патріотичної свідомості й самосвідомості курсантів ВВНЗ в умовах політичного сьогодення. Питання патріотичного виховання були завжди в пріоритеті підготовки сучасного військовослужбовця, але особливо актуалізувалися в умовах політичної ситуації, яка пов'язана з необхідністю захисту територіальної цілісності й суверенітету України. У затвердженому в 2018 році Положенні про військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти окремим пунктом зазначено, що «військові навчальні підрозділи функціонують з метою здійснення військово-патріотичного виховання» [3].

Аналіз наукових праць показав, що на міждисциплінарному рівні проблематика формування патріотизму військових кадрів достатньо досліджена в генезі, науковцями (В. Барановський, В. Дзюба, Ю. Красильник, Б. Пантюхін та інші) сформульовано провідні тенденції й умови патріотичного виховання майбутніх офіцерів. Серед завдань національно-патріотичного виховання дослідники визначають необхідність виховання вірності військовій присязі, готовності до самопожертви в ім'я Вітчизни та її народу, відданості інтересам українського народу, любові й поваги до української культури, мови, мистецтва, історичного минулого, державних символів України тощо [4, с. 34].

Новий політичний і соціокультурний контекст виховання патріотизму до вже відомих завдань додає завдання формування нового рівня національно-громадянської самосвідомості курсантів ВВНЗ, яке спрямоване на усвідомлення своїх вчинків і дії на благо народу й держави.

Проведене вченими Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗС України соціологічне дослідження на тему «Стан військово-патріотичного виховання військовослужбовців Збройних Сил України та членів їхніх сімей» показав, що 65% респондентів мотивом готовності до захисту країни від небезпек назвали усвідомлену необхідність захищати родину і свій дім і 92% повністю готові захищати Україну від військової загрози з боку інших країн, терористичних актів, наслідків природних катаклізмів. Однак серед мотивів, які негативно впливають на готовність до захисту України, згадано такі: низький рівень соціальних гарантів, погане піклування держави про своїх захисників (понад 70% респондентів) і сумнів у перемозі української армії в разі конфлікту через недостатню забезпеченість (62% респондентів) [5, с. 200].

Такі результати досліджень, з одного боку, засвідчили досить високий рівень національно-патріотичної свідомості військовослужбовців, проте показали й напрями розвитку цього питання в рамках цілеспрямованого політичного процесу вирішення проблем соціального піклування про військовослужбовців і їхні сім'ї, а також матеріально-технічного забезпечення армії.

Сьогодні перед вітчизняними ВВНЗ поставлено завдання організувати планомірний і цілеспрямований процес підвищення мотивації майбутніх офіцерів до патріотичних вчинків і дій на благо народу й держави, який оновить традиційні методи та форми патріотичного виховання й застосує

нові інформаційні технології для об'єднання навчального та виховного процесів у формуванні патріотичної та громадянської свідомості курсантів.

Третя проблема кадрового забезпечення навчально-виховного процесу сучасними високопрофесійними науково-педагогічними кадрами актуалізується кардинальними змінами змістового наповнення навчальних програм професійної підготовки до стандартів НАТО. Євроатлантичний шлях держави вимагає нових кадрів для підготовки сучасного випускника ВВНЗ, який міг би почати якісне виконання професійних обов'язків у найкоротший термін після розподілення до військового підрозділу. Сьогодні в освітній процес активно залучено офіцерський склад, який має бойовий досвід, запроваджено механізм ротації науково-педагогічних працівників. Відомо, що значний відсоток офіцерів-викладачів ВВНЗ протягом останніх років брали участь у проведенні операції Об'єднаних сил на території Донецької та Луганської областей.

У Положенні про військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти чітко визначено функціональні посадові обов'язки (інструкції) науково-педагогічних і педагогічних працівників ВВНЗ, які відповідають Законам України: «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність» – і регулюють права й обов'язки викладачів. Однак реформа військової освіти потребує залучення до підготовки сучасного фахівця у сфері захисту інформації висококваліфікованих викладачів, які в умовах соціально-політичних змін нададуть не тільки певну суму професійних знань, а й разом із ними сформуєть у майбутніх офіцерів ціннісне ставлення до професійної діяльності, мотивацію до професійно-пізнавального інтересу за формулою «освіта впродовж життя».

Сучасні викладачі мають змінити традиційні підходи до навчальних методик і засобів навчання на різних рівнях професійної підготовки курсантів. Сьогодні світовий інформаційний простір стимулює викладача сучасного ВВНЗ до самоосвіти й підвищення своєї професійно-педагогічної, іншомовної та інформаційно-комунікативної компетентності. Особливі вимоги інформаційне суспільство висуває науково-педагогічним працівникам, які готують фахівців у сфері захисту інформації.

З урахуванням специфіки професійної діяльності кадрів у сфері захисту інформації одним із пріоритетних завдань для сучасного викладача є формування його політичної компетентності в умовах терміновості вирішення соціально-політичних питань освіти й суспільства. Від політичної компетентності науково-педагогічних працівників ВВНЗ залежить правильність їх оцінювання реальної політичної ситуації, готовність до політичної комунікації, гнучкість та адаптивність до вирішення актуальних питань у професійній освітній діяльності. На жаль, проблемам політичної компетентності викладачів у сучасному вітчизняному науковому просторі приділяється недостатньо уваги. Основна увага відомих учених у галузі політичних наук (О. Бабкіної, В. Бебика, М. Головатого, В. Горбатенка, М. Михальченка, Ф. Рудича та інших) приділена розробленню методології системного й комплексного підходів до соціально-політичного управління, аналізу соціально-політичної ситуації, діагностичної оцінки її реального стану і прогнозуванню моделі її ймовірного розвитку в майбутньому [6, с. 40]. Сьогодні сучасному викладачу ВВНЗ необхідно постійно підвищувати свій рівень політичних знань (в основному користуючись можливостями тільки інформальної освіти), свідомо займатися саморефлексією політичних подій і системно впроваджувати в навчально-виховний процес ідеї громадянського суспільства. Проблема політичної компетентності викладачів, на нашу думку, залишається одним із напрямів модернізації підготовки фахівців у сфері захисту інформації в майбутньому.

Наступний складник проблеми кадрового забезпечення навчально-виховного процесу сучасними високопрофесійними науково-педагогічними кадрами – підвищення рівня інформаційної культури викладачів як одного з елементів ефективного орієнтування в інформаційних потоках. Процес інформатизації освіти розвивається швидкими темпами, має потужний вплив на всі сторони суспільного життя. Для фахівців у сфері захисту інформації викладачі мають стати прикладами інформаційної культури через упровадження в навчальний процес сучасних інноваційних освітніх технологій, що пов'язані з особливостями майбутньої професійної діяльності у сфері захисту інформації. Створення викладачем особливих психологічних умов для роботи з інформаційними носіями, синтез професійних і загальних знань у межах навчального предмета, спрямування навчання на формування творчої уяви в контексті інформаційного простору, професійна взаємодія зі спеціальною технікою, розвинута інтелектуально-креативна реакція є ефективними елементами процесу формування інформаційної культури науково-педагогічних працівників, які пов'язані з підготовкою фахівців у сфері захисту інформації.

Серед сучасних вимог до викладача ВВНЗ необхідно також зазначити мотивацію та психологічну готовність до здійснення професійної кар'єри, постійне підвищення рівня педагогічної майстерності й фізичної підготовки, які безпосередньо впливають на успішність організації військово-професійного навчання курсантів. Професійний, науковий, педагогічний авторитет науково-педагогічних

кадрів ВВНЗ стає вирішальним фактором у подальшій професійній діяльності курсантів і престижності військової освіти.

Висновки. Систематизація актуальних проблем сучасної військової освіти в умовах політичного сьогодення виявила напрями для ефективного вирішення завдань суспільства щодо підготовки сучасного фахівця у сфері захисту інформації. Аналіз наукових джерел і нормативно-правових документів показав, що соціально-політичний стан розвитку вітчизняного суспільства, висока соціальна значущість військово-професійної діяльності щодо захисту державних інтересів і безпеки країни передбачають особливі вимоги до організації підготовки кадрів у сфері захисту інформації. Це дає змогу зробити висновок, що для вирішення проблем військової освіти розробляється й розроблений комплекс (нормативно-правових, управлінських, організаційних, економічних, педагогічних, матеріально-технічних) завдань для підвищення якості підготовки фахівця у сфері захисту інформації. Серед актуальних проблем, які можуть бути вирішені завдяки наявним ресурсам ВВНЗ, є проблема впровадження компетентнісного підходу на базі сучасних технологій навчання за стандартами НАТО, проблема формування національно-патріотичної свідомості й самосвідомості, а також проблема кадрового забезпечення навчально-виховного процесу сучасними високопрофесійними науково-педагогічними кадрами. Вплив внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації в країні актуалізує перспективні завдання держави щодо військової освіти в питаннях подальшої інтеграції військової науки й освіти, приведення структури та чисельності ВВНЗ у відповідність до потреб сектору безпеки й оборони держави та високотехнологічна інформатизація підготовки майбутніх офіцерів.

Ananyin V., Puchkov O., Uvarkina O. Current issues of military education in the conditions of political today

The article analyzes a number of problems in improving the system of future officers training in higher military educational institutions, in particular personnel in the field of information protection, to solve the political tasks of the state in protecting its interests and security. Among the urgent issues of military education, these three problems are mentioned: the problem of introducing a competence-based approach based on modern training technologies according to NATO standards; the problem of forming a national-patriotic consciousness; the problem of staffing the educational process with modern highly professional scientific and pedagogical personnel. The actualization of these problems is associated with new approaches and requirements for the training military specialists in the field of information protection based on the best practices of the countries of the North Atlantic Alliance and the best experience of military educational systems of the world-leading countries. The article determines that the peculiarity of training in the field of information security is not only knowledge of modern information technologies, but also a mandatory profound knowledge of foreign languages. The following components of the cadets' national-patriotic consciousness formation are indicated: increasing the motivation of future officers to patriotic actions and their actions for the benefit of the people and the state; loyalty to the military oath, civic awareness, and respect for Ukrainian culture and heritage. The requirements to the scientific and pedagogical personnel involved in the training of military specialists in the field of information protection are formulated. It is revealed that the problem of political competence of higher military educational institutions teachers is becoming more and more relevant for modern military education. In addition, among the necessary competencies of modern scientific and pedagogical personnel, it was noted high information culture, knowledge of psychological and pedagogical technologies for organizing the educational process, pedagogical skills, developed intellectual and creative readiness for quick adaptation, physical training, and motivation for continuous professional development.

Key words: military education, training military specialists in the field of information protection, competence-based approach.

Література:

1. Полтораєв С.Т. Перспективні напрями розвитку державного управління системою вищої військової освіти України. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія «Державне управління»*. 2017. Вип. 2. С. 309–315. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNUCZUDU_2017_2_40 (дата звернення: 09.09.2019).
2. Єфімова О.М. Формування іншомовної комунікативної компетентності курсантів вищих військових навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ : Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2014. 23 с.

3. Положення про військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1229-18> (дата звернення: 09.09.2019).
4. Барановський В.Ф. Національно-патріотичне виховання військової інтелігенції у вищих навчальних закладах України. *Військова освіта*. 2013. № 1. С. 34–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vios_2013_1_6 (дата звернення: 11.09.2019).
5. Пантюхов Б.О. Актуалізація досвіду патріотичного виховання курсантів військових закладів вищої освіти в сучасних умовах. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань : ФОР Жовтий О.О., 2018. Вип. 2. С. 197–210.
6. Лепська Н. Політична компетентність як детермінанта соціального програмування розвитку суспільства. Сучасна українська політика. *Політики і політологи про неї*. Київ, 2011. Вип. 22. С. 40–51. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/26824> (дата звернення: 12.09.2019).

РЕГІОН ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ: КЛЮЧОВІ ПОКАЗНИКИ СТАБІЛЬНОСТІ Й МИРУ VS КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОТИРІЧЧЯ

Донська А. Г.,

викладач кафедри соціології факультету соціології і права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджено регіон Північної Європи, який узято за приклад стабільності, економічного та політичного розвитку, з активним громадянським суспільством, верховенством права, орієнтацією на миробудування й високі соціальні стандарти. На основі таких показників, як відсутність тривалий час внутрішніх і міжнародних воєн, високий рівень ВВП (за даними Міжнародного валютного фонду), запровадження загального виборчого права, значення ролі регіону та регіональної ідентичності (на основі досліджень Атласу європейських цінностей), індексів позитивного і структурного миру (згідно з доповідями Інституту економіки й миру та глобального індексу миру, Австралія), робиться загальний висновок про значні досягнення країн Північного регіону у справі побудови миру в регіоні та стабільного громадянського суспільства. Використовуючи неореалізм, неолібералізм і конструктивізм у дослідженні, показали багатоманітність концепту Північної Європи й геополітичні особливості кожної конкретної держави в його формуванні. Так, аналізуються такі підходи до розуміння регіону через геосхеми ООН, географічний детермінізм, геополітичну боротьбу між країнами регіону й сусідами, міждержавними територіальними утвореннями. Розмежовуються поняття «Північ», «Північна Європа», «Північний регіон», «Скандинавія», «скандинавізм», «панскандинавізм», «нордизм», «Балтійський регіон», «Балтоскандія». Досліджується особлива роль Великобританії, Німеччини та Росії у формуванні регіональної ідентичності Північної Європи, а також деякі регіональні об'єднання, наприклад, Північна Рада, Північна Рада Міністрів, Північний паспортний союз, Північно-Західна Рада, Рада країн Балтійського моря. Робиться висновок про відсутність прямого зв'язку між універсальним єдиним трактуванням концептуального осмислення регіону та показниками миру і стабільності в ньому.

Ключові слова: європейські студії, Північна Європа, регіоналізм, геополітика.

Постановка проблеми. Розподіл світу на регіони є символічним і досить умовним. Лише океани окреслили континенти стабільними кордонами, а от внутрішні регіони є досить рухливими, визначаються суспільно-політичними та економічними чинниками, можуть зовсім по-різному трактуватися країнами, належними до регіону та ззовні. Чому ж регіональна належність стає предметом суспільно-політичних, культурних та економічних дебатів?

Уряди країн, суспільні діячі й науковці багато уваги приділяють рейтингам країни, її асоціації/протиставленню з країнами-сусідами, адже з належністю до того чи іншого регіону, позиції у визначеному міжнародному рейтингу її мешканцям та організаціям можуть приписуватися певні суспільні, політичні, культурні, економічні властивості, а також така важлива для інвестицій і бізнесу характеристика, як стабільність/нестабільність, переважання конфліктогенних/неконфліктогенних чинників.

Мета статті – розгляд регіону Північної Європи, який узято за приклад стабільності, економічного та політичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Значна увага в науці та суспільній практиці приділяється державам і регіонам, які відрізняються підвищеним рівнем нестабільності, ворожечі та політичного напруження. Так, аналізуючи випуски «Журналу з досліджень миру» (Journal of Peace Research), одного з найвпливовіших світових видань у галузі вивчення питань війни і миру, заснованому в 1964 році, дослідники дійшли висновку, що лише поодинокі статті дійсно аналізують мир, тоді як в інших домінує дискурс про війну та прояви насилля [1]. Проте для припинення конфліктів важливі не лише знання про війну й суперечності в суспільстві, а й про концептуальні засади миру і стабільності як в окремій країні, так і в регіоні [2]. Так склалося, що Північній Європі присвячено значно менше досліджень і політичних дискусій, аніж тих самих регіонів Західної, Східної та Центральної Європи, хоча все більш поширеним стає звернення до прикладів суспільної практики цих країн як успішних, стабільних і суспільно орієнтованих.

Беручи за основу характер роботи Північної Ради, системоутворювальними країнами північного регіону Європи можна визначити її членів, а саме: Данію, Ісландію, Норвегію, Фінляндію, Швецію. Тепер розглянемо дані, які свідчать про стабільність і безконфліктність Північного регіону. Остання внутрішня війна була тут між Норвегією та Швецією 1814 року, після якої країни використовували лише загрозу застосування військових сил, а також війна Фінляндії з Радянським Союзом (1939–1940). Під час двох світових воєн Скандинавські країни проголошували нейтралітет, а Данія мала лише один військовий день із Гітлерівською Німеччиною. Детальніше про історію Скандинавських воєн, індустріальні, модернізаційні та демократичні успіхи країн Північного регіону Європи можна почитати у фахових історичних дослідженнях, наприклад, Томас Деррі «Історія Скандинавії» [3], Норман Дейвіс «Історія Європи» [4], Патрік Салмон «Скандинавія та великі держави» [5], Вадим Рогінський «Боротьба за Скандинавію» [6] і багато інших. Спостерігаючи історичний розвиток країн регіону протягом більше ніж століття, можемо сказати, що впадають в очі часті випадки встановлення домовленостей між країнами ще до оголошення війни або до початку військових дій, відсутність страйків і громадських заворушень у часи загальноєвропейських хвилювань, поціновування країнами місцевої ідентичності й локальної належності. Спираючись на деякі статистичні показники (наведені нижче), цілком можна говорити про мир і стабільність у регіоні Північної Європи, який поєднується з економічною і політичною стабільністю.

Так, у 2018 році, за даними Міжнародного валютного фонду, ВВП на душу населення в Норвегії становив 85 980 у. о., Данії – 59 831 у. о., Ісландії – 60 226 у. о., Швеції – 58 678 у. о., Фінляндії – 47 320 у. о., порівняно з 2 820 у. о. в Україні та середнім по світу – 11,73 тис. [7]. До того ж у Рейтингу країн світу за рівнем щастя у 2016–2018 роках першість отримали Фінляндія, Данія, Норвегія з відповідними індексами 7,6, 7,5 і 7,4 [8, р. 24–27].

Загальне виборче право в Скандинавських країнах запроваджено одним із найперших у світі. З XVIII століття у Швеції жінкам періодично надавали право голосу залежно від їхнього соціального статусу і сплати ними податків. 1906 рік надав жінкам Фінляндії та Швеції право голосу, а з 1910 року жінки мали право балотуватися на муніципальних виборах (для порівняння, виборче право жінкам Ліхтенштейну надане в 1984 році, а у Швейцарії залишалися округи, в яких жінки не мали рівних прав із чоловіками до 1991 року).

Цікавий факт, що мешканці Данії відносно високо ранжують регіон країни, в якій вони живуть, як першу або другу найважливішу групу, до якої вони належать (це 23–30% населення), тоді як у Норвегії, Швеції та Фінляндії це число дещо нижче – 7–18% залежно від місцевості, проте все одно відсоток вищий, ніж в інших країнах Європи. До того ж локальні місця проживання (місто чи область) мають значну цінність для громадян у Норвегії та Швеції (53–54%), інших північних країн – 25–34%. А от належність до Європи загалом не особливо цінується (3–7%) [9].

Спираючись на поняття позитивного миру, введеного норвезьким дослідником Йоханом Галтунгом, Інститут економіки та миру (The Institute for Economics & Peace, IEP – неурядовий аналітичний центр зі штаб-квартирою в Сіднеї, відділеннями в Нью-Йорку, Мехіко, Гаазі, Брюсселі) розробив Індекс позитивного миру, вимірювання якого проводиться щорічно з 2008 року [10]. Отже, відповідно до цього рейтингу, у 2018 році Швеція, Фінляндія, Норвегія посіли перші місця, Данія та Ісландія – увійшли в десятку, Україна – 83 місце поряд із Молдовою та В'єтнамом, останньою країною в рейтингу зі 183 місцем визнана Сомалі.

Звісно, це лише кілька показників, а їх спектр можна значно розширити, проте можна висунути загальну гіпотезу, що країни Північної Європи є одними з лідерів у світі у справі побудови структурного миру, в утвердженні солідарності, справедливості й верховенства права, а отже, мають внутрішнє усталене розуміння свого регіону та належності до нього.

Проте навіть у ракурсі питання миру не все є настільки однозначним. Якщо розглянути світовий рейтинг Global Peace Index 2018 [11], то не всі північні країни в Європі матимуть такі високі показники миру і стабільності. Основні індикатори рейтингу відображають рівень злочинності й роль поліції в суспільстві, вбивства, ув'язнення, доступ до зброї, інтенсивність внутрішніх конфліктів, демонстрації, насильницькі злочини, політичну нестабільність, терор, імпорту та експорту зброї, військові витрати, миротворче фінансування ООН, ядерне й важке озброєння, кількість переміщених осіб, відносини із сусідніми країнами, зовнішні конфлікти. За даними цього рейтингу, перше місце за рівнем спокою посідає Ісландія, а Данія, Швеція, Фінляндія та Норвегія – у першій двадцятці (для порівняння, Україна у 2018 році посіла 152 місце зі 163, що в українських ЗМІ позиціонувалося як вихід із десятки найнебезпечніших країн світу) [12]. Певну розпорошеність у рейтингу країн півночі Європи можна пояснити тим, що враховувався такий показник, як торгівля зброєю: Норвегія та Швеція входять у двадцятку світових лідерів з експорту озброєння у світі за період 2013–2018 рр. за даними Стокгольмського інституту дослідження проблем миру [13]. Та ці країни не використовують зброю, а лише заробляють на ній, продовжуючи піклуватися про безпеку своїх громадян.

Тепер, проаналізувавши наведені дані та цифри, спробуємо перейти на більш глибокий концептуальний рівень і з'ясувати, які ж протиріччя існують усередині самого регіону, а точніше, його концептуального оформлення, адже, як і у визначеннях інших регіонів, у концепт Північної Європи можна вкладати різні основні характеристики: географічні, культурно-лінгвістичні та політичні. Географічно Північна Європа за геосхемою ООН включає такі країни й регіони: Аландські острови, Данію, Естонію, Фарерські острови, Фінляндію, Ісландію, Ірландію, Острів Мен, Латвію, Литву, Норвегію, Сарк, Шпіцберген і Ян-Маєн, Швецію, Сполучене королівство Великої Британії та Північної Ірландії. Та чи дійсно такий широкий спектр країн на географічній мапі відповідає геополітичній, культурній і символічній структурі регіону?

Відправною характеристикою Півночі Європи є холодний клімат, який, як вважається, може впливати на національні та культурні особливості народів, що проживають у цьому регіоні (Ібн Хальдун, Шарль-Луї Монтеск'є, Фрідріх Ратцель, Лев Мечников та інші). Проте географічний детермінізм нині залишився одним із застарілих підходів, а для багатостороннього опису актуального змісту поняття Північної Європи варто застосувати геополітичні дослідження. Сам концепт Північної Європи має як теоретико-символічне значення (наявність різноманітних теорій, трактувань складу та ролі північного регіону), так і конкретно-політичне вираження (існування політичних структур, мета яких – закріплення й посилення політичного співробітництва в регіоні).

Концептуальне вивчення регіону Північної Європи здійснено Івером Нойманом [14] і його послідовниками, які детально проаналізували два підходи до формування регіональної ідентичності північноєвропейської території: «ззовні-всередину» (відповідно до теорії неореалізму в міжнародних відносинах) і «зсередини-назовні» (неоліберальний підхід).

Під час двох світових воєн і холодної війни країнам Північної Європи необхідно було створити систему безпеки, яка давала б їм змогу не втратити суверенітет і дотриматися максимально можливої нейтральності, що й забезпечував концепт «ззовні-всередину», поява якого зумовлена боротьбою за північні держави між Росією, Великобританією та Німеччиною. Північна Європа може розглядатися як буферний регіон між великими силами, що дає можливість говорити про винайдення концепту Північного балансу (Nordic balance) – це поняття, яке вперше введено Арне Олавом Брундтландом (Arne Olav Brundtland) у 1961 році. Північний баланс – це комбінація «політик, які спрямовані на забезпечення балансу між двома великими силами, США та СРСР» [15, с. 175]. Великі держави (а саме СРСР, США та їхні союзники) мають рівні шанси мінімізувати вплив одна одної на регіон, що зменшуватиме напруження в Північній Європі. Фактично це означало обґрунтування невтручання у справи країн Північного регіону та уникнення можливих політичних конфронтацій на їхній території. У такий спосіб північні держави Європи позначили свою нішу у світовій політиці та визначили свою роль у гарантуванні безпеки не тільки в Європі, а й у всьому світі. Можна стверджувати, що прагнення північних країн виступати в ролі буферної зони мало свої негативні наслідки: у світовій політиці їх сприймають як «сіру зону».

Підхід «зсередини-назовні» пропонує нам кардинально інший погляд на природу Північного регіону в Європі. Так, спираючись на неоліберальну теорію міжнародних відносин, можна стверджувати, що взаємодія між державами й народами Північної Європи існувала вже протягом сотень років, незалежно від зовнішнього на них впливу. Орієнтовно початок взаємодії можна позначити XIV століттям, коли існував союз між Швецією, Данією та Норвегією, що заклало підґрунтя для подальшої політичної кооперації у XX–XXI столітті, основуєчись на історичних, соціальних і культурних чинниках схожості північних країн у Європі. За часів холодної війни досить поширеною була тенденція як у наукових роботах, так і в політичних заявах протиставляти Північний регіон Європейському співтовариству, що відповідає цьому підходу. Відсутність формальних жорстких домовленостей держав Північної Європи, на відміну від країн Європейського співтовариства, «демонструє її моральну вищість над Європейським співтовариством у минулому і Європейським Союзом та іншими регіональними форумами в теперішньому» [14, с. 172].

На цьому етапі дослідження регіону Північної Європи в межах політичної науки італійський дослідник Марко Далла Стелла пропонує звернутися до теорії конструктивізму, щоб завершити розуміння концепту Північної Європи. Окрім зовнішніх і внутрішніх чинників формування концепту того чи іншого регіону, можна виокремити ще й інтенції конкретної держави в процесі концептуалізації регіону. Кожна держава, відповідно до тих чи інших політичних умов, шукала власний спосіб конструювання регіону Північної Європи, який давав би їй змогу отримати нові політико-символічні характеристики.

Говорячи про конкретне політичне вираження розуміння півночі Європи, варто розглянути союзи та міждержавні утворення, які існують на його території й тією чи іншою мірою втілюють концепт «Північ».

Терміни «північні країни», «Північна Європа» використовуються зазвичай для позначення країн Північної Ради та Північної Ради Міністрів таких країн: Данії, Ісландії, Норвегії, Фінляндії, Шве-

ції, й означає, що саме ці країни «поділяють концепт «Північ» чи «Північний» і поділяють цінності й інтереси, які здійснюють цінний вплив на процес вироблення і здійснення європейської політики» [15, с. 2]. Бездогвірною політичною кооперацією між північними країнами завершилася в 1956 році, коли була заснована Північна Рада, міжпарламентський орган співробітництва, та в 1971 році заснуванням Ради Міністрів Північних Країн, міжурядовим форумом. На інтернет-сторінці організації зазначається: «Озираючись на минулі 1000 років, зрозуміло, що країни Північної Європи коливалися між періодами війни та періодами миру й солідарності, але все більше й більш тісно співпрацювали в XX і XXI століттях» [16]. Литва, Латвія, Естонія станом на початок 2019 року залишаються спостерігачами вже протягом тривалого часу. Провідними концептоутворювальними державами в Північній Раді можна вважати Данію, Норвегію, Фінляндію та Швецію. «У цих трьох країнах термін «Скандинавія» використовується лише для позначення цих трьох держав, тоді як термін «Norden» (Північний регіон) охоплює також і периферію» [14, с. 162]. Водночас Британія навіть після Brexit не втручається у справи та союзи Північної Європи.

Крім зазначених, існує таке об'єднання, як Північний паспортний союз, який дозволяє громадянам Ісландії, Данії (крім Гренландії), Норвегії (крім Шпіцбергену), Швеції та Фінляндії вільно пересуватися та проживати в країнах союзу без паспорта чи додаткових документів. Гренландія має окрему угоду, яка дозволяє вільне пересування громадян Гренландії як автономної області Данії й мешканців країн Північного паспортного союзу. Незважаючи на те що деякі з країн союзу входять до Шенгенської зони, угода продовжує діяти.

Концепт Північної Європи відрізняється від концепту Північного регіону, а скандинавізм (панскандинавізм, нордизм в одній із його інтерпретацій) трактується як теорія необхідності політичної єдності деяких північних країн. Він зародився наприкінці XVIII століття, поширився в XIX столітті й використовувався Данією, Швецією та Норвегією з метою довести системоутворювальну роль у регіоні однієї з країн. Скандинавізм – це літературний, культурний, політичний рух, який має на меті більш тісне співробітництво між північними країнами Європи, в основу чого покладається спільна міфологія, історія, культура.

Ісландський дискурс щодо північних країн охоплював не лише ближні європейські країни, а й Росію, Канаду, США, Гренландію, прагнучи довести центральне положення та ключову роль Ісландії в комунікації та політичній взаємодії між країнами північного регіону. У 1985 році було ініційовано створення ще однієї міжпарламентської групи в Північній Європі – Північно-Західної Ради (West Nordic Council), яка об'єднує по шість представників із парламентів Гренландії, Ісландії, Фарерських островів. У створенні цієї групи можна побачити практичну реалізацію прагнення Ісландії посісти центральну роль у Північному регіоні Європи.

Фінляндія, навпаки, концентрувалася скоріше на Балтійському регіоні, аніж на Північній Європі, адже це виводило її на новий рівень політичного впливу на регіон. Наприкінці XX століття у Фінляндії поширюється ідея переформатування регіону Північної Європи й розширення його рамок до Північного регіону, даючи нову інтерпретацію поняттю північної кооперації, що отримало назву «північний вимір» (Northern Dimension, ND), що стало охоплювати всі країни Скандинавії, Прибалтики, Канаду, північні райони Росії та США, покладено в основу північної політики ЄС. А друге десятиліття XXI століття країна найвірогідніше зустріне так само як крайня межа буферної зони між Європою та Росією.

У свою чергу, Данські уряди розглядали Північну Європу як зону для встановлення власного політичного контролю та утвердження політичної могутності, що суперечило інтересам Швеції, яка теж мала претензії на формування власного концепту Північної Європи на основі шведського панування в регіоні. Історично Швеція домінувала в регіоні після закінчення Тридцятилітньої війни, поступово втрачаючи контроль над державами регіону, почала позиціонувати себе як велику державу й вагомому актору регіону. Після успішної побудови економіки та соціальної системи Швеція, як і раніше, продовжує «розглядати регіон як продовження власного «Я» [14, с. 178].

Норвегія ніколи не мала особливих претензій на лідерство в регіоні, головна мета її зовнішньополітичного дискурсу – не залишитися наодинці в стосунках з Росією, що змушувало її брати участь у проектах інших північних країн, звісно, за винятком Росії. Щоправда наприкінці XX століття саме в Норвегії з'явилася концепція Північного регіону.

Німеччина на основі нордичної теорії прагнула бути залученою в регіон з метою доведення вищості німців над іншими європейськими народами. Саме завдяки цьому в німецький дискурс уводиться поняття «нордизм» (у новому значенні, відмінному від попередньо наведеного). Нордизм – це «різновид расизму, антинаукова теорія, за якою представники «вищої» північної (нордичної) раси – творці світової цивілізації» [17, с. 117]. Такий підхід був покладений в основу расової теорії нацистської Німеччини, за якого німецькі території розглядалися провідним центром націєтворення та політичного життя в Північній Європі. Проте брак схожих рис із народами скандинавських країн спричинив необхідність замовчувати поняття.

У Північній Європі можна виокремити ще Балтійський регіон, сформований довкола Балтійського моря як простору для комунікації не лише між прибережними країнами, а й з усіма могутніми морськими державами, адже Рада країн Балтійського моря складається з 11 держав-членів (Данія, Естонія, Фінляндія, Німеччина, Ісландія, Латвія, Литва, Норвегія, Польща, Росія та Швеція), а також делегатів від Європейського Союзу [18].

Країни Балтійського регіону теж прагнули вписати себе в Північну Європу, адже це, з одного боку, сприяло відмежуванню й захисту від впливу СРСР, а з іншого – давало змогу розвивати економічну та соціальну сфери у співпраці з більш сильними сусідами. На початку ХХ століття серед інших теорій виникла одна, яка стала найвідомішою, – «Балтоскандія» – геополітична теорія, спрямована на обґрунтування необхідності Балтійсько-Скандинавського союзу. Цей проект розроблено литовським дослідником Казусом Пакстасом (Kazys Pakstas) у 1928 році та детально проаналізовано в роботі «Балтоскандійська конфедерація» (1942) [19]. Поява цього концепту зумовлена необхідністю політичного обґрунтування близькості Балтійських країн саме до Скандинавії та належності їх до одного геополітичного регіону на противагу включенню цих країн до політичної системи СРСР. Спірне також прагнення Прибалтійських країн до співпраці з іншими північними державами. Незважаючи на те що в 1991 році Північна Рада прийняла Прибалтійські країни (Литву, Латвію, Естонію) у статусі спостерігачів, всі вони мають різні цілі й убачають у Північній Раді загрозу політичній впливовості або спосіб зменшити вплив сусідів.

Литву, Латвію, Естонію прийнято зараховувати скоріше до Балтійських країн, аніж до Північних. До 2002 року на мапі ООН ці країни зараховували до Східної Європи. Переномінання цих країн у північноєвропейські викликало неоднозначне ставлення та жваві дискусії серед громадян і громадських активістів, а серед коментаторів навіть звучали жартівливі думки [20] про створення регіону «Балтостан» як новий округ Пакистану. Литва, Латвія, Естонія є членами й активними акторами.

З огляду на залученість Російської Федерації до європейського простору та наявність у неї невеликого виходу в Північне море, Росія ще з часів існування СРСР обґрунтовує належність до Північного регіону та свою системоутворювальну роль у ньому. Отже, переміщуючи центр Північної Європи до Балтійського моря, Санкт-Петербург переноситься з периферії цього регіону до його центру. Незважаючи на всі спроби Росії співпрацювати з Північною Радою та Радою Міністрів Північних країн, їй не вдалося зайняти провідні позиції в регіоні. Щоправда в Росії існують інформаційні центри від Ради Міністрів Північних країн, що демонструє широку інформаційну роботу Росії з вироблення власного бачення Північного регіону.

Варто зауважити, що країни Північної Європи у своєму дискурсі особливо під час холодної війни приписували Великобританії відповідальність за події, що відбуваються в регіоні, намагаючись уписати її в Північний регіон, що вона намагалася заперечити або просто ігнорувати. Як бачимо, в концептуально-теоретичному плані Північна Європа не включає Великобританію, значно обмежує роль Литви, Латвії та Естонії, зосереджуючись лише на скандинавських країнах і Данії. Загалом позиціонування Великобританії потребує окремого розгляду, проте воно ніяк не вписується в північноєвропейський дискурс. А союзи та організації в регіоні є найбільш дієвими й численними порівняно з іншими регіонами Європи. Що цікаво, саме акцент на регіональній близькості, кооперації, солідарності йде червоною ниткою як в ідейних проектах, так у регіональних союзах, а особливо в Північній Раді. На теренах Північної Європи тісно перетинаються, проте не змішуються два концепти: Балтика та Північ. І саме концепт «північ» залишається непорушним, незважаючи на європеїзацію, членство країн у Європейському Союзі та Шенгенській зоні.

Так, Данія і Швеція постійно вели боротьбу за лідерство в регіоні, Норвегія більше виступала тимчасовим союзником тієї чи іншої сторони. Невеликі держави (наприклад, Ісландія) й автономні території постійно відчували тиск з боку могутніших сусідів і, приймаючи основи політичної кооперації, паралельно створювали свої проекти Північної Європи. Балканські країни, як і Росія, прагнули бути залученими в регіон, але, не відчуючи зворотного зв'язку, Литва, Латвія та Естонія змінили поле символічної політичної гри на прибалтійське, так і не винайшовши змоги конкурувати з лідерами регіону. Водночас Росія продовжує доводити свою значущість для політичної стабільності Північної Європи. Незважаючи на значну строкатість регіону, Швеція, Данія, Норвегія та Фінляндія продовжують відігравати в ньому провідну системоутворювальну роль, спираючись на культивування концепту «північ» і регіональної ідентичності.

Висновки. Отже, питання групової належності й регіональної ідентичності є досить важливим для мешканців Північної Європи. Країни регіону більше ніж століття утримуються від воєн, заворушень і масового насилля, мають найвищі рейтинги у світі за усвідомленням себе щасливими їхніми громадянами та показниками структурного миру (звісно, коло показників може бути значно розширене). Разом із тим мирність і безконфліктність регіону може ставитися під питання з огляду на опосередковану участь у збройних конфліктах в інших країнах. Незважаючи на те що, за висловом Амі-

таї Етціоні, «в Європі немає іншого такого регіону (і небагато існує їх у світі), де культура, традиції, мова, етнічне походження, політична структура й релігія – усі «фонові» та ідентифікаційні елементи настільки ж близькі, як у північному регіоні» [21, с. 220–221], а економічні, геополітичні та культурні показники можуть бути визнані за зразкові, північні країни Європи так і не досягли згоди в розумінні поняття Північної Європи.

Donska A. The region of Northern Europe: key sustainability and peace markers vs conceptual contradictions

This article explores the region of Northern Europe as an example of stability, economic and political development with an active civil society, rule of law, orientation on piece building and high social standards. Indicators such as the absence of long internal and international wars, a high level of GNP (according to International Monetary Fund data), the introduction of universal suffrage, the meaning of the region and regional identity (see researches of the Atlas of European Value), the indexes of positive and structural peace (due to the Report of the Institute of Economics and Peace and Global Peace Index, Australia) lean us to make a general conclusion about the great achievements of the Nordic countries in building peace in the region, sustainable development and a stable civil society. Using neorealism, neo-liberalism and constructivism, the study will show the diversity of the Northern Europe concept and the geopolitical features of each particular state in its notion. Thus, the understanding of the region is explored through UN geoschemes, geographical determinism, geopolitical struggle between the countries of the region and its neighbors, intergovernmental cooperation. The article define the concepts “North”, “Northern Europe”, “Scandinavia”, “Scandinavia”, “panscandinivism”, “Nordicism”, “Baltic Region”, “Baltoscandia”. Moreover it is analyzed the role of the UK, Germany and Russia in shaping the regional identity of Northern Europe and such regional unions such as Nordic Council, Nordic Council of Ministers, Nordic Passport Union, Nordic West Council, Council of the Baltic Sea States. Thus, it is concluded that there is no direct link between the universal unified interpretation of the conceptual understanding of the region of Northern Europe and the indicators of peace and stability in it.

Key words: European studies, Northern Europe, regionalism, geopolitics.

Література:

1. Gleditsch N., Nordkvelle J., Strand H. Peace research – Just the study of war? *Journal of Peace Research*. 2014. Vol. 51 (2). P. 145–158.
2. Friedman G. Understanding Our Geopolitical Model. *Geopolitical Futures*, December 28, 2015. URL: <https://geopoliticalfutures.com/understanding-our-geopolitical-model-works/> (дата звернення: 05.06.2019).
3. Derry T.K. *History of Scandinavia: Norway, Sweden, Denmark, Finland, and Iceland*, Minnesota Press, 2000. 468 p.
4. Дейвіс Н. Європа. Історія / пер. з англ. П. Таращук. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. 1464 с.
5. Salmon P. *Scandinavia and the great powers 1890–1940*. Cambridge University Press, 1998. P. 448.
6. Рогинский В. Борьба за Скандинавию. Международные отношения на севере Европы в эпоху Наполеоновских войн (1805–1815). Москва : Весь мир, 2012. 522 с.
7. *World Economic Outlook Reports. Challenges to Steady Growth*. Data from IMF, October 2018. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2018/09/24/world-economic-outlook-october-2018> (дата звернення: 27.06.2019).
8. Helliwell J., Layard R., & Sachs J. *World Happiness Report 2019*, New York: Sustainable Development Solutions Network. URL: <https://worldhappiness.report/ed/2019/> (дата звернення: 27.06.2019).
9. *Atlas of European Value*: web-site. URL: [http://www.atlasofeuropeanvalues.eu/new/europa-regio2.php?c2=europe&map%5B%5D=2532&map%5B%5D=&map%5B%5D=&map%5B%5D=&map%5B%5D=&map%5B%5D=&map%5B%5D=&map%5B%5D=&map%5B%5D=&button=](http://www.atlasofeuropeanvalues.eu/new/europa-regio2.php?c2=europe&map%5B%5D=2532&map%5B%5D=&map%5B%5D=&map%5B%5D=&map%5B%5D=&map%5B%5D=&map%5B%5D=&map%5B%5D=&button=) (дата звернення: 15.05.2019).
10. *Institute for Economics & Peace. Positive Peace Report 2018: Analysing the factors that sustain peace*, Sydney, October 2018. P. 68. URL: <http://visionofhumanity.org/reports> (дата звернення: 10.07.2019).
11. *Global Peace Index 2018. Report*. P. 207. URL: <http://visionofhumanity.org/indexes/global-peace-index/> (дата звернення: 10.07.2019).

12. Україна покинула десятку найнебезпечніших країн світу. *Лівий берег*: веб-сайт. URL: https://ukr.lb.ua/society/2018/06/29/401662_ukraina_pokinula_desyatku.html (дата звернення: 10.07.2019).
13. Wezeman P., Fleurant A., Kuimova A., Tian N., Wezeman S. Trends in International Arms Transfers, 2017. Sipri Fact Sheet, March 2018. URL: <https://www.sipri.org/> (дата звернення: 22.06.2019).
14. Нойманн И. Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей / пер. с англ. В. Литвинова, И. Пльщикова. Москва : Новое издательство, 2004. 334 с.
15. Bailes A., Herolf G., Sundelius B. The Nordic Countries and the European Security and Defense Policy. Oxford University Press, Stockholm International Peace Research Institute: 2006. P. 1–28.
16. Antonsich M. Regionalization as a way for 'small' Northern nations to be heard in the new EU. On the limits of modern and postmodern narratives. *The New North of Europe, Policy Memos of the Finnish Institute of International Affairs, Helsinki*, 2002. URL: https://www.academia.edu/2264350/Regionalization_as_a_way_for_northern_small_nations_to_be_heard_in_the_new_EU_ (дата звернення: 22.06.2019).
17. Нордизм. *Політологічний енциклопедичний словник* : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіної. Київ, 1997. 385 с.
18. Building Collaboration & Trust. The Council of the Baltic Sea States is an overall political forum for regional cooperation. CBSS: web-site. URL: <https://www.cbss.org/council/> (дата звернення: 10.07.2019).
19. Moisis S. Back to Baltoscandia? European Union and Geo-Conceptual Remaking of the European North. *Journal Geopolitics*. Volume 8, Issue 1. 2003. P. 72–100.
20. The UN classifies Estonia as a Northern European country By Estonian World, January 8, 2017: website. URL: <http://estonianworld.com/life/un-reclassifies-estonia-northern-european-country/> (дата звернення: 15.07.2019).
21. Etzioni A. Political Unification. A Comparative Study of Leaders and Forces. New York : Holt, Rinehart and Winston, Inc., New York, 1965. P. 346.

ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА В УКРАЇНІ: ПЕРСПЕКТИВИ Й ПЕРЕШКОДИ

Колюх В. В.,

доктор політичних наук,

професор кафедри політичних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті висвітлюються можливості оптимізації системи державної влади в Україні з метою подолання владного дуалізму. Доведено, що наявна парламентсько-президентська модель є причиною конкуренції та конфліктів між президентським і парламентсько-урядовим центрами влади. Протириччя між ними можуть нівелюватися в разі належності президента, прем'єр-міністра й парламентської більшості до однієї політичної сили. Однак надійною запорукою стабільності влади може бути лише усунення об'єктивних передумов суперництва. Такими передумовами є насамперед конфлікт легітимностей (і парламент, і президент обираються на загальних виборах) і можливість подвійного впливу на виконавчу вертикаль. Водночас політична культура українського суспільства, актуальна громадська думка та кризова ситуація в державі зумовлюють необхідність не лише сильної та консолідованої, а й високоперсоніфікованої влади. Отже, найбільш прийнятною для України серед демократичних парламентських форм правління є канцлерська республіка. Вона характеризується передусім особливим конституційним статусом глави уряду та виконавчої влади (прем'єр-міністра) як лідера політичної сили, що виграла парламентські вибори. За умов скасування загальних виборів глави держави прем'єр-міністр фактично поєднуватиме президентську й парламентську легітимності. Одноосібно очолюючи виконавчу гілку влади, такий «сильний» прем'єр унеможливлуватиме ситуацію владного дуалізму. Проте перехід до канцлерського правління, крім відповідних конституційних змін, вимагатиме також реформування виборчого законодавства та партійної системи. У кожному разі головною метою трансформації системи влади в Україні має бути усунення управлінського дуалізму з одночасним забезпеченням чіткої системи стримувань і противаг у дусі європейських стандартів демократії.

Ключові слова: система влади, форма державного правління, виконавча влада, дуалізм виконавчої влади, парламентська республіка, канцлерська модель, конституційне реформування.

Постановка проблеми. У контексті пошуку оптимальної форми державного правління для України значного поширення набула ідея переходу до парламентської республіки, прихильниками якої нині є чимало вітчизняних політиків першого ешелону. Так, ті чи ті варіанти «парламентаризації» системи влади (аж до скасування інституту президента) озвучувалися в програмах таких учасників президентських виборів-2019, як Р. Безсмертний, О. Вілкул, Ю. Кармазін, О. Мороз [7–9; 15]. Кандидат на посаду президента Ю. Тимошенко на старті своєї виборчої кампанії висловлювала намір побудувати в Україні республіку канцлерського типу [14]. Серед кандидатів у президенти протилежну позицію – встановлення суто президентського правління з ліквідацією посади прем'єр-міністра – задекларував лише О. Ляшко [13].

Серед партій-учасників позачергових виборів до Верховної Ради України 21 липня 2019 року політична партія «Опозиційна платформа – За життя» (в підсумку отримала 13,05% голосів виборців) обстоювала необхідність переходу до парламентської республіки [10], а партія «Сила і Честь» (3,82% голосів) – суттєве обмеження повноважень глави держави [12]. Натомість за поєднання президентом функцій керівника держави й виконавчої влади виступила лише відверто «непрохідна» партія «Патріот» (0,11%) [11, с. 12].

Предметом дослідницького інтересу українських політологів і державознавців неодноразово була проблематика республіканської форми правління й, зокрема, канцлерської республіки як особливого різновиду парламентського правління (В. Авер'янов, Я. Бариська, І. Коліушко, В. Шаповал, П. Шляхтун тощо). Водночас в Україні досі відчувається брак системного й разом із тим динамічного наукового осмислення перспектив еволюції вітчизняної демократії з урахуванням новітніх суспільно-політичних реалій і викликів.

Мета статті – висвітлити можливості оптимізації системи державної влади в Україні з метою подолання владного дуалізму.

Виклад основного матеріалу. Критична позиція багатьох дослідників і періодичні заклики до реформування системи влади зумовлюються загальною незбалансованістю та іншими недоліками змішаної парламентсько-президентської моделі як продукту певного політичного компромісу. В умовах змішаного правління постійне відтворення інституціонального конфлікту в трикутнику «парламент – уряд – президент» часто є абсолютно природним і закономірним, оскільки два центри влади – Парламент і Президент – наділені електоральними мандатами (обираються на прямих загальнонаціональних виборах). Полярність цих двох політичних інститутів від початку закладено у змішані форми врядування як елемент системи стримувань і противаг. Змішані системи є складнішими за умовно чисті парламентські чи президентські моделі, проте передбачають існування більшої кількості запобіжників автократизації політичного режиму.

На перший погляд у межах так званої «змішаної моделі» можливе подолання недоліків обох класичних форм державного правління й синтез їх позитивних рис. Інколи її називають напівпрезидентською, проте доцільніше виділяти парламентсько-президентську і президентсько-парламентську республіки залежно від того, яка гілка влади займає пріоритетне становище під час формування уряду та як розподілено виконавчу владу між президентом та урядом. Глава держави тут не обов'язково є одноосібним носієм виконавчої влади, а, як правило, розділяє ці повноваження з прем'єр-міністром, який очолює уряд. Так виникає подвійна структура (дуалізм) виконавчої влади з двома лідерами.

Президент юридично не належить до жодної з гілок влади, проте він наділений значними повноваженнями. До загальних повноважень президента, що знаходять конкретний вияв у всіх інших його функціях, належить утілення ідеї національної єдності, наступництва державної влади. Президент проголошується також гарантом національної незалежності й територіальної цілісності, а іноді й своєрідним арбітром, координує діяльність державних органів. Право глави держави на призначення міністрів і керівництво роботою уряду має більш обмежений характер у парламентських республіках, ніж у президентських, оскільки уряд тут формується з урахуванням розстановки партійних сил у парламенті, а його главою є не президент, а прем'єр-міністр.

У змішаних республіках глава держави зазвичай призначає на посаду прем'єр-міністра одного з лідерів партії (блоку партій), що перемогла на парламентських виборах, а за його ініціативи – решту міністрів. Для більшості змішаних республік характерною є подвійна відповідальність уряду – перед президентом і перед парламентом. У таких республіках глава держави може розпустити парламент і за власної ініціативи. У розглянутій моделі республік спостерігається менш чітке (ніж у президентській) розмежування виконавчої та законодавчої гілок влади й посилення (порівняно з парламентською) виконавчої гілки влади.

Перевагою змішаної форми є поєднання стабільності президентського посту та відповідальності уряду перед парламентом, але головним недоліком, що нерідко девальвує всі позитивні риси, – складність поділу виконавчих повноважень між президентом і прем'єр-міністром. У країнах зі слабкими демократичними традиціями це призводить до посилення ролі президента, розбалансованості в діях виконавчої та законодавчої гілок влади, що можна спостерігати на прикладі України.

Українська Конституція 1996 року, замість балансу гілок влади, оформила систему їх «взаємодоторканності», що її не усунуто й конституційною реформою 2004 року. Конституція в редакції 2004 року, ухвалена з метою подолання «президентського авторитаризму», насправді перетворює проголошений поділ влади на поділ влади насамперед між президентом і прем'єром, кожен із яких прагне перетягти на свій бік Верховну Раду України.

Фактично йдеться про розрив владних повноважень, який у теорії держави і права отримав визначення біцефалізму, тобто дослівно «двоголовості», що виникає внаслідок функціонування двох об'єктивно конкурентних центрів сили в межах однієї гілки влади – виконавчої. В умовах такої «двоголовості» конфлікт між прем'єром і президентом буквально заохочується самим їхнім статусом майже рівнозначних за впливом на владу політичних функціонерів, що вкрай небезпечно через велику ймовірність виникнення клінчу між цими найбільш потужними з погляду контролю за силовими й економічними важелями можновладцями.

Причому в молодих демократіях (до яких належить й Україна) змішана форма правління є конфліктогенною не лише в конституційно-правовому, а й в інституційному вимірі, адже змішане правління критично залежне від постійної взаємодії різноманітних інституцій між собою, що виливається в практичні механізми спільного прийняття рішень. Для ефективності цієї моделі потрібна наявність розвинених інституцій, : парламентаризму в законодавчому органі; президента та його допоміжних структур, що діють у межах своїх повноважень; органів державної влади, керівники яких не можуть самостійно визначати вектор діяльності органу залежно від своєї політичної афілійованості; неза-

лежного конституційного суду; органів правопорядку, які виконують свої функції, а не є каральним інструментом певної політичної групи; рівновіддаленої від усіх політичних суб'єктів судової гілки влади. Ці елементи – водночас і передумови, і наслідки функціонування змішаної форми правління. Якщо бодай один із них випадає, починаються проблеми з усією системою. Сьогодні в нашій державі є серйозні проблеми з кожним елементом, тому наслідок неефективності змішаної форми правління є абсолютно логічним.

За таких умов необхідний рівень злагодженості й порозуміння між прем'єром і президентом стає можливим виключно на ґрунті їх належності до однієї політичної сили, наслідком чого є перебирання на себе повноважень останнім уже в тіньовому режимі. Проте частіше прем'єр-міністр, що реально керує урядом, уже не хоче бути лише «технічним» виконавцем президентської волі. Він прагне посісти його місце або перетворити президента на церемоніального розпорядника, перебравши на себе всю повноту влади, що рано чи пізно призводить до гострого конфлікту між главами держави та уряду.

Аналізуючи перспективи конституційного реформування української влади, автор уже наводив аргументи на користь посилення інституту глави уряду й запровадження парламентського обрання глави держави (і, відповідно, відмови від загальнонаціональних президентських виборів) [3–6], що мало б покласти край конфліктові легітимностей і виконавському дуалізмові.

Збалансування державного механізму шляхом вирішального зміцнення парламентсько-урядового центру влади, безумовно, відповідало б задекларованому на найвищому рівні європейському демократичному вибору нашої держави. Однак у питанні зміни форми правління варто виходити насамперед із вітчизняних реалій.

Передусім просування України до розвиненої парламентської демократії істотно стримується слабкістю самого парламенту внаслідок низки обставин. По-перше, політико-правова культура українського суспільства залишається не до кінця адекватною вимогам демократичного представництва. Діяльність обмеженого у своїх функціях парламенту не сприяла утвердженню в суспільній свідомості розуміння його самоцінності. Суспільство сьогодні не готове захищати парламент. По-друге, монополізація партіями висування кандидатів у представницькі органи публічної влади не відповідає рівневі розвитку самих партій. Парламентські вибори набувають форми плебісциту насамперед конкретним лідерам. По-третє, виборче законодавство («закриті» списки, 5-відсотковий бар'єр тощо) не зорієнтоване на забезпечення належного політичного представництва суспільних інтересів. По-четверте, умовою дієздатності парламенту вважається наявність не менш як 2/3 депутатів від його конституційного складу. Тим самим парламентська меншість, якщо вона становить понад третину депутатського корпусу, має можливість заблокувати роботу Верховної Ради. По-п'яте, істотні перешкоди самостійній позиції представлених у парламенті політичних сил виникають унаслідок зовнішнього впливу наділеного значними повноваженнями глави держави на окремі парламентські угруповання.

Навіть обраний без жодних зловживань колегіальний законодавчий орган має свої нездоланні системні вади: саме внаслідок прагнення максимально врахувати в процесі законотворення побажання й забаганки членів різних фракцій, які представляють інтереси подекуди протилежних за інтересами політичних сил, неминуче відбувається узгодження підходів за принципом «ні вашим, ні нашим». У підсумку зміст законопроекту неминуче має надто компромісний усереднений характер, що явно не йде на користь ефективності майбутнього закону, часто вихолощуючи його до невпізнанності й нівелюючи закладені розробниками в документ позитиви.

Крім того, саме внаслідок необхідності складної процедури обговорень та узгоджень за карколомної зміни ситуації в будь-які періоди динамічних змін прийняті внаслідок тривалого узгоджувального процесу законодавчі акти зі значною ймовірністю просто не встигатимуть за швидким перебігом подій і, знов-таки, нерідко ставатимуть неефективними, а подекуди й шкідливими вже в момент свого ухвалення.

Іншою очевидною перешкодою для впровадження парламентського правління є недостатня суспільна легітимність таких змін. Українці наразі не готові до радикального перегляду статусу глави держави. Так, у 2018 р., згідно з опитуванням Центру Разумкова щодо найбільш прийнятної для України форми правління, парламентська республіка (за якої уряд призначається і звільняється Верховною Радою, а посада президента або скасовується взагалі або його обирають у парламенті) дістала найменшу підтримку респондентів (11%), поступившись навіть чистому «президенталізмові», коли президент є главою держави, може призначати і звільняти прем'єр-міністра й уряд і визначає всю політику держави (15,3%) [2, с. 16]. Схожі результати отримано й соціологами Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва навесні 2019 р.: парламентську форму правління підтримує 6% громадян, президентську – 14%, 58% вважає найбільш прийнятними для України ті чи ті варіанти поєднання президентської та парламентської республіки; при цьому 40% переконані, що повноваження президента варто залишити в чинному обсязі, 25% громадян виступають за розширення функцій

глави держави та надання йому права формувати уряд і лише 9% вважає, що вибори президента варто перенести в парламент, залишивши за ним тільки повноваження Головнокомандувача Збройних Сил [1, с. 1–2].

Компромiсним варіантом «на перспективу» може видаватися такий специфічний різновид парламентської демократії, як т. зв. «канцлерська республіка». Оскільки саме канцлерська модель із її особливим високим статусом глави уряду чи не найбільше відповідає орієнтованій на персоналії (а не на ідеології) вітчизняній політичній традиції. Сильна та впізнана особистість зі значними повноваженнями на чолі Кабінету Міністрів може бути вдалим компромісом між «персоноцентризмом», патерналізмом і латентним авторитаризмом українців і необхідністю подальшої демократизації та «європеїзації» системи влади. Наприклад, «Новий курс» Ю. Тимошенко передбачав всенародне обрання канцлера, який буде йти як кандидат на чолі партійного списку, й, отже, одночасні вибори канцлера та більшості в парламенті, що сприятиме формуванню чіткої вертикалі виконавчої влади та прибере двовладдя [14].

Також під час парламентської кампанії-2019 одразу декілька її суб'єктів («Опозиційна платформа – За життя», «Батьківщина», «Українська стратегія Гройсмана», «Сила і честь» тощо) наголошували на тому, що на цих виборах українці фактично обирають керівника виконавчої влади. Причому прем'єрський («канцлерський») рейтинг лідерів «Батьківщини» та «УС» помітно перевищував електоральну підтримку очолюваних ними політичних сил.

Утім у сучасній Україні існує чимало чинників, які перешкоджатимуть упровадженню будь-яких форм суто парламентського врядування, зокрема й такої «напівавторитарної», як канцлерська республіка. Навіть не беручи до уваги певну обмеженість антикризових можливостей реального «канцлеризму» (а отже, його малопритатність в умовах гострої всеохопної кризи, зовнішньої агресії й втрати території), варто зупинитися на об'єктивних перешкодах упровадженню «канцлеризму», що випливають із вітчизняної суспільно-політичної дійсності.

По-перше, ні обраний за списком конкретної політичної сили (партії-переможця) прем'єр-«канцлер», ані «парламентський» президент як продукт міжфракційного компромісу за визначенням не можуть виконувати функції надпартійного та надгрупового «арбітра нації», якщо й не у формально-інституціональному, то в моральному і практичному сенсах.

По-друге, канцлерська модель урядування назагал є малосумісною зі всенародним обранням глави держави, що від нього наразі не готові відмовитися українці. Перевага зазначеної моделі полягає якраз у можливості поєднання канцлером як переможцем єдиних загальнонаціональних виборів обох видів демократичної легітимності – парламентської (як лідера партії-переможця) та президентської (як фактичного глави держави). Посилення ж парламентсько-урядового центру влади за одночасного збереження «сильного мандата» президента здатне лише пролонгувати конфлікт легітимностей і стимулювати новий виток протистояння на владному Олімпі. Своєю чергою, відмова від загальних президентських виборів також нестиме свої ризики, хоча й відповідатиме найбільш поширеній у сучасних європейських демократіях формі правління – парламентській республіці.

Загалом будь-який із різновидів парламентського правління є прийнятним лише для країн із авторитетними конкурентоспроможними партіями, здатними на основі відчутної суспільної підтримки та взаємних компромісів сформувати в парламенті дієву коаліцію, а згодом й уряд (не лише з представників однієї – провладної – політсили). Водночас в Україні протягом більшої частини її історії після 1991 р. суспільна довіра до партій як політичного інституту є недостатньою.

До того ж якщо не обов'язковою, то бажаною умовою забезпечення стабільності канцлерської моделі є непритаманний українській державній традиції бікамералізм, адже за конституційно «слабкого» президента політичною противагою партикуляризові різношерстого депутатського корпусу може бути насамперед верхня палата парламенту, що формується на основі непартійного (найчастіше регіонального) представництва.

Висновки. Отже, логіка оптимізації системи влади в Україні, зрештою, має привести суспільство й політичний клас до остаточного вибору на користь однієї з двох моделей: президентської – з усенародним обранням глави держави й виконавчої влади в одній особі, або канцлерської (прем'єрської) – із сильним прем'єром і, найімовірніше, «парламентським» президентом. Причому європейській політичній традиції однозначно більше відповідатиме саме другий варіант. Утім безвідносно до свого конституційного визначення та інституційного дизайну нова система влади в Україні має насамперед покінути з президентсько-урядовим управлінським дуалізмом, забезпечивши натомість чіткий баланс стримувань і противаг. Рівень довіри до нової влади, продемонстрований народом України на президентських і парламентських виборах 2019 року, дає їй широкий арсенал можливостей для успішного реформування конституційного устрою України з метою його наближення до світових стандартів ефективної демократії.

Kolyukh V. Parliamentary republic in Ukraine: prospects and obstacles

The scope of this paper concentrates on the possibility of optimizing the system of state power in Ukraine in order to overcome power dualism. It is proved that the existing parliamentary-presidential model is the cause of competition and conflicts between the presidential and parliamentary-government centers of power. The contradictions between them can be eliminated if the president, prime minister and parliamentary majority belong to the same political force. However, a reliable guarantee of the stability of power can only be the removal of the objective premises of rivalry. Such prerequisites are, first of all, the conflict of legitimacy (both parliament and the president are elected in general elections) and the possibility of double influence on the executive vertical. At the same time, the political culture of Ukrainian society, public opinion is relevant and the crisis situation in the state necessitates not only a strong and consolidated, but also a highly personified power. Consequently, the Chancellor's Republic is the most acceptable for Ukraine of democratic parliamentary forms of government. It is characterized primarily by the special constitutional status of the head of government and the executive branch (prime minister) as the leader of the political force that won the parliamentary elections. When the general election of the head of state is canceled, the prime minister actually combines presidential and parliamentary legitimacy. By single-handedly leading the executive branch of the government, such a "strong" prime minister will make impossible the situation of power dualism. However, the transition to chancellor rule, in addition to the relevant constitutional amendments, will also require reform of the electoral law and the party system. In any case, the main goal of transforming the system of power in Ukraine should be the elimination of managerial dualism while ensuring a clear system of checks and balances in the spirit of European standards of democracy.

Key words: power system, form of government, executive branch, dualism of the executive branch, parliamentary republic, chancellor model, constitutional reform.

Література:

1. Дебати кандидатів у президенти: чи потрібні вони виборцям? І про що?: Опитування. Київ : Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 2019. 5 с.
2. За півроку до виборів: рейтинги кандидатів і партій, мотивації вибору, очікування громадян: Загальнонаціональне опитування. Київ : Центр Разумкова, 2018. 28 с.
3. Колюх В. Дуалізм исполнительнои власти: конституционные предпосылки и средства ограничения. *Право и политика. Научный журнал*. Москва : NOTA BENE, 2015. № 6. С. 759–765.
4. Колюх В. Обрання глави держави як спосіб реалізації установчої функції парламенту. *Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства* : матеріали Міжнародної наукової конференції, 10–11 квітня 2015 р. : у 2 ч. Київ : Центр правових наукових досліджень, 2015. Ч. I. С. 29–32.
5. Колюх В. Прямі президентські вибори в Україні: за і проти. *Віче*. 2009. № 18. С. 20–22.
6. Колюх В. Трансформація форми державного правління в контексті конституційних змін в Україні. *Політологічний вісник* : збірник наукових праць. 2015. Вип. 78. С. 374–384.
7. Передвиборна програма кандидата в президенти України Олександра Мороза. *Голос України*. 2019. № 43–44 (7 049–7 050). С. 24–25.
8. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Безсмертного Романа Петровича: Маніфест «Про майбутнє». *Голос України*. 2019. № 43–44 (7 049–7 050). С. 31.
9. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Вілкула О.Ю. «Мир та розвиток: 4 кроки до успіху». *Голос України*. 2019. № 43–44 (7 049–7 050). С. 22–23.
10. Передвиборна програма політичної партії «Опозиційна платформа – За життя». *Голос України*. 2019. № 129 (7 135). С. 4.
11. Передвиборна програма політичної партії «Патріот». *Голос України*. 2019. № 129 (7 135). С. 11–12.
12. Передвиборна програма політичної партії «Сила і Честь». *Голос України*. 2019. № 129 (7 135). С. 5.
13. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Ляшка Олега Валерійовича «План Ляшка». *Голос України*. 2019. № 43–44 (7 049–7 050). С. 21.
14. Юлія Тимошенко: Слід змінити модель управління країною – висуваю 16 пропозицій до нової Конституції. URL: <https://www.tymoshenko.ua/news/slid-zminyty-model-upravlinnya-krayinoyu-vysuvayu-16-propozytzij-do-novoyi-konstytutsiy/>.
15. Юрій Кармазін. Передвиборна програма кандидата в президенти України «Сімнадцять досягнень успіху разом з Народом та забезпечення диктатури Конституції України». *Голос України*. 2019. № 43–44 (7 049–7 050). С. 37.

ТЕОРІЯ МИРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КОНФЛІКТІВ Й. ГАЛЬТУНГА ТА ЇЇ ПОТЕНЦІАЛ

Кундельський Д. В.,

аспірант

Національного університету «Острозька академія»

У статті проаналізовано наукові підходи до конфлікту як суспільно-політичного явища й теорію мирної трансформації конфліктів норвезького вченого Й. Гальтунга.

Конфлікт може виконувати як позитивні, так і негативні функції в суспільстві. Якщо розглядати суспільство на макрорівні, то в суспільних науках виробилися два головні підходи до його аналізу – структурно-функціональний і конфліктний. Перший підхід наголошує на негативних наслідках конфлікту для суспільства, тоді як другий звертає увагу на його функціональний характер.

Й. Гальтунг визначає конфлікт як соціальну систему суб'єктів, що мають несумісні цільові стани, і виділяє три ключові компоненти в його структурі: ставлення, поведінку, протиріччя (трикутник конфлікту), а в основі фундаментальних конфліктів, на думку вченого, закладено ключові потреби людини: безпеки, добробуту, свободи та ідентичності.

Життєвий цикл конфлікту вчений поділяє на три фази – до насилля, під час насилля й після насилля, які він відокремлює одна від одної вибухом і припиненням насилля. Але це не означає, що насилля не можна уникнути взагалі та що конфлікт неминуче супроводжується насиллям і руйнацією, стверджує Й. Гальтунг.

Досліджено типологію конфліктів Й. Гальтунга та п'ять основних шляхів їх розв'язання, серед яких особливе місце посідає його метод «трансценд» як найскладніший і водночас найкращий спосіб досягнення оптимального результату для всіх суб'єктів конфлікту. Метод «трансценд» має на меті трансформацію конфлікту, що передбачає перенесення його в нову реальність і досягнення миру. Співчуття, ненасилля і творчість – ось які головні підходи виділяє Й. Гальтунг для успішного розв'язання і трансформування конфлікту.

Проаналізовано пропозиції вченого щодо трансформації відомих міжнародних конфліктів у XX ст., зокрема між Північною та Південною Кореєю й між Перу та Еквадором.

Висловлено думку, що теорія Й. Гальтунга має великий гуманістичний потенціал, адже в умовах наявності вогнищ постійно діючих міжнародних конфліктів і загрози застосування ядерної зброї вона пропонує найбільш оптимальні шляхи для їх мирного врегулювання.

Ключові слова: конфлікт, трансформація конфлікту, насилля, метод «трансценд».

Постановка проблеми. У різних сферах суспільного життя конфлікти постійно супроводжували життєдіяльність людини. Конфлікт має соціальну природу, оскільки учасниками конфлікту завжди є люди або певні соціальні групи та спільноти. Історія засвідчує, що безконфліктного розвитку суспільства не існує, а екстремальні форми прояву конфліктів (війни, революції, теракти) мають місце в міжнародних відносинах у XXI ст. Тому актуальним є питання пошуку оптимальних шляхів розв'язання конфліктів, зокрема їх мирної трансформації.

Варто відзначити, що конфлікт може виконувати як позитивні, так і негативні функції в суспільстві. Якщо розглядати суспільство на макрорівні, то в суспільних науках виробилися два головні підходи до його аналізу – структурно-функціональний (Т. Парсонс, Р. Мертон) і конфліктний (Р. Дарендорф, Л. Козер). Перший підхід наголошує на негативних наслідках конфлікту для суспільства, тоді як другий звертає увагу на його функціональний характер [1, с. 1].

Зокрема, німецький соціолог Р. Дарендорф пропонує альтернативу функціональній моделі, наголошуючи на тому, що конфлікти «розлиті» в різних сегментах суспільства [1, с. 2].

Американський соціолог, розробник позитивно-функціональної концепції теорії соціального конфлікту Л. Козер звертає увагу на те, що суспільні конфлікти відбуваються у формі боротьби за обмежені матеріальні ресурси, престиж, владу, ідеологічні та моральні цінності. На думку вченого, суспільний конфлікт – це боротьба за цінності й претензії на певний соціальний статус, владу та недостатні для всіх матеріальні блага; боротьба, в якій метою конфліктуючих сторін є нейтралізація, заподіяння шкоди або знищення суперника [1, с. 2].

Український політолог Ю. Мацієвський пропонує і власне визначення конфлікту як деструктивну взаємодію щонайменше двох сторін, що виникає через різні ціннісні орієнтації, несумісність інтересів або ж недостатність ресурсів і метою якої є збереження або зміна наявних у системі відносин. Автор акцентує увагу на тому, що необхідною умовою виникнення конфлікту є наявність певної соціальної структури, в межах якої відбувається взаємодія суб'єктів конфлікту [1, с. 6].

Метою статті є аналіз теорії мирної трансформації конфліктів Й. Гальтунга та перспектив її практичного застосування під час вирішення найбільш гострих соціально-політичних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Конфлікти апріорі є невід'ємним складником будь-якого суспільства, проте справжнє мистецтво політики полягає в тому, щоб ефективно й раціонально їх регулювати, нівелюючи їх негативні наслідки, які можуть супроводжуватися насиллям.

Так, тільки за 80 років ХХ століття у світі відбулося понад 150 воєн, що коштували людству понад 100 млн. життів [2].

На жаль, і в сучасному ХХІ ст. війна як крайня форма вираження конфліктів не втратила своєї привабливості. Так, лише з початку 2000 по 2014 рр. у світі трапилося понад 30 збройних конфліктів [3].

Не меншою загрозою для мирного існування всього людства є наявність ядерної зброї в дев'яти держав світу. У їхньому розпорядженні, за даними Стокгольмського інституту досліджень проблем миру (SIPRI), на січень 2017 року перебувало близько 15 тисяч ядерних боєголовок, а на частку США й Росії припадає близько 93 відсотків усіх атомних боезарядів на планеті [4].

Отже, очевидним є те, що міжнародній спільноті потрібно шукати альтернативні шляхи подолання конфліктів, формувати культуру та поведінку миру в усіх суспільних інститутах (ЗМІ, освіта, сім'я, державна влада тощо).

Одним із ідейних натхненників ненасильницького шляху вирішення конфліктів є відомий норвезький учений Й. Гальтунг, який як миротворець брав участь у понад 100 різноманітних персональних, соціальних і макроконфліктах [5]. Відомо також, що вчений є передовим консультантом ООН, ОБСЄ та Ради Європи з проблем регулювання конфліктів, а міжнародна організація Transsend, яку заснував учений, сьогодні налічує понад 400 науковців-практиків із понад 60 країн світу [6].

Саме поняття конфлікту науковець визначає як соціальну систему суб'єктів, що мають несумісні цільові стани. Конфлікт, як зауважує вчений, – це умова, за якої існують суб'єкти в переслідуванні чи захисті несумісних цілей [7, с. 35, 108].

У структурі конфлікту Й. Гальтунг виділяє три компоненти: ставлення, поведінку та протиріччя – і пропонує розглядати їх невіддільно один від одного [8, с. 80].

В основі фундаментальних конфліктів, як уважає вчений, лежать основні потреби людини – безпеки, добробуту, свободи й ідентичності [8, с. 84–85].

У праці «Theories of Conflict» Й. Гальтунг виділяє поряд із чотирма групами базових людських потреб похідні від них найбільші соціально-політичні проблеми сучасності: насилля, бідність, репресії та забруднення навколишнього середовища [7, с. 161–162].

Саме основні потреби дають змогу пояснити, чому деякі конфлікти стають настільки складними, тривалими, фундаментальними й важко виліковними, адже вони розгортаються довкола основних цілей (цінностей та інтересів) [8, с. 85].

Типологію конфліктів, яку застосовує Й. Гальтунг у різних працях, є доволі варіативною. Так, за загальним критерієм типу акторів, які беруть участь у конфлікті, він виділяє конфлікти особистостей, груп і суспільств [8, с. 43].

У праці «Трансформація конфлікту мирними засобами» (2000 р.) науковець більш деталізовано подає типологію конфліктів, використовуючи метод протиставлення, тобто виділяючи лінії розриву, які існують у людському суспільстві:

1. Навколишнє середовище: люди проти природи (спецієсизм);
2. Стать: чоловіки проти жінок (сексизм);
3. Покоління: люди похилого віку проти середнього віку чи молоді (ейджизм);
4. Раса: світлі проти темних (расизм);
5. Клас: повновладні й безвладні (класизм);
- А) політична влада (ті, хто вирішують за когось чи репресують когось);
- Б) військова влада (ті, хто застосовують силу чи вбивають когось);
- В) економічна влада (ті, хто експлуатують когось);
- Г) культурна влада (ті, хто проникають, зумовлюють, відчужують когось);
6. «Нормальні» проти «девіантних» (стигматизм);
7. Нація/культура: панівна проти приниженої (націоналізм);
8. Географія: центр проти периферії (централізм) [8, с. 146].

Конфлікт, подібно до органічних форм, має власний життєвий цикл. Він виникає, досягає емоційного, навіть насильницького кульмінаційного пункту, спадає, зникає й часто виникає знов.

Тут є своя логіка, вважає Й. Гальтунг, оскільки окремі особи та групи (нації, держави тощо) мають цілі [8, с. 13].

Життєвий цикл конфлікту вчений поділяє на три фази – до насилля, під час насилля й після насилля, які він відокремлює одна від одної вибухом і припиненням насилля. Але це не означає, що насилля не можна уникнути взагалі та що конфлікт неминуче супроводжується насиллям і руйнацією, стверджує Й. Гальтунг [8, с. 13].

У працях Й. Гальтунг аналізує різні шляхи розв'язання конфліктів, зокрема в книзі «Трансформація конфлікту мирними засобами» Й. Гальтунг виділяє п'ять шляхів розв'язання конфлікту: перемога однієї сторони, перемога іншої, уникнення, компроміс і «вихід за межі» (перенесення) або «трансценд». Головна ж теза науковця полягає в тому, що, чим більше існує альтернатив, тим менш вірогідним є застосування насилля [8, с. 21–22].

У першому випадку одна зі сторін перемагає за рахунок іншої, тоді як інша зазнає поразки, у другому – навпаки. Уникнення означає, що обидві сторони відмовляються від своїх цілей на певний час. Компроміс передбачає, що обидві сторони від чогось відмовляються, але щось здобувають. І, нарешті, у разі «трансценду» конфліктна ситуація визначається по-новому; обидві сторони здобувають більше, ніж утрачають [8, с. 86].

Перенесення означає передбачення ситуації з тим, щоб розімкнути те, що виглядало як несумісне, заблоковане, і відкрити нові перспективи для трансформації конфлікту, а ключем для цього є насамперед творче мислення [8, с. 26].

Творчість подібна до наукового процесу й передбачає зміну парадигми, що описує запропонована схема. Й. Гальтунг наводить приклад про щура, який шукає вихід із лабіринту й, раптом підстрибнувши, виявляє, що він не має стелі. Цей випадок нагадує те, що соціологи називають «третьою змінною» в множинному аналізі. Коли, наприклад, між «Х» та «У» немає жодного зв'язку, але третя змінна «Z» його виявляє. Творчий акт полягає у визначенні цієї третьої (четвертої, п'ятої) змінної, якої раніше в цьому випадку не було (наприклад, тріщинки на яйці перед тим, як поставити його вертикально) [8, с. 28].

Отже, трансформація конфлікту – це перенесення його в нову реальність. Трансформувати конфлікт – означає змінити цілі учасників конфлікту, визначивши для них інші цілі, знявши конфлікт із ґрунту, який учасники підготували для цього конфлікту включно з дискурсами, що обстоюють нездоланність цієї несумісності (неможливість трансцендувати суперечності), і, нарешті, перенісши його в більш перспективне місце [8, с. 30].

Конфлікт, як зауважує Й. Гальтунг, повинен бути спрямований не просто проти насилля, а в русло розвитку. Наприклад, реконструкція колишньої Югославії, мир і добробут на Близькому Сході, подолання бідності в Перу тощо [8, с. 31].

Подібні цілі повинні базуватися на глибокому розумінні культури і структур, у межах яких розгортається конфлікт, учасників та учасниць конфлікту й понад усе самого конфлікту. Практика розв'язання конфлікту має бути вкорінена в теорії, а теорія – виростати з практики. Це можливо тоді, коли люди будуть творчими особистостями, а не лише такими, що співчують та уникають насильства (цих двох якостей замало) [8, с. 31].

Співчуття, ненасилля і творчість – ось які головні підходи виділяє Й. Гальтунг для успішного розв'язання і трансформування конфлікту, на противагу таким складникам конфлікту, як «ставлення-поведінка-суперечність». Тут діалог є тим засобом, що дає змогу рухатися вперед. Співчуття (емпатія) проявляється як здатність до глибокого емоційного та пізнавального розуміння Іншого чи Іншої, логіки, яка керує ними. Ненасилля – це здатність опиратися спокусам насиллям і водночас пропонувати конкретні ненасильницькі заходи щодо подолання конфлікту. І, нарешті, творчість – це здатність виходити за рамки уявлень сторін конфлікту, виявляти нові способи досягнення його соціальної природи [8, с. 91].

Метою трансформації конфлікту є досягнення миру між конфліктуючими сторонами. Й. Гальтунг розглядає мир як здатність справлятися з конфліктами самостійно, творчо й ненасильницькими засобами, залучаючи до цього процесу кожного й кожна. Мир у його розумінні є відсутністю деструктивної поведінки та насилля [9, с. 61–65].

Варто відзначити, що теоретичні ідеї Й. Гальтунга щодо трансформації конфліктів і миру втілено в конкретних пропозиціях ученого щодо розв'язання міжнародних конфліктів, які мають місце й до сьогодні.

Так, Й. Гальтунг пропонує використати метод «трансценду» на прикладі з Кореїським півостровом шляхом відкриття залізничного чи автомобільного сполучення між двома Кореями, як пропонує Економічна комісія ООН. Кордон між двома Кореями – це водночас кордон між бідними (В'єтнам, Китай, Північна Корея) та багатими країнами (Південна Корея, Японія, Тайвань), які з часом можуть створити Східноазійський спільний ринок, економічний союз чи спільноту на зразок ЄС [8, с. 32].

Наочним прикладом того, як на практиці втілити в життя розв'язання конфлікту творчим шляхом, є ідея, яку подав Й. Гальтунг під час вирішення територіального конфлікту між Перу та Еквадором у 1995 році. Норвезький учений запропонував спірну прикордонну територію між країнами перетворити на спільно керовану «бінаціональну зону з природним парком», що приверне увагу туристів і буде приносити дохід обом країнам. Колишній президент Еквадору С. Дюран Бальєн погодився з пропозицією науковця, відзначивши, що за 30 років не чув кращої за неї. З невеликими змінами пропозицію Й. Гальтунга прийняли й представники Перу й мирний договір між країнами був підписаний у Бразилія в 1998 році [10, с. 14–15].

Конкретні пропозиції запропонував учений і щодо розв'язання ізраїльсько-палестинського конфлікту (почався в 1964), конфлікту в Північній Ірландії (1970 р.), на північному Заході Югославії (1991 р.) тощо. Спільними рисами оптимальних шляхів розв'язання конфліктів, які пропонує дослідник, є ненасилля, багатосторонній діалог і рівноправність сторін [8, с. 154].

Висновки. Теорія Й. Гальтунга, безумовно, має великий гуманістичний потенціал, адже в умовах наявності вогнищ постійно діючих міжнародних конфліктів і загрози застосування ядерної зброї вона пропонує найбільш оптимальні шляхи для їх мирної трансформації та побудови кращого майбутнього.

Варто також відзначити, що розвиток ідей Й. Гальтунга й упровадження їх у політичну практику України набуває особливої ваги задля припинення війни та подолання наслідків російської агресії проти України.

Хоча доцільно зауважити, що принципові положення теорії мирної трансформації Й. Гальтунга не можна назвати революційними, адже сам учений багато ідей запозичив від Махатми Ганді та буддизму, а сама ідея миру простежується практично в усіх світових релігіях.

Проте постає закономірне питання: чому мирна трансформація конфліктів не є домінуючою в практиці їх розв'язанні на міжнародному рівні? На нашу думку, відповідь на це запитання криється в незмінній природі людини – пристрасті до влади, домінуванні та, власне, й самому насиллі. Ця думка, проте, не є новою, адже, наприклад, представники школи політичного реалізму в міжнародних відносинах (Г. Моргентау, Р. Арон та інші) стверджують, що конфлікти і війни будуть існувати завжди, бо національні інтереси держав будуть зіштовхуватися один із одним, а мир і стабільність не мають нічого спільного з виявом волі чи розуму, а є лише функцією рівноваги сил і збігу інтересів [11].

Тим не менше теорія мирної трансформації конфліктів Й. Гальтунга, безумовно, повинна застосовуватися на практиці, наскільки це можливо, бо сучасний світ, як і раніше, потребує позитивних еволюційних змін, проте в глобальному контексті людство ще не може виключно мирними засобами й без насилля вирішувати конфлікти.

Kundelskyi D. The theory of peaceful conflicts transformation of J. Galtung and its potential

The article analyzes the scientific approaches to conflict as a socio-political phenomenon and the theory of peaceful transformation of conflicts of the Norwegian scientist J. Galtung.

Conflict can perform both positive and negative functions in society. If we consider society at the macro level, the social sciences have developed two main approaches to its analysis – structural-functional and conflicting. The first approach emphasizes the negative effects of conflict on society, while the second draws attention to its functional nature.

J. Galtung defines the conflict as a social system of subjects with incompatible target states and identifies three key components in its structure: attitude, behavior, contradictions (conflict triangle), and the basis of fundamental conflicts, according to the scientist, laid the key human needs: security, welfare, freedom and identity.

The life cycle of a conflict is divided into three phases by the scientist – before the violence, during the violence and after the violence, which he separates from each other by the explosion and termination of the violence. But this does not mean that violence cannot be avoided at all and that conflict is inevitably accompanied by violence and destruction, according to J. Galtung.

The typology of conflicts of J. Galtung and five main ways of their solution are investigated, among which his method “transcend” is considered as the most difficult and at the same time the best way to achieve optimal result for all subjects of the conflict. The method of “transcend” aims to transform the conflict, which involves transferring it to a new reality and achieving peace. Compassion, non-violence, and creativity – this is what the main approaches of J. Galtung provides for the successful resolution and transformation of the conflict.

The proposals of the scientist concerning the transformation of well-known international conflicts in the twentieth century, in particular between North and South Korea and between Peru and Ecuador, are analyzed.

The view is expressed that J. Galtung's theory has a great humanistic potential, since in the presence of centers of permanent international conflicts and the threat of the use of nuclear weapons, it offers the most optimal ways for their peaceful settlement.

Key words: conflict, transformation of conflict, violence, “transcend” method.

Література:

1. Мацієвський Ю. Теоретичні аспекти аналізу суспільних конфліктів: множинність концептуальних підходів. *Людина і політика*. 2004. № 3. С. 2–6.
2. Гилинский Я. Социальное насилие. URL: https://zakon.ru/blog/2012/3/9/socialnoe_nasilie (дата звернення: 27.04.2019).
3. Хронология войн XXI века. URL: http://historywars.info/Hronologija_vojn_5_XXI_veka.html (дата звернення: 27.04.2019).
4. Ядерные державы: кто имеет самое опасное оружие в мире. URL: <https://www.segodnya.ua/lifestyle/science/yadernye-derzhavy-kto-imeet-samoe-opasnoe-oruzhie-v-mire-1061165.html> (дата звернення: 27.04.2019).
5. 50 Years – 100 Peace & Conflict Perspectives. *Transcend Unsversity Press*. URL: <https://www.transcend.org/tup/index.php?book=1> (дата звернення: 28.04.2019).
6. Our mission statement. *Transcend Unsversity Press*. URL: <https://www.transcend.org/#about> (дата звернення: 28.04.2019).
7. Galtung Johan. Theories of Conflict. Definitions, Dimensions, Negations, Formations. *Transcend Unsversity Press*. URL: https://www.transcend.org/files/Galtung_Book_Theories_Of_Conflict_single.pdf (дата звернення: 28.04.2019).
8. Galtung Johan. Conflict Transformation by Peaceful Means (The Transcend Method), participants' and trainers' manual, United Nations Disaster Management Training Programme. Geneva, 2000. 178 p.
9. Galtung, Johan. *Theories of Peace: A Synthetic Approach to Peace Thinking*. Oslo : International Peace Research Institute. 1967, 2005. 238 p.
10. Fischer Dietrich. Johan Galtung: Pioneer of Peace Research. *Springer-Verlag Berlin Heidelberg*. 2013. Vol. 15. P. 14–15.
11. Політичний реалізм. URL: <http://uchebnik-online.com/131/1330.html> (дата звернення: 28.04.2019).

ПАРТІЙНА СИСТЕМА В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ АТИПОВОЇ НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1995–2019)

Осадчук І. Ю.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

У рамках республіканської форми державного правління функціонують напівпрезидентські системи державного правління, які формально й/чи фактично відрізняються від традиційних/типових напівпрезидентських. При цьому індикаторами розрізнення типових та атипових напівпрезидентських систем державного правління можуть бути край варіативні чинники політичного процесу й міжінституційних відносин. Особливості функціонування інституту вотуму недовіри урядом у напівпрезидентській системі державного правління в Азербайджанській Республіці зумовлюють атиповість цієї системи правління. Теоретико-методологічною основою запропонованого дослідження обрано неоінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Головний метод, котрий став іманентним складником дослідження, – це метод порівняльного аналізу. Метою статті є визначити типи партійної системи в атиповій напівпрезидентській системі правління в Азербайджанській Республіці в 1995–2019 рр.

У результаті проведеного дослідження доведено, що в Азербайджанській Республіці висловлення парламентом вотуму недовіри уряду автоматично не призводить до відставки Кабінету Міністрів, оскільки це право належить президенту. Отже, вотум недовіри уряду, що не призводить до його відставки, зумовив атиповість напівпрезидентської системи правління в Азербайджанській Республіці в 1995–2019 рр. На основі таких індикаторів класифікації партійних систем: 1) кількість і розмір релевантних парламентських партій (частка мандатів релевантної партії $\geq 3\%$ від фактичного складу легіслатури); 2) концентрація мандатів двох найбільших партій у легіслатурі; 3) співвідношення мандатів першої і другої за розмірами партій у легіслатурі; 4) співвідношення мандатів другої і третьої за розмірами партій у легіслатурі; 5) частка непартійних депутатів/рівень непартійності в легіслатурі – запропоновано авторську типологію партійних систем. На основі цієї типології з'ясовано, що в Азербайджанській Республіці встановилася однопартійна система з високим рівнем непартійності впродовж 1995/1996–2000/2001, 2005/2006–2019 рр.; однопартійна система із середнім рівнем непартійності впродовж 2000/2001–2005/2006 рр.

Ключові слова: система державного правління, напівпрезиденталізм, атиповий напівпрезиденталізм, партійна система, Азербайджанська Республіка.

Постановка проблеми. Перспективним напрямом аналізу конституційних (і/чи політичних) систем правління є дослідження атипових напівпрезидентських систем правління в пострадянських країнах і їх інституційних атрибутів, зокрема партійних систем. У цьому контексті актуальним є дослідження партійної системи в атиповій напівпрезидентській системі правління в Азербайджанській Республіці в 1995–2019 рр.

Атипові напівпрезидентські системи правління або окремі аспекти політичного процесу та міжінституційних відносин, які прямо чи опосередковано вказують на атиповість напівпрезидентських систем правління в рамках республіканської форми державного правління, проаналізовано в працях таких авторів, як О. Зазнаєв [1], І. Осадчук [2], В. Литвин [2] та інші. Особливості політичних партій і партійної системи в Азербайджанській Республіці досліджено в роботах таких авторів, як К. Алойєва [3], Д. Аскєрова [4], А. Гулієв [3], З. Гулієв [5], Ф. Гулієв [6], Х. Лапорт [7], Ш. Султанова [8] та інші.

Метою статті є визначити типи партійної системи в атиповій напівпрезидентській системі правління в Азербайджанській Республіці в 1995–2019 рр.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічною основою запропонованого наукового дослідження вибрано неоінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Головний метод, котрий став іманентним складником дослідження, – це метод порівняльного аналізу.

Однією з найапробованіших методик визначення типових конституційних і політичних систем державного правління в рамках республіканської форми державного правління є методика Р. Елгі [9; 10]. У представленому дослідженні ми використовуємо модифікацію типології систем державного правління Р. Елгі, розроблену українським дослідником В. Литвином, який визначає: а) *президенталізм* (президентську систему правління) як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), якій властива посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента й інституту кабінету/адміністрації президента (навіть, можливо, прем'єр-міністра), члени яких колективно відповідальні виключно перед президентом (разом із цим члени кабінету чи адміністрації президента можуть бути й індивідуально відповідальними перед парламентом/провідною палатою парламенту (легіслатурою), однак це не має дефінітивного впливу та значення на структурування системи державного правління); б) *парламентаризм* (парламентську систему правління) як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), за якої президент отримує свої повноваження на підставі непрямого (невсенародного) вибору (наприклад, у легіслатурі), а прем'єр-міністр та урядовий кабінет колективно відповідальні виключно перед легіслатурою (разом із цим члени уряду, крім прем'єр-міністра, можуть бути індивідуально відповідальними й перед президентом і легіслатурою, однак це не має дефінітивного значення й впливу на структурування системи державного правління); в) *напівпрезиденталізм* (напівпрезидентську систему правління) як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), якій властиві посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента, а також інститут прем'єр-міністра й урядового кабінету, які обов'язково колективно відповідальні хоча б перед легіслатурою (разом із цим прем'єр-міністр та урядовий кабінет можуть бути одночасно колективно відповідальними й перед парламентом, і перед главою держави; більше того, міністри урядового кабінету можуть бути індивідуально відповідальними перед парламентом і/чи президентом, але це не має жодного дефінітивного значення та впливу на структурування системи державного правління), а також притаманний процес суміщення або дуалізації виконавчої влади, з одного боку, президентом (обов'язково як главою держави), а з іншого боку, прем'єр-міністром (обов'язково як главою уряду) й урядом/урядовим кабінетом [11, с. 5; 12, с. 7]. Незалежно від природи та процесуальної логіки парламентського вотуму недовіри уряду й/чи прем'єр-міністру напівпрезидентською позиціонується та система державного правління, в якій існує «безперервна» обов'язкова колективна відповідальність уряду та прем'єр-міністра перед легіслатурою чи, інакше кажучи, в якій легіслатура володіє ініціативною ставити питання про колективну відповідальність уряду. Натомість усі інші/додаткові уточнення й атрибути є тільки допоміжними правилами класифікації систем правління, які варто застосовувати тільки в типологізації напівпрезиденталізму [11, с. 80]. Указану модифікацію типології систем державного правління у рамках республіканської форми державного правління ми доповнюємо *асамблейно-незалежною системою правління*. М. Шугарт і Дж. Кері, а також О. Зазнаєв визначають *асамблейно-незалежну систему правління* як систему правління, для якої характерні такі ознаки: 1) неусенародні вибори президента; 2) уряд не несе відповідальності перед парламентом [1, с. 55; 13, с. 26].

У 1995–2016 рр. у країні одним із повноважень Міллі Меджлісу (парламенту) було вирішення питання про довіру Кабінету Міністрів (уряду) (п. 14 ст. 95) [14]. При цьому президент приймав рішення щодо відставки Кабінету Міністрів. Відповідно до оновленої (за результатами референдуму 2016 р.) ст. 98 Конституції, якщо одне й те ж скликання Міллі Меджлісу впродовж одного року двічі висловить недовіру (винесе вотум недовіри) Кабінету Міністрів (уряду), президент розпускає парламент. Водночас президент самостійно приймає рішення про відставку Кабінету Міністрів (п. 6 ст. 109). Крім того, у день вступу на посаду новообраного президента Кабінет Міністрів подає у відставку (ст. 116) [15]. Отже, висловлення парламентом вотуму недовіри уряду автоматично не призводить до відставки Кабінету Міністрів, оскільки це право належить президенту.

Головна інституційно-процесуальна специфічність посади «всесильного» президента в Азербайджанській Республіці полягає в такому: а) він пропонує на розгляд і голосування парламенту кандидатуру прем'єр-міністра, але уповноважений самостійно призначити главу уряду, якщо парламент тричі підряд відмовиться від номінаційних ініціатив глави держави; б) контрольні повноваження стосовно урядового кабінету з боку парламенту суттєво обмежені, адже питання про недовіру уряду вирішує парламент, однак остаточне рішення про відставку уряду приймає президент (ст. ст. 95 і 109 Конституції) (окрім того, з 2016 р. за висловлення двічі підряд впродовж одного скликання парламенту вотуму недовіри уряду президент уповноважений розпустити легіслатуру (ст. 98.1)). [16, с. 755]

Для визначення типів партійних систем в атипових напівпрезидентських системах правління в пострадянських країнах пропонуємо підхід до типологізації партійних систем, який полягає в урахуванні частки непартійних депутатів у складі парламентів/нижніх палат парламентів. Пояснюємо це тим, що непартійні депутати в деяких пострадянських країнах звикло є або раніше були основою

(чи складником) парламентської підтримки президентів, а тому є важливими типологізаційно. Щоб урахувати цей факт, беремо за основу таксономію партійних систем А. Сіароффа [17; 18] і доповнюємо/модифікуємо її певними індикаторами, отримуючи новий класифікаційний ряд партійних систем (апробацію типології більш детально див. [19; 20]). Причому виділено такі індикатори класифікації партійних систем: 1) кількість і розмір релевантних парламентських партій (частка мандатів релевантної партії $\geq 3\%$ від фактичного складу легіслатури); 2) концентрація мандатів двох найбільших партій у легіслатурі; 3) співвідношення мандатів першої і другої за розмірами партій у легіслатурі; 4) співвідношення мандатів другої і третьої за розмірами партій у легіслатурі; 5) частка непартійних депутатів/рівень непартійності в легіслатурі. Більшість із них відповідає теоретико-методологічним зауваженням і логіці А. Сіароффа, а уточнення потребує індикатор співвідношення мандатів першої і другої за розмірами партій у легіслатурі. Річ у тому, що врахування цього індикатора дає змогу дистинктивно глянути на *природу таких типів партій*, як велика й домінуюча, а також виокремити феномен супердомінуючої партії. У кількісному зрізі *домінуюча партія* – це партія, концентрація парламентських мандатів якої становить 50,1–75,0%, *супердомінуюча партія* – це партія, концентрація парламентських мандатів якої становить 75,1–100,0%, а *велика партія* – це партія, концентрація парламентських мандатів якої більша ніж удвічі від концентрації мандатів будь-якої іншої партії в легіслатурі й становить, відповідно, 33,4–50,0%. Крім того, теоретико-методологічно новим є такий індикатор, як *рівень непартійності в легіслатурі*, який може бути низьким, середнім або високим. Низький рівень непартійності притаманний для кейсів, коли частка непартійних депутатів менша чи дорівнює 16,7% від фактичного складу легіслатури. Середній рівень непартійності – це кейс, коли частка непартійних депутатів становить від 16,8% до 33,4% від фактичного складу легіслатури. Урешті, високий рівень непартійності властивий для кейсів, коли частка непартійних депутатів становить від 33,5% до 50,0% від фактичного складу легіслатури. Відповідно, на підставі врахування перерахованих індикаторів виділення типів партійних систем має бути двопорядковим: спочатку визначається логіка міжпартійної конструкції в партійній системі, а потім (за можливості) вона доповнюється параметром рівня непартійності партійної системи. Отже, теоретично можна отримати такі типи партійних систем:

1) *однопартійні* – це партійні системи, в яких функціонує одна релевантна партія, або партійні системи, в яких функціонують дві релевантні партії, причому одна з них велика, домінуюча чи супердомінуюча;

2) *двопартійні (змагальні) системи* (реально двопартійні системи) – партійні системи, в яких концентрація парламентських мандатів двох релевантних партій становить 95% або й більше; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше ніж «2»;

3) *дво-з-половиною партійні системи* – партійні системи, в яких кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; жодна із цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; концентрація парламентських мандатів двох найбільших партій становить 80–95%; відношення мандатів першої парламентської партії щодо другої становить менше ніж «2»; відношення мандатів другої партії до третьої становить «2,5» і більше;

4) *помірковано-багатопартійні системи з однією великою партією* – партійні системи, в яких кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; жодна із цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; відношення парламентських мандатів першої партії щодо другої становить більше ніж «2»;

5) *помірковано-багатопартійні системи з однією домінуючою партією* – партійні системи, в яких кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; одна із цих партій має більше ніж 50% мандатів у парламенті;

6) *помірковано-багатопартійні системи з однією супердомінуючою партією* – партійні системи, в яких кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; одна із цих партій має більше ніж 75% мандатів у парламенті;

7) *помірковано-багатопартійні системи з двома великими партіями* – це партійні системи, в яких кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; жодна із цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше ніж «2»; відношення мандатів другої партії щодо третьої становить «2,5» і більше;

8) *помірковано-багатопартійні системи з відносною рівновагою (чи розмірним балансом) партій* – партійні системи, в яких кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше ніж «2»; відношення мандатів другої партії до третьої становить менше ніж «2,5»;

9) *надмірно-багатопартійні системи з однією великою партією* – партійні системи, в яких кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; жодна із цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; співвідношення кількості мандатів першої парламентської партії до другої становить більше ніж «2»;

10) *надмірно-багатопартійні системи з однією домінуючою партією* – партійні системи, в яких кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; одна із цих партій має більше ніж 50% мандатів у парламенті;

11) *надмірно-багатопартійні системи з однією супердомінуючою партією* – партійні системи, в яких кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; одна із цих партій має більше ніж 75% мандатів у парламенті;

12) *надмірно-багатопартійні системи з двома великими партіями* – партійні системи, в яких кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; жодна із цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; співвідношення мандатів першої парламентської партії щодо другої становить менше ніж «2»; відношення мандатів другої партії до третьої в парламенті становить «2,5» і більше;

13) *надмірно-багатопартійні системи з відносною рівновагою (або розмірним балансом) партій* – партійні системи, в яких кількість релевантних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; відношення мандатів першої парламентської партії щодо другої становить менше ніж «2»; відношення мандатів другої партії щодо третьої становить менше ніж «2,5»;

14) *атомізовані системи з однією великою партією* – партійні системи, в яких кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; жодна із цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; співвідношення кількості мандатів першої парламентської партії до другої становить більше ніж «2»;

15) *атомізовані системи з однією домінуючою партією* – партійні системи, в яких кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; одна із цих партій має більше ніж 50% мандатів у парламенті;

16) *атомізовані системи з однією супердомінуючою партією* – партійні системи, в яких кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; одна із цих партій має більше ніж 75% мандатів у парламенті;

17) *атомізовані системи з двома великими партіями* – партійні системи, в яких кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; жодна із цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше ніж «2»; відношення мандатів другої партії щодо третьої становить «2,5» і більше;

18) *атомізовані системи з відносною рівновагою (або розмірним балансом) партій* – партійні системи, в яких кількість релевантних партій парламенту становить одинадцять і більше; відношення мандатів першої парламентської партії щодо другої становить менше ніж «2»; відношення мандатів другої партії щодо третьої становить менше ніж «2,5»;

19) *непартійні системи* – партійні системи, в яких непартійні депутати займають більше ніж 50% мандатів [19, с. 35–36; 20, с. 66–67].

На підставі запропонованої методики (враховуючи результати парламентських виборів 1995–1996, 2000–2001, 2005–2006, 2010, 2015 рр. [21–23]) визначимо типи партійної системи в атиповій напівпрезидентській системі правління в Азербайджанській Республіці в 1995–2019 рр. Партійну систему в Азербайджанській Республіці в 1995/1996–2000/2001, 2005/2006–2019 рр. визначено як однопартійну систему з високим рівнем непартійності (за підсумками парламентських виборів 1995–1996, 2005–2006, 2010, 2015 рр. «партія влади» «Новий Азербайджан» (YAP) отримала, відповідно, 59, 61, 71 і 69 мандатів (із 125); 2000/2001–2005/2006 рр. – як однопартійну систему із середнім рівнем непартійності (за результатами парламентських виборів 2000–2001 рр. «Новий Азербайджан» (YAP) здобула 75 мандатів (із 125) (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Типи партійної системи в атиповій напівпрезидентській системі правління в Азербайджанській Республіці (1995–2019)

1995–1996	2000–2001	2005–2006	2010	2015
Однопартійна система з високим рівнем непартійності	Однопартійна система із середнім рівнем непартійності	Однопартійна система з високим рівнем непартійності	Однопартійна система з високим рівнем непартійності	Однопартійна система з високим рівнем непартійності

Висновки. В Азербайджанській Республіці висловлення парламентом вотуму недовіри уряду автоматично не призводить до відставки Кабінету Міністрів, оскільки це право належить президенту. Отже, вотум недовіри уряду, що не призводить до його відставки, зумовив атиповість напівпрезидентської системи правління в Азербайджанській Республіці в 1995–2019 рр. З'ясовано, що в Азербай-

джанській Республіці встановилася однопартійна система з високим рівнем непартійності впродовж 1995/1996–2000/2001, 2005/2006–2019 рр.; однопартійна система із середнім рівнем непартійності впродовж 2000/2001–2005/2006 рр. У подальших дослідженнях проаналізуємо особливості функціонування партійних систем в атипових напівпрезидентських системах правління в інших країнах.

Osadchuk I. Party system in the context of functioning of atypical semi-presidential system of government in the Republic of Azerbaijan (1995–2019)

The author analyzed the systems of government within the framework of a republican form of government. Extremely different factors of political process and interinstitutional relations, which are the conditions for defining and distinguishing between different types of systems of government, can be indicators for distinguishing typical and atypical systems of government. Atypical semi-presidential systems of government in the Post-Soviet countries requires a detailed analysis in Political Science. The atypical character of the semi-presidential system of government in the Republic of Azerbaijan is considered on the basis of such an indicator as the institution of vote of no confidence in governments. In this context, the analysis of party system in atypical semi-presidential system of government in the Republic of Azerbaijan in 1995–2019 is extremely actual. The purpose of the article is to determine the types of party system in atypical semi-presidential system of government in the Republic of Azerbaijan in 1995–2019. New institutionalism and its various types and paradigms are chosen as theoretical and methodological basis of the proposed research. The main method of the study is the method of comparative analysis. As a result of the article, it is argued that parliamentary vote of no confidence in government does not automatically lead to government's resignation, since it depends on the position/will of a president in the Republic of Azerbaijan in 1995–2019. It determines the atypicality of semi-presidential (constitutional) system of government in the analyzed country. Based on the author's methodology, it was classified the types of party system in atypical semi-presidential system of government in the Republic of Azerbaijan in 1995–2019. Consequently, it is argued that a single-party system with a high level of non-partisanship was established in the Republic of Azerbaijan, in 1995/1996–2000/2001, 2005/2006–2019; single-party system with the medium level of non-partisanship in 2000/2001–2005/2006.

Key words: system of government, semi-presidential system of government, atypical semi-presidential system of government, party system, the Republic of Azerbaijan.

Література:

1. Зазнаев О. Атипичные президентские и полупрезидентские системы. *Ученые записки Казанского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки»*. 2005. Т. 147. Кн. 1. С. 54–69.
2. Осадчук І., Литвин В. Атиповість напівпрезидентських систем державного правління в пострадянських країнах: контекст вотумів недовіри урядам. *Politicus*. 2018. Вип. 3. С. 49–57.
3. Алойева К., Гулиев А. Сравнительный анализ многопартийных динамических систем в современном мире на примере постсоветских стран (Россия, Грузия, Азербайджан). *Наука і правоохорона*. 2017. № 3 (37). С. 229–236.
4. Аскерова Д. Факторы, обуславливающие зарождение многопартийности в Азербайджане. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць. 2014. Вип. 81. С. 99–102.
5. Гулиев З. Азербайджан: кризис партийной системы. REGNUM. 2001. 6 ноября. URL: <https://regnum.ru/news/1463896.html> (дата обращения: 11.09.2019).
6. Guliyev F. Discursive closure: political parties and the (ir) relevance of ideology in Azerbaijan. *Southeast European and Black Sea Studies*. 2019. Vol. 19. No. 2. P. 243–268.
7. LaPorte J. Hidden in plain sight: Political opposition and hegemonic authoritarianism in Azerbaijan. *Post-Soviet Affairs*. 2014. Vol. 31. № 4. P. 339–366.
8. Sultanova S. Challenging the Aliyev regime: Political opposition in Azerbaijan. *Demokratizatsiya*. 2014. Vol. 22. № 1. P. 15–37.
9. Elgie R. A Fresh Look at Semipresidentialism: Variations on a Theme. *Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. № 3. P. 98–112.
10. Elgie R. Presidential Power. Glossary. URL: http://presidential-power.com/?page_id=5 (Last accessed: 11.09.2019).
11. Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти : монографія. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.

12. Литвин В., Романюк А. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22 «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»* : збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 20. С. 3–12.
13. Shugart M., Carey J. Presidents and Assemblies. *Constitutional Design and Electoral Dynamics*. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 316 p.
14. Конституція Азербайджанської Республіки от 12 ноября 1995 г. (с изменениями от 24 августа 2002 г., 18 марта 2009 г.). URL: http://www.icnl.org/research/library/files/Azerbaijan/Constitution_RUS.pdf (дата обращения: 11.09.2019).
15. Конституція Азербайджанської Республіки от 12 ноября 1995 г. (с изменениями от 24 августа 2002 г., 18 марта 2009 г., 26 сентября 2016 г.). URL: <http://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTgvdMDMvMDkvY3dodDN2dzF0X0tvbnN0dXRpc3IhX1JVUy5wZGYiXV0?sha=83f38924a4086483> (дата обращения: 11.09.2019).
16. Литвин В. Інституційно-процесуальні та політично-поведінкові атрибути і різновиди напівпрезидентської системи правління: порівняльний аналіз на прикладі країн Європи : дис. ... докт. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. 815 с.
17. Siaroff A. A Typology of Contemporary Party Systems. *Paper Presented at the 20th World Congress of the International Political Science Association*. Fukuoka, 2006. 9–13 July. URL: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_5213.pdf (Last accessed: 11.09.2019).
18. Siaroff A. *Comparative European Party systems: An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945*. New York : Garland Publishing, 2000. 504 p.
19. Осадчук І. Парти́йна система в контексті функціонування атипової напівпрезидентської системи правління у Грузії (2004–2013). *Politicus*. 2019. Вип. 2. С. 33–38.
20. Осадчук І. Парти́йна система в контексті функціонування атипової напівпрезидентської системи правління в Киргизькій Республіці (1993–2010). *Регіональні студії*. 2019. № 16. С. 64–69.
21. Nohlen D., Grotz F., Hartmann C. *Elections in Asia: A data handbook*. Oxford University Press, 2001. 876 p.
22. Central Election Commission (CEC) of the Republic of Azerbaijan. URL: <http://www.msk.gov.az/en/elections/milli-meclise-seckiler/> (Last accessed: 11.09.2019).
23. Azerbaijan: Election Archive. Parline database on national parliaments. Inter-Parliamentary Union. URL: http://archive.ipu.org/parline-e/reports/2019_arc.htm (Last accessed: 11.09.2019).

НАЦІОНАЛЬНИЙ ФАВОРИТИЗМ РУМУНІЇ В МІЖДЕРЖАВНИХ РУМУНСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Рябінін Є. В.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики

Маріупольського державного університету

У статті представлено динаміку використання м'якої сили з боку Румунії щодо України. На основі попереднього аналізу проблеми екзогенного впливу країн на посилення сепаратистських процесів в Україні автор висловлює думку, що сепаратистські конфлікти мають не лише внутрішні причини для ескалації, а частіше й зовнішній вплив, який використовують головні актори міжнародних відносин, вирішуючи свої геополітичні завдання, або країни, що межують з Україною. Класифіковано екзогенні чинники впливу, що найчастіше використовуються впливовими акторами міжнародних відносин для посилення своїх позицій у регіоні або в будь-якій державі. Автор аналізує такі складники румунського екзогенного впливу на Україну, як культурний, освітній, політичний, дипломатичний. Аналізуючи двосторонні відносини між Україною та Румунією, автор робить наголос на тому, що протягом усього періоду незалежності України двосторонні відносини характеризувалися складністю у вирішенні територіальних спорів. Доведено, що Румунія послідовно та наполегливо намагається захищати права й інтереси українських румун, але з кожним роком вона робить це всупереч інтересам і територіальній цілісності України. Румунія приділяє увагу таким напрямам, як освіта, культура, розвиток преси румунською мовою, збільшення мережі НПО, які, з одного боку, вирішують культурні питання представників румунського етносу України, а з іншого – посилюють сепаратистські настрої в цієї групи українського населення. Основні проблеми в двосторонніх відносинах спостерігалися на початку української незалежності й протягом політичної кризи, пік якої припав на 2014–2015 рр. У цей час румунські радикальні сили робили заяви про необхідність вирішення територіальних питань військовим способом. Територіальні спори можуть бути вирішені за допомогою транскордонного співробітництва, яке, з іншого боку, і може їх посилювати. Автор доходить висновку, що культурний складник екзогенного впливу посилює чинник ідентичності й може слугувати елементом м'якої сили та каталізації етно/сепаратистського конфлікту в країні.

Ключові слова: сепаратизм, екзогенні чинники, Україна, Румунія, сепаратистський конфлікт, м'яка сила

Постановка проблеми. Сьогодні Україна перебуває в важкому політико-економічному становищі. Це зумовлено політичною та військовою кризою, активна фаза якою розпочалася у 2014 році після неприйняття окремими регіонами держави тієї політичної сили, яка прийшла до влади. Скориставшись ситуацією, Росія підтримала бунтівні регіони, а отже, криза трансформувалася у відкритий військовий конфлікт. Закарпаття відчуває політичний вплив з боку Угорщини. У жовтні 2018 року між Україною та Угорщиною стався дипломатичний скандал, у результаті якого Україна оголосила угорського консула персоною нон-грата. Можемо передбачити, що позиція Угорщини стосовно бажання України інтегруватися в євроатлантичні структури буде блокуватися на всіх можливих рівнях.

В Україні існує ще один регіон, у якому відбуваються потенційні сепаратистські процеси, а саме в Північній Буковині, тобто в Чернівецькій області. Сепаратистські процеси в цьому регіоні перебувають у латентному стані, але за конкретних умов можуть трансформуватися в активну фазу. Головною проблемою є екзогенний вплив Румунії, деякі політичні та громадські сили якої не залишають свою мету побудови *Romania mare* – Велика Румунія.

Це питання детальніше вивчали протягом 1990-х роках, коли Україна отримала незалежність і мала серйозні територіальні претензії з боку Румунії. Серед вітчизняних науковців, які займалися цим питанням, варто відзначити О. Воловича, М. Воротнюк, І. Максименко, С. Глебова, В. Бурдяк, І. Буркут, С. Гакмана, С. Григоришина, А. Круглашова, Ю. Макара. Натепер, коли вся увага прикута до Донбасу та Криму, проблема українсько-румунських відносин не отримує належної уваги. Отже, стаття є науковим внеском автора в аналіз проблеми, що розглядається.

Метою статті є вивчення екзогенних чинників, що сприяють посиленню сепаратистських процесів у Чернівецькій області.

Виклад основного матеріалу. Уважається, що сепаратизм є явищем виключно внутрішнім. Існує низка внутрішніх чинників, які сприяють посиленню етно/сепаратистських процесів у тому чи іншому регіоні. Проте, окрім внутрішніх чинників, необхідно також відзначити й вплив зовнішніх чинників. У зв'язку з цим на перший план виступають геополітичні інтереси сусідніх держав або потужних акторів міжнародних відносин, які зацікавлені в послабленні або розпаді держави для посилення своїх позицій у регіоні або в збільшенні своєї держави за рахунок територій сусідньої держави.

На думку автора, зовнішній чинник може проявлятися різними шляхами – жорсткими й м'якими. Жорсткий має одне вираження – військове втручання. М'яка підтримка поділяється на м'яку активну та м'яку пасивну. М'яка пасивна підтримка виявляється в існуванні поряд держави з населенням спорідненого етносу сусідньої держави, що бажає об'єднатися в єдину державу, а також у наявності діаспори, яка фінансово й політично може підтримувати сепаратистський регіон держави. М'яка активна підтримка може проявлятися так: економічна (фінансування боротьби; фінансування різного типу НДО), технічна (постачання озброєнь), гуманітарна (налагодження зв'язків з етнічно спорідненим народом у галузі культури, науки й освіти, фінансування освітніх програм, наукових проєктів, стажувань); підтримка на міжнародній арені, засудження центральної влади у світових організаціях ООН, ОБСЄ; будівництво об'єктів єдиного віросповідання (православних/католицьких храмів, мусульманських мечетей), інформаційна (демонізація центральної влади). Подібна підтримка може здійснюватися під час як латентної, так й активної фази конфлікту [1, с. 265].

Що стосується Північної Буковини, то поряд з українцями компактно мешкає майже 80% усіх румунів України. Румунія завжди підіграла сепаратистські настрої серед певної частини політизованої румунської меншини. Чинився тиск на Україну з метою, щоб вона засудила радянсько-німецький договір 1939 року стосовно Північної Буковини та Південної Бессарабії, внаслідок якого ці території, анексовані свого часу Румунією, були приєднані до України, яка на той час перебувала у складі Радянського Союзу [2, с. 177].

Як зазначає в спогадах А. Зленко, на політичному рівні Румунія намагалася розвивати партнерські відносини з Україною, але на представників влади точився тиск з боку радикальних політиків. 27 вересня 1992 року в Румунії повинні були відбуватися президентські вибори, деякі кандидати офіційно внесли у свої програми пункт про необхідність тиску на Україну для прискорення повернення «одвічно румунських земель» [3, с. 90].

У 1993 році МЗС Румунії направив Києву ноту, якою оголосив неправомірним Договір про режим радянсько-румунського державного кордону від 1967 року, а потім, у 1994 році, Бухарест узагалі денонсував цей договір. Із тих пір де-факто Румунія не визнавала повоєнного поділу Європи, претендуючи в тому числі й на українські території.

Становище в регіоні суттєво ускладнювало ще й те, що такі радикальні вимоги з боку сусідньої Румунії не лише висувалися окремими громадськими організаціями, зокрема Об'єднанням емігрантів із Буковини та Бессарабії, а й підтримувалися впливовими політичними партіями, ієрархами Румунської православної церкви. Нарешті, вони знайшли відверту політичну підтримку на рівні уряду й парламенту Румунії. За таких умов окремі лідери та активісти румунської громади області розгорнули пропагандистську діяльність, спрямовану на обґрунтування можливості й доцільності відокремлення Чернівецької області від України з подальшим приєднанням цієї території до Румунії або принаймні на ствердження «незаконності» її перебування в складі України з необхідністю подальшого перегляду такого становища. Така діяльність становила загрозу національному суверенітету й територіальній цілісності України, викликала напруження, що зростало, в стосунках між основними етнічними громадами регіону, насамперед між українцями та румунами. Лише з підписанням базового політичного договору між Україною та Румунією в 1997 році, на що румунська сторона наважилася лише під тиском необхідності виконати умови вступу до НАТО, загрозливий розвиток двосторонніх відносин став поступатися більш позитивним тенденціям у взаєминах між країнами. Загроза сепаратизму почала втрачати політичну актуальність, що, проте, не означає її повного усунення як потенційної небезпеки для регіональної стабільності, адже в сучасній Румунії продовжують залишатися впливовими ті політичні сили, які розглядають нинішні кордони Румунії як тимчасові [4, с. 16].

Офіційний Бухарест, незважаючи на неодноразові зміни президентів і політичних коаліцій, не залишав без особливої уваги це питання. Така політика переслідує декілька цілей. По-перше, для низки румунських політичних партій тема буковинсько-бессарабських територій – це важливий складник арсеналу засобів боротьби за голоси виборців. По-друге, наполегливе створення й пропагандистське підживлення іміджу історично «скривдженої» Румунії до деякої міри дає змогу дипломатії сусідньої держави тиснути на громадську думку й політичну позицію своїх європейських союзників, використовуючи цей тиск на побудову взаємин з Україною та Молдовою. По-третє, використовуючи

фактор румунської діаспори в контексті політики піклування про національно-культурне життя співвітчизників за кордоном, румунський істеблішмент має змогу використовувати цей важіль додаткового впливу задля лобювання своїх інтересів не лише в прикордонні, на регіональному рівні, а й деякою мірою на національному рівні у взаєминах із країнами-сусідами. У цьому контексті у 2016 році Асамблея румунів Буковини звернулася до П. Порошенка з вимогою територіальної автономії Чернівецької області. Асамблея мотивувала свою вимогу вищезазначеною заявою українського Президента, в якій йшлося про територіальну автономію кримських татар. Саме тому після подій 2014 році в регіоні організовано різні форуми румунських громад, що закликають до зближення з Румунією. Водночас Церква приєдналася до процесу романізації Бессарабії [5].

Румунія використовувала політичний аспект тиску до 1997 року, коли підписано Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією [6]. У 2003 році підписано Договір про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань [7].

Отже, Румунія визнала державний кордон України. Це, на нашу думку, пов'язано не з тим, що Румунія відмовилася від територіальних претензій, вона повинна була це зробити через необхідність вступу до НАТО та ЄС.

Але вплив на румунську громаду України досі відчувається. Якщо розглядати напрями, які використовує Румунія для впливу на Буковину, можна виділити такі: освітньо-культурний; політико-дипломатичний; інформаційний; вплив транскордонного співробітництва.

Проаналізуємо вищеперераховані складники екзогенного впливу Румунії.

Пріоритетом Румунії безпосередньо стосовно Чернівецької області залишається політика всебічної підтримки національно-культурного розвитку румунської громади з метою збереження її національно-культурної ідентичності. Важливим завданням політики Румунії є подальша підтримка румунської національної громади, її інституцій самоорганізації, національно-культурних товариств. Свого часу депутат ВРУ І. Попеску лобював питання автономії якщо не для всієї області, то принаймні для окремих регіонів. Основними каналами підтримки румунської громади та її зв'язків із Румунією залишатиметься й надалі освітньо-культурна діяльність [4, с. 18].

У галузі культурного впливу румунська сторона робила й робить наголос на збільшенні інституцій і форм культурної репрезентації румунської громади в області. Ідеться про створення румунського театру, музичного колективу румунських народних інструментів, відкриття румунської обласної бібліотеки, заснування музею румунського класика М. Емінеску [4, с. 19].

Якщо говорити про центри культурного життя і громадські організації різних напрямів, варто відзначити такі: Румунський культурний центр; румунське культурне суспільство «Міхай Емінеску»; обласну організацію «Ліга захисту прав людини»; Товариство жертв сталінських репресій «Голгофа»; румунське медичне товариство «Ісідор Бодя»; добродійну організацію «Дім румунської мови»; Союз румунських компаній для європейської інтеграції; Буковинський центр мистецтва зі збереження традиційної румунської культури; Всеукраїнську науково-педагогічну асоціацію «Арон Пумнул»; культурно-спортивний клуб «Драгош-Воде»; Чернівецьку обласну спілку румунських товариств «За європейську інтеграцію»; Міську організацію спілки румунських письменників м. Чернівці; обласну організацію «Ліга румунської молоді Чернівецької області «Жунімя»; Чернівецький обласний благодійний фонд культури «Дім румунської мови»; Конгрес румунів України [8]. Стосовно освіти варто зазначити, що в деяких регіонах освітній процес здійснюється румунською мовою.

Як бачимо, Румунія дуже активно використовує освітньо-культурний рівень впливу, щоб румунська спільнота відчувала себе спорідненою з Румунією, аніж з Україною. З іншого боку, якщо говорити про європейську практику та світову загалом, кожна етнічна меншина має право на збереження своєї мови, культури, звичаїв, обрядів, історії свого народу тощо. Але це в жодному разі не має використовуватися для розпалювання сепаратистських конфліктів. Основні положення цього питання викладено в Рамковій конвенції з прав національних меншин у Страсбурзі (1995 рік) і в Конвенції із захисту прав людини ООН.

У межах політико-дипломатичного складника варто зазначити питання видачі паспортів громадянам України.

Говорити про конкретні результати цього процесу проблематично: кількість розданих на українській території румунських паспортів не вкаже ніхто. Румунська сторона на 2010 рік визнала роздачу не більше ніж 4 тис. паспортів, у ЗМІ з посиланням на «непублічні» дані СБУ називалася цифра понад 50 тис. [9]. Отже, створюються умови для потенційного вторгнення румунських військ на «свою» територію (населену невідомою кількістю громадян Румунії) й захисту громадян Румунії.

Стаття 10, введена в Закон про румунське громадянство № 21/1991 за допомогою Термінового розпорядження уряду № 43/2003, ясно регламентує процедуру повторного отримання румунського громадянства.

По суті, мова йде про те, що стати румуном мають право всі жителі Чернівецької області (до Дністра), чії батьки або предки до 28 червня 1940 року володіли відповідним паспортом [10].

Деякою мірою використовується релігійний чинник. Так, ще на засіданні Наукової ради МЗС України у 2003 році державний секретар МЗС України О. Чалий заявив, що «цікавим є релігійний контекст взаємозв'язку Румунії із румунською православною меншиною в Україні. Патріарх Теоктист прийняв під свій омофор вікарія Бельцької єпархії Петра з наданням йому титулу митрополита Бельцького, Хотинського і Бессарабського. Також румунська православна церква вживає тактику створення своїх вікаріатів у Чернівецькій, Одеській та Закарпатській областях. За її планами, вікарний єпископ має підпорядкуватися патріархату РумПЦ» [11, с. 20].

У контексті політики «Великої Румунії» у 2018 році відбувся скандал із румунським культурологічним центром «Еудоксіу Гурмузакі», в якому працівники СБУ провели обшук і знайшли карти, на яких Чернівецька область входить до складу Румунії. Центр звернувся за допомогою до президентів України та Румунії, надіславши відкритого листа стосовно порушення прав національних меншин.

Румунія використовує інформаційний чинник свого впливу. В області виходить друком багато друкованих видань, що фінансуються як румунською стороною, так й із місцевих бюджетів. Серед найбільш популярних є такі друковані видання, як республіканські газети «Конкордія» або «Світанок Буковини», «Жунімя» й «Арчер», журнал для дітей «Фэгурел», культурно-літературний альманах «Країна бук», щоквартальний журнал «Літературний Серпентріон», газета «Свобода слова», «Вести Буковини». 230 годин відводиться для радіопрограм, 426 годин для телевізійної трансляції. На українській території можна отримувати сигнал таких телекомпаній, як International, TV Romania (TVR1), Ethno, що пропагують створення «Великої Румунії» [10].

У самій Румунії дуже популярні романи Крістіана Негрі «Кров на Дністрі» й «Коли зброя говорить». У цих романах описується можливий військовий конфлікт між румунською армією, з одного боку, і придністровською та українською – з іншого. Такі романи формують точку зору на ті чи інші зовнішньополітичні питання в місцевого населення.

Між Україною та Румунією функціонує транскордонне співробітництво в межах євро регіонів «Верхній Прут», «Карпати», «Буг», «Нижній Дунай». Але рівень цього транскордонного співробітництва показує суттєву невідповідність інтересів та очікувань країн-засновниць. Для української сторони першорядне значення мають економічні й екологічні аспекти транскордонного співробітництва. Для румунської сторони створення цього євро регіону зумовлено бажанням отримати додатковий, до того ж цілком легальний за змістом і пристойний за іміджевою формою важіль впливу на ситуацію в прикордонні України, заселеному румунами – громадянами України [12, с. 20].

Основним результатом функціонування транскордонного співробітництва є розв'язання міжетнічних конфліктів і стимулювання співпраці різних етнічних груп багатонаціональних прикордонних територій [13, с. 134].

Українська вчена Олена Кривицька в роботі «Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України» висловлює думку про негативні наслідки транскордонного співробітництва. Аналізуючи транскордонне співробітництво між регіонами України та Румунії, авторка вважає, що транскордонну співпрацю можна оцінити як своєрідний механізм контролю Румунією дотримання етнокультурних прав румунської меншини [12, с. 133].

Висновки. Отже, варто підсумувати, що протягом 27 років незалежності України Румунія інвестувала в розвиток румунської іреденти. Використання м'якої сили Румунією може виявитися тим чинником впливу на формування культурної та етнічної ідентичності українських румун, що може призвести до катастрофічних наслідків для України на кшталт ситуації з Кримом. Тому керівництво держави має, з одного боку, мінімізувати культурний екзогенний вплив на громадян України, не порушуючи їхні громадянські права, а з іншого – надати такі умови, щоб представники етнічних меншин уважали мешкання на території України комфортним і безпечним.

Ryabinin Ye. National favouritism of Romania in Romania-Ukraine relationships

This article aims to contribute to understanding the essence of national favouritism of Romania in its relationships with Ukraine. On the basis of a preliminary analysis of the problem of the exogenous influence of the countries on the strengthening of separatist processes in Ukraine, the author expresses opinion that separatist conflicts have not only internal causes for escalation, but also the external influence exerted by the main actors of international relations, solving their geopolitical task or countries bordering Ukraine. The author classifies the exogenous factors of influence, which are most often used by the main and influential actors of international relations to strengthen their positions in the region or in any state. The author set an objective to analyze such components of the Romanian exogenous influence on Ukraine as cultural,

educational, political, diplomatic ones. Analyzing the bilateral relations between Ukraine and Romania, the author emphasizes that throughout the period of independence of Ukraine, bilateral relations were characterized by complexity in resolving territorial disputes. It is proven that Romania is consistently tries to protect the rights and interests of Ukrainian Romanians, but every year it does so contrary to the territorial integrity of Ukraine. Romania pays attention to such areas such as education, culture, the development of the mass media in the Romanian language, an increase in the network of NGOs that, on the one hand, satisfies the cultural issues of the representatives of the Romanian ethnic group of Ukraine and, on the other hand, enhances the separatist feelings in this group of Ukrainian population. The main problems in the bilateral relations were observed at the beginning of Ukrainian independence and during the political crisis, which peaked in 2014–2015. At this time, Romanian radical forces made statements about the need to resolve territorial issues in a military way. The author concludes that the cultural component of exogenous influence enhances the identity factor and can serve as an element of soft power and catalyze the country's ethno/separatist conflict.

Key words: separatism, exogenous factors, Ukraine, Romania, separatist conflict, soft power.

Література:

1. Рябінін Є.В. Екзогенні чинники етносепаратистських процесів: теоретичний аспект. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Історія. Політологія»*. 2015. № 12. С. 263–270.
2. Круглашов А. Етнополітична гармонізація: чи під силу це завдання новоутвореним євро регіонам? *Євро регіони: потенціал міжетнічної гармонізації*: збірка наукових праць. Чернівці: Букрек, 2004. 256 с.
3. Заборин Д. Румунія проти України. Состояние и перспективы политического и экономического соперничества. URL: <https://pandia.ru/text/77/17/11704.php> (дата звернення: 14.08.2018).
4. Кривицька О. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2015. 328 с.
5. Pavlovets. What is behind Romania's activity in Ukraine? URL: <https://eadaily.com/en/news/2016/06/30/what-is-behind-romanas-activity-in-ukraine> (дата звернення: 24.09.2018).
6. Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642_003 (дата звернення: 15.09.2018).
7. Договір про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/642_022 (дата звернення: 15.09.2018).
8. Громадські організації національних меншин в Чернівецькій області. URL: <http://buktolerance.com.ua/?p=127> (дата звернення: 15.09.2018).
9. Тимчук Д. Румунія проти України: сценарії воєнного конфлікту. URL: <http://svit24.net/politic/77-politic/1956-konflikt-ukrani-z-rumunyu> (дата звернення: 11.09.2018).
10. Етнічний чинник та добросусідство. Із засідання Наукової ради МЗС України. *Політика і час*. 2003. № 8. С. 12–30.
11. Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних перемен. Харків: Фолио, 2004. 559 с.
12. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
13. Петренко З.О. Прикордонне співробітництво в контексті євроінтеграційного курсу України: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2001. 230 с.

РОЛЬ ЄС У РЕФОРМУВАННІ СИСТЕМИ ЦИВІЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

Середюк Н. П.,
*аспірант кафедри міжнародних відносин
Національного університету «Острозька академія»*

У статті на прикладі Європейського союзу розглянуто вплив міжнародних акторів на реформування сектору цивільної безпеки в Україні з 2014 по 2018 роки. Досліджено міжнародно-правові засади розгортання та функціонування Консультативної місії Європейського союзу з реформування сектору цивільної безпеки України в рамках Спільної політики безпеки та оборони ЄС.

Визначено аспекти послідовного реформування сектору цивільної безпеки шляхом стратегічних консультацій і практичної підтримки заходів з реформування Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби, створення Національної поліції, діяльності Вищої ради правосуддя та Служби судової охорони згідно зі стандартами ЄС та міжнародними принципами належного врядування та дотримання прав людини. Розкрито практичну діяльність КМЄС щодо розробки нормативно-правових актів, концепцій реформ та стратегій розвитку, проведення тренінгів щодо боротьби зі злочинами у фінансовій сфері, дотримання прав людини, комунікації та ведення відкритого діалогу між правоохоронцями та представниками засобів масової інформації, надання матеріального забезпечення правоохоронним органам України, налагодження співпраці з Європолем та Євроюстом.

Проаналізовано вплив країн Європейського союзу на прийняття політичних рішень у процесі реформи безпекового сектору, координацію КМЄС реформ між українськими та міжнародними партнерами.

Надані рекомендації керівникам правоохоронних органів щодо впровадження навчальних курсів на основі положень Європейської конвенції з прав людини, Кабінету міністрів України та Верховній раді України, Президенту України та Комітету політики та безпеки ЄС щодо необхідних кроків для підвищення ефективності та напрямів подальшої роботи міжнародних партнерів під час практичної реалізації реформування системи цивільної безпеки України в 2019–2020 роках.

Ключові слова: Європейський союз, Консультативна місія Європейського союзу, реформування, система цивільної безпеки, Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки України, Генеральна прокуратура України.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена насамперед початком нового етапу реформування правоохоронної системи в 2019 році, після зміни політичного керівництва держави, що здійснить безпосередній вплив на сектор цивільної безпеки. На тлі прагнення України до інтеграції в Європейський Союз пріоритетного напрямку набуває покращення роботи правоохоронних органів та їх інтеграції до системи європейської безпеки, забезпечення неухильного дотримання прав та свобод людини у професійній діяльності.

У зв'язку з цим виникає необхідність системного аналізу проведених реформ сектору цивільної безпеки України з метою визначення необхідних кроків для підвищення ефективності та напрямів подальшої роботи міжнародних партнерів під час практичної реалізації реформування системи цивільної безпеки України в 2019 році.

Дослідженню реформування правоохоронних органів, їх функцій та компетенції присвячено низку праць таких відомих українських та зарубіжних вчених, як Д. Боуріс, І. Теличкін, С. Горов, Ю. Борко, С. Кашкин, С. Шевчук, А. Губанов, Т. Гудзь, В. Литвиненко, Т. Маляренко та інші. Своєю чергою загальними питаннями реформування системи забезпечення безпеки, прав і свобод громадян, а також окремим її аспектам приділяли увагу Ю. Римаренко, Р. Калюжний, О. Копан, Ю. Кравченко, В. Авер'янов та інші.

Мета статті – проаналізувати роль ЄС у реформуванні системи цивільної безпеки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Підтримка реформи сектору безпеки є також однією з основних сфер діяльності ЄС, що визначено у Стратегії безпеки ЄС1 [1]. У червні 2000 року під час Європейської ради у місті Фейра (Португалія) ЄС визначив чотири пріоритети для власної цивільної спромож-

ності у сфері кризового менеджменту (тобто цивільного складника Спільної політики безпеки та оборони ЄС): підтримка правоохоронного сектору, підтримка верховенства права, підтримка цивільної адміністрації та захист цивільного населення [2].

Реформа безпекового сектору (далі – РБС) для України не є спонтанною ідеєю з боку ЄС. Ідея цивільної допомоги сектору безпеки виникла ще у 1990-х роках і ґрунтувалася на занепокоєнні міжнародної спільноти тим, що країни, що розвиваються, не можуть досягти сталого розвитку через конфлікти та несприятливу ситуацію в сфері безпеки. РБС пов'язана з ідеєю державного будівництва, яке своєю чергою вважається основоположним для попередження та вирішення конфліктів з боку міжнародної спільноти. Теоретики міжнародних відносин охрестили такий підхід «державотворенням заради миру». [3]

Після «Революції Гідності» в 2014 році Україна потребувала негайного реформування державних інститутів, в тому числі сектору цивільної безпеки, із залученням експертів міжнародної спільноти. Для цього, виконуючий обов'язки Міністра закордонних справ України Андрій Дешиця порушив питання місії Спільної політики безпеки та оборони (далі – СПБО) Європейського Союзу для України під час засідання «Групи друзів «Україна – ЄС». [4] У липні 2014 року Рада ЄС із закордонних справ ухвалила рішення щодо розгортання Консультативної місії Європейського союзу (надалі – КМЄС) [5]. У 2015 році було ратифіковано Угоду між Україною та Європейським Союзом щодо статусу КМЄС в Україні [6].

Може скластися враження, що КМЄС була оперативною відповіддю ЄС на дії Росії в Україні, проте це не зовсім так. За концепцією української сторони, місія мала бути моніторинговою і здійснювати спостережні функції на кшталт тих, що згодом взяла на себе ОБСЄ на кордоні з тимчасово окупованими територіями Донецької та Луганської областей. Іншими словами, початковою пропозицією з боку офіційного Києва була регіональна і спостережна місія. Однак ідея присутності місії ЄС у східних регіонах України не знайшла підтримки усіх держав – членів ЄС як занадто провокативна щодо Росії. Тому Швеція, Польща і Велика Британія висунули компромісну пропозицію, яка задовольнила всіх держав-членів: місія – так, але: а) цивільна, а не військова; б) консультативна, а не моніторингова чи виконавча; в) зі штаб-квартирою у Києві [7].

Консультативна місія Європейського Союзу (далі – КМЄС) в Україні офіційно розпочала роботу в Києві 1 грудня 2014 року. КМЄС не має виконавчих повноважень. Місія надає підтримку державним органам України у послідовному реформуванні сектору цивільної безпеки шляхом стратегічних консультацій і практичної підтримки заходів з реформування згідно зі стандартами ЄС та міжнародними принципами належного врядування та дотримання прав людини. Сектор цивільної безпеки охоплює діяльність установ, що відповідають за охорону правопорядку та верховенство права: Міністерство внутрішніх справ, Національна поліція, Генеральна прокуратура, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба, Державна фіскальна служба, Антикорупційні органи [8].

Очільник КМЄС Калман Міжей на початку роботи заявив про намір перебудувати з нуля всю систему цивільної безпеки в Україні, що свідчило про критичний стан роботи державних інститутів у вказаній сфері [9].

Реформування розпочалося з найбільшої державної структури у секторі цивільної безпеки – Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС). 22 жовтня 2014 року після обговорення на розширеному засіданні колегії МВС України Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію розвитку органів внутрішніх справ України та Концепцію першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ (далі – Концепція), якими передбачалося розв'язання низки проблем та виконання умов європейської інтеграції шляхом забезпечення ефективного функціонування інститутів, які гарантуватимуть верховенство права, додержання прав і свобод людини і громадянина, їх ефективний захист [10]. Експерти місії брали участь у розробці вказаних важливих документів, навіть ще до офіційного початку роботи КМЄС.

Також одним з головних завдань Концепції було підвищення ролі інститутів громадянського суспільства та органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, а також налагодження ефективної співпраці з населенням та місцевими громадами. Реалізацію Концепції передбачалося здійснити двома етапами протягом 2014–2016 років [11].

Передбачалося, що МВС буде забезпечувати спрямування і координацію Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ діяльності Національної поліції, Державної служби надзвичайних ситуацій, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Державної міграційної служби України, Національної гвардії.

Надалі робочою групою МВС за участі міжнародних партнерів України з КМЄС та Сполучених Штатів Америки розроблено проект Стратегії розвитку Національної поліції до 2020 року.

Цілями цієї Стратегії є створення безпечного середовища розвитку вільного суспільства, забезпечення високої ефективності діяльності органів системи МВС, зміцнення суспільної довіри

до неї з урахуванням визначальної ролі громадянина у розбудові України як безпечної європейської держави. Також на МВС у межах компетенції покладаються обов'язки щодо забезпечення реалізації Угоди про асоціацію з ЄС та Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року [12].

Крім проведення ряду тренінгів, співробітниками КМЄС надано для працівників Національної поліції експертно-криміналістичне обладнання [13].

Після схвалення Стратегії розвитку та Концепції реформування МВС необхідно було здійснити зміни на законодавчому рівні. 02 липня 2015 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Національну поліцію». [14] Проте Закон, попри очікування у суспільстві, зазнав тривалої та масштабної критики з боку провідних експертів у галузі захисту прав людини. За сприяння КМЄС у період до 2018 року до Закону було внесено більше 10 правок з метою посилення ролі дотримання особистих прав та свобод громадян.

У рамках співпраці з Служби безпеки України у 2014–2015 роках КМЄС проведено тренінги, організовані Національним агентством по боротьбі із злочинністю Великобританії і Академією Лондона з економічної злочинності, спрямовані на покращення розслідувань злочинів по відмиванню грошей, повернення активів та хабарництва. Місією організовано зустрічі із Координатором ЄС з протидії тероризму, налагоджено контакти СБ України з керівництвом ЄВРОПОЛУ та ЄВРОЮСТУ. Обидві сторони також домовилися про продовження співпраці у сфері стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки [15].

У 2016–2018 роках КМЄС розроблені та проведені тренінги для співробітників СБ України щодо боротьби зі злочинами у фінансовій сфері, дотримання прав людини, комунікації та ведення відкритого діалогу між правоохоронцями та представниками засобів масової інформації. Спільно з Місією розроблено проект Концепції реформування СБ України, який було подано на розгляд в Адміністрацію Президента. За підтримки КМЄС опубліковані перші в історії СБ України Річні звіти, які є звичною практикою в країнах з розвиненою демократією, покликані доповнити зусилля СБУ на шляху до більшої прозорості та задля завоювання довіри громадян, що є так необхідно, щоб організація ефективно протистояла теперішнім та майбутнім загрозам безпеці держави [16] [17]. КМЄС започаткований спільний навчально-консультативний проект з питань адаптації європейського досвіду у сфері забезпечення державної безпеки [18].

Експертами КМЄС проведено обстеження судових будівель у різних регіонах України, різної інстанційності та юрисдикції, а також опрацьовано нормативно-правові документи, що регламентуватимуть діяльність Служби судової охорони [19]. За результатами було виявлено проблему щодо безпеки в українських судах, що може свідчити про вплив на незалежність судової системи. На початку жовтня 2016 року КМЄС ініційовано та проведено у Києві форум, присвячений обговоренню шляхів вирішення проблеми, що склалася. Європейським Союзом надано Україні необхідну технічну, експертну та фінансову допомогу для якісної зміни ситуації із безпекою в українських судах [20].

15 листопада 2016 року КМЄС у м. Суми організовано семінар за участі українських суддів з метою стимулювання суддів здійснювати активну комунікацію, усвідомити вагу комунікації з громадським суспільством, у тому числі через ЗМІ, мотивувати суддів покращувати свої комунікативні здібності [21].

Найбільш складною залишається реформа Прокуратури. Фактично вона почалася 20 липня 2015 року, коли в ГПУ розпочався прийом документів для участі у конкурсі на заміщення посад керівників нових місцевих прокуратур, їх перших заступників та заступників. Планувалося, що 01 грудня 2015 року 178 місцевих прокуратур мають очолити нові керівники. Але оптимістичних сподівань не викликає той фат, що приблизно 3/4 кандидатів на ці посади складають або працюючі, або колишні працівники прокуратури [22].

З метою досягнення прогресу 04 липня 2017 року Генеральний прокурор України та лідери ЄС на зустрічі у головному офісі КМЄС узгодили подальші дії щодо реформування органів прокуратури. З Головою Представництва ЄС в Україні Хюгом Мінгареллі було обговорено стан реформ органів прокуратури та визначено три основні пріоритети: оновлення органів прокуратури; звуження повноважень ГПУ та передача деяких повноважень Державному бюро розслідувань у строки, які визначені у законодавстві; а також підвищення незалежності та автономії органів прокуратури, в тому числі шляхом посилення органів прокурорського самоврядування. ЄС, зі свого боку, сприяло проведенню цієї реформи у декількох напрямках через КМЄС та проект «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні». КМЄС спостерігала за процесом добору прокурорів на місцевому рівні, розпочала реалізацію пілотного проекту «об'єднання», спрямованого на підвищення ефективності співпраці між поліцією та прокуратурою, та провела тренінг з питань запобігання та покарання випадків незаконного збагачення, а також використання електронної системи управління провадженнями. Усвідомлюючи, що органи прокуратури в очах громадськості мають бути незалежними, підзвітними, ефективними та орієнтованими на результат, КМЄС проведено також тренінг з питань стратегічних комунікацій для 40 прокурорів для вдосконалення їхніх навичок спілкування з громадськістю [23].

КМЄС долучилася до розробки Концепції та Стратегії реформування МВС, Концепції розвитку Державної прикордонної служби до 2020 року, розробки низки законопроектів спільно з РНБО, Мін'юстом, МВС та Державною пенітенціарною службою, зокрема, змін до Кримінально-процесуального кодексу, «Закону про Національну поліцію» тощо. У Державній прикордонній службі КМЄС надавала поради щодо вироблення стратегій якісної комунікації і зв'язків із громадськістю. У ДПС визнають, що потреба у таких навичках загострилася через гібридну війну, адже прикордонники РФ швидше та якісніше видавали свою версію подій на російсько-українському кордоні.

Інколи як для місії, так і для її українських партнерів важко провести лінію, де закінчується «стратегічне» консультування і починається тактичне, оперативне чи технічне. Українські посадовці справді кажуть, що успішною співпраця була там, де йшлося про стратегічні документи або законопроекти.

Так, якщо зі «стратегією» робота з КМЄС йшла добре, то поза нею ефективність місії серйозно знижується. Наприклад, співробітники місії, які допомагали написати концептуальний документ, відмовилися долучатися до підготовки плану дій у рамках стратегії, пояснюючи, що не мають на це мандату. КМЄС не була напряму залучена до реформи патрульної поліції знову ж таки через обмеження її власних повноважень [24].

З 2014 року міжнародна команда фахівців у безпековій сфері, поліцейській і судовій діяльності допомагає стратегічними консультаціями, тренінгами та обладнанням українським партнерам із Міністерства внутрішніх справ, Національної поліції, Генеральної прокуратури, СБУ, антикорупційних органів. Разом з тим реформа вимагає змін – структурних і в образі мислення. Треба пам'ятати, що органи правопорядку в Україні не реформувалися упродовж останніх майже 28 років. Після Революції гідності розпочалися зрушення в цьому напрямку, але чіткої стратегії щодо реформування не було, і перші кроки в цьому напрямку мали дещо хаотичний характер. Стосовно змін у менталітеті, то цей процес є тривалішим і складнішим. Зараз досі живе стереотип, що між поліцейськими та громадянами – стіна, що поліцейські протиставлені суспільству, хоча співробітники поліції також є громадянами, частиною громади.

Висновки. Для підвищення ефективності роботи державних інститутів у сфері цивільної безпеки необхідно налагодити співпрацю між правоохоронними органами та збільшити рівень довіри між ними, створити належну законодавчу базу та ефективну структуру правоохоронних органів з професійним персоналом. Крім цього, необхідно збільшити рівень довіри українських громадян до правоохоронної системи. Найвищий рейтинг довіри має Державна прикордонна служба, котра також входить до структури Міністерства внутрішніх справ. Також необхідно змінити критерії оцінки роботи правоохоронних органів, зокрема, відійти від статистичних показників та концентруватися на головну критерії – довірі з боку громадян, їхньому відчутті захищеності, безпеки, як це використовують у країнах – членах ЄС [25].

Верховній раді України спільно із залученням міжнародних експертів необхідно здійснити системний аналіз недоліків чинного законодавства, яке суттєво стримує реформування і розвиток правоохоронної системи, з метою чіткого розподілу повноважень та функцій державних інститутів у сфері цивільної безпеки.

Кабінету міністрів України забезпечити належне фінансування діяльності усіх правоохоронних органів на відповідному рівні, соціальне та грошове забезпечення їх співробітників.

Розробити із залученням міжнародних експертів та представників громадянського суспільства навчальний курс на основі положень Європейської конвенції з прав людини з метою їх впровадження у повсякденну професійну діяльність. Включити відповідний курс до програм підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів.

З метою підвищення ефективності роботи КМЄС в Україні та надання практичної допомоги рекомендувати Комітету політики та безпеки ЄС розширити мандат місії, а Президенту України – призначити координатора роботи міністерств і відомств з КМЄС.

Serediuk N. The role of the EU in reforming the civil security system in Ukraine

The article is devoted to a comprehensive study of the international participants' influence on the Ukrainian civilian security sector reforming in 2014–2018 from the European Union example. The international and legal principles of the European Union Advisory Mission development and functioning aimed to reform the Ukrainian civilian security sector were analyzed in the framework of the Common Security and Defense Policy mission of the European Union.

The main aspects of the civilian security sector reforming were framed by the way of strategic consultations and practical support measures taken according to the European Union standards

and international principles of proper governing and respect for human rights; contribution while reforming the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, The Prosecutor General of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the State Border Guard Service of Ukraine, forming The National Police of Ukraine and The Supreme Council of Justice and Service of Juridical Guard of Ukraine. It was investigated the practical side of the European Union Advisory Mission activity due to creation of laws, concept of reforms and strategies of development, conducting of trainings to fight against offences in financial system, respect for human rights, communication and open dialogue between law-enforcement officers and mass-media representatives, also financial support for law-enforcement agencies in Ukraine and organization of cooperation between Europol and Eurojust.

It was analyzed the EU countries influence on the political decisions taken during security sector reforming, the coordination of the European Union Advisory Mission reforms between the Ukrainian and international partners.

It were given the recommendations for the heads of law-enforcement agencies due to creation of training courses in compliance with the European Convention on Human Rights, the Ukrainian Cabinet of Ministers, the Verkhovna Rada, the President of Ukraine, Political and Security Committee within the EU for essential steps for efficiency increase and further work assignments of the international partners during the realization of the Ukrainian civilian security system reforming in 2019–2020.

Key words: European Union, European Union Advisory Mission, reform, civil security system, Ministry of Internal Affairs, Security Service of Ukraine, Prosecutor General's Office of Ukraine.

Література:

1. European Security Strategy. A Secure Europe in a Better World. Brussels, 12.12.2003. URL: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsupload/78367.pdf>.
2. European Council. Conclusions of the Santa Maria da Feira (19-20 June 2000). URL: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00200-r1.en0.htm
3. Dimitris Bouris (University of Amsterdam) The European Union's Role in the Palestinian Territory after the Oslo Accords: Stillborn State-Building. *Journal of Contemporary European Research*. Vol. 6., Issue 3. 2010. P. 377
4. Лист Міністра закордонних справ України до Високого представника Європейського Союзу із закордонних справ і політики безпеки від 11 липня 2014 року.
5. Рішення Ради ЄС № 2014/486/CFSP від 22 липня 2014 року щодо Консультативної місії Європейського союзу з реформування сектору цивільної безпеки України (КМЄС в Україні).
6. Закон України «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом щодо статусу Консультативної місії Європейського Союзу з реформування сектору цивільної безпеки України (КМЄС в Україні)», *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 13, ст.88
7. К. Зарембо, Аналітична записка заступника директора Інституту світової політики. URL: <http://iwp.org.ua/publication/pershij-rik-euam-v-ukrayini-ambitsiyi-proty-realnosti/>.
8. Про КМЄС в Україні. URL: <http://www.euam-ukraine.eu/ua/our-mission/about-us/>.
9. Брифінг голови КМЄС в Україні. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2014/11/141117_sa_eu_civil_security.
10. Розпорядження Кабінету міністрів України від 22 жовтня 2014 р. № 1118-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1118-2014-%D1%80>.
11. І. Теличкін, Реформування органів внутрішніх справ та Прокуратури. URL: <https://helsinki.org.ua/reformuvannya-orhaniv-vnutrishnih-sprav-ta-prokuratury-i-telychkin/>.
12. Розпорядження Кабінету міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 1023-р «Про схвалення Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-2017-%D1%80>.
13. КМЄС передала сучасне спорядження. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2123650-konsultativna-misia-es-peredala-ukrainskim-kriminalistam-sucasne-sporadzenna.html>.
14. Закон України «Про Національну поліцію». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015, № 40-41, ст. 379
15. Голова КМЄС провів зустріч з Головою СБ України. URL: <http://www.euam-ukraine.eu/ua/news/latest-news/podovzhennya-spivpratsi-golova-konsultativnoyi-misiyi-yes-zustrivsvya-z-novim-golovoyu-sluzhbi-bezpeki-ukrayini/>.
16. СБУ визначила технічну допомогу та стратегічні комунікації як ключові елементи підтримки КМЄС. URL: <http://www.euam-ukraine.eu/ua/news/latest-news/sbu-viznachila-tehnichnu-dopomogu-ta-strategichni-komunikatsiyi-yak-klyuchovi-elementi-pidtrimki-kmyes/>.

17. В Академії СБУ відбулася зустріч з Консультативною місією ЄС щодо реформування цивільного сектору безпеки в Україні. URL: <https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/1/view/4692#.4VBgcsKe.dpbs>.
18. У Харкові експерти СБУ та КМЄС розглянули навчальний проект з питань реформування сектору безпеки. URL: <https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/1/view/1456#.AM9kW4qv.dpbs>.
19. Україні необхідно модернізувати політику охорони судів – КМЄС. URL: <https://zr.rv.court.gov.ua/sud1707/pres-centr/news/383840/>.
20. Голова Вищої ради юстиції «Проблема відсутності належної охорони судів уже загрожує незалежності судової влади». URL: <https://kr.pl.court.gov.ua/sud1615/pres-centr/news/295725/>.
21. Суддя-спікер взяла участь у семінарі-тренінгу «Зв'язки з громадськістю в судах». URL: <https://bl.su.court.gov.ua/sud1801/pres-centr/news/308144/>.
22. Відкритий конкурс на посади керівників місцевих прокуратур, їх перших заступників та заступників, а також тестування на посади прокурорів цих прокуратур. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/reforms_gp.html?_m=publications&_t=cat&id=116140.
23. Генеральний прокурор України та лідери ЄС на зустрічі у головному офісі КМЄС узгодили подальші дії щодо реформування органів прокуратури. URL: <https://varta.kharkov.ua/news/ukraine/1139238>.
24. ЄС каже, що допомагає в реформі сектора безпеки. Чи ефективна ця допомога? URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/10/29/7040086/>.
25. Сектор цивільної безпеки в Україні. Оцінка реформ від голови місії ЄС. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29652816.html>.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ СОЛДАТІВ І ВІЙСЬКОВИХ КАПЕЛАНІВ У США

Стебляк Д. М.,

аспірант кафедри міжнародної політики

факультету міжнародних економічних відносин

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті проаналізовано поняття «капелан». Капелани є невід'ємною частиною військової служби в США. Незважаючи на те, що точиться досить багато суперечок щодо їх статусу в рамках моделі відокремлення держави та церкви в США. Було розглянуто багато справ Верховним Судом США та іншими судовими інстанціями, які стосуються цього питання, найбільш важливими з них є *Beyumon v. Henderson*, (Ill. App. 1985), *Brooks v. January*, (Mich. App. 1982), *Murtha*, 279 A.2d 889 (NJ 1971), *Masquat v. Maguire*, 638 P.2d 1105 (Okla. 1981). Існує ціла розгалужена система координації діяльності капелана. Також розроблена чітка законодавча база, яка розмежує сферу його впливу та координує права та обов'язки. Капеланство у війську – це шлях для служіння Богу, церкві, країні і людству в особливо корисний спосіб. Практикуючи християнську науку у військовій формі, військові священники приносять цілющу духовну силу чоловікам і жінкам у збройних силах США, де б вони не знаходилися. Військові капелани допомагають забезпечити вільне сповідання релігії для всіх військовослужбовців. У військових є понад 3000 капеланів, які служать духовним та емоційним потребам військовослужбовців, що діють незалежно від їх віросповідання. Більшість – християни, кілька євреїв чи мусульман, буддистів.

Описано історію розвитку феномена капелана у військовій сфері. Досліджено роль капеланів у житті військових. Описано особливості існування служби капелана в умовах моделі відокремлення держави і церкви в США. Основні функції та обов'язки капеланів у війську. У США багато конституційних положень та законів захищають релігійну свободу військовослужбовців і капеланів, що описано в дослідженні. Роль та місце капеланів у вирішенні конфліктів у війську та в конфліктах, в яких присутній релігійний фактор, як, наприклад, ситуація на Близькому Сході.

Ключові слова: капелан, США, модель державно-церковних відносин, військо, політика, функції капелана.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що в США модель відокремлення держави та церкви передбачає, відповідно до Першої Поправки до Конституції США, що церква не втручається у справи держави, а держава не втручається у справи церкви, якщо з боку останньої немає порушень закону, а також незважаючи на «стіну відокремлення», як її назвав Т. Джефферсон, один із батьків американської Конституції, є певні особливості в державно-церковних відносинах, які суперечать цьому положенню. Один із них ми розглянемо в цьому дослідженні – роль та місце капелана в США.

У статті проаналізовані праці вітчизняних та зарубіжних вчених, які досліджували цю тему. Серед них Е.Дж. Грінберг [3], Г. Зейгер [6], І. Дразін, С.Б. Кюрей [9], С. Кеннон [10] та інші. Опрацьовані матеріали офіційних сайтів армії США [2; 4; 5]. Проаналізовано судову практику, пов'язану зі спірними питаннями щодо капеланства [7; 8].

Мета статті – охарактеризувати роль та місце капеланів у війську США, в рамках Першої Поправки та моделі відокремлення держави і церкви.

Виклад основного матеріалу. Г. Зайгер зазначає, що жодна державна структура так тонко не збалансована між церквою і державою, як військовий священник. Адаже, з одного боку, він носить форму свого служіння. Він відповідає перед військовим командуванням. Він є захисником конституції. З іншого боку, він призначений «представником Граду Господнього в військових силах держави». Після цього Г. Зейгер ставить доречну ремарку, як таке могло відбутися непомітно від Батьків-засновників, і з цього приводу наводить чотири причини, чому це стало не тільки можливим, а, як він зазначає, необхідним [6].

Було багато суперечок про те, чи не суперечить присутність капеланів і їх існування в такій іпостасі положенням Першої Поправки, але це було вирішено, коли двоє студентів Гарвардського університету висловилися з цього приводу в 1985 р. Апеляційний суд другого округу, заслухавши, виніс рішення, що, навпаки, Перша Поправка «заб'язує Конгрес після створення армії представляти

релігію солдатам, які були переміщені в інші райони світу, де релігія їхньої конфесії для них недоступна» [7]. Також приблизно 22 роки тому суддя Поттер Стюарт у справі «П'їнгтон проти шкільного округу Шемпа» написав в газеті: «Витрати федеральних коштів на залучення капеланів до військових сил, як говорять, порушують положення про заснування. Але самотній солдат, розміщений далеко, без сумніву, може поскаржитися на те, що уряд, який не надав йому можливості для пастерського керівництва, рішуче заборонив вільне віросповідання його релігії». Тобто це питання було вирішено, хоча навіть тепер чимало науковців по-різному висловлюються щодо того, чи не суперечить присутність капеланства моделі відокремлення держави і церкви [8].

Повага і дотримання релігійної свободи американських солдатів присутні з початку заснування американської нації. Ще Дж. Вашингтон забезпечив свободу релігії своєї армії, розуміючи важливість морального та духовного чинника для військових. І в 1758 р. під час французької та індіанської війн Вірджинія створила капеланів – полкових священників. Капеланами були не лише представники англіканської церкви, але й баптисти, конгрегціоністи, пресвітеріани. 29 липня 1775 р. Конгрес офіційно визнав капеланів [1, с. 1].

Варто зазначити, що військове капеланство було визнаним інститутом відповідно до нової Конституції, поряд із цивільними капеланами, які служили в палаті і Сенаті, починаючи з першого Конгресу в 1789 р. І. Дразін і С.Б. Керрі зазначають, що Дж. Медісон, один із Батьків Конституції, проголосував санкціонувати капеланство в 1791, 1794 і 1797 рр., коли він був членом Конгресу, і підписав такий дозвіл в 1814 р., коли він був президентом. Після війни 1812 р. Конгрес використовував тільки одного капелана в армії – у Вест-Пойнті [9, с. 22, 26]. До 1838 р. Конгрес виділив тридцять капеланів армії.

З того часу кількість капеланів зростала: під час Громадянської війни в США служили 3000 капеланів; 2300 капеланів були під час Першої світової війни; понад 8000 капеланів брали участь у Другій світовій війні [1, с. 3].

Військові капелани – це військові релігійні лідери, представники релігійної групи, які є військовими, та служать у співвідношенні з принципами свого особистого релігійного товариства, несуть відповідальність за турботу про духовне та моральне благополуччя військовослужбовців. Від інших військових капелан відрізняється тим, що починає спочатку служити офіцером [4].

Капелани – офіцери, розміщені там, де є військові, в тому числі і в бойових ситуаціях. Вони мають важливу роль у програмі командування по оперативному контролю над стресом [5].

У США багато конституційних положень та законів захищають релігійну свободу військовослужбовців і капеланів. Одним із перших законів, який координував релігійну свободу військових, була Перша поправка і Religious Freedom Restoration Act of 1993 ("RFRA"). Це закон про захист вільного здійснення релігії. Закон про реставрацію релігійної свободи 1993 р., Pub. L. 103-141, 107 Stat. 1488 (16 листопада 1993 р.), кодифікований в 42 U.S.C. ... § 2000bb-4 (також відомий як RFRA), є федеральним законом Сполучених Штатів 1993 р., який «гарантує захист інтересів у свободі релігії». Розділ 10 Кодексу США (USC), розділи 3073, 5142 і 8067 передбачають призначення офіцерів капеланами в армії, на флоті і у військово-повітряних силах.

Вимоги для капеланів не є незвичними, до прикладу, капелан у військово-повітряних силах США повинен:

- мати ступінь бакалавра, магістра богослов'я або еквівалентний теологічний ступінь;
- два роки досвіду релігійного лідера;
- бути частиною одної з релігійних деномінацій: протестанти, мусульмани, іудеї, православні, римо-католики чи іншого релігійного напрямку.

Коли особа вступає на капеланську службу, то отримує звання офіцера. І ранг залежить від рівня освіти та досвіду [2].

Функціями капеланів є:

- здійснення релігійної служби різним військовослужбовцям і цивільним особам із США, іноземних країн і агентств;
- керування офіційними релігійними церемоніями, серед яких похорони і дні пам'яті;
- нагляд за повними програмами релігійних міністерств, у тому числі семінари, консультації, релігійна освіта і спеціальні заходи;
- надання консультацій у питаннях, які стосуються релігії;
- координування та наставлення військовослужбовців в питаннях моралі [4];
- проведення богослужінь і причастя [5];
- розробка релігійних освітніх програм та організація релігійних молодіжних подій;
- консультація командирів із релігійних і моральних питань.

Важливо зазначити, що в 1990 р. з ініціативи равина А.Е. Резнікоффа, американського священника, було запропоновано розширити сферу впливу капеланів та їх роль, і включити в функції

капелана взаємодію з місцевими релігійними лідерами в зонах конфлікту. Тобто залучити капеланів із метою розуміння релігійних питань у процеси запобігання конфліктів та примирення [3].

Капелан служить у громадянських цілях. Адже релігія не тільки формує характер індивідуально, але і впливає на те, як люди взаємодіють у демократичному суспільстві. Вони беруть участь у військових церемоніях, які є формами громадянської релігії. І ніде громадянська релігія так невисоко не цінується, як у військових силах. Капелан є не тільки охоронцем своєї релігії, але і загальноамериканської віри в демократію, свободу і справедливість.

З розвитком релігійного плюралізму в США розвивався релігійний плюралізм у капеланстві, адже представники різних релігійних деномінацій є капеланами. Дискримінація практично виключена, адже не важливо, якої віри ти капелан, всі вони підконтрольні вищому за званням незалежно від релігії.

Нині капелани, на думку автора, капелани є навігаторами культури, особливо в конфліктах на Близькому Сході. С. Майнса зазначає: «Наш ворог сказав, що це релігійна війна, тому капелану відводиться інша роль. Вони мають бути в змозі спілкуватися з імамами і шейхами <...>, що вимагало б від командира ще багато візитів» [10].

Висновки. Військові капелани США представляють конкретні релігійні організації і працюють разом у плюралістичному контексті, щоб забезпечити свободу віросповідання. Капелан армії – кваліфікований релігійний лідер, службовець, солдат і сім'янин. Капелани забезпечують служіння по всьому світі, супроводжуючи солдатів і їх сім'ї, коли вони виконують місії своїх підрозділів як у світі, так і у війні. Діючі капелани служать майже всім типам підрозділів, включаючи спеціальні операції, піхоту, авіацію, розвідку, лікарні, в'язниці, кібер і міністерства. Корпус капелана також пропонує обраним капеланам вчений ступінь і спеціалізовані міністерства з етики, світових релігій, служінню в лікарнях, а також консультування з питань шлюбу і сім'ї. Є багато питань, чи існування капеланів не суперечить моделі відокремлення держави і церкви, але багаторазово на законодавчому рівні було зазначено, що це не є порушенням, а навпаки, є забезпеченням свободи слова та віросповідання для військових та капеланів зокрема.

Stebalak D. Ensuring freedom of religion for soldiers and military chaplains in the United States

The concept of "chaplain" is analyzed in the article. Chaplains are an integral part of US military service. Despite the fact that there is a lot of debate about their status within the model of separation of state and church in the United States. Many cases have been heard by the US Supreme Court and other jurisdictions on this issue, the most important of which are *Berymon v. Henderson*, (Ill. App. 1985), *Brooks v. January*, (Mich. App. 1982), *Murtha*, 279 A.2d 889 (NJ 1971), *Masquat v. Maguire*, 638 P.2d 1105 (Okla. 1981). There is a whole extensive system of coordination of chaplain activity. A clear legislative framework has also been developed to distinguish between its sphere of influence and the coordination of rights and responsibilities. Chaplaincy in the military is a way to serve God, the church, the country, and humanity in a particularly useful way. By practicing Christian science in military form, military priests bring healing spiritual power to men and women in the US Armed Forces wherever they are. Military chaplains help to ensure a free profession of religion for all servicemen. The military has more than 3,000 chaplains who serve the spiritual and emotional needs of active duty military personnel, regardless of their religion. The vast majority are Christians, a few Jews or Muslims, Buddhists. The history of the development of the chaplain's phenomenon in the military sphere is described. The role of chaplains in the life of the military was explored. The peculiarities of the existence of the chaplain service in the conditions of the model of separation of state and church in the USA are described. Main functions and duties of chaplains in the army. In the United States, many constitutional provisions and laws protect the religious freedom of servicemen and chaplains are described in the study. The role and place of chaplains in resolving conflicts in the army, and in conflicts in which there is a religious factor, such as the situation in the Middle East.

Key words: chaplain, USA, model of state-church relations, army, politics, functions of the chaplain.

Література:

1. Religious Freedom for Soldiers and Military Chaplains. February 7, 2006. P. 21. URL: <http://nae.net/wp-content/uploads/2016/08/Religious-Freedom-for-Soldiers-and-Military-Chaplains.pdf>
2. U.S. Air Force. URL: <https://www.airforce.com/careers/specialty-careers/chaplain/>
3. Eric J. Greenberg. Vatican Rep Accuses Israel Of 'Blood Libel,' Harsh Exchange Seen As Major Interfaith Setback. 23, July, 1999. URL: <http://jewishweek.timesofisrael.com/vatican-rep-accuses-israel-of-blood-libel-harsh-exchange-seen-as-major-interfaith-setback/>

4. Офіційний сайт U.S Army. URL: <https://www.goarmy.com/careers-and-jobs/browse-career-and-job-categories/administrative-support/chaplain.html>
5. The Unit Chaplain: Roles and Responsibilities. November, 28, 2018. URL: <https://www.militaryonesource.mil/family-relationships/spouse/getting-married-in-the-military/the-unit-chaplain-roles-and-responsibilities>
6. Hans Zeiger. Why Does the US Military Have Chaplains? URL: <https://publicpolicy.pepperdine.edu/academics/research/policy-review/2009v2/why-does-us-military-have-chaplains.htm>
7. Second Circuit Court of Appeals, *Katkov v. Marsh* (755 F.2d 223, 1985), quoted in Maj. Michael J. Benjamin. "Justice, Justice You Shall Pursue: Legal Analysis of Religion Issues in the Army", *The Army Lawyer*, Judge Advocate General's School, (Nov. 1998), 3-4. See also Drazin and Currey, *For God and Country: The History of a Constitutional Challenge to the Army Chaplaincy*.
8. Stewart, dissent, 374 US 203 (1963). P. 308-309.
9. Israel Drazin and Cecil B. Currey, *For God and Country: The History of a Constitutional Challenge to the Army Chaplaincy*. (Hoboken, NJ: KTAV Publishing House, 1995). P. 22, 26.
10. Scott Canon. U.S. military chaplains serve as peacemakers among Muslims. *Kansas City Star*. 2008. April 17.

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВИМІРИ ЛЕГІТИМНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Яковлева Л. І.,

*докторант кафедри регіональної політики та публічного адміністрування
Одеського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентіві України*

У статті досліджуються інституційний та організаційний виміри легітимності публічної влади. У контексті веберіанської традиції розуміння легітимності порядку визначено, що забезпечення легітимності окремих політичних акторів – індивідів та організацій – неможливе без легітимності конвенціонального та правового порядку. Зазначено, що для забезпечення легітимності публічної влади вкрай важливим стає не тільки розрізнення інститутів та організацій, а й відмова від зведення усього організаційного різноманіття «держави» до єдиного актора.

Акцентовано, що демократичні правила політичної гри мають не просто декларуватись окремими політичними гравцями, а й бути визнані більшістю громадян як на рівні переконань, так і реалізовуватись на рівнях повсякденного життя та політичної активності. Це означає, що суспільна конвенція щодо впровадження демократичних інститутів має стати легітимною для усіх соціальних дій та соціальних відношень. Використовуючи веберіанську категорію «октроїрування», продемонстровано інший легітимний шлях встановлення нового порядку для поставторитарних режимів. Відзначено, що штучно встановлені інститути (правила гри, які діють у суспільствах консолідованої демократії) часто не є ефективними на пострадянському просторі та не завжди сприяють легітимності влади. При цьому «конституціоналізація» політичного процесу, навіть якщо вона відбувається шляхом голосування у парламенті або приймається на референдумі, не забезпечує встановлення автоматичної демократії та легітимності публічної влади.

Виходячи із розмежування інститутів та організацій (Д. Норт), відзначено недоліки як електоральної демократії, так і октроїрування правового порядку з погляду теорії легітимності. Визначено, що одним із головних завдань для пострадянських суспільств виступає встановлення легітимності демократичного порядку, без забезпечення якого неможливе завершення переходу від електоральної до консолідованої демократії.

Обґрунтовано необхідність одночасних інституційних та організаційних політичних трансформацій для забезпечення легітимності соціального порядку та публічної влади в умовах демократизації в Україні.

Ключові слова: легітимність публічної влади, соціальний порядок, інституційний вимір легітимності, організаційний вимір легітимності, електоральна демократія, октроїрування.

Постановка проблеми. Сучасні демократичні політичні режими функціонують не лише на основі електоральної конкуренції та змагальності політичних акторів. Консолідована демократія передбачає загальну згоду щодо сутності суспільного блага та шляхів його досягнення. Легітимність соціального порядку та правил політичної гри у десакралізованому світі базується на консенсусі щодо ролі держави, права, громадянського суспільства у забезпеченні соціальної справедливості в умовах ринкових відносин.

Демократична легітимність потребує не лише вільних та регулярних виборів, її фундамент – це концепція соціально та політично активного, раціонального індивіда, джерела якої сягають поняття Аристотеля “Ното Politicus” [1]. Г. Арендт вважала це поняття одним із центральних для демократії. На думку українського дослідника В. Штерна, «справжнє покликання людини в тому, щоб бути суб’єктом політичної творчості, а не невпинної гонитви за багатством. Сучасній людині потрібно і на рівні теоретичної рефлексії, і на рівні активної політико-практичної діяльності прагнути до створення такого модусу існування, який би з необхідністю гарантував людську гідність. Політика повинна бути творчою стихією, простором, у якому відбувається активний пошук людиною самої себе у співвіднесенні себе з іншими <...> «політика» походить від слова «поліс», яке означало вищу форму взаємодії людей у Стародавній Греції» [19, с. 40].

Продовженням цієї концепції та водночас одним із джерел західноєвропейської демократії вважається відомий вислів Лютера: «Людина не потребує посередників для спілкування з Богом», який Т. Манн інтерпретував як основу «...європейської демократії, бо теза *Кожен сам собі священник* – це і є демократія» [15]. У цьому історичному контексті становлення демократичної легітимності на особливу увагу заслуговує заява, яка прозвучала під час інавгураційної промови В. Зеленського: «...кожен з нас Президент. Не 73 відсотки, які за мене голосували, а всі 100 відсотків українців. Кожен з нас поклав руку на Конституцію і кожен з нас присягнув на вірність Україні. Ось що я маю на увазі, коли кажу, що кожен з нас – Президент. Відсьогодні кожен з нас несе відповідальність за країну... Кожен з нас на своєму місці зможе зробити все для розквіту України» [9].

Вирішення проблеми легітимності публічної влади, яка постає в усіх без винятку перехідних країнах пострадянського типу, потребує не лише регулярних виборів. Також необхідними вимогами є підвищення ефективності комунікації між владою та громадянами, «відкритості» публічної влади, чутливості та рефлексивності з боку представників органів державної влади та місцевого самоврядування до суспільних проблем. До цього слід обов'язково додати створення нових державних, політичних та громадських організацій й встановлення демократичних інститутів – правил гри щодо досягнення суспільного блага.

Консенсус відносно суспільного блага у процесі вироблення та реалізації публічної політики відкриває можливості для забезпечення легітимності публічної влади через підтримку більшістю громадян, обмежує егоїстичні та корпоративні інтереси. Коли уряд втрачає підтримку, включаються механізми електоральної демократії: відбуваються вибори, які легітимізують обраних політичних акторів та представників публічної влади.

Специфіка демократизації «посттоталітарних», або «постленінських» [11], режимів полягає у необхідності одночасної зміни як «правил гри» (інституційний вимір), так і трансформацій органів влади, розвитку громадянського суспільства (організаційний вимір).

Усе вищенаведене актуалізує дослідження інституційного та організаційного вимірів легітимності публічної влади.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Легітимність, починаючи з досліджень М. Вебера, постає в якості одного із ключових понять політичної науки та феноменів політичної практики.

У подальшому, спираючись на веберіанську концепцію легітимності, визначенню особливостей інституційного та організаційного вимірів легітимності публічної влади було присвячено роботи таких зарубіжних авторів, як А. Стічкомб, Д. Норт, О. Гьофе, М. Калдор, П. Андерсон, В. Парсонс, П. Маір, Дж. Малган, та інших.

У роботах Н. Лумана «Влада» [12], Ю. Габермаса «До реконструкції історичного матеріалізму» [6] основну увагу приділено комунікативному виміру легітимності публічної влади, а у праці П. Бергера та Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності» наголос робиться на інтерпретації легітимності як «пояснення та виправдання» (за висловом О. Шульги [20, с. 9]) наявного соціального порядку.

Проблематика легітимності, легітимації влади та інституційного й організаційного виміру процесу пострадянських трансформацій знайшла відображення у працях українських дослідників Є. Бистрицького, Т. Гайдая, Є. Подольської, О. Шульги, М. Тура та інших.

У роботах М. Вебера легітимність порядку пов'язується з соціальною дією та соціальним відношенням: «Дія, особливо соціальна дія, і особливо соціальне відношення, може орієнтуватися на уявлення щодо існування легітимного порядку. Імовірність того, що ця дія буде мати місце, є значимість відповідного порядку... Легітимність панування повинна розглядатися лише як ймовірність того, що вона деякою мірою існує і буде втілюватися у реальній поведінці... Найпоширеніша сьогодні форма легітимності – віра у легальність, тобто готовність підкорятися принципам, які формально правильні і створені згідно з прийнятими нормами; це легальне панування. У найзагальнішому вигляді легітимність характеризується як віра підвладних в значимість панування, причому тільки в силу цієї віри панування і знаходить значимість» [4, с. 369–370].

На думку Д. Норта слід виразно розмежовувати «організації» та «інститути». У праці «Насильство та соціальні порядки» зазначено: «Інститути – це правила гри, форми взаємодії, які керують і стримують відносини індивідів. Інститути включають формальні правила, писані закони, формальні соціальні конвенції та неформальні норми поведінки <...> самі по собі правила і норми не є самодостатніми, вони повинні бути вкорінені у більш масштабній структурі організацій і переконань. Каузальні переконання людей повинні поєднуватися з реальною поведінкою індивідів, що належать до тих інститутів і організацій, з якими вони взаємодіють» [14].

Організації та індивіди прагнуть максимізувати власний інтерес, отримати ренту, передусім у порядках «закритого доступу». Безособові інститути («правила гри») мають стати на заваді цьому процесу, сприяти обмеженню насильства та встановленню легітимної публічної влади.

Роботи М. Вебера та Д. Норта об'єднує увага до «соціальних порядків», «легітимності» та намагання вирішити проблему насильства. Натомість у сучасному політологічному дискурсі недостатньо уваги приділяється інституційному та організаційному вимірам легітимності публічної влади в умовах демократизації суспільства.

Мета статті – дослідити інституційний та організаційний виміри легітимності публічної влади

Виклад основного матеріалу. Забезпечення легітимності влади є одним із головних завдань взаємодії влади та суспільства у XXI столітті. В Україні відповідь на виклики делегітимації влади зазвичай шукають в електоральній площині, а саме – «перезавантаження» органів влади через проведення позачергових парламентських та президентських виборів. Натомість електоральна демократія, за всіх її переваг порівняно із авторитаризмом, не здатна вирішити проблему легітимності публічної влади у довготривалій перспективі.

При цьому часте використання механізму перевиборів Президента та парламенту призводить до «інфляції легітимності» (її знецінення: різкого падіння авторитету влади в очах суспільства, швидкого зниження до критичного рівня довіри до влади), коли рівень довіри після виборів різко знижується як до конкретних акторів, так і до органу влади загалом. «Інфляція легітимності», її знецінення потребує усе частіше проводити позачергові вибори. Звернемо увагу на динаміку електоральних кампаній, включно із позачерговими виборами (як парламентськими, так і президентськими), проведення яких було викликано політичними кризами: 1994 р. (позачергові президентські вибори) – 1999 р. – 2002 р. – 2004 р. (повторний другий тур виборів Президента) – 2006 р. – 2007 р. (позачергові парламентські вибори) – 2010 р. – 2012 р. – 2014 р. (позачергові президентські та парламентські вибори) – 2019 р. (позачергові парламентські вибори). За даними соціологічних досліджень, рівень довіри до Верховної Ради України VIII скликання вже за рік після позачергових виборів, а саме у грудні 2015 року, становив 9,5% [16].

Станом на січень 2019 року цей показник також складав близько 10% [5]. При цьому, за даними дослідження Соціологічної групи «Рейтинг», у травні 2019 року проведення позачергових виборів народних депутатів України підтримало понад 70% громадян [17].

Як переконливо демонструє новітня українська політична історія, у випадках «кризи легітимності» цю проблему не вирішує ані створення нових організацій (органів влади), ані «перезавантаження» за допомогою виборів вже існуючих владних структур.

Потрібно комплексне забезпечення легітимності влади. Цей процес поєднує інституційний, організаційний та комунікативний виміри. Він буде результативним тільки на основі конвергенції «легітимності інститутів» та «легітимності організацій». Тобто сучасний політичний режим в Україні потребує одночасного інституційного та організаційного забезпечення легітимності публічної влади.

Одним із перших дослідників, хто обґрунтував розрізнення інститутів та організацій, був лауреат премії Шведського центрального банку з економічних наук на честь Альфреда Нобеля (неофіційна назва – нобелівська премія з економіки) Д. Норт.

Як вважає Т. Гайдай, «Норт одним з перших ґрунтовно розкрив зміст та природу інституцій як встановлених у суспільстві «правил гри» чи створених людиною обмежувальних рамок <...> визначив їх основні функції в економічному та соціальному середовищі, які полягають у спрямуванні людської взаємодії в певне річище <...> здійснив чітке структурування інституцій на неформальні та формальні. Під неформальними інституціями він розумів існуючі неофіційні, неправові обмеження. До них належать традиції, звичаї, неписані кодекси поведінки, господарська етика, культурні норми, ментальні риси та ін. Формальні інституції, за Нортом, – це офіційні, правові обмеження, які є результатом надання правових рамок інституційним нормам суспільства, тобто є їх юридичним, законодавчим чи контрактним, закріпленням та/чи втіленням» [7].

У теорії М. Вебера наголос робиться на прямому взаємозв'язку між поняттями «соціальний порядок», «інститут» та «організація» (Verband – «союз»). Це можна інтерпретувати як інституційні (конвенція та право) та організаційні («союз» та «штаб») гарантії легітимності порядку. М. Вебер зазначає: «Скрізь, де раціонально-доцільним шляхом встановлюється певний порядок, має місце «об'єднання в суспільство», – хай навіть у досить різних масштабах і досить різному розумінні» [3, с. 143].

Поняттю «союз», який використовує М. Вебер, у сучасній термінології відповідає термін «організація» (зокрема держава, уряд, парламент, поліція, церква, університет тощо). Під «союзом» М. Вебер розуміє соціальне відношення з регульованим обмеженням або закритим зовні, якщо дотримання його порядку забезпечують дії спеціально призначених для цього людей – керівника і, можливо, штабу управління, які зазвичай мають одночасно і права представництва [4, с. 105].

У процесі забезпечення легітимності публічної влади вкрай важливим стає не тільки розрізнення інститутів та організацій, а й відмова від зведення усього організаційного різноманіття «держави» до єдиного актора.

Легітимність базується у Макса Вебера на тому, що дії індивідів на основі віри у правомочність традицій і права завжди співвіднесені з реакціями інших людей на ці дії. Це підтверджується наступною цитатою: «Конститутивна для таких форм об'єднання в суспільство спільно спрямована поведінка визначається якраз тим, що за наявності певних об'єктивних даних, властивих конкретній особі, від неї очікують участі у спільних діях, тобто орієнтації її поведінки на певний встановлений порядок, і в середньому такі сподівання мають свої підстави, оскільки вищезгадані індивіди емпірично вважаються «зобов'язаними» брати участь у спільних діях, конститутивних для даної спільноти, а також існує шанс, що евентуально, коли б вони не захотіли цього робити, їх примусить коритися (хай навіть м'якими засобами впливу) «апарат примусу» [3, с. 148].

Кожне панування прагне отримати (й утримати) цю відповідність між обов'язками і цінностями. Необхідно говорити про інститути, тобто встановлення нових правил гри, які отримують легітимність конвенційно, або через право, якщо йдеться про правову державу.

У теорії легітимності М. Вебера наголос робиться на тому, що «Порядок повинен зватися: а) конвенцією, якщо його значимість ззовні гарантована ймовірністю в разі його порушення зіткнутися з (відносно) загальним і практично відчутним несхваленням у певному колі осіб; б) правом, якщо він ззовні гарантований ймовірністю (фізичного або психічного) примусу шляхом дії штабу людей, спеціально призначеного примушувати дотримуватись і карати за порушення встановленого порядку» [4, с. 92].

У перехідних суспільствах пострадянського типу демократичний порядок не завжди може з'явитись спонтанно, адже тут йдеться не про «органічні» демократизацію та модернізацію, а про «навздогінні». При цьому демократичні правила політичної гри та «ринок», як правила економічного розвитку, мають не просто декларуватись окремими політичними гравцями, а бути визнані більшістю суспільства на рівні переконань та реалізовуватись на рівнях повсякденного життя та політичної діяльності.

Іншими словами, конвенція щодо впровадження демократичних інститутів має стати легітимною для усіх соціальних дій та соціальних відношень. Лише тоді можна говорити про легітимний демократичний порядок. Щоправда, є інший легітимний шлях встановлення нового порядку, про який говорить М. Вебер.

Це октроїрування: «Октройування (Oktroyierung, від фр. Octroyer – дарувати) – дарування, а також нав'язування, декретування, взагалі, введення в дію різними шляхами (окрім прийняття парламентом або шляхом референдуму) будь-яких законів і постанов. Конституція, отримана шляхом октроїрування, – конституція, дарована владою монарха. Вебером октроїрування найчастіше розуміється як насильницьке введення, декретування, нав'язування» [4, с. 374].

Штучно встановлені інститути (правила гри, які діють у демократичних суспільствах) часто просто не є ефективними на пострадянському просторі та не завжди сприяють легітимності влади. Та й взагалі – «конституціоналізація» політичного процесу, навіть якщо вона відбувається шляхом голосування у парламенті або навіть на референдумі, не забезпечує автоматичного встановлення демократії, подолання кризи «перехідного етапу» та легітимність публічної влади.

Ще М. Вебер попереджав про небезпеки октроїрування конституції: «Конституція сама може виявитися яблуком розбрату у двох аспектах. По-перше, болісною проблемою стає фактичне недотримання конституції, будь-то стихійно-самовпевнене порушення «закону» більш сильним агентом розподіленої (за будь-якою схемою) влади або паліативне порушення конституції у порочному колі громадської смуті. По-друге, політизується інтерпретація конституції, яка загрожує ескалацією конфлікту, особливо за наявності прогалин і відсутності конституційного суду. Таким чином, поява конституції може навіть загострити конфлікт в суспільстві, замість того щоб його процедурно врегулювати» [10].

Загалом октроїрування демократичної Конституції в умовах, коли не забезпечено легітимність демократичного соціального порядку, створює ледве не більше проблем, аніж вирішує.

Як засвідчує Д. Норт: «Більшість вчених в суспільних науках абстрагуються від організації осіб, які забезпечують дотримання правил, розглядаючи їх як єдину спільність і фокусуючись на взаємовідносинах між спільнотою, яка забезпечує дотримання правил, і рештою суспільства. Як свідчить знаменита максима М. Вебера, держава – це організація, яка володіє монополією на легітимне застосування насильства. Зведення ідентичності держави до єдиного актора спрощує пояснення того, як держава взаємодіє з рештою суспільства шляхом аналізу обмежень і стимулів, що постають перед державою, яка визначається як «правитель» [14, с. 62]

Тобто маємо справу зі спрощеними уявленнями щодо інститутів (ролі конституції, права) та організацій (держави, структур влади) у процесі забезпечення легітимності публічної влади.

На думку М. Тура, веберіанське тлумачення інституту спирається на поняття «інституціональної поведінки». М. Вебер розглядає інститут «...як специфічний тип спільноти, відрізняючи його

як від цільової спілки, так і від аморфного товариства. Від перших інститути різняться підставами зарахування до них, а від других – раціональним порядком. Іншими словами, якщо цільові спілки засновуються на принципі добровільного вступу, то до інституту індивіди зараховуються на основі суто об'єктивних даних, незалежно від їх бажань; якщо аморфні товариства засновуються на згоді індивідів, свідомо відмовляючись від раціонального порядку, то головним чинником інституціональної поведінки постають раціональні настанови, створені самими людьми» [цит. за: 18, с. 13]. Тобто в основі інституціональної поведінки знаходяться певні правила, раціональні настанови.

Продовження цих інтенцій знаходимо у представників неоінституціонального напрямку соціальних, політичних та економічних досліджень. Вони визначають інститути як «...правила гри в суспільстві, або, висловлюючись більш формально, створені індивідами обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між ними. Отже, інститути задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії – будь-то в політиці, соціальній сфері або економіці. Інституційні зміни визначають те, як суспільства розвиваються в часі, і таким чином є ключем до розуміння історичних змін» [13, с. 17].

З одного боку, легітимне панування характеризується інституційними засадами (до яких можна віднести зовнішні гарантії легітимного порядку: «право» та «конвенції»), з іншого – організаційними (штаб управління), а необхідною ознакою організації є відносини панування (структура наказу та підкорення).

Відповідно до теорії легітимності організація (за М. Вебером – союз), до якої штаб управління включений через відносини панування, являється організацією панування [4, с. 109]. У цьому випадку штаб управління слідує за дотриманням «максим» у поведінці індивідів та є організацією панування. Виходячи із цього, Макс Вебер розглядає панування й у контексті управління: «...панування цікавить нас у першу чергу тому, що воно пов'язано з управлінням. Будь-яке панування проявляється та функціонує як управління. Будь-яке управління потребує панування, бо для керівництва необхідна наявність влади в чийхось руках» [4, с. 110]. Він вибудовує взаємозв'язок: «наказ – підпорядкування – соціальна інтеракція». М. Вебер зазначає, що сутність будь-якого панування полягає в наявності того, хто успішного наказує іншим. Але це відбувається «...не обов'язково в рамках певного штабу управління або організації; але все ж у всіх нормальних випадках – в рамках однієї з двох умов [4, с. 109].

Панування відрізняється від влади. Поняття влади, говорить М. Вебер, соціологічно аморфно, тому що будь-які людські якості і будь-які поєднання обставин можуть допомогти людині реалізувати свою волю в наявній ситуації. Поняття панування передбачає наявність чіткої структури розпорядження і підпорядкування. Наявність структури панування означає ймовірність зустріти послух наказу.

У даному відношенні М. Вебер протиставляє поняття «влади» та «панування», яке в соціологічному сенсі є більш точним і позначає шанс підпорядкування наказу: «...панування є шансом зустріти підпорядкування наказу певного змісту у людей, які його отримали» [4, с. 109].

Тобто «Панування передбачає взаємне очікування: того, хто наказує, що його наказу будуть коритися; тих, хто кориться, – що наказ буде мати той характер, який тими, хто кориться, *очікується*, тобто *визнається*» [8, с. 80] М. Вебер стверджує, що у підлеглого завжди присутній хоча б мінімальний інтерес в його слухняній волі, який конститує один з необхідних мотивів послуху навіть в авторитарних державах. Надалі він уточнює поняття панування, розглядаючи його як особливий випадок влади.

Таким чином, М. Вебер розмежує поняття панування та влади, причому панування є важливою формою соціальної влади, що складається з категорій наказу і підпорядкування. Будь-яке панування прагне «пробудити і зберегти» віру в легітимність певного соціального порядку. Він розрізняє полярні, протилежні, два типи панування: «панування в силу констеляції інтересів» і «панування в силу авторитету». У першому випадку панування ідентичне поняттю влади, у другому – панування ґрунтується на обов'язку підпорядкування, якщо зміст наказу стає максимом для діючих індивідів.

Легітимність є основою будь-якого панування. З різними видами віри в легітимність пов'язані різні владні структури й, отже, організаційні форми. Віра у легітимність відіграла вирішальну роль практично в усіх системах панування. За певних обставин панування може бути забезпечено на основі примусу і тоді легітимність не є необхідною умовою соціального порядку. Будь-який тип панування намагається утворити і культивувати віру в свою легітимність, що розуміється у Макса Вебера як здатність створювати соціальну базу підтримки своїх дій і формувати позитивну по відношенню до даного режиму масову політичну свідомість.

Тобто поведінка індивіда, який здійснює соціальну дію, зумовлена значимістю для нього інституту (правилами або моральними принципами). При цьому відповідність соціальної дії певному інституту (відповідним правилам) є виконанням обов'язків з боку індивіда.

Висновки. Таким чином, одним із головних завдань для пострадянських суспільств виступає встановлення нового, демократичного соціального порядку. Без забезпечення легітимності демокра-

тичного порядку (яка може гарантуватись громадянами внутрішньо – афективно, через віру, або ціннісно-раціонально) неможливе завершення переходу від електоральної до консолідованої демократії.

Конституційний процес має бути підкріплений як інституційно (встановленням демократичних правил та звикненням громадян до них), так і організаційно (створенням нових організацій, структур влади, які впроваджують нові правила та сліdkують за їх дотриманням).

Фокусування уваги дослідників / експертів та громадської думки на легітимності акторів (індивідів та організацій) створює ілюзію, що зміна дійових осіб публічної влади та агентів публічної політики дозволяє забезпечити умови для сталого розвитку. Натомість кризи довіри до окремих політиків та організацій (лідерів, партій, державних органів, громадських організацій), які регулярно переживає українське суспільство, свідчать про те, що зміна електоральним шляхом обранців є недостатньою для завершення переходу до демократії.

Iakovleva L. Institutional and organizational dimensions of legitimacy of public power

The article reveals the institutional and organizational dimensions of the legitimacy of public power. In the context of the Weberian tradition of understanding the legitimacy of order, it is determined that ensuring the legitimacy of individual political actors – individuals and organizations – is impossible without the legitimacy of the conventional and legal order. It is noted that not only the distinction between institutions and organizations, but also the refusal to reduce the whole organizational diversity of the “state” to a single actor is of utmost importance for ensuring the legitimacy of public power.

It is emphasized that democratic rules of the political game should not just be declared by individual political players, but be recognized by the majority of citizens as at the level of convictions, and be implemented at the levels of daily life and political activity. This means that the social convention on the implementation of democratic institutions should become legitimate for all social activities and social relations. Using the Weberian category of “octroying”, another legitimate way of establishing a new order for the post-authoritarian regimes is demonstrated. It is noted that artificially established institutions (the rules of the game that operate in the societies of consolidated democracy) are often not effective in the post-Soviet space and do not always contribute to the legitimacy of power. At the same time, the “constitutionalization” of the political process, even if it takes place through a vote in the parliament or is passed in a referendum, does not ensure the automatic establishment of democracy and legitimacy of public power.

Based on the distinction of institutions and organizations (D. North), there are shortcomings in both electoral democracy and the octroying of the legal order in terms of the theory of legitimacy. It is determined that one of the main tasks for post-Soviet societies is to establish the legitimacy of the democratic order, without which the transition from the electoral democracy to the consolidated one cannot be completed.

The necessity of simultaneous institutional and organizational political transformations to ensure the legitimacy of the social order and public power under conditions of democratization in Ukraine is substantiated.

Key words: legitimacy of public power, social order, institutional dimension of legitimacy, organizational dimension of legitimacy, electoral democracy, octroying.

Література:

1. Аристотель. Політика. Київ : Основи, 2000. 239 с.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Академія-центр, Медиум, 1995. 334 с.
3. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ : Основи, 1998. 534 с.
4. Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии. Социология / пер. с нем.; сост., общ. ред. и предисл. Л. Г. Ионина. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. 445 с.
5. Все нижче. Рівень довіри українців до влади і не тільки падає – опитування. Веб-сайт «Новое время». URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vse-nizhche-riven-doviri-ukrajinciv-do-vladi-i-ne-tilki-padae-opituvannya-50003813.html>
6. Габермас Ю. Легітимація. Проблеми легітимації в сучасній державі. До реконструкції історичного матеріалізму. *Філософія освіти*. 2016. № 1 (18). С. 6–35. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/13032/1/Habermas.pdf>
7. Гайдай Т.В. Теорія інституційних змін Д. Норта та проблеми перехідних економік. *Наукові праці Доннту. Серія: економічна*. 2010. Випуск 38-1. С. 50–55. URL: <http://ea.donntu.org:8080/bitstream/123456789/13144/1/Gaidai%20T.V.pdf>

8. Гайденок П.П., Давыдов Ю.Н. История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс. Москва : Политиздад, 1991. 367 с.
9. Інавгураційна промова Президента України Володимира Зеленського. Офіційне інтернет-представництво. 20 травня 2019 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/inavguracijna-promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelensk-55489>
10. Кустарёв А.С. Макс Вебер о модернизации русского самодержавия. *Политические исследования*. 2006. № 2. С. 60–76. URL: <https://www.politstudies.ru/files/File/2006/2/Polis-2006-2-Kustarev.pdf>.
11. Кутуев П. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. Київ, 2005. 500 с.
12. Луман Н. Влада. Москва : Праксис, 2001, 256 с.
13. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва : Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.
14. Норт Д., Уоллис Дж., Вайнгаст Б. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества. Москва : Изд. Института Гайдара, 2001. 480 с.
15. Пивоваров Ю.С. О «советском» и путях его преодоления. *Политическая концептология*. 2015. № 2. URL: <http://politconcept.sfedu.ru/2015.2/03.pdf>
16. Розпуск Верховної Ради: Зеленського викрили у брехні щодо рівня довіри українців до парламенту. Веб-сайт телеканалу «Прямий». 21 травня 2019 року. URL: <https://prn.ua/rozpusk-verhovnoyi-radi-zelenskogo-vikrili-u-brejni-shhodo-rivnya-doviri-ukrayintsiv-do-parlamentu/>.
17. Розпуск Ради підтримують понад 70% українців – опитування. Веб-сайт. «Радіо свобода». 22 Травня 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rada-rozpusk-opytuvannya/29956322.html>.
18. Тур М.Г. Неокласичні моделі легітимації соціальних інститутів: Монографія. Київ : ПАРАПАН, 2006. 396 с.
19. Штерн В.Ю. Поняття політичного Х. Арендт. *Політикус*. 2016. № 2. С. 38–43. URL: http://politicus.od.ua/2_2016/2_2016.pdf.
20. Шульга О.М. Легітимація як категорія феноменологічної соціології : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01 / Інститут соціології НАН України. Київ, 2009. 176 с.

УДК 342.7

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).198177](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).198177)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ ЮРИДИЧНИХ ПОСЛУГ В ЕЛЕКТРОННІЙ ФОРМІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Берназюк О. О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та теорії держави і права
Європейського університету*

Статтю присвячено аналізу сучасного стану законодавчого регулювання надання юридичних послуг в електронній формі та визначенню перспектив відповідного вдосконалення. Автором обґрунтовано, що в Україні юридичні он-лайн послуги можуть бути двох видів: ті, що передбачають спілкування он-лайн із «реальним» юристом/адвокатом, який надає відповіді на запитання користувача за допомогою засобів електронного зв'язку; ті, що повністю надаються за допомогою спеціальної програми, яка самостійно формує документи, консультації тощо. Визначено, що особливістю надання електронної юридичної послуги обох видів є те, що, крім замовника й виконавця послуги, обов'язковим учасником правовідносин у сфері її надання є постачальник послуги проміжного характеру.

На підставі проведеного аналізу законодавчого регулювання електронної форми надання юридичних послуг аргументовано, що в законодавстві України залишаються неврегульовані такі питання, як порядок укладення та правовий статус електронного договору про надання юридичних послуг; забезпечення інформаційної безпеки в контексті гарантування конфіденційності персональних даних та іншої інформації, яка надається користувачем послуги; гарантії якості юридичної послуги й відповідальність виконавця.

Автором розроблено пропозиції щодо вдосконалення законодавства, що регламентує надання електронних юридичних послуг, зокрема обґрунтовано необхідність запровадження ЄСІТС, що дасть змогу надавати деякі види юридичних послуг за допомогою можливостей указаної системи (подання позовних заяв та інших процесуальних документів в електронній формі; отримання інформації про час, місце розгляду судової справи в електронній формі; представництво інтересів особи в суді через засоби відеоконференцзв'язку тощо); урегулювання в законодавстві способу вирішення таких питань, які виникають у зв'язку з наданням електронної юридичної послуги: право отримувача послуги бути проінформованим про постачальника допоміжної інформаційної послуги, розподіл відповідальності за збереження та конфіденційність персональних даних отримувача послуги й іншої інформації, що надається ним для отримання послуги.

Ключові слова: юридичні послуги, електронна форма, електронний юрист/адвокат, правове регулювання.

Постановка проблеми. Окремі правові аспекти застосування цифрових технологій у професійній діяльності адвокатів та інших юристів урегульовано спеціальними законами. Разом із тим, попри наявність спеціального законодавства, що регламентує окремі аспекти надання електронних послуг, у тому числі юридичних, залишаються неурегульованими такі питання: право отримувача послуги бути проінформованим про постачальника допоміжної інформаційної послуги, розподіл відповідальності за збереження й конфіденційність персональних даних отримувача послуги та іншої інформації, що надається ним для отримання послуги.

Крім того, використання юридичних он-лайн послуг на практиці зумовлює необхідність у врегулюванні таких питань: порядок укладення та правовий статус електронного договору про надання юридичних послуг; забезпечення інформаційної безпеки в контексті гарантування конфіденційності персональних даних та іншої інформації, яка надається користувачем послуги; гарантії якості юридичної послуги й відповідальність виконавця.

Окремі аспекти правового регулювання надання юридичних послуг в електронній формі досліджували такі науковці, як І.С. Ковальчук, В.С. Личко, П.В. Павлішин, В.Л. Полярна, В.В. Рябець та ін. Водночас актуальних досліджень, присвячених визначенню перспектив удосконалення національного законодавства в цій сфері, в Україні недостатньо.

Метою статті є проведення аналізу сучасного стану законодавчого регулювання надання юридичних послуг в електронній формі та визначення перспектив його вдосконалення. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: охарактеризувати положення правових актів у сфері регулювання електронних юридичних послуг; виявити основні недоліки та прогалини законодавства в цій сфері; розробити пропозиції щодо вдосконалення законодавства, що регламентує надання електронних юридичних послуг.

Виклад основного матеріалу. Стаття 59 Конституції України гарантує право кожного на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно [1]. Як зазначив у Рішенні від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 Конституційний Суд України, важливу роль у забезпеченні реалізації, захисту й охорони прав і свобод людини та громадянина в Україні як демократичній, правовій державі відведено праву особи на правову допомогу, закріпленому в ст. 59 Конституції України. Це право є одним із конституційних, невід'ємних прав людини й має загальний характер [2].

Право особи на отримання правової допомоги закріплено також у міжнародно-правових актах. Зокрема, у ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права [3] визначено, що держава повинна гарантувати кожному, чії права і свободи порушено, ефективний засіб правового захисту, таке право має встановлюватися судовим або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави. Крім того, ст. 14 Міжнародного пакту гарантовано можливість вільного вибору обвинуваченим свого захисника. Подібні норми містяться в ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод [4], яка визначає право кожного обвинуваченого захищати себе особисто або використовувати правову допомогу захисника, вибраного ним на власний розсуд.

Конгресом ООН з питань запобігання злочинності й поведження з правопорушниками прийнято Основні принципи, що стосуються ролі юристів від 7 вересня 1990 р. [5]. Ці принципи закріплюють, що кожна людина має право звернутися до будь-якого юриста за допомогою для захисту й відстоювання своїх прав і захисту їх на всіх стадіях кримінального судочинства; жодний суд чи адміністративний орган, у якому визнається право на адвоката, не відмовляється визнавати права юриста відстоювати в суді інтереси свого клієнта, за винятком тих випадків, коли юристу відмовлено в праві виконувати свої професійні обов'язки відповідно до національного права, практики та цих принципів.

Отже, право на правову допомогу є міжнародною та конституційною гарантією, що спрямована головним чином на забезпечення захисту прав обвинуваченого, заарештованого або іншої особи, яка зазнала обмеження або порушення своїх прав, шляхом надання захисником (адвокатом, іншим юристом) кваліфікованої правової допомоги. Разом із тим право на правову допомогу варто розглядати в більш широкому розумінні в контексті визначення осіб, на яких поширюється ця гарантія, та суб'єктів надання правової допомоги.

Так, у Рішенні Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000 зазначається, що, закріпивши право будь-якої фізичної особи на правову допомогу, конституційний припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» за своїм змістом є загальним і стосується не лише підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, а й інших фізичних осіб, яким гарантується право вільного вибору захисника з метою захисту своїх прав і законних інтересів, що виникають із цивільних, трудових, сімейних, адміністративних та інших правовідносин [6].

У Рішенні від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 Конституційний Суд України дійшов висновку, що конституційне право кожного на правову допомогу за своєю сутністю є гарантією реалізації, захисту й охорони інших прав і свобод людини та громадянина, у цьому полягає його соціальна значимість. Серед функцій такого права в суспільстві варто окремо виділити превентивну, яка не тільки сприяє правомірному здійсненню особою своїх прав і свобод, а й насамперед спрямована на запобігання можливим порушенням чи незаконним обмеженням прав і свобод людини та громадянина з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Узагальнюючи наведене, Конституційний Суд України доходить висновку, що право на правову допомогу – це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права [2].

Отже, конституційне право на правову допомогу є загальним, гарантованим державою правом, реалізація якого здійснюється шляхом отримання особою юридичних послуг у різних формах, що визначені законодавством України, через розгалужену систему надавачів правової допомоги (адвокатів, юристів), у виборі яких особа є вільною. При цьому загальність і доступність права на правову допомогу забезпечується за допомогою утворення державних і недержавних закладів надання безоплатної правової допомоги.

Однією з перспективних форм надання правової допомоги є запровадження в Україні послуг електронного юриста й/або адвоката.

Так, питання надання послуг, укладення договорів в електронній формі, а також здійснення розрахунків із використанням електронних платіжних систем регулюються Господарським кодексом України (далі – ГК України) [7], Цивільним кодексом (далі – ЦК України) [8], законами України: «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» [9], «Про електронні документи та електронний документообіг» [10], «Про електронну комерцію» [11], «Про електронні довірчі послуги» [12] тощо.

Законом України «Про електронну комерцію» запроваджено поняття «комерційне електронне повідомлення», яке визначається як електронне повідомлення в будь-якій формі, метою якого є пряме чи опосередковане просування товарів, робіт чи послуг або ділової репутації особи, яка провадить господарську або незалежну професійну діяльність [11].

Тобто будь-яка пропозиція щодо надання юридичної послуги, що розміщена в електронній формі на вебресурсах, може вважатися комерційним електронним повідомленням.

Відповідно до ст. 205 ЦК України, правочин може вчинятися усно або в письмовій (електронній) формі. Правочин уважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксовано в одному або кількох документах (у тому числі електронних), у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони. Використання під час учинення правочинів факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного, електронного або іншого копіювання, електронного підпису або іншого аналога власноручного підпису допускається у випадках, установлених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів (ч. ч. 1, 3 ст. 207 ЦК України) [8].

У свою чергу, ч. 1 ст. 181 ГК України передбачено, що господарський договір, за загальним правилом, викладається у формі єдиного документа, підписаного сторонами. Допускається укладення господарських договорів у спрощений спосіб, тобто шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами тощо, а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень, якщо законом не встановлено спеціальні вимоги до форми й порядку укладення такого виду договорів [7].

Особливістю надання електронної юридичної послуги, як і будь-якої іншої електронної послуги, є те, що, крім замовника та виконавця послуги, обов'язковим учасником правовідносин у сфері її надання є постачальник послуги проміжного характеру.

Законом України «Про електронну комерцію» визначено, що постачальниками послуг проміжного характеру в інформаційній сфері є оператори (провайдери) телекомунікацій, оператори послуг платіжної інфраструктури, реєстратори (адміністратори), що присвоюють мережеві ідентифікатори, та інші суб'єкти, що забезпечують передачу і зберігання інформації з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем [11].

Отже, відповідальність за результат отримання послуги покладається на постачальника послуги й постачальника послуги проміжного характеру. Розмежування зобов'язання між ними у сфері надання послуги визначається ст. ст. 8, 9 Закону України «Про електронну комерцію» [11], відповідно до яких:

– на постачальника проміжної послуги покладено зобов'язання щодо реєстрації доменних імен або IP-адрес, присвоєння інших мережевих ідентифікаторів, фіксації часу відправлення/надходження електронного повідомлення, надання доступу до мережі Інтернет та інших інформаційно-телекомунікаційних систем тощо; він не є стороною договору про надання послуги, не несе відповідальності за достовірність і повноту розміщеної інформації як про надавача послуги, так і про характеристику товару, роботи чи послуги, яка пропонується;

– на виконавця послуги покладається обов'язок: під час учинення електронного правочину він зобов'язаний забезпечити повну відповідність предмета електронного договору, погодженого сторонами, кількісним і якісним характеристикам [11].

При цьому забезпечення інформаційної безпеки під час надання електронної юридичної послуги покладається на учасників правовідносин у цій сфері. Відповідно до ст. 14 Закону України «Про електронну комерцію», учасники відносин у сфері електронної комерції зобов'язані забезпечити захист персональних даних, що стали їм відомі з електронних документів (повідомлень) під час учинення електронних правочинів, у порядку, передбаченому Законом України «Про захист персональних даних». Якщо законом або договором між сторонами визначено строк зберігання окремих видів документів, пов'язаних з учиненням електронного правочину, сторони зобов'язані забезпечити архівне зберігання таких електронних документів (повідомлень), програмних, апаратно-програмних, апаратних або інших засобів для їх зберігання, в яких вони зберігаються й за допомогою яких можна відобразити інформацію, що в них міститься [11].

Статтею 57 Правил адвокатської етики передбачено також, що під час користування соціальними мережами, Інтернет-форумами та іншими формами спілкування в мережі Інтернет необ-

хідно враховувати параметри їх конфіденційності з метою відповідального їх використання, моніторингу й регулярного аналізу власних соціальних мереж, Інтернет-форумів, інших форм спілкування в мережі Інтернет і контентів, що розміщуються в соціальних мережах. У разі виявлення в них помилок або будь-яких невідповідностей конфіденційності вони підлягають негайному виправленню та/або видаленню [13].

Разом із тим, попри наявність спеціального законодавства, що регламентує окремі аспекти надання електронних послуг, у тому числі юридичних, залишаються неврегульованими такі питання: право отримувача послуги бути проінформованим про постачальника допоміжної інформаційної послуги, розподіл відповідальності за збереження та конфіденційність персональних даних отримувача послуги й іншої інформації, що надається ним для отримання послуги.

Оскільки однією з розповсюджених сфер надання правової допомоги є сфера судочинства, відповідно, можна зазначити, що розвиток електронних юридичних послуг тісно пов'язаний із можливостями електронного судочинства.

Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відео-конференції» такий вид юридичної послуги, як представництво інтересів особи в суді, може бути реалізований через засоби відеоконференцзв'язку. Суд за власною ініціативою або за клопотанням сторони чи іншого учасника процесу (адміністративного, господарського, цивільного) може постановити ухвалу про їхню участь у судовому засіданні в режимі відео-конференції [14].

Запровадження ЄСІТС відкриває можливість для надання юридичних послуг за допомогою системи Інтернет, засобів електронного зв'язку тощо, а саме: подання позовних заяв та інших процесуальних документів в електронній формі; отримання інформації про час, місце розгляду судової справи в електронній формі тощо.

Визначаючи напрями розвитку електронного адвоката/юриста в Україні, доцільно звернутися до вивчення зарубіжного досвіду в цій сфері.

Як зазначають деякі зарубіжні науковці, крім особистого консультування клієнтів, електронна адвокатура має величезний потенціал, який полягає в наданні, наприклад, такого виду юридичної послуги, як розроблення онлайн-контрактів, які користувач може створити самостійно за допомогою спеціального програмного забезпечення, відповідаючи на кілька простих запитань. Можливості самостійного складання юридичного документа є досить поширеною процедурою в США та деяких інших країнах. Оскільки питання, відповідаючи на які користувач може сформулювати юридичний документ, прописані доступною мовою, для користування вказаним сервісом не потрібні юридичні знання та юридична освіта [15].

Одним із таких сервісів є LegalZoom, який пропонує користувачам можливість створювати власні юридичні документи онлайн, включаючи документи про розлучення, купівлю-продаж нерухомості, товарні знаки й ділові документи [16].

Також можливостями електронного адвоката/юриста є юридичне опрацювання (аналіз) уже готового юридичного документа. Як приклад можна навести розробку сервісу швидкої перевірки договорів (<https://dogovor.1jur.ru/>), який значно спрощує процес проведення правової експертизи та скорочує його терміни, виконуючи рутинні операції і знижуючи витрати робочого часу. Користувачі можуть завантажити свої договори в «Систему Юрист», і на екрані відобразиться вся важлива інформація в документах. Система сама виділить посилання, помилки й ризики, а також покаже зв'язок пунктів договору з базою нормативних правових документів, зробивши активними посилання на всі нормативні акти, що згадуються в договорі [17].

Стосовно розвитку системи електронного адвоката в правосудді необхідно зазначити, що на конференції «Електронні трибунали і цифрові судові процеси: бачення для XXI століття» адміністративний директор судів штату Нью-Джерсі зазначив, що в судах працюватимуть аналоги банківських і платіжних он-лайн-систем, процеси проходитимуть без використання паперу, а судові слухання – по відеозв'язку, який не тільки економить час, а й дає свідкам змогу під час давання показань віддалено почуватися в безпеці. Цифрове передання матеріалів справи, зокрема і прямо з планшетів у руках представників обвинувачення й захисту, радикально прискорило процес [18].

Певні елементи електронного адвоката/юриста застосовуються в деяких європейських державах під час надання державної правової допомоги. Наприклад, у Законі Латвійської Республіки «Про державну правову допомогу» передбачено функціонування реєстру, в якому фіксуються всі заяви про надання й обсяг правової допомоги, інформація про відхилення заяв, відомості про осіб, яким надана допомога, та осіб, які її надали [19, с. 225].

У більшості європейських країн також є такий інструмент електронної юриспруденції, як е-консультування у вигляді «Задай питання» та отримай на нього кваліфіковану відповідь. У Швеції е-консультування представлено у формі різних форм підказок, порад і допомоги у наданні консульта-

цій з будь-яких питань. Доступно показано всі етапи стану розгляду справи в суді – від подання заяви до закінчення судового розгляду тощо [20, с. 17].

Висновки. На підставі проведеного вище аналізу можна резюмувати таке:

1. Юридичні он-лайн послуги можуть бути двох видів: 1) ті, що передбачають спілкування он-лайн із «реальним» юристом/адвокатом, який надає відповіді на запитання користувача за допомогою засобів електронного зв'язку; 2) ті, що повністю надаються за допомогою спеціальної програми, яка самостійно формує документи, консультації тощо. Особливістю надання електронної юридичної послуги обох видів є те, що, крім замовника й виконавця послуги, обов'язковим учасником правовідносин у сфері її надання є постачальник послуги проміжного характеру.

2. Напрямами розвитку системи електронний адвокат/юрист в Україні в тому числі з урахуванням зарубіжного досвіду у цій сфері є: 1) розширення можливостей електронних сервісів з надання юридичних послуг, а саме: запровадження сервісів із самостійного складання юридичного документа, здійснення електронної правової експертизи юридичних документів, надання е-консультацій тощо; 2) запровадження ЄСІТС, що дасть змогу надавати деякі види юридичних послуг за допомогою можливостей указаної системи (подання позовних заяв та інших процесуальних документів в електронній формі; отримання інформації про час, місце розгляду судової справи в електронній формі; представництво інтересів особи в суді через засоби відеоконференцзв'язку тощо); 3) урегулювання в законодавстві способу вирішення таких питань, які виникають у зв'язку з наданням електронної юридичної послуги: право отримувача послуги бути проінформованим про постачальника допоміжної інформаційної послуги, розподіл відповідальності за збереження та конфіденційність персональних даних отримувача послуги й іншої інформації, що надається ним для отримання послуги.

Bernasyuk O. Legal regulations for legal services in electronic form: huge stain and prospects more

The article is devoted to the analysis of the current state of legislative regulation of the provision of legal services in electronic form and to determine the prospects for improving the corresponding. The author substantiates that in Ukraine legal on-line services can be of two types: those providing online communication with a "real" lawyer/lawyer, who answers the user's questions through electronic communications; those that are fully provided through a special program that independently creates documents, consultations, etc. It is determined that the peculiarity of providing an electronic legal service of both types is that, in addition to the customer and the service provider, the obligatory party to the legal relations in the sphere of its provision is the intermediary service provider.

Based on the analysis of the legislative regulation of the electronic form of providing legal services, it is argued that the following issues remain unresolved in the legislation of Ukraine, such as: the procedure for concluding and the legal status of the electronic legal services contract; providing information security in the context of guaranteeing the confidentiality of personal data and other information provided by the service user; guarantees of quality of legal service and responsibility of the executor.

The author has developed proposals to improve the legislation governing the provision of electronic legal services, in particular, justified the need for: introduction of ESITS, which will allow to provide some types of legal services through the capabilities of the specified system (filing claims and other procedural documents in electronic form; obtaining information on time, place of trial in electronic form; representation of a person in court through video conferencing etc.); legal regulation of how to resolve such issues arising from the provision of an electronic legal service: the right of the service recipient to be informed of the provider of the ancillary information service, the distribution of responsibility for the preservation and confidentiality of the personal data of the recipient of the service and other information provided by him services.

Key words: legal services, electronic form, e-lawyer/lawyer, legal regulation.

Література:

1. Конституція України: Основний Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Рішення Конституційного Суду України від 30.09.2009 № 23-п/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09>.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
5. Основні принципи, що стосуються ролі юристів : Міжнародний документ від 07.09.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_313.
6. Рішення Конституційного Суду України від 16.11.2000 № 13-рп/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00#n54>.
7. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
8. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
9. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні : Закон України від 05.04.2001 № 2346-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2346-14>.
10. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15>.
11. Про електронну комерцію : Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/675-19>.
12. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>.
13. Правила адвокатської етики : Рішення З'їзду адвокатів України від 09.06.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17>.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відео конференції : Закон України від 04.07.2012 № 5041-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5041-17>.
15. From the traditional lawyer to the online lawyer: E-lawyer: The new online lawyer 2.0. URL: <https://www.legalbono.com/en/blog/e-lawyer-the-new-online-lawyer/>.
16. LegalZoom. URL: <https://www.legalzoom.com/>.
17. «Электронный юрист» проверит любой договор в онлайн-режиме. *АйТи*. 2014. URL: http://www.it.ru/press_center/news/8472/.
18. У недалекому майбутньому зникне необхідність у реальних засіданнях, а вердикти виноситиме комп'ютер. *Закон і бізнес*. 2014. № 5 (1147). URL: https://zib.com.ua/ua/63894-u_nedalekomu_maybutnomu_viroki_vinositime_kompyuter.html.
19. Ковальчук І.С. Досвід зарубіжних країн з надання безоплатної правової допомоги: проблеми реалізації в Україні. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.) / відп. за вип. ВМ Дрьомін; НУ «ОЮА». Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2013. Т. 2. С. 223–225.
20. Полярна В.Л., Рябець В.В. Європейські практики надання електронних послуг в правоохоронній діяльності та перспективи їх впровадження в Україні. Київ, 2017. 36 с.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ПРАВОСЛАВНИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ ТА СПЕЦИФІКА ЇХНЬОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Бочков П. В.,

кандидат юридичних наук,

доктор богослов'я, професор

Чернівецького православного богословського інституту

З метою найбільш раціонального функціонування будь-яка релігійна організація (РО) повинна мати таку організаційно-правову структуру, яка дасть змогу проводити за необхідності її зміни адекватно умовам діяльності цього громадського утворення; здійснювати мінімально за часом переміщення капіталу з одних напрямів діяльності в інші на основі оцінювання їх ефективності; забезпечувати максимальну швидку передачу точної й достовірної інформації за рівнями управління зверху вниз і назад для оперативного прийняття рішень щодо підвищення ефективності діяльності конкретного напрямку й усієї організації загалом у рамках чинного для таких організацій законодавства.

Сьогодні в Україні існують два організаційно-правові типи РО: ієрархічний і ризомний. До ієрархічного типу належать ті організаційні структури, які мають чітку вертикаль та ієрархію статусів (до них ми й зараховуємо православні РО). Такі структури являють собою гігантську корпорацію, що об'єднує під єдиною назвою десятки тисяч самостійних або напівсамостійних економічних агентів, а «годування» становить основу системи адміністративного управління цих РО (нижча ланка в організаційній структурі відраховує кошти вищій, просить дозволу на ті або інші види господарської діяльності тощо). Джерела доходів на різних організаційних рівнях таких структур відрізняються не тільки за сферами, а й за масштабами. Сучасні масштаби економічної діяльності структур такого організаційно-правового типу, оцінювані спостерігачами в сотні мільйонів доларів США, її розмах і відносна стабільність уже зараз дають змогу говорити про формування особливого сектору пострадянської економіки – церковного, що розвивається згідно з тільки йому притаманною логікою. У зв'язку із цим необхідним є подальше розроблення законодавчого забезпечення господарської діяльності РО не тільки в нашій країні, а й на всьому пострадянському просторі.

Ключові слова: релігійна організація (РО), господарська діяльність, господарська діяльність релігійних організацій, організаційно-правова структура, церковний сектор економіки.

Постановка проблеми. Сучасні масштаби економічної діяльності релігійних структур, оцінювані спостерігачами в сотні мільйонів доларів США, її розмах і відносна стабільність уже зараз дають змогу говорити про формування особливого сектору пострадянської економіки – церковного, що розвивається згідно з особливою, лише йому притаманною логікою.

Саме тому сьогодні вкрай необхідним є аналіз основних релігійних організацій (далі – РО) в Україні з урахуванням їхніх організаційно-правових особливостей і специфіки господарської діяльності.

Мета статті – проаналізувати організаційно-правові особливості православних РО та особливості господарської діяльності таких утворень. В Україні не існує правових відмінностей щодо господарської діяльності таких РО, всі вони мають однакові права й обов'язки згідно з Конституцією, Цивільним кодексом України та Господарським кодексом України.

Виклад основного матеріалу. Господарська діяльність релігійних конфесій (у тому числі й православних) до початку XXI ст. залишається практично не дослідженою. Майже до кінця XX століття окремі (у т. ч. господарські) аспекти життєдіяльності релігійних громад найчастіше вивчали в рамках історичної науки й філософії. Певні питання економіки релігійних організацій були предметом аналізу в роботах Г.І. Шмельова, П.Б. Лаговського, М.О. Митрохіна, А.М. Кашеварова та деяких інших авторів. Роботи, присвячені аналізу різних правових аспектів існування й діяльності релігійних організацій в Україні, тільки починають заповнювати вітчизняний правовий дискурс. Передусім це дисертаційні роботи з конституційного й цивільного права (В.М. Малишко, В.Д. Фучеджі, Ю.В. Кривенко, Н.О. Бардашевич та ін.) і статті в періодичних виданнях і матеріалах конференцій з права

(І.М. Кучеренко, Г.В. Сергієнко, В.П. Карпунчев, В.І. Борисова та ін.), а також окремі праці з господарсько-правової проблематики М.Ю. Бабія, Н.О. Бардашевич, В.Ю. Баркова, С.М. Грудницької, Н.І. Черленяка, А.Н. Переверзева, Д.О. Вовка, В.Є. Єленського, М.Ф. Рибачука, Ю.М. Тодици, І.В. Яковюка, Л.В. Ярмол та ін. Саме в цих роботах знаходимо й відомості щодо процесу виникнення й розвитку РО як учасників господарських відносин.

Відправним пунктом в аналізі специфіки господарської діяльності православних РО можуть стати статистичні дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України (від 1 січня 2019 року) [1]. На перше січня 2019 року в Україні налічувалося 35162 релігійні громади, з яких визнані чинними 32719 громад. Ця кількість громад припадає на ту частину населення, яка вважає себе віруючою: в Україні це 67,1% населення. Відмінності в кількості віруючих залежать і від регіону. Так, у західних регіонах країни віруючими себе декларують 91%, тоді як на півдні країни такими себе вважають лише 42,7% населення. 50% опитаних відповіли, що відвідують церковні богослужіння (12% відвідують церкву хоча б раз на тиждень). Тут знову наявна певна регіональна диференціація: на заході цей показник сягає 35%, тоді як на півдні та сході 4% і 3% відповідно. Ці цифри збігаються з показниками матеріальної підтримки церквам: про регулярні пожертвування свідчать 23% українців у західних регіонах України, 2,9% – на півдні та 3,8% – на сході країни. На перший погляд ці відсоткові показники в аналізі господарської діяльності РО можна вважати зайвими, проте ми дотримуємося думки, що всі кошти цих організацій беруть участь в економічному обороті будь-якої держави, в тому числі й України.

За статистичними даними, на 1 січня 2019 року в Україні зареєстровано 19209 православних громад, із яких діючими сьогодні є 18315 громад, служать у яких 14935 священнослужителів. Варто зазначити, що з наявних релігійних православних громад 188 є незареєстрованими, що тягне за собою відмінності цих РО від зареєстрованих у господарсько-правовому статусі й, відповідно, у можливості здійснювати господарську діяльність. РО як юридична особа користується правами й має обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення), а юридичною особою РО визнається з моменту реєстрації її статуту (положення).

Але православна громада не становить особливого інтересу для нашого дослідження, оскільки в православ'ї немає фіксованого членства з обов'язковими внесками (винятком є православні парафії за кордоном), оскільки господарською діяльністю займається не громада, а підприємства, засновані РО, яка має статус юридичної особи. Якби бюджет РО формувався з одних тільки пожертвувань, то й тоді б вона не являла для нас ніякого спеціального інтересу, знайшовши своє місце серед інших організацій, чиї кошти формуються по лінії благодійності, за рахунок членських внесків або надходять у вигляді трансфертів (наприклад, дитячі установи, професійні об'єднання, пенсійні фонди тощо). Однак РО не тільки витрачає пожертвувані гроші, а й різними способами поповнює дохідну частину свого бюджету за рахунок різноманітної економічної діяльності.

Православні РО (як і католицькі) побудовані за принципом ієрархії статусів, і тому виникає можливість кожний рівень цієї ієрархії, кожний статус розглядати з погляду економічної вигоди для його власника, що, у свою чергу, дає змогу говорити не тільки про економіку стосунків між кліром і паствою, а й про відому комерціалізацію внутрішньоцерковних відносин.

Церковна економіка – це жорстка вертикаль, що працює за принципом суворої підпорядкованості. З економічного погляду Православна Церква являє собою гігантську корпорацію, яка об'єднує під єдиною назвою десятки тисяч самостійних або напівсамостійних парафій, монастирів, братств тощо. Дійсно, на відміну від багатьох громадських організацій, кожна парафія реєструється як окрема юридична особа й релігійна некомерційна організація.

Православна Церква може існувати завдяки декільком факторам, які разом стають її загальним доходом, а саме: недільні пожертви від парафіян; номінальна плата за участь священнослужителів у релігійних обрядах; спонсорські внески; продаж релігійної атрибутики, церковної літератури та ікон; дохід від комерційних зареєстрованих організацій, які підпорядковуються керівництву Православної Церкви; прибуток від об'єктів господарювання, які передані в безоплатне користування; пільгове використання електроенергії й комунальних послуг.

Говорячи про специфіку господарської діяльності РО в Україні, необхідно звернути увагу на правову регламентацію господарської діяльності Православної Церкви як структури з боку держави. Основну увагу приділено майну та фінансам Православної Церкви. Так, порядок володіння, користування й розпорядження майном і будівлями РО Української Православної Церкви визначається їхніми статутами та чинним законодавством. Усі структурні підрозділи Української Православної Церкви як суб'єкти цивільного права володіють, користуються й розпоряджаються належним їм майном. На майно культового призначення не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів. Майно церковної власності не може бути об'єктом договору застави.

Що стосується специфіки церковної економіки, то Українська Православна Церква за участю своїх структурних підрозділів має право створювати власні або спільні установи та підприємства

для ведення благодійної, освітньої, виробничої, підприємницької, видавничої, художньої, ремісничої, реставраційної й іншої господарської діяльності. Церкви фінансуються із загальноцерковних коштів або шляхом самофінансування.

Кошти Української Православної Церкви надходять із:

а) добровільних пожертвувань віруючих, підприємств, установ, організацій, об'єднань, фондів, органів державної влади тощо;

б) відрахувань епархій, Синодальних установ, місій, парафій, монастирів, подвір'їв, братств, сестринств тощо;

в) надходжень від реалізації предметів релігійного призначення;

г) надходжень від виробничої, господарської, підприємницької, видавничої та іншої діяльності, що не суперечить цьому Статуту й чинному законодавству.

Добровільні фінансові та майнові пожертви, а також інші види надходжень структурних підрозділів Української Православної Церкви, включаючи кошти, що надходять у зв'язку з проведенням церковних таїнств та обрядів, а також надходження від реалізації предметів релігійного призначення та літератури, згідно із законодавством, не оподатковуються.

Центральний церковний бюджет формується з добровільних пожертвувань, а також коштів, які відраховуються парафіями та монастирями, із надходжень від реалізації предметів релігійного призначення, від виробничої, видавничої й іншої діяльності, що не суперечить чинному законодавству.

Розпорядником загальноцерковних фінансів є Предстоятель Української Православної Церкви зі Священним Синодом Української Православної Церкви. Синодальні установи й духовні навчальні заклади Української Православної Церкви фінансуються із загальноцерковних коштів або шляхом самофінансування. Розпорядниками коштів структурних підрозділів Української Православної Церкви є їхні керівники.

Українська Православна Церква може здійснювати пенсійне забезпечення відповідно до Положення про церковні пенсії. Священнослужителі та церковнослужителі можуть отримувати в установленому порядку державну пенсію. Українська Православна Церква користується державним фондом соціального страхування й державним і недержавними пенсійними фондами, а також може мати власний пенсійний фонд і фонд соціального страхування.

Центральним структурним елементом в організаційній структурі Православної Церкви є епархія. Епархіальні кошти надходять із добровільних пожертвувань, відрахувань парафій і монастирів, а також надходжень від реалізації предметів релігійного призначення, виробничої, господарської, підприємницької, видавничої та іншої діяльності, що не суперечить Статуту, статутами структурних підрозділів Православної Церкви та чинному законодавству.

Управління епархією здійснює архієрей, у віданні якого знаходяться не тільки канонічні та кадрові питання, а й, звичайно ж, питання господарської діяльності епархії. Цивільні статuti парафій, монастирів та інших канонічних підрозділів, що входять у епархію, а також фінансові й інші звіти парафіяльних рад і ревізійних комісій парафій затверджує саме архієрей. Він же клопоче перед органами державної влади та управління про повернення епархії храмів та інших будівель і споруд, призначених для церковних цілей; вирішує питання, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном епархії; розпоряджається фінансовими коштами епархії, укладає від її імені договори, видає довіреності, відкриває рахунки в банківських установах, має право першого підпису фінансових та інших документів; здійснює контроль за релігійною, адміністративною й фінансовою діяльністю парафій, монастирів, навчальних закладів та інших підрозділів епархії; видає власні виконавчо-розпорядчі акти з усіх питань життя й діяльності епархії.

Епархія поділяється на благочинні округи на чолі з благочинними, яких призначає епархіальний архієрей. Межі благочинній і їхні найменування визначаються епархіальною Радою. В обов'язки благочинного серед іншого входить турбота про виконання постанов і вказівок епархіальної влади; піклування про своєчасне надходження в епархію парафіяльних внесків. Діяльність благочинного фінансується з коштів очолюваного ним приходу, а за необхідності із загальноепархіальних коштів.

В організаційній структурі Православної Церкви первинною ланкою є парафія. Парафія є канонічним підрозділом Православної Церкви, перебуває під начальницьким наглядом свого епархіального архієрея й під керівництвом поставленого ним священника-настоятеля. Для одержання статусу юридичної особи парафія реєструється державними органами в порядку, що визначається законодавством країни її знаходження. У цивільно-правовій діяльності цей підрозділ зобов'язаний дотримуватися канонічних правил, внутрішніх настанов Православної Церкви та законодавства країни знаходження.

Кошти парафії складаються з добровільних пожертвувань віруючих, коштів від реалізації предметів релігійного призначення, а також надходжень від видавничої та господарської діяльності, що не суперечить Статуту, статуту парафії та чинному законодавству.

Багато храмів забезпечують власні потреби й частково реалізують назовні продукцію виробництва, створеного на своїй території. Хтось віддає в аренду площі гурткам і студіям творчості, десь працює столярна майстерня або мініпекарня. Парафія має право займатися такою діяльністю. З такої діяльності парафія сплачує податки на прибуток, а отриманий дохід використовує на статутні цілі.

Парафії відраховують своїм єпархіям певний відсоток від отриманих пожертвувань. Винятки становлять храми, що будуються й відновлюються, вони тимчасово звільняються від єпархіальних внесків. У всіх інших церквах збір внесків контролює вищий єпископ, він, у свою чергу, звітує в патріархії. Парафіяльні настоятелі подають в єпархії звітність. У папері вказано кількість проведених треб і служб, а також розмір внеску, що відправлено парафією в єпархію, відсоток відраховувань коливається від 10 до 50%.

Парафія в релігійній, адміністративно-фінансовій і господарській діяльності підпорядкована й підвітна єпархіальному архієрею; виконує рішення єпархіальних зборів і Єпархіальної ради та розпорядження єпархіального архієрея. У разі виділення якоїсь частини або виходу всіх членів парафіяльних зборів зі складу парафії вони не можуть заявляти ніяких прав на парафіяльне майно та кошти [2].

У разі прийняття парафіяльними зборами рішення про вихід з ієрархічної структури та юрисдикції Православної Церкви парафія позбавляється підтвердження про належність до цієї Церкви, що тягне припинення діяльності парафії як релігійної організації цієї Церкви й позбавляє її права на майно, яке належало парафії на правах власності, користування або на іншій законній підставі, а також права на використання в найменуванні назви та символики цієї Церкви.

Парафіяльні храми, молитовні будинки й каплиці існують із благословення єпархіальної влади та з дотриманням установленого законом порядку. Управління парафією здійснюють єпархіальний архієрей, настоятель, парафіяльні збори, парафіяльна рада, голова парафіяльної ради. Єпархіальному архієрею належить вище управління парафією. Органом контролю за діяльністю парафії є ревізійна комісія.

Ще одним структурним елементом Православної Церкви є монастир. Сьогодні в Україні зареєстровано 296 православних монастирів (чоловічих і жіночих), у яких проживає понад 5000 тис. ченців/черниць. Найбільші монастирі – Києво-Печерська лавра, Почаївська лавра, Святогірська лавра (Горлівська єпархія), Успенський Патріарший Одеський монастир (Одеська єпархія). Питання про відкриття монастирів вирішується Священним Синодом Православної Церкви на чолі з Митрополитом за поданням єпархіальних архієреїв. Єпархіальні монастирі перебувають під наглядом і канонічним управлінням єпархіальних архієреїв. Ставропігійні монастирі перебувають під наглядом і канонічним управлінням Митрополита.

У встановленому законом порядку монастир може отримати від органів державної влади у власність або в користування храми, церковне начиння, житлові приміщення та господарські будівлі й відповідає за збереження цього майна. У встановленому законом порядку монастир може купувати, будувати або орендувати будинки чи інші приміщення для своїх потреб, орендувати землю й закуповувати необхідне майно. Монастирі можуть мати подвір'я (скити). Діяльність подвір'я (скиту) регламентується Положенням про монастирі і ченців, а також Статутом того монастиря, до якого це подвір'я (скит) належить.

Розпорядником фінансових коштів і майна монастиря на основі підвітності єпархіальному архієрею є ігумен монастиря.

Види господарської діяльності, які здійснює обитель, відображено в її внутрішньому та цивільному статутах. Ці види діяльності не повинні суперечити змісту чернечого життя. Кошти монастирів утворюються аналогічно до парафіяльних. Розпорядником цих коштів є настоятель, настоятелька або намісник монастиря.

Наступним канонічним елементом у структурі Православної церкви є духовні навчальні заклади. Ці заклади перебувають під наглядом Митрополита через навчальний комітет при Священному Синоді Православ'я Церкви.

Духовні навчальні заклади належать до канонічної юрисдикції того єпархіального архієрея, на території єпархії якого вони розташовані, і в діяльності керуються положеннями Статуту про управління Православної Церкви, власним Статутом і внутрішнім Статутом, ухваленими Священним Синодом і затвердженим єпархіальним архієреєм. Духовний навчальний заклад може отримувати від органів державної влади у власність або в користування храм, церковне начиння, бібліотеку та інше майно й відповідає за збереження цього майна.

Натепер в Україні існує 45 православних духовних навчальних закладів і 5945 шкіл. Навчання в духовних навчальних закладах переважно платне. Єпархіальні Духовні навчальні заклади фінансуються із загальноєпархіальних коштів, а також із добровільних пожертвувань. Розпорядником фінансів духовного навчального закладу є ректор.

Братствами й сестринствами є добровільні об'єднання православних християн. Мета діяльності братств і сестринств полягає у сприянні церковній ієрархії в учиненні рятівної місії Церкви в суспільстві. У завдання братств і сестринств входять турботи про підтримку храмів у належному стані, справи милосердя і благодійності, релігійно-моральне просвітництво й виховання. Братства і сестринства не можуть займатися політичною діяльністю.

Братства і сестринства можуть бути парафіяльними, єпархіальними й усеукраїнськими. Парафіяльні братства і сестринства утворюються парафіянами певної парафії за згодою настоятеля та з благословення єпархіального архієрея. Начальницький нагляд за парафіяльними братствами і сестринствами здійснює настоятель приходу. Єпархіальні братства і сестринства утворюються з благословення єпархіального архієрея, який здійснює начальницький нагляд за ними. Усеукраїнські братства і сестринства утворюються з благословення Предстоятеля Української Православної Церкви, який здійснює начальницький нагляд за ними [3].

У діяльності вітчизняні православні братства і сестринства керуються Статутом про управління Української Православної Церкви, постановами Соборів Української Православної Церкви та Соборів єпископів Української Православної Церкви, постановами Священного Синоду Української Православної Церкви, рішеннями єпархіального архієрея та настоятеля парафії (для єпархіальних і парафіяльних братств і сестринств), а також власним Статутом.

Аналіз статутів братств і сестринств дає уявлення про особливості положення в організаційній структурі церкви і специфіку їхньої господарської діяльності. Так, згідно з чинним законодавством, основною метою таких РО є об'єднання громадян православного віросповідання для спільного здійснення права на свободу віросповідання та поширення православної віри, а також для піклування про релігійно-моральне виховання, освіту і благодійність.

Відповідно до чинного законодавства, для досягнення мети, передбаченої статутом, братства і сестринства можуть здійснювати такі види діяльності:

- місіонерська діяльність;
- справи благодійності й милосердя;
- релігійна освіта, навчання й виховання;
- паломництво, в тому числі міжнародне паломництво (туризм);
- виробництво, виготовлення, придбання, експорт, імпорт і поширення (реалізація) предметів релігійного призначення, в тому числі з дорогоцінних металів і каміння, релігійної та богослужбової літератури, аудіо- й відеоматеріалів;
- допомога дітям-сиротам і дітям, які залишилися без піклування батьків, у тому числі перебувають у відповідних лікувальних, освітніх державних та інших установах;
- допомога навчальним і виховним дитячим установам, лікарням, притулкам тощо;
- надання медико-соціальної допомоги людям, які перебувають у лікувально-профілактичних закладах;
- медичний патронаж на дому;
- медико-консультативна допомога;
- допомога в реабілітації людей, які втратили здоров'я на війні, які страждають психічними захворюваннями, в т. ч. внаслідок пристрасті до алкоголю й наркотиків, а також перебувають у місцях позбавлення волі;
- залучення пожертв і гуманітарної допомоги для роздачі малозабезпеченим тощо.

Ці РО мають право здійснювати підприємницьку діяльність (у т. ч. зовнішньоекономічну) і створювати власні підприємства в порядку, встановленому чинним законодавством, а також здійснювати будь-яку іншу діяльність, що відповідає правилам і традиціям Православної Церкви й не суперечить законодавству.

Братства і сестринства в установленому законодавством порядку й із благословення єпархіального архієрея можуть створювати некомерційні та комерційні організації, а також структурні підрозділи, філії та представництва, необхідні для здійснення їхньої діяльності, можуть вступати в асоціації й союзи, а також засновувати засоби масової інформації, відповідно до цілей і завдань, передбачених їхніми статутами.

Для реалізації статутних завдань у благодійній, культурно-просвітницькій, освітній, видавничій, художній, реставраційній, будівельній, виробничій, торговельній, медико-соціальної, медико-консультативній та інших сферах діяльності ці РО мають право створювати недільні школи, дитячі садки, притулки, дитячі будинки; служби організації місіонерської та паломницької (цільової туристичної) діяльності, в тому числі міжнародної; лікувально-профілактичні установи, медичні патронажні служби, богадільні; табори й будинки праці та відпочинку, в тому числі дитячі, молодіжні й сімейні; пункти харчування, благодійні їдальні, пекарні; сільськогосподарські і транспортні підрозділи; художні, реставраційні, проектно-будівельні й інші виробничі підрозділи; видавництво; благодійні фонди.

Зазначимо, що цей перелік не є вичерпним, оскільки братства і сестринства можуть створювати будь-які інші структурні підрозділи, діяльність яких на розсуд ради сестринства/братства є необ-

хідною для досягнення цілей і завдань, передбачених їхнім статутом. До того ж цим РО можуть сприяти й підтримувати їх державні органи у здійсненні своєї статутної благодійної діяльності та культурно-просвітницьких програм.

Висновки. Резюмуючи все сказане вище, зазначимо, що в Україні існують сьогодні два організаційно-правові типи РО: ієрархічний і ризомний. До ієрархічного типу належать ті організаційні структури, які мають чітку вертикаль та ієрархію статусів (до них ми й зараховуємо православні РО). Для таких структур характерними є такі особливості:

- вони являють собою гігантську корпорацію, що об'єднує під єдиною назвою десятки тисяч самостійних або напівсамостійних економічних агентів;
- «годування» становить основу системи адміністративного управління цих РО (нижча ланка в організаційній структурі відраховує кошти вищій, просить дозволу на ті або інші види господарської діяльності тощо);
- джерела доходів на різних організаційних рівнях відрізняються не тільки за сферами, а й за масштабами;
- з одного боку, всі РО з погляду державного законодавства мають однакові права у здійсненні господарської діяльності, а з іншого – через ієрархію статусів можливості здійснення такої діяльності в різних структурних одиницях відрізняються;
- сучасні масштаби економічної діяльності структур такого організаційно-правового типу, оцінювані спостерігачами в сотні мільйонів доларів США, її розмах і відносна стабільність уже зараз дають змогу говорити про формування особливого сектору пострадянської економіки – церковного, що розвивається згідно з тільки йому притаманною логікою.

Bochkov P. Organizational and legal characteristics of the main Orthodox religious organizations in Ukraine and the specifics of their economic activity

For the most rational functioning, any religious organization should have the following organizational and legal structure, which will allow: to make changes, if necessary, adequately to the conditions of the activity of this public entity; to carry out the minimum time transfer of capital from one activity to another on the basis of assessing their effectiveness; provide the fastest possible transmission of accurate and reliable information at the levels of management from top to bottom and back for rapid decision-making to improve the effectiveness of a particular direction and the organization as a whole within the framework of existing legislation for such organizations.

Today in Ukraine there are two organizational and legal types of RO: hierarchical and rhizome. The hierarchical type are those organisational structure which have a clear hierarchy and a hierarchy of statuses (to him we belong, the Orthodox RO). Such structures are a giant Corporation, uniting under a single name tens of thousands of independent or semi-independent economic agents, and “feeding” form the basis of the administrative management system of these RO (the lowest link in the organizational structure allocates funds to the highest, requests permission for certain types of economic activities, etc.). The sources of income at the various organizational levels of such structures differ not only in scope but also in scale. The current scale of economic activity of structures of this organizational and legal type, estimated by observers in the hundreds of millions of dollars, its scope and relative stability now allow us to talk about the formation of a special sector of the post-Soviet economy – the Church, which develops in accordance with its inherent logic. In this regard, it is necessary to further develop the legislative support for the economic activities of the RO not only in our country, but also in the entire post-Soviet space.

Key words: religious organization (RO), economic activity, economic activity of religious organizations, organizational and legal structure, Church sector of economy.

Література:

1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. *Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/.
2. Устав Русской Православной Церкви. Глава XVII. Приходы. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/133141.html>.
3. Устав Украинской Православной Церкви URL: <http://orthodox.org.ua/page/statut-upts>.
4. Султанов А.Р. О правосубъектности религиозных объединений. *Религия и право*. 2009. № 3. С. 151–161.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЇ «СУБСИДІАРНЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ» Й «СУБСИДІАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ»

Гудима-Підвербецька М. М.,

кандидатка юридичних наук, доцентка,

докторантка кафедри цивільного права

Навчально-наукового юридичного інституту

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Наукова публікація присвячена проблемі співвідношення субсидіарного зобов'язання із субсидіарною відповідальністю, що сьогодні залишається невирішеною ні чинним цивільним законодавством, яке, даючи загальну характеристику субсидіарної відповідальності, уникає такої щодо субсидіарного зобов'язання, а всі без винятку випадки покладення майнового обов'язку в разі порушення зобов'язання основним боржником на додаткового боржника в субсидіарному порядку іменує субсидіарною відповідальністю, ні цивілістичною доктриною, де думки науковців подекуди є кардинально протилежними. Відзначається, що так як реалізація цивільно-правової відповідальності здійснюється в захисному цивільному правовідношенні відносного характеру, що є власне зобов'язанням, то проводити протиставлення зобов'язання та відповідальності не варто, поза тим це все ж не дає права зводити субсидіарні зобов'язання до відносин щодо реалізації цивільно-правової відповідальності, адже, проаналізувавши зміст поняття «субсидіарна відповідальність», що вкладений законодавцем і вітчизняними цивілістами крізь призму виокремлених специфічних ознак цивільно-правової відповідальності, можемо констатувати, що стає очевидним необґрунтоване розширення меж категорії цивільно-правової відповідальності в аспекті вживання терміна «відповідальність». Наголошується на необхідності корегування використовуваної законодавцем термінології з поправкою на вироблену цивілістичною наукою концепцію цивільно-правової відповідальності та з урахуванням сенсу, що вкладений в аналізовані поняття в законі. Резюмується, що субсидіарну відповідальність можна розглядати лише як один із різновидів субсидіарних зобов'язань, що далеко його не вичерпує; ґрунтується на сукупності умов цивільно-правової відповідальності, серед яких – правопорушення субсидіарного боржника, заподіяна шкода, причинний зв'язок між ними й вина порушника, та володіє сутнісними характеристиками цивільно-правової відповідальності.

Ключові слова: субсидіарні (додаткові) зобов'язання, субсидіарна (додаткова) відповідальність, субсидіарний (додатковий) боржник, цивільно-правова відповідальність, санкція, примус.

Постановка проблеми. Наявність чітко вираженої захисної спрямованості конструкції субсидіарних зобов'язань сприяє погляду на них як на різновид цивільно-правової відповідальності додаткового боржника за порушення зобов'язань з боку основного боржника або за власні упущення. Більше того, вітчизняна традиція цивільно-правової науки така, що термін «субсидіарне зобов'язання» практично з моменту його введення в ужиток відразу ж був підмінений поняттям «субсидіарна відповідальність». У цивілістичній доктрині наявні навіть погляди вчених, що обґрунтовують твердження про тотожність субсидіарного зобов'язання із субсидіарною відповідальністю. На користь цього свідчить і чинне законодавство, яке, даючи загальну характеристику субсидіарної відповідальності, уникає такої щодо субсидіарного зобов'язання, а всі без винятку випадки покладення майнового обов'язку в разі порушення зобов'язання основним боржником на додаткового боржника в субсидіарному порядку іменує «субсидіарною відповідальністю». Ускладнює вирішення й так дискусійної проблеми відсутність у законодавчих актах у силу правової традиції, що склалася у вітчизняному цивільному праві, легального визначення поняття цивільно-правової відповідальності.

Проблематика субсидіарної відповідальності у вітчизняній доктрині активно досліджувалася в порівняльно-правовому аспекті з правовим регламентуванням Німеччини на рівні дисертації К.М. Левандовські («Правове регулювання субсидіарної відповідальності фізичних і юридичних осіб в Україні та Німеччині (порівняльно-правовий аналіз)», 2012 р.). Серед інших робіт, присвячених безпосередньо проблемі субсидіарної відповідальності, можна назвати, зокріма, окремі наукові публіка-

ції Р.М. Римарчук, А.В. Руденка, В.В. Сельської. Останні роки відзначаються активізацією правників до проблематики субсидіарного зобов'язання в цивільному праві, яка стала предметом наукових пошуків таких вітчизняних науковців: Н.М. Сампари, Д.В. Трута (у світлі дослідження цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб), Г.Г. Гриценко (в аспекті множинності осіб у цивільно-правовому зобов'язанні). Однак у наявному науковому доробку не проведено чіткого розмежування субсидіарного зобов'язання та субсидіарної відповідальності. На гостроті означеної проблеми наголошувалося російськими вченими (А.С. Бакінім, Х.Т. Насіровим, Ю.Я. Крюковою). Натомість вітчизняне законодавство та доктрина не відзначаються однозначним підходом до співвідношення таких правових явищ, як субсидіарне зобов'язання та субсидіарна відповідальність, а інтерпретація абсолютно всіх без винятку випадків покладення майнового обов'язку на додаткового боржника як субсидіарної відповідальності призводить до абсолютизації в розумінні субсидіарного зобов'язання елементом примусу до виконання невиконаної частини обов'язку основного боржника що, як наслідок, незаслужено применшує закладений потенціал конструкції субсидіарного зобов'язання. Таке упущення не лише не дає можливості скласти коректне враження про зміст названих явищ, а й здатне породити низку суттєвих правозастосовних проблем у розрізі відповідної категорії спорів, зокрема призвести до неправильної кваліфікації будь-яких дій додаткового боржника як протиправних і, як наслідок, помилкового визначення предмета доказування у спорі. Тому об'єктивно зумовленою видається необхідність проведення чіткого співвідношення субсидіарної відповідальності й субсидіарного зобов'язання, що і є **метою статті**.

Виклад основного матеріалу. З огляду на те що субсидіарне зобов'язання є правовідношенням, у межах якого має місце реалізація санкції за вчинення правопорушення (заподіяння шкоди або порушення зобов'язання), досить часто науковці доходять висновку, що воно є формою реалізації цивільно-правової відповідальності. Так, Є.О. Суханов тлумачить субсидіарні зобов'язання як «різновид (форму) цивільно-правової відповідальності або за дії основного боржника ..., або за власні упущення...» [1, с. 28–29]. Р.А. Майданик убачає субсидіарні зобов'язання правовою формою реалізації субсидіарної відповідальності, сутність якої полягає в тому, що кредитор повинен пред'явити вимогу додатковому боржнику, яка виникає як наслідок порушення основним боржником свого зобов'язання [2, с. 6]. Такі погляди, вважаємо, не позбавлені логіки, так як реалізація цивільно-правової відповідальності здійснюється в захисному цивільному правовідношенні відносного характеру, що є власне зобов'язанням. Виходячи із цього, проводити протиставлення зобов'язання та відповідальності не варто. Поза тим, хоча в межах зобов'язання реалізується цивільно-правова відповідальність, це все ж не дає права зводити субсидіарні зобов'язання до відносин щодо реалізації цивільно-правової відповідальності. Для доведення цієї гіпотези неминучим є дослідження загальнотеоретичного розуміння цивільно-правової відповідальності, яке, незважаючи на пильну увагу цивілістів, як теоретиків, так і практиків, усе дискусій не вичерпує донині. Коротко зупинимось на основних наявних наукових позиціях інтерпретації сутності цивільно-правової відповідальності, акцентуючи увагу на здобутках учених, які працювали в цьому напрямі в радянській науці, адже саме вони залишаються основоположними [3, с. 378–379].

Загалом у юридичній літературі наявні кілька аспектів юридичної відповідальності й цивільно-правової як різновиду останньої. Так, відповідальність одні науковці розглядають широко, включаючи туди позитивну відповідальність, зокрема як урегульований обов'язок давати звіт своїм діям або ж як обов'язок діяти правомірно (З.А. Астеміров, Б.Т. Базилев, В.М. Кудрявцев, П.О. Недбайло, М.С. Строгович, В.О. Тархов, А.А. Тер-Акопов та інші науковці). Така концепція «позитивної» юридичної відповідальності не набула широкого розповсюдження в колах цивілістів, оскільки, як відзначається науковцями, тяжіє до моральної відповідальності, функції й наслідки якої щодо юридичної є зовсім інакшими (юридична відповідальність є наслідком правопорушення, встановлюючи наслідки неправомірної поведінки) [4, с. 122; 5, с. 468; 6, с. 16–17; 7, с. 104], і робиться висновок, що конструкція позитивної правової відповідальності є вагомою перепорою для її сприйняття [8, с. 210], не тільки не відповідає природі явища, а й ускладнює вирішення багатьох проблем у юридичній науці, тому що означає ліквідацію юридичної відповідальності як специфічного правового явища [9, с. 253], приводячи до хибних висновків щодо ототожнення відповідальності з обов'язком боржника, а у сфері зобов'язань – до збігу цивільно-правової відповідальності з належним виконанням зобов'язань, що підпорядковуються різним правилам і не можуть бути втіленими в одних і тих самих діях боржника. Навіть більше, ці два явища виключають одне одного: «... поки існує належне виконання зобов'язань, немає підстав говорити про відповідальність. І, навпаки, настання відповідальності виключає належне виконання зобов'язань ...» [10, с. 550]. Категорія цивільно-правової відповідальності в її позитивному значенні є особистою справою суб'єкта й не може підлягати практичному застосуванню під час реалізації потерпілою особою належного їй суб'єктивного права на захист у конкретному випадку правопорушення й тим більше на підставі такого розуміння застосовувати санкції та визначати обсяг відповідальності.

Інші ж радянські науковці, яких більшість, юридичну відповідальність із її витоків розглядали з ретроспективного підходу, який обертається навколо двох феноменів: правопорушення та несприятливих наслідків, що виникають у правопорушника у зв'язку з цим правопорушенням [11, с. 98].

Синтезом вищеокреслених підходів є двоаспектний підхід до трактування поняття «юридична відповідальність», сутність якого вбачається в тому, що ретроспективна юридична відповідальність є наслідком порушення відношень позитивної юридичної відповідальності, яка виникає в суб'єкта права тоді, коли він порушив правило поведінки, що міститься в праві [11, с. 100]. Така позиція теж не позбавлена критики, що пояснюється неприпустимістю об'єднання в одному визначенні свідомого ставлення чесної людини до виконання свого соціального обов'язку та протиправної поведінки правопорушника [12].

Отож, превалюючим підходом до інтерпретації сутності цивільно-правової відповідальності як радянськими, так і сучасними вченими є тлумачення її тільки в ретроспективному аспекті – як відповідальності за вже вчинені дії, яким дається правова оцінка. Між тим у межах цього трактування в поняття цивільно-правової відповідальності науковцями вкладається кардинально протилежний обсяг: від широкого розуміння – зараховуючи до відповідальності примус до виконання порушеного обов'язку [13, с. 8; 14, с. 27; 15, с. 58] – до акценту на кваліфікуючій рисі цивільно-правової відповідальності в такій якості – покладенні на порушника додаткових обтяжень [16, с. 3; 17, с. 375]. При цьому науковці використовують різні категорії для виведення сутності поняття цивільної відповідальності, на кшталт «обов'язок» (М.М. Агарков, Д.І. Мейєр, К.П. Победоносцев, В.О. Тархов, Р.Б. Шишка та інші), «правовідношення» (С.М. Братусь, К.О. Євдокименко, Т.С. Ківалова, В.І. Микитин, А.А. Ткаченко й інші), «державний примус» (Ю.М. Андрєєв, С.М. Братусь, В.В. Вітрянський, М.В. Кравченко, Р.М. Майданик, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин та інші), «санкція» (В.П. Грибанов, О.С. Іоффе, Д.М. Кархалев, О.Е. Лейст, О.М. Садиков, М.К. Сулейменов, Л.В. Тарасенко, Є.О. Харитонов, О.В. Церковна, В.Ф. Яковлев та інші) тощо. Однак більшість з указаних підходів до розкриття сутності цивільно-правової відповідальності не витримують критики. Так, недопустимість отождоження відповідальності й обов'язку пояснюється тим, що останній, передуючи відповідальності (за невиконання обов'язку може наставати відповідальність), покладається на зовсім інших підставах, аніж відповідальність, для чого необхідною є наявність умов такої відповідальності, а також зовсім різним обсягом: цивільно-правова відповідальність, за загальним правилом, настає в повному обсязі, щодо обов'язку передбачається відшкодування лише реальних збитків. Спір же про співвідношення понять «санкція» та «відповідальність» є спором про терміни [18, с. 67–69], у які різними вченими вкладається неоднаковий зміст через інший кут зору на них, однак вважаємо необхідним використання в цивілістиці загальноправового терміна саме в тому значенні, яке йому надане в загальній теорії права, тобто для позначення елемента норми, що вказує на правові наслідки її порушення та для позначення самих цих наслідків. Можливість реалізації цивільно-правової відповідальності в межах державного примусу є, справді, кваліфікуючою ознакою юридичної відповідальності. Проте при цьому варто мати на увазі, що заходи державного примусу не вичерпуються відповідальністю, а до заходів відповідальності не можна зарахувати всі заходи примусу, а лише ті, які пов'язані з покладанням на особу додаткових майнових обтяжень, й, основне, що нівелює цей підхід, – можливість реалізації цивільно-правової відповідальності не тільки засобами державного примусу, а й унаслідок добровільного виконання особою, що усвідомила свій проступок, негативних майнових наслідків, передбачених договором чи законом.

На наше бачення, найбільш влучною є концепція визначення відповідальності через категорію «правовідношення» [19, с. 281; 20; 21, с. 28] з різними інтерпретаціями розуміння в межах такого підходу: правовідносини, які виникають на певному етапі розвитку охоронного правовідношення [13, с. 39], чи визначення охоронного правовідношення лише певними рамками реалізації цивільно-правової відповідальності, що може виникнути, але не завжди автоматично настає [6, с. 13; 22, с. 12] (адже охоронні відносини можуть не лише виражатися в цивільно-правовій відповідальності, а й виступати заходами захисту [21, с. 24]).

Уважаємо, що подальший виклад різних точок зору щодо сутності відповідальності відводить нас від безпосереднього предмета дослідження. Тому, залишаючи за рамками публікації решту проведеного дослідження, робимо висновок, що цивільно-правову відповідальність варто тлумачити як захисне правовідношення, що виникає з правопорушення суб'єктивних цивільних прав, установлених договором чи законом між юридично рівними та майново самостійними суб'єктами, один із яких – порушник, на якого покладається обов'язок зазнати відповідних негативних наслідків майнового характеру у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладання додаткових майнових цивільно-правових обов'язків щодо невиконаного обов'язку правопорушника, забезпечений силою державного примусу (що не виключає добровільне його виконання) з метою відновлення чи компенсації порушеного права.

Підсумувавши розглянуті концепції, резюмуємо, що хоч реалізація цивільно-правової відповідальності здійснюється в захисному цивільному правовідношенні відносного характеру, що є зобов'язанням, однак цивільно-правова відповідальність володіє певними сутнісними рисами, акцент на яких дасть нам можливість коректно й однозначно вирішити завдання зіставлення субсидіарного зобов'язання та субсидіарної відповідальності, а саме:

1) цивільно-правова відповідальність передбачає вплив на майнову сферу порушника, що становить додатковий або новий обов'язок щодо невиконаного обов'язку боржника-правопорушника за рахунок власного майна відновити порушений унаслідок невиконання чи неналежного виконання зобов'язання майновий стан кредитора (потерпілого) або компенсувати немайнові (моральні) втрати останнього [23, с. 47];

2) наявність вини порушника як обов'язкової умови цивільно-правової відповідальності (з можливістю відповідальності без вини у виняткових випадках), яка презюмується [24; 25, с. 359–370; 26, с. 161]. Наукові підходи до визнання вини умовою цивільно-правової відповідальності пройшли тривалу еволюцію від «принципу вини», що визнавався дореволюційними цивілістами обов'язковим (кінець XIX – початку XX ст.), до «принципу спричинення» (з 20–30-х рр. XX ст. в період розвитку транспортної інфраструктури і промислових підприємств: залізниць, судноплавних компаній, заводів і фабрик) і знову до повернення радянських учених до принципу відповідальності за вину. Нині можна спостерігати завершення тривалої теоретичної дискусії перемогою теорії відповідальності за вину, про що свідчить ст. 614 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України. Усе ж задля об'єктивності відзначимо, що так як у сучасному цивільному праві кількість випадків покладення відповідальності без вини збільшена, ця ознака для заходів відповідальності не завжди є конститутивною;

3) осуд з боку держави хоча властивий усім видам юридичної відповідальності, однак дає можливість розмежувати цивільно-правову відповідальність і заходи захисту, адже стягнення майнових санкцій у разі покладення юридичної відповідальності завжди пов'язане з осудом поведінки порушника [5, с. 470, 471].

Виходячи з викладеного й аналізу норм чинного цивільного законодавства, доходимо висновку, що не в усіх із передбачених чинним законодавцем випадків покладення на додаткового боржника обов'язків у субсидіарному порядку поняття «субсидіарна відповідальність», яким воно окреслюється законодавством, відповідає класичній концепції цивільно-правової відповідальності, виробленій вітчизняною цивілістичною наукою з таких причин. По-перше, якщо під цивільно-правовою відповідальністю мається на увазі негативна оцінка дій правопорушника, на якого покладається засудження у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій), передбачених договором чи законодавством, як наслідків за вчинене ним порушення суб'єктивного цивільного права, то субсидіарна відповідальність, згідно з чинним законодавством (ч. 1 ст. 619 ЦК України) передбачається для особи, що її несе як наслідок за порушення суб'єктивних цивільних прав, учинених основним боржником, що вже в основі її покладення виявляє невідповідність цивілістичній категорії цивільно-правової відповідальності. Обов'язки додаткового боржника виникають у силу того, що він притягується до такої «відповідальності» без власного правопорушення за вчинене порушення зобов'язання основним боржником. Відзначимо, що саме факт перекладення вини з безпосереднього порушника на іншу особу дає можливість окремим авторам припустити, що субсидіарна відповідальність не може бути кваліфікована як вид цивільно-правової відповідальності [27, с. 38].

По-друге, у разі порушення основним боржником узятих на себе обов'язків або якщо основний боржник будь-яким іншим чином стане на заваді уповноваженому суб'єктові чинних правовідносин реалізувати свої законні можливості, в кредитора виникає право в примусовому порядку змусити додаткового боржника задовольнити його вимоги в невиконаній частині, що за сутністю є примусовим виконанням обов'язку основного боржника.

По-третє, аналіз чинного законодавства та судової практики свідчить, що сукупність умов цивільно-правової відповідальності в більшості випадків не має значення для покладення субсидіарної «відповідальності». Наприклад, з аналізу ч. ч. 1 2 ст. 124 ЦК України випливає, що обов'язок учасників повного товариства в субсидіарному порядку відшкодувати збитки, заподіяні повним товариством, учасниками якого вони є, принаймні прямо не зумовлений протиправними винними діями субсидіарних боржників і, навіть більше того, таких дій з боку субсидіарних боржників може взагалі не бути (щодо боргів товариства, які виникли до його вступу в товариство). Тобто очевидним є той факт, що характер дій чи бездіяльності субсидіарних боржників, наявність або відсутність цивільного правопорушення в їхніх діях взагалі не мають значення для вирішення питання про виникнення в них майнового обов'язку, відповідно, встановлення сукупності умов цивільно-правової відповідальності для виникнення такого явища, що іменується законодавцем як субсидіарна відповідальність, не вимагається. Протилежну ситуацію можна простежити лиш за законодавчо встановленою ч. 5 ст. 41 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (ч. 2 ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства, що вводиться в дію 21.10.2019) субсидіарної відповідальності засновників (учасників, акціонерів) боржника – юридичної

особи або інших осіб, у тому числі керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії за зобов'язаннями боржника в разі неадекватності майна останнього при його банкрутстві з вини вказаних суб'єктів. Саме тут, вважаємо, можна віднайти всі ознаки цивільно-правової відповідальності, для настання якої необхідним є встановлення умов цивільно-правової відповідальності, в тому числі й причинно-наслідкового зв'язку між діями осіб, що визначають дії боржника – юридичної особи, протиправність яких презюмується і спричиненням шкоди майновим правам кредиторів, а тому застосування категорії «відповідальність» у цьому випадку доречне.

Висновки. Отже, проаналізувавши зміст поняття «субсидіарна відповідальність», що вкладається законодавцем і вітчизняними цивілістами, бачимо, що під ним розуміється правове явище, яке виникає внаслідок порушень основного боржника й значно рідше власних неправомірних дій субсидіарного боржника чи сприяння неправомірним діям основного боржника, виражається в обов'язку субсидіарного боржника під загрозою примусу, реалізація якого не обов'язкова, прийняти на себе частку зобов'язання порушеного основним боржником у разі невиконання чи неналежного виконання основним боржником свого обов'язку перед кредитором і в окремих випадках виконання інших додаткових обтяжень. Погляд на таке розуміння крізь призму виокремлених специфічних ознак цивільно-правової відповідальності, породжує висновок, що характер дій субсидіарного боржника, специфіка санкцій за порушене зобов'язання, як і підстави виникнення такої «відповідальності», невиправдано розширює межі поняття «цивільно-правової відповідальності», застосовуючи термін «субсидіарна відповідальність» у всіх наявних випадках виникнення майнового обов'язку в додаткового боржника. Це зумовлює необхідність корегування використовуваної законодавцем термінології з поправкою на вироблену цивілістичною наукою концепцію цивільно-правової відповідальності й з урахуванням сенсу, що в них укладений у законі. Субсидіарну відповідальність можна розглядати лише як частину поняття субсидіарне зобов'язання, один із різновидів останнього, що далеко його не вичерпує; ґрунтується на юридичному складі, який включає правопорушення субсидіарного боржника, заподіяну шкоду, причинний зв'язок між ними й вину як умови цивільно-правової відповідальності та не суперечить сутнісним ознакам цивільно-правової відповідальності. Водночас інші субсидіарні зобов'язання, де покладання майнового обов'язку на субсидіарного боржника не залежить від наявності умов цивільно-правової відповідальності додаткового боржника, не варто іменувати субсидіарною відповідальністю. Отже, на нашу думку, вживання терміна «субсидіарна відповідальність» допустиме лиш там, де він справді є доречним, а саме у випадках, коли підставою покладання додаткового майнового обов'язку на субсидіарного боржника є сукупність умов цивільно-правової відповідальності, в усіх інших випадках, у яких для виникнення вимоги кредитора до субсидіарного боржника щодо виконання частини порушеного обов'язку основним боржником достатньо тільки правопорушення основного боржника, варто використовувати відповідне змісту явища поняття «субсидіарне зобов'язання». Такий висновок повинен бути врахований у чинному законодавстві.

Hudyma-Pidverbetska M. Theoretical, methodological and practical distinctions of the categories ratio of subsidiary obligation and subsidiary liability

This academic paper deals with the problem of the relationship between subsidiary obligation and subsidiary liability, which today remains unresolved in the current civil law. While giving a general characteristic of subsidiary liability, avoids that of subsidiary obligation and all, indispensable cases of the imposition of a pecuniary obligation in case of a breach of the principal debtor's obligation on the subsidiary debtor is referred to as "subsidiary liability", nor a civilistic doctrine where the views of scholars are in many ways in the opposite direction. It is noted that since the realization of civil liability is carried out in a protective civil relationship of a relative nature, which is a personal obligation, the juxtaposition of the obligation and responsibility should not be carried out, nevertheless, it does not give rise to a subsidiary obligation to a civil liability relationship. After analyzing the content of the concept of subsidiary liability, which is imposed by the legislator and domestic civilians, through the prism of designated specific features of civil liability, it becomes obvious, unreasonable extension of the category limits of civil liability in terms use of the term "liability" to a subsidiary debtor. The need to adjust the terminology used by the legislator to amend the concept of civil liability and the meaning contained in the law is emphasized. It is summarized that subsidiary liability can only be regarded as one of the varieties of subsidiary obligations, which is far from exhaustive; It is based on a legal structure that includes the offenses of the subsidiary debtor, the damage caused, the causal link between them and the fault as a condition of civil liability and possesses the essential characteristics of civil liability. Emphasis is placed on calculating of such a distinction in current law.

Key words: subsidiary (additional) obligations, subsidiary (additional) liability, subsidiary (additional) debtor, civil liability, sanction, coercion.

Література:

1. Гражданское право : учебник : в 2 т. / отв. ред. проф. Е.А. Суханов. Москва : БЕК, 2000. Том II. Полутом I. 704 с.
2. Майданик Р.А. Місце зобов'язань в праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 4. С. 3–7.
3. Петрицин Н.Т. До питання про сутність юридичної відповідальності. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 14. С. 377–401.
4. Матвеев П.А. Правовая природа юридической ответственности в семейном праве. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики* : в 3 ч. Тамбов : Грамота, 2011. № 6 (12). Ч. III. С. 121–125.
5. Цивільне право України : у 2 т. : підручник / за заг. ред. Є.О. Харитоновна, Н.Ю. Голубевої. Харків : ТОВ «Одіссей», 2010. Т. 1. 832 с.
6. Кархалев Д.Н. Соотношение мер защиты и мер ответственности в гражданском праве России : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 2003. 212 с.
7. Кравченко М.В. Договірні відповідальність у цивільному праві. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. № 3. С. 99–106.
8. Шишка Р.Б. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії. Серія «Право»*. 2013. Вип. 2. С. 206–216.
9. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. Москва : ИКД «Зерцало-М», 2002. 288 с.
10. Гражданское право : учебник : в 2 ч. / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Москва : ПРОСПЕКТ, 1998. Ч. I. 632 с.
11. Машков А. Погляд на юридичну відповідальність, як різновид правовідносин, та його значення для формування сучасної юридичної теорії відповідальності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2010. Вип. 84. С. 98–100.
12. Вишневикий А.Ф. Юридическая ответственность: некоторые аспекты теоретического осмысления в правовой науке. URL: <http://xn----7sbbaj7auwnffhk.xn--p1ai/article/6827>.
13. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность: (Очерк теории). Москва : Юрид. лит., 1976. 215 с.
14. Лейст О.Э. Санкции в советском праве. Москва : Госюриздат, 1962. 239 с.
15. Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. Москва : Юрид. лит., 1971. 240 с.
16. Иоффе О.С. Вина и ответственность по советскому праву. *Советское государство и право*. 1972. № 9. С. 34–43.
17. Алексеев С.С. Проблемы теории права : курс лекций : в 2 т. . Свердловск, 1972. Т. 1 : Основные вопросы общей теории социалистического права. 394 с.
18. Сулейменов М.К. Ответственность за нарушение сроков исполнения договорных обязательств. Алма-Ата, 1971. 179 с.
19. Ткаченко А.А. Основные подходы к пониманию юридической ответственности за правонарушение. *Вектор науки ТГУ*. 2010. № 3 (13). С. 280–281.
20. Микитин В.І. Теоретичні аспекти цивільно-правової відповідальності та підстави її виникнення. URL: <http://library.tneu.edu.ua/index.php/uk/component/content/article/58-resursybiblioteky/pratsi-vykladachiv-tneu/m/1782-2013-03-05-14-49-16>.
21. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Одеса. 2008. 44 с.
22. Евдокименко Е.О. Основание и условия гражданско-правовой ответственности. Новосибирск. 2015. 134 с.
23. Примак В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 209 с.
24. Проблеми правової відповідальності : монографія / за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, В.І. Борисової. Харків : Право, 2014. 348 с.
25. Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків : Право, 2014. Т. 1. 656 с.
26. Цивільний і Господарський кодекси: 2004–2014 рр. : монографія / за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2014. 204 с.
27. Сельська В.В. Поняття й ознаки субсидіарної юридичної відповідальності. *Право і суспільство*. 2016. № 3 (1). С. 34–39.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Доценко О. С.,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри публічного управління та адміністрування

Національної академії внутрішніх справ

У статті подано аналіз адміністративно-правового статусу Верховної Ради України як суб'єкта протидії організованій злочинності в Україні. Визначено, що за участі Верховної Ради України продовжується реформування правоохоронної системи, але на цьому шляху є певні проблеми політичного, управлінського, правового й іншого характеру. Основними з таких проблем указується відсутність політичної волі, стратегії, ефективної правової бази та визначення адміністративно-правового механізму забезпечення протидії організованій злочинності.

Верховну Раду України обґрунтовано визначено як одного із суб'єктів протидії організованій злочинності, з огляду на те що вона є органом законодавчої влади загальної компетенції, виробляє й забезпечує реалізацію політики протидії організованій злочинності, регулює суспільні відносини в цьому напрямі, приймає кадрові рішення, визначає порядок фінансового та матеріально-технічного забезпечення протидії організованій злочинності, порядок взаємодії між суб'єктами такої протидії, здійснює контроль за виконанням прийнятих рішень тощо.

Зазначено, що Верховна Рада України здійснює свої повноваження щодо протидії організованій злочинності переважно за участі профільного Комітету Верховної Ради України. Проаналізовано його компетенцію й повноваження.

Визначено застарілі та нечинні положення Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю».

Зроблено висновок, що у Верховної Ради України досить розгалужені повноваження щодо визначення політики, стратегії й адміністративно-правового механізму забезпечення протидії організованій злочинності в Україні. Водночас Верховною Радою України неповною мірою вживаються заходи щодо такої протидії, в результаті чого законодавчі акти містять суперечливі, застарілі й недієві норми.

Ключові слова: Верховна Рада України, суб'єкт, адміністративно-правовий статус, протидія організованій злочинності.

Постановка проблеми. За період незалежності Верховною Радою України (далі – ВРУ) прийнято велику кількість законів, спрямованих на реформування державного управління, економіки, соціальної та правоохоронної сфер, у т. ч. й протидії організованій злочинності, яка є найнебезпечнішим антисуспільним явищем. Прийняття цих законодавчих актів і проведення низки змін, реформ, спричинено прагненням увійти до європейської спільноти. Цікавим є те, що необхідність приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних норм і стандартів за багатьма напрямками продиктована саме міжнародною та європейською спільнотами. Особливо це стосується нормативно-правового забезпечення запобігання та протидії корупції, хоча корупція й організована злочинність тісно пов'язані між собою.

Сьогодні в Україні за участі ВРУ продовжується реформування правоохоронної системи, але на цьому шляху є певні проблеми політичного, управлінського, правового та іншого характеру. Основними з таких проблем є відсутність політичної волі, стратегії, ефективної правової бази й визначення адміністративно-правового механізму забезпечення протидії організованій злочинності. Ці обставини роблять проблему протидії організованій злочинності надзвичайно складною, яка без участі ВРУ не може бути вирішеною.

ВРУ як суб'єкт управління й регулювання різних суспільних відносин розглядалася в багатьох наукових працях. Зокрема, фрагментарно приділялася увага цим питанням у наукових працях В.Б. Авер'янова, Л.І. Аркуші, О.М. Бандурки, І.І. Басецького, В.Т. Білоуса, М.Г. Вербенського, В.М. Гаращука, В.Д. Гвоздецького, О.В. Головіна, І.П. Голосніченка, В.Л. Грохольського, С.М. Гусарова, А.Д. Дорошенка, О.О. Дульського, В.О. Заросила, С.М. Іншакова, О.Г. Кальмана, Р.А. Калужного,

М.І. Камлика, І.П. Козаченка, А.Т. Комзюка, М.В. Корнієнка, Я.Ю. Кондратьєва, О.В. Копана, О.В. Кузьменко, Є.В. Курінного, Б.В. Лизогуба, О.Н. Литвака, В.І. Литвиненка, В.В. Лунєєва, Є.І. Макаренка, Н.Є. Міняйла, С.С. Мірошніченка, Т.М. Міщенко, М.І. Мельника, Є.В. Невмержицького, Г.П. Пожидаєва, М.О. Потебенька, О.Я. Прохоренка, І.В. Пшеничного, О.П. Рябченко, Т.В. Серватко, Ю.Ю. Сорочика, М.І. Хавронюка, В.І. Шакуна, О.Ю. Шостко та багатьох інших, які тією чи іншою мірою приділяли увагу ролі й значенню ВРУ в протидії злочинності. Водночас детальний аналіз ВРУ як суб'єкта протидії організованій злочинності не проводився. Недостатньо вивченими залишаються завдання, функції, компетенція та повноваження ВРУ із цих питань, що й зумовило необхідність їх розгляду.

Метою статті є аналіз адміністративно-правового статусу ВРУ як суб'єкта адміністративно-правового забезпечення протидії організованій злочинності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Як загальноюридичне поняття правовий статус походить від лат. status – становище, сукупність прав та обов'язків фізичної та юридичної особи. За характером правового регулювання виділяють загальний, галузевий і спеціальний правовий статус [1, с. 44].

Правовий статус юридичних осіб визначається через їхню компетенцію, тобто права й обов'язки цих осіб, зафіксовані в чинному законодавстві. Ідеться про державні органи, підприємства, установи та організації. Їхній правовий статус відображається в законах, положеннях, статутах та інших нормативно-правових актах про ці органи, підприємства, установи й організації. Від повноти юридичної фіксації повноважень цих юридичних осіб залежить ефективність їхньої діяльності [1, с. 44].

Адміністративно-правовий статус забезпечується нормами адміністративного права та механізмом їх реалізації. Серед фахівців у юридичній літературі існують різні підходи до розуміння складників адміністративно-правового статусу й сьогодні поки що відсутня єдина думка із цього питання. Зокрема, розкриваючи зміст адміністративно-правового статусу державного органу, О.О. Бандурка зазначає, що частіше за все під адміністративно-правовим статусом державного органу розуміють певну сукупність його повноважень юридично-владного характеру, реалізація яких забезпечує виконання покладених на нього завдань [2, с. 23]. Такий підхід, на нашу думку, є дещо не повним, оскільки не охоплює такі важливі складники адміністративно-правового статусу, як порядок формування суб'єкта й гарантії його незалежності. Крім того, вагоме значення має мета створення того чи іншого суб'єкта. Без визначення такої мети неможливо здійснити повну адміністративно-правову характеристику того чи іншого суб'єкта, оскільки немає змоги ідентифікувати його в системі суб'єктів, зокрема, протидії організованій злочинності.

А.Ю. Коротких зазначає, що адміністративно-правовий статус державного органу, по-перше, визначає міру належної, а в деяких випадках необхідної його поведінки, по-друге, невід'ємною передумовою адміністративно-правового статусу є його закріплення в нормативно-правових актах, які є чинними на момент реалізації його статусу, по-третє, адміністративно-правовий статус охоплює сукупність взаємопов'язаних складників (компетенцію, функціональні та організаційні засади діяльності), які забезпечують цілісну конструкцію розглядуваної категорії, по-четверте, є універсальною категорією, яка відображає специфіку діяльності відповідного суб'єкта [3, с. 135]. Аналізуючи погляди науковців В.І. Литвиненко наголошує, що адміністративно-правовий статус охоплює не лише такі складники, як компетенція, функціональні та організаційні засади діяльності, а й цільове призначення, мету, порядок створення, гарантії незалежності діяльності [4, с. 81].

На думку В.Б. Авер'янова, компетенція (права й обов'язки) є головним складником змісту адміністративно-правового статусу кожного органу, що доповнюється такими важливими елементами, як завдання, функції, характер взаємозв'язків з іншими органами (як по «вертикалі», так і по «горизонталі»), місце в ієрархічній структурі органів влади, порядок вирішення установчих і кадрових питань [5, с. 93].

У науковій літературі містяться й інші думки щодо адміністративно-правового статусу, які в основному охоплюють вищенаведений спектр його складників, тому наводити їх, якщо не має суттєвих відмінностей, на наш погляд, немає необхідності.

ВРУ як один із суб'єктів протидії організованій злочинності є органом влади загальної компетенції, що виробляє й забезпечує реалізацію політики протидії організованій злочинності, регулює суспільні відносини в цьому напрямі, здійснює контроль за виконанням прийнятих рішень тощо.

Створення належного адміністративно-правового механізму протидії організованій злочинності без нормативно-правового забезпечення не можливе. Відповідно до ст. 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – ВРУ [6], яка й визначає на законодавчому рівні державну політику у сфері протидії організованій злочинності.

У статті 85 Конституції України визначено повноваження ВРУ [6], які є суттєвими для визначення механізму і здійснення протидії організованій злочинності. Оскільки Конституцією України визначаються суб'єкти здійснення внутрішньої і зовнішньої політики України, серед яких основне місце відводиться ВРУ, і нею ж визначаються повноваження інших органів державної влади, права, свободи і гарантії людини та громадянина, прийняття законів, якими визначаються суб'єкти протидії

організованій злочинності, їх мета, завдання, функції, компетенція, повноваження, відповідальність, методи здійснення такої діяльності й багато інших питань, то це має суттєве значення для визначення політики і стратегії протидії організованій злочинності.

Здійснення протидії організованій злочинності було б неможливим без фінансового та матеріально-технічного забезпечення цієї діяльності, яке зараховано до компетенції ВРУ, – розгляд і затвердження Державного бюджету України, внесення змін до нього, контроль за його виконанням і прийняття рішення щодо звіту про виконання Державного бюджету України.

До повноважень ВРУ зараховано розгляд і затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, що має вагомe значення для протидії організованій злочинності. Ці напрями, на наш погляд, тісно пов'язані зі станом організованої злочинності, яка проникла в усі сфери суспільного життя, державні органи, місцеve самоврядування, у сферу культури, довкілля тощо. Від стану правового регулювання й розвитку зазначених та інших напрямів залежать рівень і динаміка організованої злочинності в державі.

Розглядаючи та схвалюючи Програму діяльності Кабінету Міністрів України, ВРУ повинна вимагати від Уряду передбачення заходів щодо забезпечення правопорядку в державі, в т. ч., а можливо, і насамперед визначення шляхів протидії організованій злочинності. Але аналіз таких програм свідчить про те, що ці питання, на жаль, не відображено поки що в програмах діяльності Кабінету Міністрів України. Такий стан справ є не нормальним і призвів останніми роками до розбалансованості правоохоронної системи, зокрема, у протидії організованій злочинності.

ВРУ повинна здійснювати контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції та закону, але, на жаль, можна сказати, що ВРУ VIII скликання самоусунулася від цього. Кабінет Міністрів України не здійснював щорічного звітування, а по окремих питаннях, зокрема про стан протидії організованій злочинності, заслуховування керівників правоохоронних органів (МВС України, СБУ, Генерального прокурора) не проводилося взагалі.

Не використовується в протидії організованій злочинності й інститут Уповноваженого ВРУ з прав людини. Заслуховування його щорічних доповідей про стан порушення прав і свобод людини в Україні, в т. ч. і від діяльності організованої злочинності, не проводиться. Здійснюючи свої повноваження, Уповноважений ВРУ з прав людини міг би звертати увагу на виявлення фактів порушення прав людини та громадянина, які порушено організованими злочинними формуваннями, взаємодіяти з органами правопорядку, виявляти характерні особливості вчинення таких злочинів, вивчати причини й умови їх учинення та вносити пропозиції до ВРУ про їх усунення.

Суттєве значення в протидії організованій злочинності має повноваження ВРУ щодо затвердження загальної структури, чисельності, визначення завдань і функцій СБУ, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також МВС України. Відповідно до цього повноваження та ст. 5 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», в разі необхідності ВРУ на постійній або тимчасовій основі можуть бути створені й інші спеціальні органи для боротьби з організованою злочинністю [7]. Варто відмітити, що ВРУ не тільки можуть утворюватися інші органи для протидії організованій злочинності, а й ліквідуватися діючі. Так, у 2015 році Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування органів внутрішніх справ» [8] ліквідовано спеціальні підрозділи МВС України з боротьби з організованою злочинністю, що, за оцінками багатьох фахівців, є великою помилкою в протидії організованій злочинності.

У рамках здійснення парламентського контролю й відповідно до ст. 23 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [7], ВРУ, а також профільний комітет ВРУ здійснюють контроль:

1. За виконанням законів у сфері боротьби з організованою злочинністю й витрачанням коштів, які виділяються на ці цілі.

2. ВРУ не рідше одного разу на рік повинна заслуховувати звіт Голови Комітету ВРУ з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією, доповіді Голови СБУ, Голови Національної поліції, Генерального прокурора про стан протидії організованій злочинності.

У статті 23 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [7] визначено, що ВРУ повинна заслуховувати й доповіді Координаційного комітету по боротьбі з організованою злочинністю. Але Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України, який у Законі [7] визначається як державний орган, спеціально створений для боротьби з організованою злочинністю, ліквідовано Указом Президента України «Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України» ще 08.02.2005 № 208/2005 [9], його функції, фінансове та матеріально-технічне забезпечення передано РНБО України. Згодом Указом Президента України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України» від 15.12.2006 № 1084/2006 [10] визнано таким, що втратив чинність, й Указ Президента України «Про деякі питання організації діяльності Ради національної без-

пеки і оборони України» від 08.02.2005 № 208/2005 [9], а отже, втратили чинність і положення Указу про ліквідацію і передачу функцій Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України РНБО України.

Це відбулося у зв'язку з тим, що підпункт «а» п. 2 ст. 5 Закону [7] за Рішенням Конституційного Суду України від 07.04.2004 № 9-рп/2004 визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), а також припинено (див. п. 2 Рішення) провадження у справі щодо неконституційності Указу Президента України «Про Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю» від 26.11.1993 № 561 та Указу Президента України «Про підвищення ефективності діяльності Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю» від 13.05.2003 № 402 [11].

З тих пір пройшло понад 15 років, але й досі, відповідно до Закону [7], Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України визначено як державний орган, спеціально створений для боротьби з організованою злочинністю, а фактично він не існує, зміни до закону не внесені, що свідчить про правовий нігілізм у цьому питанні.

ВРУ та її профільний комітет у міру необхідності може заслуховувати звіти й доповіді посадових осіб інших державних органів з окремих питань, пов'язаних зі здійсненням протидії організованій злочинності. Відповідно до ст. 24 Закону [7], до повноважень Комітету ВРУ з питань боротьби з організованою злочинністю й корупцією зараховано: а) контроль за виконанням законодавства про боротьбу з корупцією й організованою злочинністю, перевірку діяльності спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю Служби безпеки України та підрозділів Національної поліції; б) підготовку законопроектів, спрямованих на боротьбу з корупцією й організованою злочинністю; в) вивчення практики застосування законів органами, які ведуть боротьбу з корупцією й організованою злочинністю, з метою вдосконалення законодавства та діяльності з питань боротьби з корупцією й організованою злочинністю, підготовку пропозицій щодо тлумачення норм законів. Показовим є те, що з 25.04.2018 в т. ч. в Комітеті ВРУ з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією (назва Комітету VIII скликання) знаходиться на опрацюванні 39 законопроектів, які пов'язані тільки з розглядом питань щодо протидії корупції, і жодного – щодо протидії організованій злочинності [12], що ще раз підтверджує те, що сьогодні цьому напряму не приділяється достатньої уваги з боку ВРУ; г) дає згоду на створення й ліквідацію спеціальних підрозділів по боротьбі з корупцією й організованою злочинністю органів МВС України, органів Державної податкової адміністрації України, СБУ, Військової служби правопорядку в Збройних Силах України, органів прокуратури України та інших органів і підрозділів, створених для боротьби з корупцією й організованою злочинністю, а також призначення на посади та звільнення з посад керівників спеціальних підрозділів та органів прокуратури з нагляду за виконанням законів спеціальними підрозділами по боротьбі з корупцією й організованою злочинністю.

Органи прокуратури, Національної поліції та СБУ, включаючи їхні спеціальні підрозділи, зобов'язані надавати Комітету ВРУ з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією інформацію про свою діяльність, за винятком інформації, що може призвести до розголошення даних про осіб, які негласно співробітничать зі спеціальним підрозділом по боротьбі з організованою злочинністю, й особу-учасника організованого злочинного угруповання, який співробітничав зі спеціальними підрозділами, а також про осіб, щодо яких заведено оперативно-розшукові справи [7].

Комітет ВРУ з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією має право: а) перевіряти виконання законів про боротьбу з корупцією й організованою злочинністю, а також доручати проведення перевірок іншим органам і посадовим особам; б) уносити подання щодо виявлених правопорушень про притягнення до відповідальності посадових осіб згідно із законодавством України; в) перевіряти законність та обґрунтованість використання в боротьбі з організованою злочинністю учасників злочинних угруповань, спеціальних технічних засобів, застосування інших негласних заходів. Із цього питання Комітет один раз на 6 місяців заслуховує Генерального прокурора, Голову Національної поліції, Голову СБУ.

Інші питання компетенції Комітету регулюються Положенням про Комітет ВРУ з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією, яке затверджується ВРУ [7].

Висновки. За результатами аналізу адміністративно-правового статусу ВРУ, її цілком обґрунтовано можна зарахувати до суб'єктів протидії організованій злочинності, з огляду на те що вона є органом законодавчої влади загальної компетенції, виробляє й забезпечує реалізацію політики протидії організованій злочинності, регулює суспільні відносини в цьому напрямі, приймає кадрові рішення, визначає порядок фінансового та матеріально-технічного забезпечення протидії організованій злочинності, порядок взаємодії між суб'єктами такої протидії, здійснює контроль за виконанням прийнятих рішень тощо. Отже, у ВРУ досить розгалужені повноваження щодо визначення політики, стратегії й адміністративно-правового механізму забезпечення протидії організованій злочинності в Україні. Водночас ВРУ неповною мірою вживаються заходи щодо такої протидії, в результаті чого законодавчі акти містять суперечливі, застарілі й недієві норми. За участю ВРУ відбувається реформування правоохоронної системи, але на цьому шляху є певні проблеми політичного, управлінського, правового та іншого характеру. До основних таких проблем варто зарахувати відсутність політичної

волі, стратегії, ефективної правової бази та визначення адміністративно-правового механізму забезпечення протидії організованій злочинності.

Dotsenko O. Verkhovna Rada of Ukraine as a subject of combating organized crime in Ukraine

The article presents an analysis of the administrative-legal status of the Verkhovna Rada of Ukraine as a subject of combating organized crime in Ukraine. It was determined that, with the participation of the Verkhovna Rada of Ukraine, law enforcement system reform is ongoing, but there are certain problems of a political, managerial, legal and other nature on this path. The main ones of these problems are: the lack of political will, strategy, an effective legal framework and the definition of an administrative-legal mechanism to ensure combating organized crime.

The Verkhovna Rada of Ukraine is justifiably defined as one of the subjects of combating organized crime based on the fact that it: is the legislative body of general competence, produces and ensures the implementation of the policy of combating organized crime, regulates public relations in this direction, makes personnel decisions, determines the order of financial and logistical support for combating organized crime, the order of interaction between the subjects of such counteraction, monitors the implementation of decisions made, etc.

It is noted that the Verkhovna Rada of Ukraine exercises its authority to combat organized crime mainly with the participation of the relevant Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine. Its competence and authority are analyzed.

Outdated and inactive provisions of the Law of Ukraine "On the organizational and legal framework to combat organized crime" are determined.

It is concluded that the Verkhovna Rada of Ukraine has fairly extensive authority to determine the policy, strategy, administrative and legal mechanism of counteraction to organized crime in Ukraine. At the same time, the Verkhovna Rada of Ukraine does not fully take measures to counter this, as a result of which legislative acts contain contradictory, outdated and ineffective norms.

Key words: Verkhovna Rada of Ukraine, subject, administrative-legal status, counteraction to organized crime.

Література:

1. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 5 : П-С. 736 с.
2. Бандурка О.О. Державна податкова служба в Україні: система, правовий статус, модернізація : монографія. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 234 с.
3. Коротких А. Поняття та структура правового статусу адміністративного суду як суб'єкта адміністративної юрисдикції. *Митна справа*. 2013. № 5 (89). С. 134–139.
4. Литвиненко В.І. Концепція адміністративно-правового забезпечення протидії корупції в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 / Міжрегіон. акад. управ. перс. Київ, 2015. 471 с.
5. Виконавча влада і адміністративне право / В.Б. Авер'янов та ін. ; під заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ : Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. 668 с.
6. Конституція України від 28.06.1996. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.08.2019).
7. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30.06.1993 № 3341-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 35. Ст. 358.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування органів внутрішніх справ : Закон України від 12.02.2015 № 193-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 21. Ст. 134.
9. Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України : Указ Президента України від 08.02.2005 № 208. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208/2005> (дата звернення: 10.08.2019).
10. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України : Указ Президента України від 15.12.2006 № 1084. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1084/2006> (дата звернення: 10.08.2019).
11. Конституційний Суд України : Рішення від 07.04.2004 № 9-пп. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-04> (дата звернення: 15.08. 2019).
12. Стан розгляду законопроектів, які знаходяться на опрацюванні в Комітеті Верховної Ради України з питань запобігання і протидії корупції. URL: <http://crimcor.rada.gov.ua/uploads/documents/30738.pdf> (дата звернення: 17.08. 2019).

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТЕХНОЛОГІЇ В ОРГАНАХ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ, ЯКІ ОПІКУЮТЬСЯ СФЕРОЮ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Іванова Г. С.,

кандидат юридичних наук,

докторант кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті висвітлюються питання, пов'язані з інформаційно-правовими технологіями (ІПТ), які насамперед покликані супроводжувати й регламентувати діяльність агросфери, а отже, питання підвищення конкурентоспроможності, створення сприятливих умов для інвестицій і збільшення обсягів виробництва прямо пов'язані зі сталим і налагодженим розвитком технологічної сфери АПК України як цілісної системи й органів, що здійснюють публічне адміністрування агросферою в Україні.

Нормативне забезпечення інформаційно-правових технологій відіграє важливу роль у регламентації основних напрямів діяльності суб'єктів АПК, стає важливим предметом дослідження на рівні доктрини, у цьому аспекті автором сформульовано визначення інформаційно-правових технологій в АПК як розроблених і підтриманих юридичними нормами методів і способів збирання, зберігання, обробки, пошуку, розповсюдження, обліку та перевірки достовірності інформації, яка використовується з метою забезпечення інтересів споживачів – суб'єктів аграрної економіки.

Крім того, в роботі увагу приділено дозвільним процедурам із застосуванням визначених технологій, проаналізовано європейський досвід; надано авторське бачення дозвільного провадження й розвитку ІПТ в агропромисловому комплексі України; унесено конкретні рекомендації щодо впровадження новел технологічного плану, а саме: зміни в матеріально-фінансове забезпечення АПК України за прикладом досвіду зарубіжних країн, законодавчо врегульоване введення кластерної системи інформатизації, запровадження в національному законодавстві нормативної бази, що буде регламентувати отримання дозволів на зайняття певними видами господарської діяльності в електронному режимі з використанням інформаційно-правових технологій, оскільки дозвільна система має функціонувати на засадах стимулювання й заохочення державою суб'єктів господарювання до зайняття відповідною діяльністю, що входить у межі дозвільного провадження.

Ключові слова: інформаційно-правові технології, агропромисловий комплекс України (АПК України), дозвільні процедури в АПК.

Постановка проблеми. Натепер агропромисловий комплекс України (далі – АПК України) залишається рушійною силою економіки країни. Тому перед державою постає важливе завдання щодо забезпечення незалежності аграрної сфери. У зв'язку із цим доцільним убачається використання й розвиток власних ресурсів і розробок передусім у технологічному аспекті. У свою чергу, інформаційно-правові технології покликані супроводжувати й регламентувати діяльність агросфери, а отже, питання підвищення конкурентоспроможності, створення сприятливих умов для інвестицій і збільшення обсягів виробництва прямо пов'язані зі сталим і налагодженим розвитком технологічної сфери АПК України як цілісної системи й органів, що здійснюють публічне адміністрування агросферою в Україні.

Мета статті полягає в науковому обґрунтуванні необхідності впровадження новітніх та оновлення чинних механізмів інформаційно-правового регулювання агросфери, зокрема зазначені вдосконалення повинні застосовуватися в органах публічної влади, завданням яких є регулювання діяльності аграрного сектору.

Об'єкт дослідження – правові норми, які регулюють інформаційне забезпечення суспільних відносини, що виникають в органах публічної влади, завданням яких є опіка агрокомплексу України.

Застосування інформаційних агротехнологій, їх стан і перспективи розвитку в роботах розглядали Ю.В. Сагайдак [13], Т.Г. Васильців [14], В.В. Борщевський [14]; інформаційне забезпечення системи управління сільського господарства, особливості інноваційної діяльності в аграрних підприємствах, адміністративно-правове регулювання дозвільної процедури в господарській діяльності стали предме-

том уваги таких науковців, як А.А. Баженова [15], Ю.О. Легеза [16] та інші. Безсумнівно, зазначені дослідження внесли чималий вклад у формування й розвиток АПК України, але розвиток інформаційно-правового складника діяльності АПК, а саме проблема запровадження в діяльність органів публічної влади новітніх технологій, пов'язаних з інформатизацією сільського господарства, залишається недостатньо дослідженою, свідченням цього є відсутність повноцінних дисертаційних чи монографічних досліджень із цієї теми, тому вкрай актуально розглянути ці та інші питання в контексті євроінтеграційних процесів в Україні та наближення до показників передових в аграрному секторі країн світу.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах розвитку світової економіки є надзвичайно важливим та актуальним збільшення рівнів виробництва сільськогосподарської продукції. Це насамперед пов'язується з необхідністю забезпечення потреб внутрішнього ринку країни, з іншого ж боку, під час підвищення виробничого потенціалу формується сприятливе середовище для зовнішньої торгівлі та інвестицій у сільське господарство країни. Визначаючи аграрний сектор як одне з основних джерел формування економіки країни, варто наголосити на тому, що агросфера не може бути відокремлена від держави, оскільки саме за допомогою законодавчого регулювання здійснюється управління сільським господарством країни, тому справедливо дійти висновку, що основний тягар у цьому питанні покладається на органи державної влади й органи місцевого самоврядування. З огляду на це, доречно й актуально запровадити деякі зміни та елементи новітнього інформаційно-правового забезпечення серед уповноважених здійснювати контрольні-наглядові функції в АПК суб'єктів.

У правовій доктрині існує чимало підходів до визначення категорії «інформаційна технологія». Так, Р.В. Амелін визначає інформаційну технологію за допомогою сукупності таких складників, як метод, виробничий процес і технічні засоби, причому зазначені елементи повинні об'єднуватися в логічний технологічний ланцюг, з метою забезпечення накопичення, зберігання, пошуку, аналізу, відображення та розповсюдження інформації [1, с. 3]. К.К. Колін уважає, що категорія інформаційна технологія виражається як формалізоване вираження наукових поглядів і практичного досвіду, що дає змогу об'єднати часто повторювані інформаційні процеси [2, с. 21]. Такий підхід науковця зводиться до розуміння інформаційних технологій у широкому значенні, тобто під цим поняттям розуміється наукова дисципліна.

Тлумачний словник з інформатики під інформаційною технологією розуміє сукупність процесів, елементів, методів і пристроїв, що використовуються для обробки інформації [3, с. 355]. Новий словник методичних термінів та понять розкриває поняття «інформаційна технологія» через дії та формальні процедури, участь у яких беруть люди, обчислювальну техніку й дані про об'єкти та явища, їх обробку та подання в конкретній формі [4, с. 90].

Переходячи до визначення поняття «правові технології», необхідно зацентувати увагу на таких основних підходах. Передусім юридична технологія – діяльність уповноваженого суб'єкта з формування стійкої системи законодавства на основі прийнятих правил, наявних прогнозів та обґрунтованого комплексу правотворчих дій [5, с. 8–9]. Чимало науковців звертає увагу на необхідність розмежування понять «юридична техніка» та «правові технології». Д.Г. Манько пропонує брати за критерій розмежування етимологічний зміст зазначених понять. Якщо юридична техніка – сукупність прийомів, способів і засобів, необхідних для створення нормативного акта, то технологія покликана обслуговувати цю процедуру [6, с. 20]. Отже, надаючи визначення категорії юридична технологія, варто зосередити увагу на самоцілі цього явища – формування підґрунтя для створення нормативного акта, який регламентує відповідну сферу суспільних відносин.

У контексті розвитку інформаційного простору в АПК України доцільно сформулювати визначення інформаційно-правових технологій. У загальному аспекті інформаційна технологія слугує для підтримки й забезпечення інформаційних процесів у певній сфері, як приклад інформаційне обслуговування аграрного підприємства зводиться до підтримання належного рівня забезпечення інформацією суб'єктів агропідприємства та інших осіб, що мають причетність до агросфери. Що стосується правової технології в аграрному секторі, то тут варто підкреслити складну й багаторівневу структуру інформації, саме з метою визначення пріоритетних напрямів збирання, збереження, накопичення та передачі інформації створюються підтримані практичними і статистичними результатами правові норми, що надають інформаційним технологіям загальнообов'язковості й державної підтримки, закріплюють загальні правила, якими керуються суб'єкти дорадчої діяльності під час інформатизації агропідприємства. Отже, інформаційно-правові технології в АПК – розроблені та підтримані юридичними нормами методи і способи збирання, зберігання, обробки, пошуку, розповсюдження, обліку й перевірки достовірності інформації, яка використовується з метою забезпечення інтересів споживачів – суб'єктів аграрної економіки.

Розглядаючи нормативне забезпечення інформаційних технологій в АПК України, увагу варто звернути на такі нормативні акти: Закон України «Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України», Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», Постанову Верховної Ради України

«Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України». Саме в них висловлена концепція управління інформацією в агросфері, визначені суб'єкти технологічного забезпечення, надані рекомендації щодо подальшого розвитку й удосконалення інформаційного простору у сфері АПК України.

Відповідно до Закону України «Про систему інженерно технічного забезпечення агропромислового комплексу України», суб'єктами інженерно-технічного забезпечення є технічні й технологічні наукові установи, дослідно-конструкторські організації та машино-випробувальні установи, агро-техсервісні підприємства, інформаційно-консультативні служби й навчальні заклади з підготовки та підвищення кваліфікації й атестації працівників технічних засобів [7, ст. 5]. Крім цього, Закон чітко визначає суб'єктів державного управління системою технічного забезпечення: ними є Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики, та центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику [7, ст. 7]. Саме на останній покладено повноваження щодо забезпечення створення й розвитку єдиного інформаційного простору в системі агрокомплексу [7, ст. 9]. У свою чергу, Кабінет Міністрів України уповноважений розробляти стратегії державної політики в агрокомплексі та схвалювати програми розвитку системи інженерно-технічного забезпечення АПК [7, ст. 8], які розробляються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики [7, ст. 9].

Новоприйнятий Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» визначає загальнообов'язковість використання такими суб'єктами, як оператори, тобто особи, що виробляють органічну продукцію, слідує за її обігом і здійснюють маркування, й органи сертифікації, тобто ті, які уповноважені проводити сертифікацію продукції органічного виробництва та її обігу інформаційних баз даних [8, ст. 1].

Незважаючи на наявне нормативне забезпечення інформаційного складника в АПК України, страждає реалізація регламентованої Законом процедури інформаційно-технологічного забезпечення аграрних підприємств. Підтвердженням цього є відповідна Постанова Верховної Ради України, в якій йдеться про невиконання поставленого плану щодо реалізації Закону України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.» [9]. З метою відходу від нестачі й низького рівня впровадження інформаційних технологій доречно звернутися до міжнародного досвіду й упровадити відповідні законодавчі зміни.

Гарним прикладом у цьому питанні є Сполучені Штати Америки, де на розвиток інформаційно-технологічного забезпечення АПК в бюджет закладається близько 7 млрд. доларів [10, с. 325]. Для порівняння, в Законі України «Про державний бюджет на 2019 рік» передбачено витрати в розмірі 891 млн. грн. на закупівлі матеріально-технічних ресурсів для потреб сільськогосподарських товаровиробників і 1,1 млрд. грн. на забезпечення Міністерства аграрної політики та продовольства України [11]. Держбюджет на 2018 рік передбачав практично ідентичні видатки на обслуговування сільського господарства [12], що свідчить про мінімальне, практично невідчутне збільшення державної підтримки, а Постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 № 107 узагалі викликає чимало суперечливих питань, оскільки цим документом запроваджено ліміт держпідтримки в 150 млн. грн., яка надається виробнику сільськогосподарської продукції [13]. Сутність вищевикладеного зводиться до того, що низький рівень державних інвестицій є однією з найголовніших проблем кризи інформаційного забезпечення як органів публічної влади, що здійснюють адміністрування агропідприємствами, так і сільського господарства загалом. Державна підтримка є одним із ключових елементів у питанні розвитку й функціонування АПК України.

Аналізуючи досвід однієї з найрозвинутіших європейських країн – Франції, можемо констатувати, що привабливою вбачається кластерна концепція побудови інформаційної системи АПК. Під кластерами традиційно розуміють об'єднання однорідних елементів в окрему незалежну одиницю. Для сфери агрокомплексу кластерна система означає ніщо інше, як об'єднані за відповідною ознакою (вид продукції та обсяги продукції, товарообіг, географічне розташування) агропідприємства. Кластерна система функціонує з метою налагодження взаємодії між підприємствами в спільній діяльності, відповідно, і збільшення обсягів і якості виробництва, посилення конкурентоспроможності на позадержавному рівні.

На 2014 рік Франція налічує близько 71 кластера, що пронизують важливі сфери економіки країни, у тому числі й сільське господарство [14]. Важливим елементом залишається державна підтримка кластерів, адже саме держава є ініціатором створення кластерів, створюючи відповідні передумови та нормативний базис для розвитку кластерів. Що стосується України, то кластерна система нині не розвивається належним чином, хоча її існування повністю виправдовується, про що свідчить успішна міжнародна практика. Серед основних причин зазначеної проблеми необхідно визнати такі:

- відсутність нормативного забезпечення;
- відсутність єдиної інформаційної системи в АПК;

- високий рівень корупції в органах публічної влади, як наслідок, утрата довіри до держави з боку приватного сектора агроекономіки;
- низькі темпи впровадження інформаційно-комунікаційних технологій;
- незаінтересованість місцевого самоврядування й органів виконавчої влади в розвитку та підтримці кластерів.

Ілюструючи важливість розвитку інформаційно-правових технологій, важливо звернути увагу на дозвільні процедури в АПК України. Закон України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» визначає дозвільні процедури як сукупність урегульованих правовими нормами відносин між дозвільними органами й суб'єктами господарювання, що виникають у зв'язку з видачею документів дозвільного характеру, їх переоформленням та анулюванням [15, ст. 1]. Підкреслимо, що Закон також містить інформацію про порядок формування інформаційної політики з питань, що стосується дозвільної системи, а саме покладає на дозвільні органи повноваження щодо забезпечення оприлюднення та вільного доступу до необхідної суб'єктам господарювання інформації для провадження господарської діяльності, а обласні державні адміністрації забезпечують створення й функціонування веб-сторінок, які містять інформацію, необхідну суб'єктам господарювання для провадження ними господарської діяльності [15, ст. 8]. Незважаючи на це, дозвільна система потребує змін як нормативного, так і організаційного характеру.

У контексті реформування дозвільної системи АПК України Ю.В. Сагайдак пояснює та бачить її необхідність у зв'язку з таким проблемами, як нестабільність законодавчої регламентації дозвільної системи, неефективні заходи організаційно-матеріального забезпечення господарської сфери, юридична нерівність щодо деяких дозвільних документів на провадження господарської діяльності, відсутність розгалуженої системи дозвільних центрів [16]. Логічне продовження цієї проблематики викладено в працях Т.Г. Васильцева, М.І. Флейчука, В.І. Волошина та інших. Науковці наголошують на таких проблемах дозвільної системи АПК, як недостатній рівень регламентації важливих питань безпеки господарської діяльності суб'єктів сільського господарства, стійка ієрархічна корупційна система у вигляді «влада – бізнес», низька ефективність управлінських функцій органів публічної влади, безвідповідальність і безконтрольність суб'єктів, що провадять дозвільну діяльність, необізнаність господарських підприємств щодо прав та обов'язків суб'єктів, що уповноважені провадити дозвільну діяльність, тощо [17, с. 47–48]. У зв'язку з викладеним не можна не погодитися із цими й іншими проблемами дозвільної системи агропідприємств, саме в цьому відображається гостра необхідність у запровадженні інноваційного розвитку в систему законодавчої регламентації дозвільної системи. Однією з таких інновацій може стати провадження дозвільних процедур через застосування інформаційно-правових технологій.

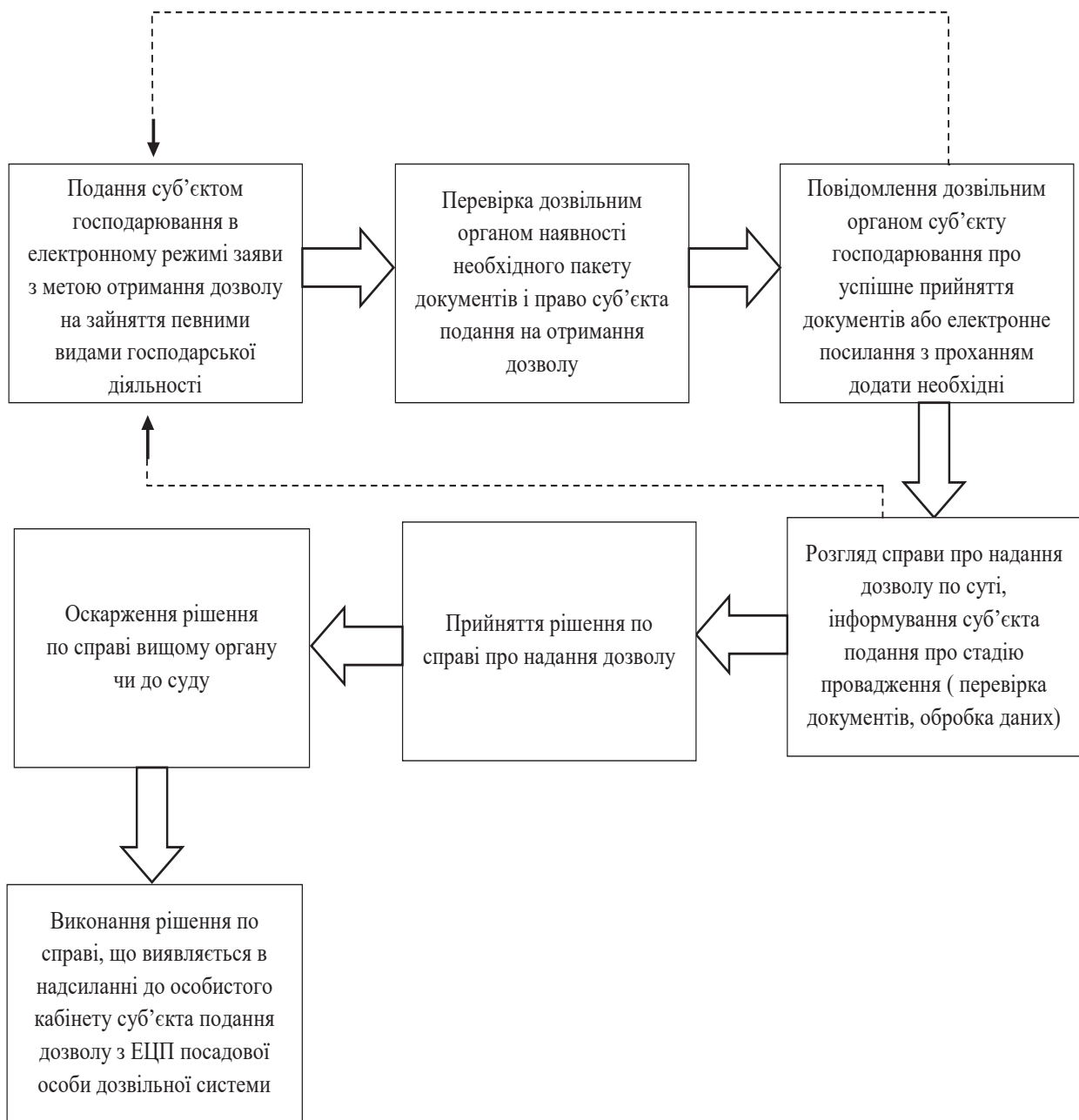
Щодо міжнародного досвіду в цій площині, то приваблює Польща, де запроваджено дію централізованих державних порталів, одним із таких є портал ePUAP. Особливість використання порталу полягає в заповненні вже готової форми електронної декларації, у якій містяться відомості про сферу діяльності, що підпадає під норми дозвільної системи, якою прагне займатися суб'єкт господарювання, та пакет документів. Посадова особа отримує цей документ на свій особистий кабінет, зобов'язана перевірити наявність усіх необхідних документів і присвоїти йому реєстраційний номер, суб'єкт же отримує повідомлення про необхідність додати відсутню документацію або в разі повного пакету про початок роботи посадовця та приблизну дату отримання дозволу [18, с. 149–151]. Мета цього порталу – створення електронної взаємодії між органом влади й суб'єктом господарської діяльності. Залучення такої системи до АПК України виправдовується її високою результативністю, про що свідчить практика найрозвинутіших європейських країн.

У своєму традиційному вигляді дозвільне провадження складається з таких стадій: а) порушення справи про надання дозвільного провадження; б) розгляд справи по суті; в) прийняття рішення; г) оскарження рішення в разі незгоди суб'єктом подання; д) виконання рішення. Не можна оминати думку Ю.О. Легези, який, окрім зазначених, виділяє також стадію аналізу суб'єктом поданих документів з метою отримання дозволу [19, с. 40]. На основі зарубіжного досвіду та маючи загальну структуру дозвільного провадження, спробуємо надати регламентацію дозвільного провадження з використанням інформаційно-правових технологій (рис. 1).

Висновки. Наявний стан розвитку інформаційно-правового складника АПК України надає достатні підстави говорити про гостру необхідність оновлення наявних і запровадження новітніх технологій, покликаних удосконалити рівень інформатизації агропідприємств, причому такі технології повинні бути запроваджені в органах публічної влади, які опікуються сферою АПК, з урахуванням інтересів суб'єктів останнього.

Надавши авторське визначення категорії «інформаційно-правова технологія» в АПК, провівши аналіз норм зарубіжної практики та доктринальних джерел, уносимо такі рекомендації щодо впровадження новел технологічного плану.

Рис. 1. Дозвільне провадження в АПК з використанням інформаційно-правових технологій

По-перше, доцільно внести зміни в матеріально-фінансове забезпечення АПК України за прикладом досвіду зарубіжних країн, тільки після цього мова може йти про подальше реформування агросектору.

По-друге, не можна оминати увагою кластерну систему інформатизації, для українських виробників сільськогосподарської продукції така концепція побудови господарства дасть додаткові можливості для об'єднання зусиль підприємств схожих галузей і підвищить конкурентоспроможність продукції на зовнішньому ринку. Оскільки наявні системи не розвиваються, першочерговим завданням законодавця має стати розроблення нормативної бази для цього виду аграрних об'єднань.

По-третє, змін потребує наявна дозвільна система АПК України, з огляду на наявні проблеми у сфері дозвільної процедури, оптимальною вбачається запровадження в національному законодавстві нормативної бази, що буде регламентувати отримання дозволів на здійснення певних видів господарської діяльності в електронному режимі з використанням інформаційно-правових технологій, оскільки дозвільна система має функціонувати на засадах стимулювання й заохочення державою суб'єктів господарювання до зайняття відповідною діяльністю, що входить у межі дозвільного провадження.

Ivanova H. Information and legal technologies in public authorities dealing with the sphere of the agroindustrial complex of Ukraine

The article deals with issues related to information and legal technologies (ILT), which are primarily intended to accompany and regulate the activities of the agrosphere, and therefore the issues of increasing competitiveness, creating favorable conditions for investment and increasing production directly related to the sustainable and well-developed technological development the sphere of agroindustrial complex of Ukraine as a holistic system and bodies that carry out public administration of the agrosphere in Ukraine; regulatory provision of information and legal technologies; formulation of the definition of information and legal technologies in agroindustrial complex as developed and supported by legal norms, methods of collecting, storing, processing, searching, disseminating accounting and verifying the authenticity of information used to protect the interests of consumers – subjects of agroindustrial economy; attention was paid to permitting procedures using certain technologies, European experience was analysed; the author's vision of the licensing and development of IPT in the agroindustrial complex of Ukraine was provided; specific recommendations on introduction of technological plan novelties are given, namely: changes in material and financial support of the agroindustrial complex of Ukraine according to the experience of foreign countries, legislatively regulated introduction of a cluster informatization system, introduction in the national legislation of a regulatory framework that will regulate obtaining permits for employment by certain types of economic activity activities in electronic mode using information technology, since the licensing system should operate on the basis of stimulating and encouraging the state of business entities to engage in activities that fall within the scope of a permit procedure.

Key words: information and legal technologies, agroindustrial complex of Ukraine (AIC of Ukraine), permitting procedures in AIC.

Література:

1. Амелин Р.В. Информационные технологии : учебное пособие. Саратов, 2006. 80 с. URL: http://nto.immpu.sgu.ru/sites/default/files/3/_93751.pdf (дата звернення: 15.08.2019).
2. Колин К.К. Фундаментальные основы информатики: социальная информатика : учебное пособие для вузов. Екатеринбург, 2000. 350 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2799866/> (дата звернення: 15.08.2019).
3. Півняк Г.Г., Бусигін Б.С., Дівізінюк М.М. Тлумачний словник з інформатики. Дніпропетровськ : Нац. гірнич. ун-т, 2010. 600 с.
4. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). Москва : ИКАР, 2009. 448 с.
5. Бахвалов С.В. Законодательная технология : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нижний Новгород, 2006. 30 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/zakonodatelnaya-tekhnologiya-nekotorye-problemy-teorii-i-metodologii> (дата звернення: 17.08.2019).
6. Манько Д.Г. Технології формалізації права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2013. № 5. С. 18–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_5_6 (дата звернення: 17.08.2019).
7. Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України : Закон України від 05.10.2006 № 229-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 47. Ст. 464.
8. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції : Закон України від 10.07.2018 № 2496-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 36. Ст. 275.
9. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України» : Постанова Верховної Ради України; Рекомендації від 31.03.2016 № 1073-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 17. Ст. 191.
10. Analytical Perspectives. Budget of the U. S. Government. Fiscal Year 2011. Wash. 2010. 322 p. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/BUDGET-2011-PER/pdf/BUDGET-2011-PER.pdf> (дата звернення: 18.08.2019).
11. Про Державний бюджет України на 2019 рік : Закон України від 23.11.2018 № 2629-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 50. Ст. 400.

12. Про Державний бюджет України на 2018 рік : Закон України від 07.12.2017 № 2246-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 3–4. Ст. 26.
13. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва) : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 № 107. *Урядовий кур'єр*. 2018. № 41.
14. Competitiveness clusters (pôles de compétitivité), which bring together innovation stakeholders across France, include a large proportion of young companies. URL: https://www.entreprises.gouv.fr/files/files/directions_services/etudes-et-statistiques/4p-DGE/2017-03-4pages-67-Competitiveness-clusters.pdf (дата звернення: 19.08.2019).
15. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності : Закон України від 06.09.2005 № 2806-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 48. Ст. 483.
16. Сагайдак Ю.В. Дозвільна система у сфері господарської діяльності: актуальні питання. *Актуальна юриспруденція* : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Київ, 4 квіт. 2016 р. URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=section&id=32&Itemid=183&lang=ru (дата звернення: 19.08.2019).
17. Пріоритети підвищення ефективності транскордонного співробітництва та зміцнення конкурентоспроможності підприємництва західних регіонів України / Т.Г. Васильців, В.В. Борщевський, М.І. Флейчук та ін. Львів : ЛФ НІСД, 2010. 168 с.
18. Баженова А.А. Адміністративно-правове регулювання ліцензування господарської діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2018. 218 с.
19. Легеза Ю.О. Дозвільно-ліцензійне провадження у сфері використання природних ресурсів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. № 25. С. 35–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2017_25_11 (дата звернення: 21.08.2019).

ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ РОБОТИ СУДДІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ

Іноземцева К. О.,

*аспірант кафедри адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки*

*Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету*

У статті визначено, що в загальному вигляді систему кадрового забезпечення судової гілки влади умовно можна поділити на три ключові складники: кадрове забезпечення безпосередньо суддів; кадрове забезпечення апарату суду; кадрове забезпечення осіб, які здійснюють добір суддів на посаду. Серед виділених напрямів провідним є кадрове забезпечення безпосередньо суддів, оскільки саме судді є носіями судової влади й безпосередньо здійснюють правосуддя. Абсолютною новелою адміністрування в судовій системі, управлінським елементом роботи з кадрами є механізм оцінювання якості роботи суддів, який безпосередньо впливає на стан забезпечення якісного правосуддя в державі. У зв'язку з проведеною реформою правосуддя й судочинства в Україні, одним із напрямів якої проголошено оцінювання якості роботи судді як важливого складника кар'єрного просування судді та якісного правосуддя, а також порушено проблеми професійної придатності суддів, важливу роль відіграють критерії оцінювання якості роботи суддів, які в подальшому стануть критеріями відбору кандидатів на посаду суддів. Таке оцінювання має проводитися на національному (загальнодержавному) рівні, в окремих ланках судової системи, на рівні окремого суду й індивідуально стосовно конкретного судді. Зазначені обставини свідчать про обраний вектор кадрового забезпечення судового корпусу в Україні. На кожному з зазначених рівнів має бути своя методологія та критерії оцінювання. У статті мова йде про оцінювання якості роботи конкретного судді, за основу взято такі критерії, як компетентність (професійна, особиста, соціальна); професійна етика; доброчесність. Високий рівень професіоналізму суддів, їхня професійна придатність є запорукою якісного правосуддя в державі. Робота з кадрами, їх якісний відбір, професійний розвиток є одним із найефективніших засобів підвищення результатів функціонування судової гілки влади як інституту держави, який покликаний забезпечити охорону прав і свобод, законних інтересів людини та громадянина.

Ключові слова: кадрове забезпечення, правосуддя, оцінювання якості роботи суддів, професійна придатність судді, кваліфікаційне оцінювання судді.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні визнано, що система правосуддя не виконує поставлені перед нею завдання. Критичність зазначеного стану визнана положеннями Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки. Впливовими факторами такої ситуації є низька якість правосуддя, що зумовлена проблемами в системі якості кадрового забезпечення судової гілки влади. У системі адміністрування судової влади з метою забезпечення справедливого, незалежного, неупередженого судочинства особливо важливу роль відіграє механізм оцінювання якості діяльності суддів, що є абсолютною новацією та нерозривно пов'язаний із безпосередніми носіями судової влади – суддями. Застосування різноманітних методологій оцінювання якості діяльності суддів дасть змогу вдосконалити механізм якісного кадрового забезпечення судової влади особливо на етапі добору кадрів, що зумовлює теоретичне та практичне значення дослідження.

За умов реформування системи судоустрою та судочинства найбільша увага прикута до організаційної будови судової гілки влади, однак з метою досягнення правопорядку та правової свідомості в суспільстві й державі діяльність усіх суб'єктів має бути спрямована на дотримання принципів верховенства права, дотримання прав і свобод людини. Якісне правосуддя є основою діяльності всієї судової системи, що включає в себе повний, швидкий, справедливий, неупереджений розгляд справ і досягнення соціальної справедливості з метою відновлення порушених прав. Одним із найбільш ефективних показників якості роботи суду є професіоналізм осіб, що здійснюють правосуддя. Тому в умовах оновленої судової гілки влади особливого значення набуває питання її якісного кадрового забезпечення. Оцінювання роботи суддів є одним із елементів у системі роботи з кадрами, що відіграє ключову роль у здійсненні правосуддя загалом.

Реформування судової системи, як правило, спрямоване на її організаційну будову і структуру. У науковому середовищі тема кадрового забезпечення суду все частіше стає предметом дослідження. Проблемні аспекти кадрового забезпечення місцевих судів вивчено в роботах В.П. Бойко. Кадровому забезпеченню судів загальної юрисдикції присвячено дослідження О.М. Лагнюк. Крім того, різні проблемні аспекти кадрового забезпечення судів порушено такими науковцями, як О.М. Бандурка, М.І. Вільгушинський, Т.С. Кагановська, А.М. Клочко, М.І. Логвиненко. Однак поодинокі дослідження із цієї проблематики не дають повного комплексного уявлення про проблему та способи її вирішення, тому потребують ґрунтовного наукового її дослідження.

Метою статті є теоретичний аналіз механізму оцінювання якості роботи суддів у системі кадрового забезпечення судової влади як основоположного показника якісного правосуддя; визначення поняття, характеристика проблем правового регулювання й розроблення науково обґрунтованих пропозицій для вдосконалення чинного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Основою функціонування всіх демократичних інститутів у державі є якісне правосуддя. В умовах євроінтеграційних процесів, прагнення нашої держави стати рівноправним членом міжнародної спільноти зростає потреба вдосконалення інституту правосуддя як основоположного інституту правової держави, в якій проголошено верховенство права й закону. «Судова гілка влади займає особливе місце в системі органів державної влади. На сьогодні стан реформування системи судоустрою підкріплено надзвичайно високим рівнем політичної волі держави. Суди як безпосередні представники судової влади спільно із органами законодавчої та виконавчої влади забезпечують функціонування держави в цілому, виконуючи основні її функції та завдання» [11, с. 137]. Європейські орієнтації нашої держави привертають увагу до змісту міжнародних норм, зокрема Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, серед яких якість і доступність правосуддя (доступ до правосуддя) є однією з ключових гарантій права судового захисту на рівні з такими критеріями, як справедливість, повнота, законність, неупередженість суду. Доцільно зв'язок правосуддя та функцій держави відобразив В.С. Бігун, який зазначає, що «правосуддя являє собою зв'язок справедливості, права та суду. А суд і право виступають знаряддям досягнення справедливості. Тому, будь-яке рішення суду чи інший результат судової діяльності оцінюється з позиції відповідності справедливості та її критеріїв» [3, с. 21]. О.В. Ульяновською виділено три підсистеми кадрового забезпечення судової гілки влади: «1) кадрове забезпечення осіб, які здійснюють добір кадрів на посаду суддів; 2) кадрове забезпечення безпосередньо суддів; 3) кадрове забезпечення апарату суду» [21, с. 11]. Нами розглянуто один із зазначених напрямів, а саме кадрове забезпечення безпосередньо суддів, особливо приділено увагу ролі оцінювання роботи суддів у цьому напрямі.

Кадровий потенціал суду, як і для будь-якої установи, організації, є найбільш цінним ресурсом, від високого професіоналізму якого залежить ефективне використання інших наявних у суду ресурсів. Тому оцінювання роботи якості суду нерозривно пов'язано безпосередньо із суддями. Кадрова політика судової системи обов'язково має містити обґрунтовані положення про оцінювання якості роботи суддів як цілеспрямований процес визначення відповідності якісних характеристик (здібностей, навиків, умінь, мотивів) вимогам посади судді. Як у загальному вигляді, так і щодо суддів, на думку Н.О. Григор'євої, існують характеристики, які впливають на оцінювання роботи персоналу, зокрема мова йде про «професійно-кваліфікаційний рівень, ділові якості, результати праці з відповідними параметрами, вимогами, еталонами. Оцінка персоналу полягає у визначенні того, якою мірою кожний працівник досягає очікуваних результатів у праці й відповідає тим вимогам, які впливають з його професійних завдань. Оцінка персоналу є процедурою, яку проводять з метою виявлення міри відповідності особистих якостей працівника, кількісних і якісних результатів праці нормативним вимогам, поставленим цілям» [5].

О.В. Сердюк зазначає, що оцінювання якості роботи суду є управлінським інструментом, який має не лише зафіксувати певний профіль поточної ситуації конкретного суду (для цього існує статистична звітність), а й установити рівень досягнення певних цілей, ступінь вирішення завдань, що є ключовими для суду як специфічної установи. Визначення таких цілей та інструментів оцінювання відбувається на основі рекомендаційних норм ЄС, що базуються на стандартах справедливості судового розгляду, вироблених ЄСПЛ. Специфікою цих стандартів є те, що вони до певної міри мають також і «позапроцесуальний» характер, оскільки стосуються адміністрування роботи суду та доступу до суду [18, с. 234].

Доктор Пім Альберс зазначає, що оцінювання якості роботи суду й суддів може бути здійснено на різних рівнях: на національному (загальнодержавному) рівні, в окремих ланках судової системи, на рівні окремого суду й індивідуально стосовно конкретного судді. Від того, на якому рівні здійснюється оцінювання якості роботи суду й судді, залежить суб'єкт, що її здійснює. У деяких країнах це може бути завданням Міністерства юстиції (коли мова йде про національний рівень), тоді як в інших країнах оцінювання проводить Вища рада судової влади, Верховний Суд або інший суд вищої інстанції. Переважно

оцінювання на національному рівні може бути обмежено моніторингом діяльності судів. Завдяки законним заходам, пов'язаним із захистом незалежності посади судді, громадянина, органи виконавчої влади часто не втручаються на рівні окремого судді (однак це може стосуватися Вищої ради судової влади або Вищої ради правосуддя). Оцінювання ефективності роботи окремих суддів є первинним, відповідальність за здійснення якого, як правило, може бути покладено на голову суду або керівника апарату [1]. Натомість колектив авторів, Драгана Болевич, Омер Хаджомерович, Горан Савич, зазначають, що в таких країнах, як США та Канада, не проводиться жодного оцінювання ефективності та якості роботи конкретного судді. Дані про навантаження судді використовуються лише для обчислення потреби в додаткових суддях та іншого персоналу суду (апарату суду), а не для оцінювання швидкості та якості роботи суддів. Для належного функціонування суду головним завданням у цьому разі є забезпечення необхідної кількості суддів, помічників та іншого персоналу суду. Кількість розглянутих справ указує на обсяг роботи, що виконують судді, які зараз здійснюють правосуддя, але збільшення цієї цифри не показує автоматично більшу продуктивність за обсягом, адже це може також бути наслідком більшої участі помічників суддів, адвоката й допоміжного персоналу (працівників апарату суду) або поєднання цих факторів. Звідси випливає, що кількість невіршених справ не свідчить про погану роботу судді, оскільки деякі справи є складнішими, ніж інші, та потребують більше часу на обробку. Саме із цих причин не менше ніж 18 штатів США відмовилися від використання кількості розглянутих справ на одного суддю як критерію розрахунку, який характеризує потребу в суддях. Однак для належного розрахунку потреби в суддях цей критерій використовується в поєднанні з іншими показниками [2].

Оцінювання роботи конкретного судді нерозривно пов'язано з оцінюванням роботи суду. Концепція оцінювання якості роботи суду побудована на оцінюванні дотримання стандартів якості роботи суду, що є критеріями оцінювання, і розробленні відповідно до міжнародних стандартів справедливого судочинства (справедливість і рівний доступ до правосуддя, незалежність, самостійність і неупередженість, належне фінансування та ефективність використання ресурсів, ефективне судово адміністрування, доброчесність, законність, гласність і відкритість, громадська довіра та задоволеність тих, хто отримує судові послуги) [4, с. 48]. Рішенням Ради суддів України від 02.04.2015 № 28 затверджено Систему оцінювання роботи суду, відповідно до якої стандарти якості роботи суду визначено як «кількісні та якісні характеристики роботи суду як спеціалізованої державної установи, які формуються відповідно до базових цінностей судової системи та демократичного суспільства і можуть бути зафіксовані у вигляді процесуальних вимог, нормативів, суспільних очікувань тощо» [7, с. 6]. Крім того, в Стратегії реформування системи судоустрою, правосуддя й інших суміжних правових інститутів передбачено одним із напрямів вирішення питань кадрового забезпечення – «упровадження системи кваліфікаційного оцінювання та регулярної оцінки суддів, закріплення у законодавстві принципу підвищення професійного рівня суддів як основного критерію для просування судді у професійній кар'єрі» [16]. Із цього випливає, що Україна все ж обрала модель, згідно з якою в рамках оцінювання якості роботи суду все ж буде оцінюватися якість роботи конкретного судді. Більше того, одним із заходів, спрямованих на вирішення проблем кадрового забезпечення в сучасній судовій системі, визначено нормативне закріплення прозорих механізмів перегляду професійної придатності з використанням об'єктивних критеріїв і застосуванням справедливих процедур. Із цього випливає необхідність визначення поняття «професійна придатність судді», яка нерозривно пов'язана з оцінюванням якості роботи судді. У дослідженні А.М. Марцинкевич пропонує розуміти «професійну придатність як наявність у кандидата комплексу знань, умінь й особистісних якостей, необхідних для виконання професійної діяльності відповідно до вимог щодо її ефективності. Професійна придатність визначається взаємодією комплексу індивідуальних характеристик особистості і самої діяльності, яка призводить до успіху або невдачі в професійній діяльності і відображається в показниках ефективності діяльності і задоволеності нею. Професійна придатність не дається людині з її народженням, вона формується у процесі навчання і наступної професійної діяльності за наявності позитивної мотивації. Професійна придатність людини визначається співвідношенням вимог професії до індивідуальних особливостей людини. Вона також відображає стан, ступінь розвитку сукупності індивідуальних якостей людини (рис особистості), здібностей, мотивації, фізичного стану, професійної підготовленості тощо» [13, с. 68]. Професійна придатність – це характеристика, що відображає можливості людини в оволодінні будь-якою професійною діяльністю. У профвідборі суддів професійна придатність може оцінюватися за декількома критеріями: за медичними показниками, в тому числі за показниками фізичної придатності; за даними освітнього цензу або конкурсних іспитів; за допомогою психологічного обстеження; з урахуванням соціального відбору; з урахуванням досягнутого рівня професійної адаптації тощо [19, с. 175].

Оцінювання якості роботи має бути невід'ємним атрибутом роботи з кадрами. В основі будь-якої роботи з кадрами лежить кадрова політика. О.В. Крушельницька та Д.П. Мельничук під кадровою політикою розуміють сукупність принципів, методів, форм організаційного механізму з формування, відтворення, розвитку й використання персоналу, створення оптимальних умов праці, її мотивації та сти-

мулювання [8]. О.М. Лагнюк на прикладі судів загальної юрисдикції наводить таке розуміння: кадрове забезпечення суду – «це нормативно врегульована діяльність усіх гілок державної влади щодо комплектування судів необхідною кількістю професійних працівників, які відповідають установленим вимогам, здійснення їх ефективного добору, призначення, навчання, виховання, використання, вивільнення й вирішення інших питань проходження державної служби» [9, с. 127]. Роль кадрового забезпечення в загальному вигляді передбачена в Стратегії державної кадрової політики на 2012–2020 роки, в якій визначено, що метою державної кадрової політики є забезпечення всіх сфер життєдіяльності держави кваліфікованими кадрами, необхідними для реалізації національних інтересів у контексті розвитку України як демократичної, соціальної держави з розвинутою ринковою економікою [15].

Окрім поняття «професійна придатність» суддів, Закон України «Про судоустрій та статус суддів» оперує поняттям «регулярне оцінювання» та «кваліфікаційне оцінювання», сутність якого полягає в обов'язку судді не рідше ніж один раз на три роки проходити підготовку для підтримки його кваліфікації в Національній школі суддів. Регулярне оцінювання судді упродовж перебування на посаді проводиться з метою виявлення індивідуальних потреб судді щодо вдосконалення, стимулювання його до підтримання кваліфікації на належному рівні та професійного зростання [17]. Кваліфікаційне оцінювання – це встановлена Законом і Положенням про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення, затвердженим Вищою кваліфікаційною комісією суддів України 03.11.2016 під № 143/зп-16 (у редакції Рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 13.02.2018 № 20/зп-18) [14], процедура визначення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді або оцінювання відповідності судді займаної посади за визначеними законом критеріями. Критеріями кваліфікаційного оцінювання є: 1) компетентність (професійна, особиста, соціальна); 2) професійна етика; 3) доброчесність. Характеристика зазначених критеріїв дасть певне уявлення про систему оцінювання якості роботи судді.

Зокрема, Б. Лєко звертає увагу на те, що судова влада має бути компетентною. Компетентність в авторському розумінні – це високий професіоналізм суддів, глибоке знання ними законів, вимог професійної етики, неухильне їх дотримання, уміння правильно розібратися в тій або іншій, іноді складній і запутаній ситуації. Вона включає й великий життєвий досвід, досвід застосування законів, юридичної діяльності ще до взяття на себе обов'язків судді. Суддя повинен мати вищу юридичну освіту, однак без постійного вдосконалення своїх знань, підвищення юридичної та загальної культури неминуче відставатиме від вимог, яким повинен відповідати представник судової влади, втратить свою компетентність. Тим часом люди, чиї долі вирішує суддя, чиї права й інтереси залежать від його рішення, мають право вимагати правосуддя «високої якості». Кожен суддя повинен бути професіоналом високого класу [10, с. 159].

С.В. Жуков, аналізуючи поняття доброчесності судді, звертає увагу на те, що уявлення про зміст указанного поняття можна скласти на підставі аналізу ч. 2 ст. 62 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [17], якою визначено складники декларації доброчесності судді (якщо законодавець покладає на суддів обов'язок декларувати доброчесність шляхом оприлюднення певних даних, можна зробити припущення, що ці дані і становлять зміст доброчесності, хоча це, на думку автора, неповною мірою відповідає принципу правової визначеності й системному підходу, відповідно до якого сукупність елементів (структура) не тотожна системі, а лише відображає її деякі риси). У декларації доброчесності зазначається прізвище, ім'я по батькові судді, його місце роботи, займана посада та відомості про: 1) відповідність рівня життя судді наявному в нього й у членів його сім'ї майну й одержаним ними доходам; 2) своєчасне та повне подання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і достовірність задекларованих у них відомостей; 3) невчинення корупційних правопорушень; 4) відсутність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності; 5) сумлінне виконання обов'язків судді й дотримання ним присяги; 6) невторчання в правосуддя, яке здійснюється іншими суддями; 7) проходження перевірки суддів відповідно до Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» та її результати; 8) відсутність заборон, визначених Законом України «Про очищення влади» [6, с. 256].

У дослідженні М.І. Логвиненко й А.О. Дігтяр досить доцільно обґрунтували зв'язок вікового цензу для суддів і якості правосуддя. Так, науковці пропонують «підвищити мінімальний віковий ценз до 35 років, а також підвищити кваліфікаційний критерій, а саме стаж роботи в галузі права не менше ніж 10 років. Зміна цих критеріїв значно підвищить якість судових рішень, знизить корупційні ризики у системі судової влади» [12, с. 46]. Схожа позиція знайшла своє законодавче відображення й уже в новому Законі України «Про судоустрій і статус суддів» [17]: оновленою вимогою до посади судді є віковий ценз у 30 років. Така позиція як законодавця, так і науковців зумовлена тим, що професіоналізм має не лише соціальний характер, а й фізичний і психологічний. На обґрунтування такої позиції Є.І. Степанова окремо прослідкувала зміни розумового розвитку в різних вікових групах, здійснивши вікову періодизацію й охарактеризувавши особливості психічних процесів у їх межах. Виділено три

макроперіоди розвитку: 18–25, 26–35 і 36–40 років. Перший макроперіод характеризується більш рухливою структурою міжфункціональних зв'язків інтелектуальних функцій (пам'яті, уваги, мислення). На початку другого макроперіоду відбувається відносна стабілізація міжфункціональної структури, але на більш високому рівні інтегрованості. У 30–35 років і під час третього макроперіоду посилюється диференційованість, самостійність у розвитку функцій, але на більш високому рівні інтегрованості. Двофазність розвитку (перша фаза пов'язана із загальним інтелектуальним розвитком, друга – зі спеціалізованим, що впливає з наряду продуктивної діяльності людини) проявляється в різні макроперіоди по-різному. Під час першого макроперіоду посилено розвиваються загальні розумові функції, тобто спостерігається високий рівень першої фази. Під час другого і третього макроперіодів відзначається збіг рівнів двох фаз розвитку психічних функцій, але при цьому з 30 років відзначається провідна роль фази спеціалізації [20, с. 90]. Тобто саме після 30 років у людини як особистості настає фаза спеціалізації, що впливає з її професійної діяльності, навичок, тому важливим для формування вимог до посади судді є встановлення досвіду роботи саме в галузі права не менше ніж 10 років. У такому разі держава забезпечить і гарантований законодавством принцип професійності суддів.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна резюмувати, що оцінювання якості роботи судді є невід'ємним складником роботи з кадрами та інноваційним інструментом у системі адміністрування в судах. Серед запропонованих напрямів кадрового забезпечення судової гілки влади найголовнішим визначено саме кадрове забезпечення безпосередньо суддів, через те що саме судді безпосередньо здійснюють правосуддя. Відповідно, високий рівень професіоналізму суддів є запорукою якісного правосуддя в державі. Робота з кадрами, їх якісний відбір, професійний розвиток є одним із найефективніших засобів підвищення результатів функціонування судової гілки влади як інституту держави, який покликаний забезпечити охорону прав і свобод, законних інтересів людини та громадянина. Серед управлінських механізмів адміністрування в судовій системі управлінським елементом роботи з кадрами є механізм оцінювання якості роботи суддів, який безпосередньо впливає на стан забезпечення якісного правосуддя в державі. На цьому етапі розвитку судової системи в Україні, істотного реформування її структури дуже важливу роль відіграє вибір реально діючого механізму, моделі оцінювання якості роботи суддів. Серед важливих критеріїв, що впливають на якість роботи судді, визначено віковий ценз і досвід роботи, систематичне підвищення кваліфікації. В оновленому законодавстві вживається термін «професійна придатність» судді, однак відсутнє його визначення, що потребує усунення для уникнення проблем із правозастосуванням. Стратегічно проголошений напрям реформи судочинства, правосуддя свідчить про абсолютно новий підхід під час набору суддів на посаду, механізм їх набору й нові критерії. Відповідно, за такого абсолютно нового підходу дуже важливими є критерії оцінювання якості роботи суддів для встановлення реальних критеріїв до кандидата на посаду судді, що надалі забезпечить якість правосуддя в Україні.

Inozemtseva K. Assessment of the quality of work of judges as an element of staffing of judicial branch

The article defines that in the general form the system of staffing of the judicial branch of power can be conditionally divided into three components: staffing directly of judges; personnel support of the court apparatus; staffing of persons who are recruiting judges for the post. Among the areas highlighted, the key is the staffing of judges directly, since judges themselves are judicial and directly administering justice. An absolute novelty of administration in the judicial system, a managerial element of human resources management, is a mechanism for assessing the quality of work of judges, which directly influences the state of quality justice. In connection with the reform of justice and justice in Ukraine, one of the areas of which proclaimed the quality of work of a judge, as an important component of the career advancement of a judge and quality justice, as well as the problems of professional fitness of judges, the criteria of quality assessment play a very important role, the work of the judges, who will subsequently become the criteria for the selection of candidates for the post of judges. Such assessment should be carried out at the national (national) level, at the individual levels of the judicial system, at the level of the individual court and individually with respect to a particular judge. Each of these levels should have its own methodology and evaluation criteria. The article is about assessing the quality of work of a particular judge, based on criteria such as competence (professional, personal, social); professional ethics; virtue. High level of professionalism of judges, their professional suitability is a guarantee of quality justice in the state. Working with human resources, their qualitative selection, professional development is one of the most effective means of improving the functioning of the judicial branch of power as an institution of the state, which is designed to ensure the protection of rights and freedoms, the legitimate interests of the individual and the citizen.

Key words: staffing, justice, evaluation of the quality of court work, professional suitability of a judge, qualification evaluation of a judge.

Література:

1. Dr. Pim Albers Performance indicators and evaluation for judges and courts. URL: <https://rm.coe.int/performance-indicators-and-evaluation-for-judges-and-courts-dr-pim-alb/16807907b0>.
2. Dragana Boljević Upgrading the effectiveness (efficacy and quality) and independence of judges through evaluation of their performance. Evaluation of judicial performance. December 2005 – October 2007. 62 p. URL: <https://www.medelnet.eu/images/stories/docs/Evaluation%20of%20Judicial%20Performance-07%20eng.pdf>.
3. Бігун В. Філософсько-правове осмислення правосуддя (щодо розмежування понять «судочинство» і «правосуддя». *Вісник Львівського університету ім. І. Франка*. 2009. Вип. 48. С. 21–27.
4. Буроменський М., Сердюк О. Оцінювання якості діяльності суду: світовий досвід та українські ініціативи. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів*. 2012. № 4. С. 45–49.
5. Григор'єва Н.О. Оцінка якості персоналу в системі ефективного управління. URL: <http://intkonf.org/grigoreva-no-otsinka-yakosti-personalu-v-sistemi-efektivnogo-upravlinnya/>.
6. Жуков С.В. Адміністративно-правовий механізм забезпечення доброчесності суддів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 256–257.
7. Застосування системи оцінювання роботи суду : методичний посібник / розроблено та рекомендовано експертами проекту USAID. Київ, 2016. 182 с.
8. Крушельницька О.В., Мельничук Д.П. Управління персоналом : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2003. 296 с.
9. Лагнюк О.М. До питання кадрового забезпечення судів загальної юрисдикції в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 10-2. С. 126–128.
10. Леко Б. Юридична етика : навчальний посібник. Чернівці, 2008. 280 с.
11. Логвиненко М.І. Вплив та повноваження інших гілок влади на кадрове забезпечення судів: теоретичний аспект поділу влади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. № 6-3. С. 137–139.
12. Логвиненко М.І., Дігтяр А.О. Дискреційні повноваження суддів, як корупційний ризик у судовій владі. *Судова апеляція*. 2015. № 3. С. 43–49.
13. Марцинкевич А.М. Концептуальний підхід до розробки методики професійно-психологічного відбору кандидатів на посади суддів в Україні. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv.PDF/Nzlubp_2012_9_19.pdf.
14. Про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення : Положення, затверджене Вищою кваліфікаційною комісією суддів України 03.11.2016 за № 143/зп-16 (у редакції Рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 13.02.2018 № 20/зп-18). URL: <https://vkksu.gov.ua/ua/osiniuwannia-suddiw/dokumienti/>.
15. Про Стратегію державної кадрової політики на 2012–2020 роки : Указ Президента України від 01.02.2012 № 45/2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/45/2012>.
16. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 р. : Указ Президента України від 20.05.2015 № 276/2015. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.
17. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2016. № 31. Ст. 545.
18. Сердюк О.В. Європейські стандарти як чинник формування національних моделей оцінювання якості діяльності суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 6. С. 232–235.
19. Скоромороха Л. Конституційно-моральні критерії прогнозування професійної придатності для роботи на посаді судді. *Право України*. 2014. № 10. С. 175–185.
20. Степанова Е.И. Особенности интеллектуального развития взрослых. *Советская педагогика*. 1978. № 5. С. 89–94.
21. Ульяновська О.В. До питання про сутність якісного кадрового забезпечення судів. *Митна справа*. 2014. № 1. С. 8–13.

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ В УКРАЇНІ (1991–2019 РР.)

Коц Д. В.,

начальник юридичного сектору

Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті визначено і проаналізовано етапи становлення й розвитку системи захисту інформації з обмеженим доступом, зокрема її нормативно-правового регулювання, в період відновлення Україною своєї незалежності. Характеризуючи кожен із етапів становлення й розвитку системи захисту інформації з обмеженим доступом в Україні, визначили основні здобутки, що стали підвалинами для розвитку цієї важливої галузі та можуть розглядатися як фундамент для подальших напрямів удосконалення системи захисту інформації з обмеженим доступом у нашій країні. Автором статті описано власний підхід до формування поняття «система захисту інформації з обмеженим доступом», ураховано законодавчі визначення суміжних понять і включено об'єкти, щодо яких суб'єктами правовідносин здійснюються заходи захисту.

Розподіл на етапи формування й розвитку системи захисту інформації з обмеженим доступом проведено, зважаючи на прийняття базових нормативно-правових актів, які формували, змінювали і припиняли (врегульовували) правовідносини, пов'язані з питаннями захисту інформації з обмеженим доступом у незалежній Україні. Указане дало змогу виокремити й охарактеризувати вісім основних етапів становлення та розвитку системи захисту інформації з обмеженим доступом, беручи за основу прийняття актів законодавства, які мали визначальний вплив на створення, функціонування і зміну всієї системи або більшості її складників. Крім цього, з'ясовано, що зовнішньополітичні, військово-політичні чинники мали визначальне значення для досягнення нового рівня системи захисту інформації з обмеженим доступом на заключному етапі дослідження. Також автором визначено перспективний напрям дослідження системи захисту інформації з обмеженим доступом у нашій державі – визначення сучасного стану системи захисту інформації з обмеженим доступом.

Ключові слова: інформація з обмеженим доступом, захист інформації, система захисту інформації, державна безпека, інформаційна безпека.

Постановка проблеми. З розвитком людської цивілізації інформація змінювалася, змінювалися її розуміння, види, для забезпечення інформації винаходили та застосовували різноманітні засоби й методи, а тому зародження й розвиток системи захисту інформації в незалежній Україні (з 1991 р.) були б неможливими без надбання попередніх поколінь українських фахівців і державних утворень, до складу яких входили землі сучасної України. На сучасному етапі розвитку системи державної безпеки України актуальним є питання вивчення захисту інформації в Україні. Без усвідомлення надбання попередніх поколінь неможливо створити нову систему захисту інформації з обмеженим доступом, що спонукало нас дослідити етапи формування й розвитку в Україні системи такої складної й водночас настільки ж необхідної галуззі.

Історія свідчить про тісну взаємопов'язаність явищ, процесів і подій минулого та сучасного. Отже, віднайти щось нове в сучасному світі – практично нездійсненне завдання без дослідження наявних знань і практики їх застосування. Це зумовлює актуальність дослідження історії та періодизації системи захисту інформації з обмеженим доступом у незалежній Україні.

Історія й періодизація захисту інформації та розвитку видів захисту інформації у вітчизняній інформаційній доктрині залишаються недостатньо розробленими. Існування досить обмеженої кількості наукових праць вітчизняних науковців ускладнює проведення аналізу наукових поглядів на питання історії формування захисту інформації та етапів розвитку системи захисту інформації з обмеженим доступом в Україні.

Надбанням дослідження стали праці вчених, які вивчали питання історії розвитку захисту інформації, періодизації захисту інформації, а саме: А.М. Гуза, Б.А. Кормича, В.А. Ліпкана, О.В. Шапети й деяких інших. З огляду на недостатнє розроблення аналізованих питань, найбільш цікавими та дис-

кусійними є ті, що спрямовані на формування етапів розвитку системи захисту інформації в Україні, їх вагомості у становленні такої системи.

Деякі науковці (О.В. Шапета й інші) приділяли увагу вивченню питання становлення та розвитку системи захисту інформації, висвітлюючи це питання в розрізі основного предмета дослідження й у взаємозв'язку з ним [6]. Цікавим, на наш погляд, є бачення та розуміння проблеми історії зародження й розвитку захисту інформації в Україні, виражене А.М. Гузом [5]. Однак розроблена ним періодизація охоплює новітню історію нашої держави по 2005 рік, що спонукає сучасних дослідників поглянути на доробок А.М. Гуза крізь призму стрімко змінюваних суспільних правовідносин.

Мета статті – визначити та проаналізувати етапи формування й розвитку системи захисту інформації з обмеженим доступом на теренах незалежної України (1991–2019 рр.).

Виклад основного матеріалу.

1. Поняття системи захисту інформації з обмеженим доступом та аналіз деяких періодизацій.

Для досягнення мети статті необхідно вивести (отримати) поняття про систему захисту інформації з обмеженим доступом.

Національне законодавство України не дає визначення терміна «система захисту інформації з обмеженим доступом», проте його розуміння опосередковано містяться в інших законодавчо сформульованих поняттях. Ці поняття не є тотожними, однак дають нам змогу сформулювати власне розуміння системи захисту інформації з обмеженим доступом [1, с. 171].

Під системою технічного захисту інформації в частині 1 статті 1 Закону України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» розуміється сукупність суб'єктів, які провадять діяльність у сфері технічного захисту інформації, нормативно-правових документів, що регулюють їхню діяльність, а також матеріально-технічної бази в цій сфері [2]. У наведеному визначенні відсутні об'єкти технічного захисту інформації.

Так, статтею 2 Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» до об'єктів захисту в системі зараховано: 1) інформацію, що обробляється в цій системі; 2) програмне забезпечення, яке призначене для обробки цієї інформації [3].

Також наведемо законодавче розуміння національної системи кібербезпеки. Під такою системою в частині 1 статті 8 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» розуміється сукупність суб'єктів забезпечення кібербезпеки та взаємопов'язаних заходів політичного, науково-технічного, інформаційного, освітнього характеру, організаційних, правових, оперативно-розшукових, розвідувальних, контррозвідувальних, оборонних, інженерно-технічних заходів, а також заходів криптографічного й технічного захисту національних інформаційних ресурсів, кіберзахисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури [4]. Як бачимо, в цьому випадку до національної системи кібербезпеки не включено об'єкти кібербезпеки, які визначені в статті 4 цього ж законодавчого акта.

На нашу думку, такий підхід до формування поняття системи захисту інформації з обмеженим доступом не відповідатиме загальному уявленню про систему, адже системою є множина взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле, взаємодіють із середовищем і між собою.

Даючи розуміння поняття системи захисту інформації з обмеженим доступом, не потрібно з її складу виключати об'єкти, на які впливають і/або щодо яких суб'єкти системи здійснюють свої повноваження, або принаймні вказувати на мету/очікуваний результат роботи системи.

Формуючи поняття системи захисту інформації з обмеженим доступом, варто враховувати законодавчі визначення суміжних понять і не ігнорувати об'єкти, щодо яких здійснюються заходи захисту. Отже, під системою захисту інформації з обмеженим доступом варто розуміти сукупність суб'єктів, що провадять діяльність із захисту інформації з обмеженим доступом, об'єктів, щодо яких здійснюється захист, і взаємопов'язаних заходів науково-технічного, інформаційного, освітнього характеру, організаційних, правових заходів, а також інженерно-технічних засобів.

Такий підхід до розуміння системи захисту інформації з обмеженим доступом сприятиме повному сприйняттю системи, а також усебічному розробленню суб'єктами захисту інформації заходів досягнення мети (результату), дасть можливість комплексно оцінювати всі складники системи.

Проаналізуємо дослідження й підходи до періодизації системи захисту інформації, які є для праці найбільш наближені.

А.М. Гуз в основу періодизації захисту інформації поклав основні етапи українського державотворення. У межах кожного етапу простежується історія захисту інформації нерозривно й у взаємодії з попереднім етапом та іншими історичними процесами, які його характеризують [5, с. 7].

Так, А.М. Гуз виділяє вісім періодів становлення й розвитку системи захисту інформації в Україні, останній із яких – період розбудови захисту інформації незалежної Української держави – досліджуваний у статті.

Аналізуючи систему технічного захисту інформації в Україні, О.В. Шапета виділяє в цей період чотири етапи становлення й розвитку системи технічного захисту інформації як одного з видів захисту інформації [6, с. 222].

В основу такого поділу на етапи О.В. Шапета покладає прийняття нормативно-правових актів, якими створювалися державні органи, до повноважень яких зараховано формування державної політики і цієї сфері.

Підхід О.В. Шапети до визначення етапів становлення й розвитку системи технічного захисту інформації в незалежній Україні актуальний для синтезу етапів становлення й розвитку саме одного з видів захисту інформації, але не всієї системи захисту інформації з обмеженим доступом.

Таке судження обґрунтовуємо власним підходом до розуміння того, що система захисту інформації з обмеженим доступом являє собою не тільки сукупність суб'єктів, що провадять діяльність із захисту інформації, а й певну сукупність об'єктів, щодо яких такі суб'єкти здійснюють свої повноваження.

З урахуванням введеного вище розуміння поняття системи захисту інформації з обмеженим доступом вважаємо за доцільне розглядати етапи розвитку такої системи з огляду на прийняття нормативно-правових актів, які врегульовували правовідносини, пов'язані із захистом інформації з обмеженим доступом.

2. Етапи становлення й розвитку системи захисту інформації з обмеженим доступом у незалежній Українській державі (1991–2019 рр.).

Указаний період охоплює відрізок часу з прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року по теперішній час.

Під час визначення етапів становлення й розвитку системи захисту інформації з обмеженим доступом в Україні в новітньому періоді автором узято за основу прийняття актів законодавства, які стали визначальними для створення, функціонування вказаної системи або більшості її складників.

Так, *перший етап* розпочався з прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року і тривав до жовтня 1992 року – часу прийняття Закону України «Про інформацію». Цей законодавчий акт став першим документом, який установив правові основи одержання, використання та зберігання інформації, закріпив право особи на інформацію, а також систему інформації, визначив статус учасників інформаційних відносин, урегулював доступ до інформації [7]. Серед іншого вказаним Законом установлювалося розуміння інформації з обмеженим доступом, а також повноваження щодо визначення порядку її обігу та системи (способів) захисту. Цей етап можна охарактеризувати як етап післядії нормативів СРСР. Звісно, в Україні й донині діють нормативи та правила, які започатковано в радянській системі права. Такий перехідний період гарантований Постановою Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» від 2 вересня 1991 року № 1545-XII. Проте з прийняттям Закону України «Про інформацію» регулювання суспільних правовідносин, пов'язаних з інформацією, обмеженням доступу до неї, її захистом, отримало новий вектор розвитку й імпульс до врегулювання відносин в інформаційній сфері за новими правилами незалежної України.

Відлік часу *другого етапу*, на наше переконання, розпочавшись у жовтні 1992 року, закінчився в 1994 році прийняттям системних і важливих для державності України актів – Законів України «Про державну таємницю» та «Про захист інформації в автоматизованих системах». На другому етапі розвиваються демократичні процеси в нашій державі, розпочинається творення зрозумілих правил поведінки в інформаційному просторі.

Законом України «Про державну таємницю» врегульовано суспільні відносини, пов'язані із зарахуванням інформації до державної таємниці, її засекречуванням, охороною, захистом життєво важливих інтересів України у сфері оборони, державної безпеки [8]. Без сумніву, державна таємниця є особливим видом інформації з обмеженим доступом і з початком *третього етапу* (1994–1996 рр.) правовідносини, пов'язані з нею, та компетенції суб'єктів таких правовідносин визначалися законом України, а не відомчою інструкцією СРСР чи постановою ЦК КПРС.

Закон України «Про захист інформації в автоматизованих системах» (на підставі Закону України від 31.05.2005 № 2594-IV отримав назву «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах») унормував правовідносини із захисту інформації в автоматизованих системах [3]. Уперше на законодавчому рівні ми отримали поняття «захист інформації».

Найвизначніше надбання української системи права – Конституція України. Саме вона є правовою основою інформаційної безпеки. Стаття 17 Конституції України визначає інформаційну безпеку однією з найважливіших функцій держави, справою всього Українського народу [9]. 1996 рік – рік прийняття Конституції України, дав старт *четвертому етапу* розвитку системи захисту інформації з обмеженим доступом. У подальшому всі правовідносини, пов'язані із захистом інформації, регулювалися її нормами або актами законодавства, виданими в її розвиток. До цього етапу також варто

зарахувати прийняття важливих для системи Закону України «Про національну програму інформатизації», Указів Президента України «Про Положення про порядок здійснення криптографічного захисту інформації в Україні» від 22.05.1998 № 505 і «Про Положення про технічний захист інформації в Україні» від 27.09.1999 № 1229. Цей етап видався дуже продуктивним для системи загалом, під час його дії прийнято багато актів законодавства, стандартів і нормативів, які врегульовували захист інформації з обмеженим доступом. Цей етап тривав до 2002 року.

2002 рік став революційним для системи конфіденційного зв'язку та захисту інформації з обмеженим доступом. Із прийняттям Закону України «Про Національну систему конфіденційного зв'язку» розпочався *п'ятий етап (2002–2006 рр.)* – етап початку функціонування спеціальних телекомунікаційних систем (мереж), які за допомогою криптографічних і/або технічних засобів забезпечують обмін інформацією з обмеженим доступом в інтересах органів державної влади й органів місцевого самоврядування, створюють належні умови для їх взаємодії в мирний час і в разі введення надзвичайного й воєнного стану [10]. Указаний законодавчий акт відіграв вагомий роль для розвитку системи обміну та захисту службової інформації в Україні. Також приймаються важливі для системи акти – Закони України «Про основи національної безпеки», «Про телекомунікації», та інші підзаконні акти, які в сукупності дали змогу підняти систему захисту інформації з обмеженим доступом на новий рівень.

Шостий етап (2006–2011 рр.) розвитку системи захисту інформації з обмеженим доступом розпочався прийняттям Закону України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України». Указаний законодавчий акт не тільки вплинув на суб'єктний склад системи, передбачаючи формування окремого державного органу – Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (далі – Держспецзв'язку), призначеної для забезпечення функціонування і розвитку державної системи урядового зв'язку, Національної системи конфіденційного зв'язку, захисту державних інформаційних ресурсів криптографічного та технічного захисту інформації [2], а й дав визначення тим процесам, явищам, які на той час потребували законодавчого розуміння. Указаний етап зумовлено демократичними перетвореннями в нашій державі, інтеграційними процесами в напрямі європейської спільноти й реформуванням правоохоронної системи. У цей час (2007 рік) у системі Держспецзв'язку створюється спеціалізований структурний підрозділ – команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події України CERT-UA, яка у 2009 році акредитована у Форумі команд реагування на інциденти інформаційної безпеки (FIRST) і стала важливим суб'єктом підрозділом у системі захисту інформації з обмеженим доступом.

2011 рік дає початок *сьомому етапу (2011–2014 рр.)* набранням чинності Законом України «Про захист персональних даних» і прийняттям Закону України «Про доступ до публічної інформації». Починається етап захисту персональних даних і відмежування публічної інформації від такої, що публічною не є. Цей період характеризується створенням і реєстрацією баз персональних даних, вирішенням питань про їх захист, а також запитами на публічну інформацію й пошуком їх відмінностей від звернень громадян. Ці акти законодавства мали значний вплив на аналізовану систему, адже давали розуміння видів інформації з обмеженим доступом.

Заключним дослідження є *восьмий етап* (2014 рік – по теперішній час). Виокремлюємо його як особливий, адже старт йому дав Указ Президента України «Про часткову мобілізацію» від 17.03.2014 № 303. Першопричиною для початку вказаного етапу стали зовнішня агресія щодо нашої держави, тимчасова окупація частини території України. Цей етап є етапом загартування досліджуваної системи в умовах особливого періоду й воєнного стану. Ще цей етап характеризується як етап кібербезпеки, яка на рівні закону започаткована у травні 2018 року. У цей період державні інституції та інститути громадянського суспільства об'єднали зусилля для опору противнику, в тому числі й в інформаційній сфері, і в кіберпросторі. Приймається багато суттєвих змін до законодавства України. Відбувається парад доктрин і стратегій, зокрема затверджуються Стратегія Національної безпеки України, Стратегія кібербезпеки України, Доктрина інформаційної безпеки, нова редакція Воєнної доктрини України. У липні 2018 року законодавство нашої держави перестало визначати основи національної безпеки, а перейшло до визначення безпосередньо національної безпеки з набранням чинності Законом України «Про національну безпеку України». І на всі ці події впливають інтеграційні процеси, зумовлені виконанням нашою державою зобов'язань відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії.

Висновки. Проведений аналіз законодавства України, суспільно-політичних, інтеграційних процесів, доктринальних розумінь питань виокремлення етапів становлення й розвитку системи захисту інформації з обмеженим доступом в Україні дав змогу резюмувати таке. Зокрема, визначено власне розуміння поняття «система захисту інформації з обмеженим доступом» (з урахуванням законодавчих визначень суміжних понять та об'єктів, щодо яких суб'єктами правовідносин здійснюються заходи захисту), що допомогло здійснити авторський поділ на етапи становлення й розвитку системи захисту інформації з обмеженим доступом на теренах незалежної України. Також охарактеризовано

кожен із таких етапів. Виокремлено вісім основних етапів становлення й розвитку досліджуваної системи, беручи за основу прийняття актів законодавства, які мали визначальний вплив на створення, функціонування та зміну всієї системи або більшості її складників.

Крім цього, автор дійшов висновку, що не тільки розвиток національного законодавства впливав на розвиток системи захисту інформації з обмеженим доступом у незалежній Україні. Зовнішньополітичні, військово-політичні чинники мали визначальне значення для досягнення нового рівня системи захисту інформації з обмеженим доступом на заключному етапі дослідження. Тому перспективним напрямом дослідження вбачається визначення сучасного стану системи захисту інформації з обмеженим доступом.

Kots D. Formation and development of information protection system with limited access in Ukraine

The article defines and analyzes the stages of formation and development of the information protection system with limited access, in particular: its legal regulation, during the period of Ukraine's restoration of its independence. Describing each of the stages of the formation and development of an information protection system with limited access in Ukraine, the main achievements that have become the basis for the development of this industry are defined and can be considered as the basis for further directions of improving the information protection system with limited access in our country. The author of the article describes his own approach to the formation of the definition of "information protection system with limited access", which takes into account the legislative definitions of related concepts and includes the objects for which the subjects of legal relations take protection measures.

The division into the stages of formation and development of the information protection system with limited access was carried out in view of the adoption of basic legal acts that formed, changed and terminated (regulated) legal relations related to the issues of protection of information with limited access in independent Ukraine. These allowed us to identify and characterize the eight main stages of the establishment and development of the information protection system with limited access, taking as a basis the adoption of legislative acts that had a decisive impact on the creation, operation and change of the whole system, or most of its components. In addition, it was found that foreign policy, military and political factors were crucial to achieving a new level of information protection system with limited access at the final stage of the research. The author also identified a promising area of research for the information protection system with limited access in our country – determination of the current state of the information protection system with limited access.

Key words: information with limited access, information protection, information security system, state security, information security.

Література:

1. Коц Д.В. Правові питання системи захисту інформації. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави* : зб. тез доп. наук.-практ. конф., м. Київ, 4 квітня 2019 р. Київ, 2019. № 10. С. 170–172.
2. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 30. Ст. 258.
3. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 31. Ст. 286.
4. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2017. № 45. Ст. 42.
5. Гуз А.М. Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2007. 260 с.
6. Шепета О.В. Адміністративно-правові засади технічного захисту інформації : монографія. Київ : ФОП О.С. Ліпкан, 2012. 296 с.
7. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 48. Ст. 650.
8. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 16. Ст. 93.
9. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Про Національну систему конфіденційного зв'язку : Закон України від 10.01.2002 № 2919-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2002. № 15. Ст. 103.

ЩОДО ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНОГО ТА СПЕЦІАЛЬНО-ЮРИДИЧНОГО ТЛУМАЧЕННЯ ОКРЕМИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ ПРАВО ПОТЕРПІЛОГО НА ПРОЦЕСУАЛЬНУ КОМУНІКАЦІЮ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Мудрак І. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального процесу

Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті досліджується проблематика лексико-граматичного та спеціально-юридичного тлумачення окремих кримінально-процесуальних норм, зокрема тих, що регулюють право потерпілого на процесуальну комунікацію в кримінальному провадженні. Зазначається, що провідним принципом правозастосовного тлумачення є принцип діалогічної комунікації, де діалог розуміється як динамічний і конструктивний спосіб мислення, творення, тлумачення, що веде від аналізу юридико-технічних помилок правової норми до ефективного правотворення та правозастосування й розвивається по спіралі, адже кожен діалог повинен продовжувати попередні норми та готувати наступні.

Визначається поняття правозастосовного тлумачення галузевої (кримінально-процесуальної) правової норми як особливий самостійний вид офіційного й неофіційного тлумачення, актуальна потреба в якому існує до початку, під час і після застосування кримінально-процесуальної норми та який покликаний у динаміці забезпечувати її інтерпретаційну еволюцію задля ефективної правореалізації.

Підкреслюється, що значення й необхідність лексико-граматичного та спеціально-юридичного тлумачення продиктована наявністю прогалін у галузевому (кримінально-процесуальному) законодавстві; наявністю колізій у галузевому (кримінально-процесуальному) законодавстві; наявністю оцінних понять у галузевому (кримінально-процесуальному) законодавстві; наявністю проблематики, пов'язаної з юридико-технічними помилками в галузевому (кримінально-процесуальному) законодавстві; наявністю проблематики ступеня правової регламентованості композиційної побудови кримінально-процесуальної норми; наявністю проблематики, пов'язаної зі зверненням до лінгвістичних структурних елементів кримінально-процесуальної норми.

Ключові слова: кримінальне провадження, потерпілий, процесуальна комунікація, правозастосовне тлумачення.

Постановка проблеми. Особливого значення вміння використовувати способи тлумачення норм права набувають під час реформаційних процесів, які відбуваються в державі, прийняття нових законодавчих актів, паралельного існування нового та «застарілого» законодавства, яке не приведене у відповідність до сучасних потреб правозастосовної практики [6].

На нашу думку, комунікативна парадигма в кримінально-процесуальному праві дає змогу справедливо вказати на переваги застосування динамічного підходу до тлумачення кримінально-процесуальної норми (не заперечуючи забезпечення стабільності правового регулювання в результаті застосування статичного підходу). «Адже на відміну від закону, текст якого є застиглим, здатним відставати від суспільного життя, право є явищем динамічним. Приведення права у відповідність зі зміненими суспільними умовами і потребами людей можливе двома шляхами – прийняттям нового закону, що з огляду на особливості законодавчого процесу та інші чинники далеко не завжди можна зробити вчасно, та шляхом тлумачення, пристосовуючи незмінний текст закону чи окремих його положень до нових умов та відносин, що змінилися» [4, с. 112–121]. Це й досягається за допомогою динамічного підходу до тлумачення кримінально-процесуальних норм, який, вважаємо, має бути провідним у сучасних реаліях.

Саме тому, на наше переконання, стрижневим принципом правозастосовного тлумачення кримінально-процесуальної норми є принцип діалогічної комунікації, де діалог розуміємо як динамічний

і конструктивний спосіб мислення, пізнання, роз'яснення і тлумачення, що веде від аналізу прогалин, колізій, юридико-технічних помилок галузевої (кримінально-процесуальної) правової норми до ефективного правотворення та правозастосування й розвивається по спіралі, адже кожен діалог повинен продовжувати попередні та готувати наступні.

Мета статті – дослідити проблематику лексико-граматичного та спеціально-юридичного тлумачення окремих кримінально-процесуальних норм, зокрема тих, що регулюють право потерпілого на процесуальну комунікацію в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Тлумачення народилося на колінах судової практики – це безперечно; воно має узгоджуватися із цінностями правової системи та загальними цілями права, маючи провідним орієнтиром права людини (учасників кримінального провадження). Саме тому термін «тлумачення» багатозначний. У найширшому значенні «тлумачення – це пояснення або інтерпретація чого-небудь раніше невідомого шляхом уможливленого аналізу сутності явища. Тлумачення, яке виступає спочатку як індивідуальне уявлення, може в процесі подальшого пізнання й понятійно-термінологічного мовного оформлення стати загальнопоширеною нормою» [21, с. 457]. Тлумачення також роз'яснює смисл, значення якихось явищ [5, с. 411], дає чому-небудь якимось пояснення, визначає смисл чого-небудь, є висловом, що містить пояснення чого-небудь, відбиває точку зору на що-небудь [11, с. 799]. Крім того, «для тлумачення як категорії гуманітарної науки в цілому характерним є те, що воно з індивідуального уявлення може в процесі поступального пізнання стати загальнопоширеною нормою ... ця категорія має інтерсуб'єктний характер і нерозривно пов'язана з розумінням (з'ясуванням), поясненням, роз'ясненням» [8]. Тлумачення розглядається як діяльність певних суб'єктів (офіційне та неофіційне тлумачення), що має різну обов'язковість для правозастосовувачів [9, с. 272]. Варто погодитися з О.В. Капліною [8], що з'ясування смислу норми права під час тлумачення й роз'яснення хоча й тісно взаємопов'язані, але самостійні процеси. Роз'яснення є важливим, але не обов'язковим елементом процесу тлумачення. Проте для правозастосовного тлумачення – це невід'ємний складник.

На нашу думку, поняття правозастосовного тлумачення галузевої (кримінально-процесуальної) правової норми варто визначити як особливий самостійний вид офіційного та неофіційного тлумачення, актуальна потреба в якому існує до початку, під час і після застосування кримінально-процесуальної норми та який покликаний у динаміці забезпечувати її інтерпретаційну еволюцію задля ефективної правореалізації.

У юридичній літературі виділяється низка способів тлумачення норм права (семантичний, логічний, функціональний, систематичний, історичний і телеологічний, юридико-джерелознавчий, еволютивний, термінологічний, аналітичний, синтетичний, етичний, соціологічний), проте припускаємо за доцільне виділити основні, що мають ключове значення, – лексико-граматичний і спеціально-юридичний способи тлумачення галузевих (кримінально-процесуальних) норм, які регулюють право потерпілого на процесуальну комунікацію в кримінальному провадженні.

Лексико-граматичне тлумачення норм права – це спосіб з'ясування смислових параметрів норми права за допомогою встановлення лексичного і граматичного значення мовних одиниць і їх внутрішньотекстових зв'язків, який умовно можна поділити на етапи: лексико-морфологічний (установлюється значення лексичних одиниць норми права – окремих слів, термінів, виявляється їх понятійне значення) та синтаксичний (здійснюється вивчення словосполучень і речень, що формують текст норми права загалом) [7, с. 19].

Спеціально-юридичний спосіб тлумачення, за С.С. Алексєєвим, – це «дослідження техніко-юридичних засобів і способів викладу волі законодавця, основане на спеціальних знаннях юридичної науки й передусім юридичної техніки» [1, с. 179].

Досліджуючи питання правозастосовного тлумачення окремих кримінально-процесуальних норм, що регулюють право потерпілого на процесуальну комунікацію в кримінальному провадженні, підкреслимо, що значення та необхідність такого тлумачення продиктовані, зокрема:

1. Наявністю прогалин у галузевому (кримінально-процесуальному) законодавстві. Виникати прогалини можуть із різних причин. Так, прорахунки законодавця під час ухвалення нормативно-правових актів призводять до початкових (первісних) прогалин у кримінально-процесуальному законі. Еволюційні зміни в самих суспільних відносинах, які неможливо було передбачити під час ухвалення нормативно-правового акта, стають причиною подальших (наступних) прогалин у кримінально-процесуальному законі. А свідоме замовчування законодавцем, що розраховує (або й зовсім не розраховує) прийняти відповідні норми найближчим часом, має наслідком навмисні прогалини.

Щодо початкових прогалин (які можуть і мають бути враховані законодавцем якнайшвидше після ухвалення нормативно-правового акта), то, наприклад, до таких варто зарахувати непередбачення законодавцем у кримінально-процесуальному законі випадків обов'язкової участі представника потерпілого в кримінальному провадженні. Відсутність галузевої норми, якою, виходячи із засад кримінального провадження, мають бути врегульовані відповідні кримінально-процесуальні відно-

сини в цьому випадку, є прогалиною кримінально-процесуального закону, що може бути усунена виключно шляхом правотворчості. На нашу думку, треба констатувати відсутність у цьому разі не окремої норми чи її частини, а відсутність певної сукупності галузевих (кримінально-процесуальних) норм (подекуди частин відповідних норм), тобто мова йде про повну непереборну прогалину кримінально-процесуального закону.

Окремі з початкових (первісних) прогалин є переборними та можуть бути вирішені шляхом правозастосування, однак уважаємо, що у зв'язку з цим постає питання єдності судової практики. Так, у силу прогалини (а також очевидної колізії) кримінально-процесуальної норми донедавна неоднозначно вирішувалося питання щодо оскарження потерпілим недотримання розумних строків під час досудового розслідування: ст. 308 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України зазначала, що скарга подається прокурору вищого рівня, а ч. 1 ст. 303 КПК України вказувала на нездійснення процесуальних дій, які слідчий, прокурор зобов'язані вчинити у визначені КПК України строки, що є підставою оскарження такої бездіяльності слідчому судді. Щодо судової практики, то в рішеннях слідчі судді переважно вказували, що «прокурор вищого рівня, який зобов'язаний розглядати скарги на недотримання розумних строків слідчим, прокурором під час досудового розслідування, не є процесуальним суб'єктом, бездіяльність якого підлягає оскарженню в порядку, передбаченому ст. 303 КПК України» [18]. Проте в іншому випадку в аналогічній ухвалі слідчий суддя дійшов висновку, що «відповідно до статті 114 КПК України, для забезпечення виконання сторонами кримінального провадження вимог розумного строку слідчий суддя має право встановлювати процесуальні строки у межах граничного строку, передбаченого КПК України, з урахуванням обставин, встановлених під час відповідного кримінального провадження» [19]. Це і є прикладом подолання часткової переборної прогалини шляхом правозастосовного тлумачення кримінально-процесуальної норми.

З унесенням змін до ст. 303 КПК Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування» від 16.11.2017 [14], відповідно до п. 9-1 ч. 1 ст. 303 КПК України, рішення прокурора про відмову в задоволенні скарги на недотримання розумних строків слідчим, прокурором під час досудового розслідування підлягає оскарженню, зокрема, потерпілим, його представником, законним представником. Водночас, якщо прокурор не відмовив у задоволенні скарги на недотримання розумних строків слідчим, прокурором під час досудового розслідування, проте його вказівки щодо строків учинення певних процесуальних дій або прийняття процесуальних рішень не вплинули з тих чи інших підстав на ефективність (тривалість) досудового розслідування, яким є за таких умов механізм реалізації права на оскарження недотримання розумних строків під час досудового розслідування? Тобто знову часткова прогалина (подальша). Адже за таких умов підстава для звернення до слідчого судді відповідно до п. 9-1 ч. 1 ст. 303 КПК України відсутня.

Щодо навмисних прогалин, то влучним прикладом тут може бути ч. 3 ст. 127 КПК України: шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках і в порядку, передбачених законом. При цьому підкреслимо, що «випадки» та «порядок», на які вказує законодавець, навмисно ним не визначені, а відповідний закон до цього часу не прийнято. Адже «якщо держава бере на себе зобов'язання по відшкодуванню, а реально здійснити його не зможе, то це може створити ситуацію суспільного невдоволення, коли сотні тисяч потерпілих не одержать відшкодування від держави, навіть після прийняття судами відповідних рішень на їх користь» [2].

2. Наявністю колізій у галузевому (кримінально-процесуальному) законодавстві. Необхідність тлумачення виникає в разі розбіжності або суперечності між нормами права, які регулюють одне й те саме питання, що викликає їх колізійність. Наприклад, тлумачення норм, передбачених ч. 2 ст. 24 КПК України і ст. 394 КПК України, здійснене Верховним Судом України (Постанова Верховного Суду України від 03.03.2016 [13]) і вказує виключно на конкуренцію відповідних норм, а не їх колізійність. Погоджуємося, що саме принципи кримінального процесу «є гарантією додержання прав і законних інтересів особи при провадженні у кримінальній справі; є юридичною базою для тлумачення конкретних кримінально-процесуальних норм, а також для вирішення всіх суперечностей, які виникають у ході кримінально-процесуальної діяльності» [10, с. 29]. А от досліджувати положення ч. 4 ст. 26 КПК України (відмова потерпілого, а у випадках, передбачених КПК України, його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення) та п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК України (кримінальне провадження закривається, якщо потерпілий, а у випадках, передбачених КПК України, його представник відмовився від обвинувачення в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення, крім кримінального провадження щодо злочину, пов'язаного з домашнім насильством), доходимо висновку, що тут очевидна колізія в законі, закладена внесенням змін до п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК України Законом України «Про

внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 06.12.2017 [15]. До аналогічних висновків доходимо, аналізуючи положення ст. ст. 55, 58 і ч. 6 ст. 340 КПК України (щодо наслідків неприбуття потерпілого/представника потерпілого в судове засідання).

3. Наявністю оцінних понять у галузевому (кримінально-процесуальному) законодавстві. Варто зауважити, що поряд із формально визначеними поняттями законодавцем застосовуються доволі часто й оціночні поняття – «закріплені в нормі кримінально-процесуального права поняття, зміст яких не містить чітко визначеної, завершеної системи ознак, що зумовлює здійснення його конкретизації в кожному окремо індивідуально визначеному випадку за розсудом правозастосовувача» [17], а отже, потребує правозастосовного тлумачення.

Під час розгляду лексичних особливостей оцінних понять у кримінальному процесі в юридичній літературі справедливо відзначається, що більшість із них сформульовано через словосполучення або багатослівні лексичні конструкції.

З метою забезпечення єдності підходів до застосування кримінально-процесуальних норм з оцінними поняттями законодавець може нормативно закріпити окремі їх ознаки або навести певний перелік явищ (предметів), які входять до обсягу цього поняття, надавши цим самим орієнтир для правозастосування [17]. Переліки в нормативно-правовому акті за обсягом повноти прийнято поділяти на два види: вичерпні (повні), які не припускають розширювального тлумачення, та невичерпні (приблизні, неповні), які передбачають можливість доповнення явищ, об'єктів, ознак, що наведені в переліку [12].

Наприклад, до оцінних понять варто зарахувати вказівку законодавця на «існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого, їх тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити їх допит в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань» як на підставу для допиту свідка, потерпілого під час досудового розслідування в судовому засіданні слідчим суддею (ч. 1 ст. 225 КПК України). Також у п. 3 ч. 6 ст. 194 КПК України законодавець указує, що в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, суд може застосувати до особи, яка підозрюється в учиненні такого кримінального правопорушення, обмежувальний захід, що полягає в забороні «наближатися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово чи систематично перебувати у зв'язку із роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин». Метою застосування запобіжного заходу є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробі «незаконно впливати на потерпілого» (п. 3 ч. 1 ст. 177 КПК України). Щодо проведення дистанційного досудового розслідування та судового провадження, то законодавець указує на наявність «інших підстав, визначених слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми» (п. 5 ч. 1 ст. 232 КПК України), неможливість «безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин» (п. 1 ч. 1 ст. 232 КПК України), необхідність «в найкоротший строк організувати виконання зазначеного доручення» (ч. 6 ст. 232 КПК України), «опитування особи, яка через знаходження у віддаленому від місця проведення досудового розслідування місці, хворобу, зайнятість або з інших причин не може без зайвих труднощів вчасно прибути до слідчого, прокурора» (ч. 11 ст. 232 КПК України), неможливість «безпосередньої участі учасника кримінального провадження в судовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин» (п. 1 ч. 1 ст. 336 КПК України), наявність «інших підстав, визначених судом достатніми» (п. 5 ч. 1 ст. 336 КПК України). Частина 6 ст. 340 КПК України вказує на наслідки повторного неприбуття в судове засідання потерпілого «без поважних причин». Згідно з ч. 6 ст. 474 КПК України, суд з'ясовує добровільність укладення угоди сторонами та перевіряє, чи не є вона «наслідком застосування насильства, примусу, погроз або наслідком обіцянок чи дії будь-яких інших обставин».

З'ясовувати зміст кожного конкретного оцінного поняття варто залежно від контексту галузевої норми, в якій воно вжите.

4. Наявністю проблематики, пов'язаної із юридико-технічними помилками в галузевому (кримінально-процесуальному) законодавстві. Наприклад, вказівка законодавця в ч. 1 ст. 55 КПК України на те, що «потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди...», децю логічно не узгоджується з іншими положеннями кримінально-процесуального закону, оскільки мова може йти як про моральну, так і про майнову шкоду, завдану одним і тим же кримінальним правопорушенням одному й тому ж потерпілому, а цивільний позов подається про відшкодування моральної та майнової шкоди, якщо така була завдана. Тому доречніше в цьому разі вказати в ч. 1 ст. 55 КПК України «та/або».

5. Наявністю проблематики ступеня правової регламентованості композиційної побудови кримінально-процесуальної норми. Варто підтримати думку А.А. Ушакова про необхідність дослідження правового тексту як форми літератури, як літературного твору, що припускає використання

під час організації і структурування юридичного тексту поняття «композиція» [20, с. 70]. Загалом поділяючи думку щодо поділу системи норм кримінально-процесуального права на типові й нетипові [3, с. 219–222], зазначимо, що в теорії права розрізняють такі нетипові норми права: загальнозакріпні норми або норми-начала, установчі норми або норми-принципи, прогностичні норми або норми-цілі, декларативні норми або норми-оголошення, дефінітивні норми або норми-дефініції (визначення), а також оперативні норми або норми-інструменти, колізійні норми або норми-арбітри [16, с. 282–285].

Оскільки структура кримінально-процесуальної норми не завжди очевидна, наведемо приклад, що свідчить про вагомість тісного взаємозв'язку правозастосовного тлумачення окремих кримінально-процесуальних норм, які регулюють право потерпілого на процесуальну комунікацію, і ступеня правової регламентованості композиційної побудови кримінально-процесуальної норми. Так, аналізуючи положення ст. 472 КПК України щодо змісту угоди про визнання винуватості в кримінальному провадженні (що може бути ініційована й укладена між прокурором і підозрюваним чи обвинуваченим), доходимо висновку, що для неї характерна деяка фрагментарність, на яку вплинуло внесення змін до ст. 469 КПК України відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення механізмів забезпечення завдань кримінального провадження» від 16.03.2017. Так, нині в разі надання потерпілим чи потерпілими письмової згоди на укладення угоди остання може бути укладена й у провадженнях, у яких бере участь потерпілий чи потерпілі; однак, уносячи зміни до ст. 469 КПК України, законодавець не передбачив, що положення ст. 472 КПК України, які визначають зміст угоди про визнання винуватості, не вказують на важливі й необхідні питання, що потребують вирішення під час укладення угоди, наприклад, розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, строк її відшкодування. Виходить, що правозастосувач має сам приймати рішення щодо інтерпретації та імплементації положень ст. 471 КПК України, де йде мова про зміст угоди про примирення, до ст. 472 КПК України, де йде мова про зміст угоди про визнання винуватості. Отже, композиція галузевої норми, що регулює кримінально-процесуальні відносини, її внутрішня побудова в цьому разі характеризується нетиповою структурою. А саме мова йде про нетипову спеціалізовану галузеву норму, представлену неповністю визначеною диспозицією як центральним елементом; тобто внесення змін до ч. 4 ст. 469 КПК України призвело до подальшої прогалини в кримінально-процесуальному законі, на що й указує неповністю визначена диспозиція ст. 472 КПК України.

З урахуванням санкції кримінально-процесуальної норми, що міститься в ч. 7 ст. 474 КПК України, а також того, що повторне звернення з угодою в одному кримінальному провадженні не допускається (ч. 8 ст. 474 КПК України), а також ч. 4 ст. 394 КПК України неповністю визначена диспозиція (правові наслідки якої недооцінив законодавець) у цьому випадку може призвести, на нашу думку, до:

- ухвалення вироку на підставі угоди про визнання винуватості з порушенням прав і законних інтересів потерпілого (потерпілих) у кримінальному провадженні та проблеми оскарження потерпілим, його представником цього вироку – у разі неякісного правозастосовного (судового) тлумачення;
- відмови в затвердженні угоди про визнання винуватості й неможливості повторного звернення з угодою в цьому кримінальному провадженні – у разі якісного правозастосовного (судового) тлумачення.

6. Наявністю проблематики, пов'язаної зі зверненням до лінгвістичних структурних елементів кримінально-процесуальної норми. Уважаємо, що загальних поглядів (що часто зустрічаються в юридичній літературі) про необхідність писати закони зрозуміло, чітко, стисло й грамотно недостатньо, обов'язковим є використання спеціальних правил і принципів тлумачення тексту, без чого якість тлумачення та чистота мови кримінально-процесуального закону, зокрема, будуть страждати. У цьому і полягає цінність лексико-граматичного тлумачення кримінально-процесуальної норми.

Адже, наприклад, окремі словосполучення як синтаксичні конструкції з двох чи більше слів на основі підрядного граматичного зв'язку – це не що інше як «будівельний матеріал» мови кримінально-процесуального закону. «Як правило, саме словосполученнями оформляються найменування глав, розділів і статей законодавчих актів. Тому важливо дотримуватися правил утворення словосполучень для ефективності тлумачення та реалізації того чи іншого припису норм кримінально-процесуального права» [8, с. 159]. Прикладом може бути глава 9 КПК України «Відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні, цивільний позов». Зауважимо:

- прості синтаксично вільні словосполучення «відшкодування шкоди» та «відшкодувати шкоду» законодавець використовує, відповідно, в п. 17 ч. 3 ст. 42 КПК України й у ч. 1 ст. 127 КПК України;
- складне синтаксично вільне словосполучення «відшкодування (компенсація) шкоди» законодавець використовує в ст. ст. 127, 130 КПК України;
- складне синтаксично вільне словосполучення «відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди» законодавець використовує в п. 10 ч. 1 ст. 56 КПК України (тобто словосполучення «відшкодування шкоди» поширюється окремим словосполученням);

– складне синтаксично невірне словосполучення «перелік дій, не пов'язаних з відшкодуванням шкоди» законодавець використовує в ч. 1 ст. 471 КПК України.

Варто звернути увагу на те, що аналіз положень КПК України, які досліджуються в розрізі понять «відшкодування»/«компенсація» шкоди, і тлумачення спеціального юридичного терміна-словосполучення «відшкодування шкоди», утвореного за допомогою двох лексичних одиниць – дієслова й іменника, вказує на тавтологію – змістове дублювання (повторення) тих самих або однокоренових слів, що є порушенням чистоти мови кримінально-процесуального закону. У цьому випадку це є аргументом на користь використання терміна-словосполучення «компенсація шкоди» в кримінальному провадженні.

Висновки. Отже, з'ясувавши поняття правозастосовного тлумачення галузевої (кримінально-процесуальної) правової норми та його стрижневий принцип – принцип діалогічної комунікації, можемо резюмувати, що необхідність і значення правозастосовного тлумачення окремих кримінально-процесуальних норм, які регулюють право потерпілого на процесуальну комунікацію в кримінальному провадженні, зумовлені:

- наявністю прогалін і колізій у галузевому (кримінально-процесуальному) законодавстві,
- наявністю оцінних понять у галузевому (кримінально-процесуальному) законодавстві,
- наявністю проблематики, пов'язаної з юридико-технічними помилками в галузевому (кримінально-процесуальному) законодавстві,
- наявністю проблематики ступеня правової регламентованості композиційної побудови кримінально-процесуальної норми,
- наявністю проблематики, пов'язаної зі зверненням до лінгвістичних структурних елементів кримінально-процесуальної норми.

Mudrak I. For lexico-grammatic and specially-legal interpretation of certain criminal-processing norms, while adjusting the victim's right to a procedural communication in criminal proceedings

The article explores the problems of lexical and grammatical and specially legal interpretation of certain criminal procedural norms, in particular, those that regulate the victim's right to procedural communication in criminal proceedings. It is noted that the guiding principle of lawful interpretation is the principle of dialogical communication, where dialogue is understood as a dynamic and constructive way of thinking, creating, interpreting, leading from the analysis of legal and technical errors of legal norms to effective law-making and enforcement and developing in a spiral, because every dialogue must continue the previous ones and prepare the next ones.

The notion of a lawful interpretation of a sectoral (criminal-procedural) legal norm is defined as a special independent form of official and informal interpretation, an actual need in which it exists before, during and after the application of the criminal-procedural norm, and is intended to ensure its interpretative evolution for the sake of effective legalization.

It is emphasized that the importance and necessity of lexical and grammatical and special-legal interpretation is dictated by: the presence of gaps in sectoral (criminal-procedural) legislation; the existence of conflicts in sectoral (criminal-procedural) legislation; availability of valuation concepts in sectoral (criminal-procedural) legislation; the presence of issues related to legal and technical errors in sectoral (criminal) law; the presence of problems of the degree of legal regulation of the compositional construction of criminal procedural norms; the presence of issues related to the appeal to the linguistic structural elements of the criminal procedural norm.

Key words: criminal proceedings, victim, procedural communication, law enforcement interpretation.

Література:

1. Алексеев С.С. Проблемы теории права : курс лекций : в 2 т. Свердловск, 1973. С. 179.
2. Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли від злочину : Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на Проект Закону України від 27.10.2010. URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7303&skl=7 (дата звернення: 12.09.2019).
3. Гемай С.О. Питання окремих видів нетипових норм кримінально-процесуального права. *Право і суспільство*. 2011. С. 219–222.

4. Гончаров В.В. Динамічне тлумачення юридичних норм. Львів, 2013. 249 с.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва, 1980. Т. 4. С. 411.
6. Капліна О.В. Роль тлумачення норм кримінального процесуального права в забезпеченні законності правозастосовної діяльності. URL: <http://dSPACE.nulau.edu.ua/handle/123456789/9659> (дата звернення: 12.09.2019).
7. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права : автореф. дис. ... док. юрид наук. Харків, 2009. С. 19.
8. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія. Харків, 2008. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/KaplinaMono.pdf (дата звернення: 12.09.2019).
9. Крестовська Н.М. Теорія держави і права: елементарний курс / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвєєва. Харків, 2008. С. 272.
10. Маляренко В.Т. Конституційні засади кримінального судочинства. Київ, 1999. С. 29.
11. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Москва, 1990. С. 799.
12. Шубенкова К.В. Теоретико-правовые концепции А.С. Пиголкина : дисс. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2013. URL: http://test.ssla.ru/dissertation/dissert/17-03-2014-1d_.pdf (дата звернення: 12.09.2019).
13. Постанова Верховного Суду України від 03.03.2016. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS160249.html (дата звернення: 12.09.2019).
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування : Закон України від 16.11.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2213-19> (дата звернення: 12.09.2019).
15. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 06.12.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19> (дата звернення: 12.09.2019).
16. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків, 2006. С. 282-285.
17. Тітко І.А. Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України : монографія. Харків, 2010. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2011/Titko_2010.pdf (дата звернення: 12.09.2019).
18. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 13.07.2015. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 12.09.2019).
19. Ухвала Жовтневого районного суду м. Харкова від 14.03.2014 (справа № 639/1438/14-к). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 12.09.2019).
20. Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. Пермь, 1967. 185 с.
21. Философский энциклопедический словарь / под ред. Е.Ф. Губского, Г.В. Кораблевой, В.А. Лутченко. С. 457.

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ: НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ І СТУПЕНЯ ОБМЕЖЕНЬ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Рябовол Л. Т.,

доктор педагогічних наук, професор,

професор кафедри державно-правових дисциплін та адміністративного права

Центральноукраїнського державного педагогічного університету

імені Володимира Винниченка

У дослідженні встановлено, що терміно-поняття «державний суверенітет» є ширшим, ніж «незалежність держави», й охоплює його. Незалежність держави як її самостійність і рівноправність у міжнародних відносинах є обов'язковим складником державного суверенітету. Рисами, що позначають державу як суверенну, незалежну, є територіальна цілісність, здатність національних Збройних Сил забезпечити зовнішню безпеку та політична, фінансова, організаційна спроможність вирішувати різні питання життєдіяльності держави. Суверенітет держави – складне явище, зумовлене її економічною, політичною, військовою спроможністю. Умовами розвитку держав, так само й України, нині є глобалізація й інтеграція в європейський і світовий правовий, політичний, економічний, культурний простір. Викладені вченими думки щодо ступеня обмежень державного суверенітету за таких умов систематизовано у дві наукові позиції: 1) роль суверенітету держави суттєво зменшується, його значення поступово нівелюється; 2) глобалізація не послаблює державу, а кидає їй виклик, змушуючи пристосовуватися до вимог глобальних ринків, посилювати конкурентоспроможність, розвиватися. Установлено, що принциповою є позиція щодо неможливості обмеження незалежності держави як зовнішнього аспекту її суверенітету. Аналіз наукової літератури засвідчив, що дослідники проблеми розвитку державності в контексті євроінтеграційних і глобалізаційних процесів суголосні в тому, що державний суверенітет не може бути втраченим, натомість має зміцнюватися, визначальним має стати збереження національної держави й урахування національних інтересів. Потенціал глобалізаційних процесів варто використати для ефективного розв'язання внутрішніх проблем, розвитку економічної сфери, подолання корупції та злочинності, побудови сильної демократичної держави й громадянського суспільства.

Ключові слова: держава, глобалізація та євроінтеграція, обмеження суверенітету держави, економічний суверенітет, інформаційний суверенітет.

Постановка проблеми. Для широкого загалу державний суверенітет і незалежність держави – терміно-поняття, які позначають одне й те ж явище. Значною мірою це пояснюється тим, що відповідні визначення в доступних джерелах не дають змоги чітко розмежувати ці якості держави й принципи її організації. Значною мірою «заплутують» як пересічних громадян, так і дослідників цього питання назви документів, які посіли чільне місце в новітній історії нашої країни, визначили напрям її подальшого розвитку. Так, якщо один із них – Декларація про *державний суверенітет* України від 16 липня 1990 року, то інший – Акт проголошення *незалежності* України від 24 серпня 1991 року. У преамбулі Декларації при цьому зазначено, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Документ відіграв важливу роль в утвердженні реального суверенітету й розбудові України як держави, вважають В. Погорілко, В. Шемшученко та ін. [1]. На думку І. Мельникової, ним започатковано процес новітнього вітчизняного державотворення, створено правові передумови для ухвалення Акта проголошення незалежності України, згідно з текстом якого, саме здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР урочисто проголосила незалежність України та створення самостійної української держави – України [2].

Від згаданих вище доленосних для нашої держави документів терміно-поняття «незалежність» і «суверенітет» «успадковані» вітчизняним Основним Законом, у якому їх закріплено й розмежовано. Так, згідно зі ст. 1 документа, Україна є суверенна й незалежна, демократична, соціальна, правова держава [3]. Такі ж положення (терміни) закріплені й у конституціях інших європейських держав.

Наприклад, Румунія, згідно зі своєю Конституцією, є суверенною, незалежною, єдиною та неподільною державою. У статтях 1 і 3 Конституції Португалії закріплено принцип суверенної Республіки, а в ч. 1 ст. 7 – принцип національної незалежності як визначальний для цієї країни в міжнародних відносинах [4, с. 18].

Проблематика державного суверенітету, незалежності держави становить науковий інтерес фахівців з філософії, у т. ч. філософії права, загальнотеоретичної юриспруденції, конституційного права України й державного права зарубіжних країн, політичних і правових учень, порівняльного правознавства, політології. Ними досліджено такі її аспекти: державний суверенітет як предмет наукових досліджень (Ю. Шемшученко), як властивість державної влади (Є. Кубко), основа національної ідентичності українського суспільства (Н. Чорна); соціально-політична сутність і юридичний зміст суверенітету держави (Н. Пархоменко); конституційні й міжнародно-правові аспекти забезпечення, гарантії державного суверенітету України (Ю. Барабаш, В. Ковтун, О. Майборода, А. Селіванов та ін.); економічний суверенітет (В. Мамотов); інформаційний суверенітет (В. Горовий) тощо. Суверенітету держави в умовах глобалізації дослідження присвятили В. Геєць, В. Горбатенко, І. Кресіна, Ю. Мірошниченко, Н. Оніщенко та ін. Водночас у зв'язку зі своєю актуальністю окреслена проблема продовжує становити науковий інтерес.

Мета статті – з'ясувати співвідношення терміно-понять «державний суверенітет» і «незалежність держави», визначити риси суверенної/незалежної держави, сучасні виклики суверенітету/незалежності України й перспективи розвитку в контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Державний суверенітет розглядають як юридичну властивість, що характеризує верховенство, єдність і неподільність державної влади всередині країни та її незалежність на міжнародній арені, правову, політичну, економічну, соціальну самостійність (Н. Пархоменко [5, с. 114]). У вітчизняній загальнотеоретичній юриспруденції та конституційно-правовій теорії усталеною є позиція, що суверенітет держави має два складники/аспекти – внутрішній і зовнішній. Якщо внутрішній – це верховенство, єдність і неподільність, тобто повнота державної влади всередині країни, то зовнішній – це є незалежність держави, що означає рівноправність у міжнародних відносинах, самостійність в ухваленні рішень з питань зовнішньої політики за умови дотримання норм міжнародного права й поваги до суверенітету інших країн. Незалежна держава – повноправний суб'єкт міжнародного права, непідпорядкований будь-якій зовнішній владі. Отже, незалежність держави – обов'язковий складник державного суверенітету, держава не може розглядатися як суверенна без забезпечення її незалежності.

Проаналізуємо, які риси позначають державу як незалежну. Передусім це – територіальна цілісність, тобто цілісність і недоторканність території в межах державного кордону. Важливо, що відповідне положення закріплено в Конституції України [3], згідно зі ст. 2 документа, суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах наявного кордону є цілісною й недоторканою. За статтею 17, захист суверенітету й територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Істотною ознакою й водночас умовою незалежності держави є здатність забезпечити зовнішню безпеку, особливу роль у чому покликані відігравати національні Збройні Сили. Оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, зазначені в ст. 17 вітчизняного Основного закону [3], покладаються на Збройні Сили України. Сьогодні вони суттєво просунулися у своєму розвитку, кадровому, матеріально-фінансовому, технічному забезпеченні, проте реальний стан державної території України позначається порушенням недоторканності й територіальної цілісності, і це є серйозним викликом для незалежності сучасної України.

Незалежність держави означає також можливість самостійно, без будь-яких зовнішніх впливів, визначати мету функціонування, методи й форми виконання відповідних завдань, здатність приймати необхідні нормативно-правові акти й забезпечувати їх виконання, застосовуючи в разі потреби заходи державного примусу. Визначальними для забезпечення суверенітету й незалежності держави є її політична, фінансова, організаційна спроможність вирішувати різноманітні питання життєдіяльності держави.

Розвиток і посилення державного суверенітету України не є можливим без забезпечення її економічної безпеки. Не можна не погодитися з тезою В. Мамотова, що в основі державного суверенітету – суверенітет економічний. Для успішного розв'язання економічних проблем державі потрібна достатня частка власності на природні ресурси та значна частка в доходах, якими можна розпоряджатися в суспільно важливих цілях, без чого держава неспроможна ефективно управляти економікою, бути суверенною, вважає вчений [6, с. 8]. Ця теза нині є дискусійною. Так, у контексті розгляду проблеми підвищення ефективності державного управління в економічній сфері висловлюються думки про необхідність максимальної приватизації, що до того ж, уважається, є дієвим засобом боротьби з корупцією, яка є поширеним явищем у діяльності державних підприємств. Так чи інакше,

погоджуємося з Н. Пархоменко [5, с. 118] у тому, що власність є економічною основою суверенітету, тому в умовах глобалізації, існування зброї масового знищення, тобто військової переваги окремих країн, економічної нерівності, посилення впливу транснаціональних корпорацій на світові політичні процеси слабозвинені держави неповною мірою володіють суверенітетом.

Складником державного суверенітету є інформаційний суверенітет. Умовами, які актуалізують проблему його забезпечення, є як демократизація та глобалізація, так і розширення меж інформаційної діяльності за рахунок електронних інформаційних технологій. Відповідно, виокремлюють негативні впливи на суверенні інформаційні ресурси. Негативними зовнішніми впливами, вважає В. Горюхов [6, с. 13], є інформаційні війни й атаки, пов'язані з економічними інтересами транснаціональних компаній, внутрішніми – кримінал у системі вироблення інформаційних ресурсів, низькоякісні інформаційні ресурси й відсутність відповідальності за духовний рівень інформації, адекватність її суспільним потребам.

Загалом, виходячи з того, що суверенітет – це форма, яка має бути наповнена правовим, економічним, політичним, культурним змістом, його дієвість Н. Пархоменко пов'язує з економічним, політичним, військовим становищем держави на політичній карті світу й підкреслює, що всі ці складники суверенітету взаємопов'язані та взаємозумовлені [5, с. 118].

Якщо говорити про перспективи суверенітету України та й будь-якої іншої держави, то очевидно, що вони полягають у площині глобалізації й інтеграції у світовий, зокрема європейський, простір (правовий, політичний, економічний, культурний). В. Горбатенко вважає, що розгортання глобалізації – головна тенденція сучасних міжнародних відносин, а сама глобалізація – загальносвітовий соціальний процес, що охоплює потоки ідей, капіталів, товарів, науково-технічних досягнень, політичних норм і стандартів, законодавства, які зумовлюють розвиток світу як цілісної економічної, міжнародно-правової, політичної, соціокультурної суперсистеми [6, с. 14]. У цьому контексті акцентуємо на усталену в зарубіжній і вітчизняній юриспруденції позицію, що суверенітет держави не є абсолютним явищем, має обмежений характер. Це пояснюється інтересами, потребами й вимогами світового співтовариства у зв'язку з прагненням унеможливити свавільну поведінку держав на міжнародній арені. Як зазначає Є. Стрельцов [7, с. 49], кожний учасник спільноти, окрема особа чи держава, повинна «жертвувати» часткою своєї незалежності для загального соціального компромісу.

До питання обсягу державного суверенітету цікавим є підхід Н. Пархоменко. На її думку, суверенітет як невід'ємна властивість держави завжди повний і виключний, що на практиці означає повноту законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території, усунення будь-якого іноземного впливу, незалежність від інших держав у міжнародних відносинах, окрім договірних, що не зачіпають основ суверенітету [5, с. 117]. Виходячи з такої логіки, можливими є міжнародні відносини, які зачіпають основи суверенітету держави, отже, він не є повним і виключним, як стверджує вчена.

Щодо ступеня обмежень державного суверенітету висловлюються різні думки, які умовно можна систематизувати у дві наукові позиції. Прихильники першої вважають, що в умовах взаємозалежності міжнародного співтовариства, що зростає, утворення наддержавних і наднаціональних утворень роль суверенітету конкретної держави суттєво зменшується, його значення поступово нівелюється. Н. Пархоменко зазначає, що в юридичній і політичній науках, практиці державотворення з'явилися теорія «ділимості» суверенітету, концепції «несуверенної»/«напівсуверенної» держави, «потенційного», «залишкового», «субсидіарного», «неповного», «обмеженого» суверенітету [5, с. 120]. Виходячи з напрацювань Є. Стрельцова, інтенсивна глобалізація й активні інтеграційні процеси вимагають, аби держави передавали свої традиційні функції та повноваження міжнародним організаціям для вирішення регіональних та універсальних завдань [7, с. 56]. Крім членства в міжнародних організаціях, до чинників, з якими стикається будь-яка національна держава й під впливом яких «обмежується»/«розмивається» її суверенітет, Ю. Шемшученко зараховує примат міжнародного права тощо [6, с. 4].

О. Джураєва також зазначає, що намагання обґрунтувати теорію світової держави спричинило появу тез про «кінець національної держави», «застарілість» державного суверенітету, про те, що суверенітет «заважає глобальним прогресивним процесам, інтеграції держав» (Л. Явич), стає обмеженим, відбувається його розмивання, ерозія та дифузія (Н. Пастухова). Згідно з протилежною позицією, глобалізація не послаблює державу, а кидає їй виклик, змушує пристосовувати її політику до вимог глобальних ринків, змінюючи рамкові умови державної діяльності, отже, посилювати свою конкурентоспроможність і розвиватися [8, с. 27]. І. Кресіна констатує, що більшість вітчизняних конституціоналістів обстоюють позицію (фактично, другу з наведених), згідно з якою глобалізація не вносить істотних змін у міжнародну структуру й суверенна держава залишається головним суб'єктом зовнішніх відносин і визначальним чинником глобалізації, при цьому має сприяти інтеграції економіки і громадян у світове господарство й подоланню суперечностей між інтересами суспільства та глобального розвитку [6, с. 11].

У контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів подальший розвиток держав не може не супроводжуватися збільшенням ролі політичного, соціально-економічного, культурного зовнішніх чинників, під впливом яких вони, так само й Україна, будуть усе глибше інтегруватися в єдиний світовий простір, який функціонує за єдиними юридичними умовами. При цьому можливості конкретної держави щодо її регуляторної політики будуть звужуватися, не виключено, що вона буде змушена поступатися частиною суверенних прав у зв'язку з необхідністю враховувати волю наддержавних, наднаціональних утворень/об'єднань, членом яких вона є або прагне стати. Разом із тим, виходячи з установленого вище співвідношення понять «державний суверенітет» і «незалежність держави», принциповою є позиція щодо неможливості обмеження *незалежності* держави. В. Ковтун вважає, що саме конституційно укорінені відмінності суверенітету від незалежності пояснюють, чому конституційна теорія держав дає змогу часткового делегування суверенних прав (внутрішній суверенітет) до ЄС, тоді як незалежність (зовнішній суверенітет) зберігають за собою [4, с. 18]. Водночас якщо і йдеться про зовнішнє обмеження суверенітету, то важливо, аби воно відбувалося на засадах і в межах, які встановлює сама держава. Примусове здійснення тих чи інших заходів, зокрема, під міжнародно-правовим тиском не має нічого спільного з реалізацією державного суверенітету, натомість може свідчити про його брак, акцентує Є. Кубко [6, с. 7]. У таких випадках державна влада має змінитися або її ліквідує як суверенний інститут, що призводить зазвичай до ліквідації самої державності.

Сутність того, що відбувається з державним суверенітетом в умовах глобалізації, Ю. Шемшученко вбачає в такому. Відчуваючи істотні впливи глобалізаційного характеру, суверенітет не втрачає політико-правової цінності, а залишається важливою характеристикою держави. Вступаючи до міжнародних чи міждержавних об'єднань, держава передає їм не суверенітет, а певні суверенні права для досягнення спільних економічних, екологічних та інших цілей, точніше, права на здійснення відповідних функцій. Не змінює природу державного суверенітету й принцип примату міжнародного права, адже, по-перше, не всі держави визнали його, по-друге, Статут ООН прямо закріпив принцип суверенної рівності держав. Відмова від державного суверенітету рівнозначна відмові від територіальної цілісності, від права бути господарем у власному домі, акцентує вчений [6, с. 4].

І. Кресіна [6, с. 11–12] також вважає, що доктрина державного суверенітету не застаріла й держава надовго залишиться найвищою одиницею історичного й політичного життя, при тому що обсяг суверенних прав у сучасному світі значно перерозподілився між над- і субнаціональними, національними, а іноді регіональними й муніципальними одиницями. Суверенітет нині в чомусь скорочуватиметься (скажімо, у питаннях економічної стратегії), в іншому – закріплюватиметься й навіть зростатиме. Центральні позиції за національною державою зберігаються в таких напрямках, як забезпечення національної безпеки, боротьба з міжнародним тероризмом і транскордонною злочинністю; надання соціальних послуг, забезпечення соціальних стандартів; ринкове регулювання; контроль видобутку природних ресурсів; управління міграцією, запобігання міжетнічним конфліктам тощо.

Суголосна з викладеною позицією вітчизняних учених й Н. Чорна, котра вважає, що національні держави залишаються міцно діючими одиницями, хоча їм і протистоять величезна кількість міжнародних владних інститутів і структур, які діють незалежно від відстані. У глобальній політиці беруть участь недержавні, субнаціональні актори, національні групи тиску, пов'язані передусім із медіаресурсами, економікою. Учена акцентує, що за таких умов політико-культурне розмивання національного суверенітету викликає все більший протест та актуалізує, хоча й ускладнює збереження державами своєї національної ідентичності, протистояння уніфікації [9, с. 35].

В. Горбатенко наголошує, що в інтересах будь-якої країни не просто доєднатися до глобалізаційних процесів, а зайняти в них значуще місце, використати її для національного розвитку, не стати жертвою глобального неокolonіалізму [6, с. 14]. Завдяки припливу інвестицій, стимулюванню конкуренції глобалізація дає національній державі шанс на оновлення й економічне зростання, однак, як справедливо зазначає О. Джураєва, використання його значною мірою залежить від якості державної політики в цій сфері, створення правових засад для неї, ефективності її реалізації та захисту національних інтересів [8, с. 27]. Поділяємо думку І. Кресіної [6, с. 11], що стратегія національних держав стосовно суверенітету полягає в пошуку адекватних відповідей на виклики глобалізації, активній участі в регіональній і глобальній інтеграції. Отже, докорінні реформи суспільного життя варто підпорядкувати утвердженню суверенних засад України.

Висновки. У процесі дослідження встановлено, що у співвідношенні терміно-понять «державний суверенітет» і «незалежність держави» перше є ширшим та охоплює друге. Незалежність держави – це передусім її зовнішня незалежність, самостійність і рівноправність у міжнародних відносинах, обов'язковий складник державного суверенітету. З'ясовано, що процеси глобалізації та інтеграції суттєво впливають на розвиток суверенітету національних держав. У результаті аналізу й систематизації підходів до визначення його обсягу/меж за таких умов визначено дві основні наукові позиції: 1) роль суверенітету держави суттєво зменшується, його значення поступово нівелюється; 2) глоба-

лізація не послаблює державу, а кидає їй виклик, змушуючи пристосовуватися до вимог глобальних ринків, посилювати конкурентоспроможність, розвиватися. Принциповою при цьому є позиція вчених щодо неможливості обмеження незалежності держави як зовнішнього аспекту її суверенітету. Дослідники проблеми розвитку державності в контексті євроінтеграційних і глобалізаційних процесів суголосні в тому, що державний суверенітет не може бути втраченим, натомість має зміцнюватися, визначальним має стати збереження національної держави й урахування національних інтересів.

Перспективною у напрямку дослідження є розроблення питань економічного, інформаційного, екологічного суверенітету як складників державного суверенітету.

Ryabovol L. State sovereignty: scientific approaches to defining the concept and degree of constraints in the context of globalization

The study found that the term “state sovereignty” is broader than “state independence” and encompasses it. The independence of the state as its independence and equality in international relations is a necessary component of state sovereignty. The traits that characterize the state as independent are the territorial integrity, the ability of the national Armed Forces to provide external security and the political, financial, organizational capacity to address various issues of the state's life. The sovereignty of the state is a complex phenomenon, whose effectiveness is conditioned by its economic, political and military capacity. The prospects of Ukraine's sovereignty, like any other state, lie in the plane of globalization and integration into the European and world legal, political, economic, and cultural space. Opinions on the degree of limitations of state sovereignty under these conditions are systematized into two scientific positions: 1) the role of state sovereignty is significantly reduced, its importance gradually being leveled; 2) globalization does not weaken the state, but it challenges it, forcing it to adapt to the requirements of the global markets, enhance competitiveness, and develop. The principle is that it is impossible to limit the independence of the state. In a context where globalization and European integration will continue to have a significant impact on Ukraine, it is important that its sovereignty is not lost. The preservation of the nation-state and the consideration of national interests must be decisive. The potential of globalization processes should be harnessed to effectively address internal problems, develop the economic sphere, combat corruption and crime, build a strong democratic state and civil society.

Key words: state, globalization and European integration, restriction of state sovereignty, economic sovereignty, information sovereignty.

Література:

1. Погорілко В.Ф., Шемшученко Ю.С. Декларація про державний суверенітет України 1990 р. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 2 : Д–Й. 744 с.
2. Мельникова І.М. Декларація про державний суверенітет України 1990 р. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. 688 с.
3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-ВР> (дата звернення: 22.08.2019).
4. Ковтун В.І. Гарантії державного суверенітету України: конституційні аспекти : монографія. Харків : Фактор, 2014. 216 с.
5. Пархоменко Н.М. Суверенітет держави: соціально-політична сутність та юридичний зміст. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 «Економіка і право»*. 2011. Вип. 14. С. 113–121.
6. Конституційно-правові засади державного суверенітету : до 20-ї річниці проголошення незалежності України. *Вісник Національної академії наук України*. 2011. № 6. С. 3–16.
7. Стрельцов Є.Л. Державний суверенітет і суверенітет особистості: проблеми взаємовідносин. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : матер. 2-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 вересня 2013 р. Одеса : Фенікс, 2013. С. 48–60.
8. Джураєва О.О. Теоретико-правовий аспект суверенітету сучасної держави. *Науковий вісник Херсонського державного суверенітету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 2. Т. 1. С. 25–28.
9. Чорна Н.В. Державний суверенітет як основа національної ідентичності українського суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2011. № 980. Вип. 45. С. 34–39.

УПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ МИТНОЇ ЕТИКИ ТА ДОБРОЧЕСНОСТІ ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В МИТНІЙ СФЕРІ

Співак І. В.,

старший викладач кафедри господарського

та адміністративного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена аналізу антикорупційної політики держави в митній сфері та дослідженню національних та міжнародних правових актів, зокрема прийнятого Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй Кодексу поведінки посадових осіб органів з підтримки правопорядку від 1979 року, Лімської декларації від 11 вересня 1997 року, Декларації Ради з митного співробітництва щодо належного управління та боротьби з корупцією на митниці від 2003 року, професійних стандартів PICARD Всесвітньої митної організації від 2009 року, законотворчої діяльності європейських держав, а саме Модельного кодексу поведінки державних службовців європейських країн, Митних прототипів Європейського Союзу від 2007 року, Кодексу етики для співробітників податкових і митних органів Словаччини від 2016 року, Кодексу поведінки для співробітників податкової і митної адміністрації Португалії та деяких інших, а також Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року, Кодексу поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить здійснення управління кордонами від 15 квітня 2016 року та інших нормативно-правових актів. Визнано необхідність щодо вивчення та використання практики боротьби з корупцією в різноманітних її проявах в митній сфері. Оскільки корупція призводить до деформації державних інститутів, то стратегічною метою запобігання корупції в митних органах визначено захист економічних, митних інтересів держави, суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, громадян, суспільства в цілому. Тому під час розробки національної програми боротьби з корупцією на митниці мають бути враховані конкретні фактори, визначені в нашому науковому дослідженні. Зроблено висновок щодо нагальної потреби в реалізації ефективної антикорупційної політики в митній сфері шляхом реформування управління митними органами, розроблення чітких стандартів митної етики та доброчесності, а також прийняття відповідного Кодексу (як це вже зроблено в багатьох державах – членах Європейського Союзу).

Ключові слова: корупція, антикорупційна політика, протидія корупції, митні органи Державної фіскальної служби України, митна етика.

Постановка проблеми. Хабарництво і корупція, що посідають чільне місце серед глобальних загроз сучасності, стають також на заваді інституціональним змінам в Україні. Посилення національної (в тому числі митної) безпеки та зростання економічного потенціалу держави не можуть бути досягнуті за умов високого рівня корупції. Корупційні прояви у митній сфері завдають значної шкоди не лише державному бюджету, але й іміджу України на міжнародній арені. Ратифікувавши Угоду про асоціацію України з Європейським Союзом, Україна (як Сторона) зобов'язалась (відповідно до ст.3) забезпечити верховенство права та належне урядування, а також виконувати положення Конвенції ООН проти корупції 2003р. (ст. 22). Отже, в умовах євроінтеграції нагальною потребою стає реформування системи запобігання та протидії корупції, розробка та реалізація заходів, спрямованих на подолання негативних проявів корупції в митній сфері, а також розробка стандартів митної етики і доброчесності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам запобігання та протидії корупції в митній сфері та питанням митної етики і доброчесності присвячені праці вітчизняних та зарубіжних науковців С.В. Ківалова, Є.В. Додіна, І.Г. Бережнюка, М.І. Мельника, О.О. Дудорова, Ю.П. Грамаєва, Г.І. Богуш, В.А. Тимошенко, Д.О. Олійник та іншими, але вбачається, що рівень розробленості є недостатнім.

Метою статті є дослідження правового регулювання етичних засад виконання службових обов'язків посадовцями, які перебувають на державній службі (в тому числі в митних адміністраціях) міжнародними нормативно-правовими актами з питань професійної діяльності службовців, а також законодавства країн – членів ЄС задля впровадження стандартів митної етики та доброчесності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розроблені на основі Декларації Тисячоліття Цілі сталого розвитку визначили пріоритетом сприяння верховенству права як на національному, так і міжнародному рівнях; до 2030 р. значне скорочення масштабів корупції і хабарництва в усіх її формах [1].

Як слушно зазначає О.О. Кравчук, подальша еволюція правових систем і юридичної науки має і буде здійснюватись з урахуванням положень сталого розвитку як на міжнародному, так і на національному рівнях. При цьому лише комплексне впровадження (стосується практично всіх галузей права) правових засобів запобігання глобальним загрозам може забезпечити сталий розвиток громад, суспільства, держав [2, с. 44–45].

Конвенцією ООН проти корупції 2003 р. (ст. 5) передбачено, що держави-учасниці зобов'язані формувати і реалізовувати ефективну політику проти корупції з метою забезпечення належного управління державним майном, чесності та непідкупності, прозорості та відповідальності, участі суспільства в запобіганні корупції [3].

Незважаючи на те, що в 2018 р. за оцінкою антикорупційної неурядової організації Transparency International (TI) Україна посіла 120 місце (серед 180 країн) у рейтингу сприйняття корупції населенням [4], в Антикорупційній політиці держави та стратегії реалізації [5] не приділено уваги протидії корупції у митній сфері.

Таке негативне соціальне явище, як корупція, з'являється, напевно, одночасно з появою держави та формуванням державного апарату. Принаймні вже у II столітті нашої ери (за часів давньоримського письменника, автора твору «Аттичні ночі» Авла Геллія та філософа-платоніка Луція Апулея, автора відомого роману «Метаморфози») були у вжитку терміни “*corruptio*” та “*corruptere*”. Хоча і в наш час метою корупційних дій вважають порушення нормального порядку судового процесу або порядку управління суспільними справами [6, с. 5].

У Римському праві термін “*corruptere*” означав «фальсифікувати покази в суді за гроші» або «підкуп судді (претора)» [7].

Слово «корупція» походить від латинського слова “*corruptio*”, що означає підкуп [8, с. 350].

М.І. Мельник зазначає, що корупція є не лише соціальним, а й психологічним та моральним явищем, оскільки вона не існує поза людьми, їх поведінкою та діяльністю [9, с. 390].

На думку Є.В. Курінного, корупцію слід розглядати не тільки як прояв негативної поведінки конкретного чиновника, а як аморальність частини суспільства і держави, рівень якої своєю чергою визначається ступенем занепаду моралі та права [10, с. 73].

Організація Transparency International визначає корупцію як зловживання наданими повноваженнями для отримання особистої вигоди.

Пришвидшення темпу процесів глобалізації призвели до того, що корупція знаходить свій прояв не тільки на теренах окремих держав, а й виходить на міжнародний рівень. З огляду на це важливим є ознайомлення з визначенням поняття «корупція» у міжнародно-правових актах, які є основою для національного законодавства.

У прийнятому в 1979 р. Генеральною Асамблеєю ООН Кодексі поведінки посадових осіб органів з підтримання правопорядку зазначено, що державам надається право самостійно визначати поняття «корупція», а в загальному сенсі корупція – це вживання або невживання дій під час виконання обов'язків або у зв'язку з цими обов'язками з метою отримання подарунків, що приймаються або вимагаються, обіцянок або обіцянок стимулювання кожного разу, коли має місце таке дія або бездіяльність [11, с. 5–12].

Законом України від 2014 р. «Про запобігання корупції» (ст.1) корупцію визначено як використання особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки / пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [12].

Справжня роль корупції полягає в тому, що вона призводить до деформації державних інститутів, роз'їдаючи як іржа основи суспільства та держави [13, с. 12–13].

Оскільки реалізація митними органами та їхніми посадовими особами своїх повноважень має владний характер і може мати безпосереднє відношення до прав, законних інтересів та обов'язків осіб, то вона має здійснюватись за умов точного, суворого дотримання приписів чинних нормативно-правових актів. Отже, митні органи мають діяти згідно з принципом: *Legalitas regnorum fundamentum* – законність є основою держави.

Стратегічною метою запобігання корупції в митних органах є захист інтересів держави, суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та громадян, а, отже, необхідним є забезпечення високого рівня законності, доброчесності та мінімізація проявів корупції в митній сфері.

Проаналізувавши прояви корупції в митній сфері, французька дослідниця Ірена Орс визначила такі види корупції: 1) «рутинна, поточна», коли суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності дають хабарі за одержання «нормальних» послуг або прискорення послуг у процесі здійснення митних процедур; 2) «шахрайська», коли суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності або його агент стимулює митника «заплющити очі» або безпосередньо допомогти у зменшенні розміру мита, неправомірного звільнення від сплати податків; 3) «кримінальна», коли «кримінальні елементи» (в тому числі організована злочинність) дають хабарі за проведення абсолютно незаконних (надприбуткових) операцій із забороненими до переміщення через митний кордон товарами, наркотиками тощо [14].

З огляду на те, що основними завданнями митних адміністрацій будь-якої держави є створення сприятливих умов для полегшення торгівлі, транзиту, забезпечення справляння митних платежів, здійснення заходів щодо недопущення переміщення через митний кордон товарів, що не відповідають вимогам якості та безпеки, або щодо яких встановлено заборону чи обмеження стосовно переміщення, І.Г. Бережнюк дійшов висновку стосовно того, що саме відсутність чесності в митних адміністраціях стає на перешкоді збільшення товарообігу та інвестицій, руйнує довіру суспільства до уряду, влади взагалі. Наприкінці 80-х минулого століття питання чесності було внесено Всесвітньою митною організацією до порядку денного, результатом чого стало прийняття програми чесності на митницях (Арушська декларація). Специфічні положення цієї програми мали на меті підвищення ефективності митних адміністрацій та зниження або запобігання корупції [15, с. 237].

Розроблені Всесвітньою митною організацією стандарти професійної етики та принципи ефективного управління персоналом було закріплено в Декларації Ради з митного співробітництва, належного управління та боротьби з корупцією на митниці (Оновлена Декларація Аруша, 2003 р.). В Декларації зазначається, що в процесі розробки національних програм боротьби з корупцією у митних органах необхідно враховувати такі фактори: 1) відданість справі та лідерство керівників митниць; 2) уніфіковане законодавство з питань митної справи; 3) прозорість і передбачуваність відносин з митницями; 4) автоматизація або комп'ютеризація митних адміністрацій; 5) перевірки і службові розслідування фактів корупції; 6) реформування та модернізація; 7) прийняття Кодексу поведінки для персоналу митних адміністрацій; 8) висока мораль і культура («честь мундира»); 9) ефективне управління людськими ресурсами; 10) налагодження партнерських відносин з підприємцями та бізнес-спільнотами [16].

Лімською декларацією 1997 р. (прийнята VIII міжнародною конференцією по боротьбі з корупцією) визначено, що оскільки корупція підриває демократію і верховенство права, що є основою будь-якого цивілізованого суспільства, то боротьба з корупцією є суттєво важливою для формування коаліції між урядом, громадянським суспільством і приватним сектором. А, отже, держави повинні вдосконалювати антикорупційне законодавство відповідно до власних конституцій та міжнародно-правових актів щодо прав людини [17].

Відповідно до рекомендацій Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) система доброчесності містить певні цінності, принципи та механізми стимулювання й забезпечення доброчесності та запобігання корупції в роботі державних службовців та управління державними органами. Структурними елементами системи доброчесності є цінності, чіткі правила та моніторинг їх дотримання, інструменти контролю й примусу, принципи добору персоналу та просування його по службі [18, с. 40–42].

З огляду на досвід європейських країн вбачається, що впровадження та закріплення на законодавчому рівні правил етичної поведінки, принципів доброчесності державних службовців має важливе значення для підвищення авторитету державної служби, покращення репутації державних службовців з одночасним встановленням більш жорстких вимог щодо їхньої діяльності.

Базуючись на професійних стандартах PICARD [19], Т.В. Коржинська розглядає етику посадових осіб митних органів як певні обов'язкові вимоги щодо професійної діяльності менеджерів митної служби [20].

Правила етичної поведінки для державних службовців, не даючи визначення поняття «доброчесність», закріплюють її ознаки: спрямованість дій на захист публічних інтересів; забезпечення пріоритету загального блага громадян над особистими, приватними або корпоративними інтересами; неприпустимість використання державного майна в особистих цілях; недопущення надання будь-яких переваг і виявлення прихильності до окремих фізичних та юридичних осіб [21].

Модельним кодексом поведінки державних службовців європейських країн, що є додатком до Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи (ст.9), зазначається, що державний службовець

зобов'язаний завжди поводитись таким чином, щоб була забезпечена віра громадськості у чесність, безсторонність та ефективність публічної влади [22].

Професійна доброчесність митників передбачає належне виконання покладених на них посадових обов'язків, дотримання норм чинного законодавства та стандартів професійної етики в процесі застосування у своїй діяльності норм законодавства з питань державної митної справи, а також недопущення використання своєї посади, службового становища для отримання неправомірної вигоди як для себе, так і на користь інших осіб.

Формування культури доброчесності та негативного ставлення до корупції є важливими чинниками мінімізації проявів корупції.

Окреслена Арушською декларацією ідея стосовно затвердження кодексу поведінки митників знайшла підтримку у країнах Європейського Союзу. Так, з 01 січня 2016 р. набув чинності Кодекс етики для співробітників податкових і митних органів Словаччини, яким запроваджуються високі стандарти щодо обробки інформації, неупередженості та довіри до клієнтів, а також відповідальність державних службовців перед платниками податків, акцизів та митних платежів; декларантами, державними органами, громадськістю [23].

Основні принципи, на яких базується державна служба в митних органах Португалії, визначені Кодексом поведінки для співробітників податкової і митної адміністрації: законність; повага до охоронюваних законом інтересів громадян; суворість ієрархія у підпорядкуванні керівникам або вищестоящим органам; неупередженість до будь-яких осіб під час здійснення своїх повноважень; рівність всіх осіб, незалежно від їхнього походження, статі, раси, політичних або ідеологічних переконань, освіти, економічного становища або соціального статусу; повага та старанність; дотримання високих стандартів обслуговування; компетентність, ефективність та об'єктивність. Кодексом важлива увага приділяється також захисту інформації та персональних даних, що були отримані в процесі здійснення митних процедур, а також збереженню професійної таємниці (щодо програмного забезпечення, баз даних тощо) [24].

Нагальна потреба у приведенні національного законодавства, в тому числі з питань державної митної справи, до міжнародних стандартів (зокрема стандартів ЄС) у зв'язку з проголошенням Україною стратегічного курсу на вступ до Європейського Союзу підтверджується прийняттям Кабінетом Міністрів України постанови від 15 жовтня 2004 р. № 1365 «Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [25].

Основні положення стосовно доброчесності державних службовців, особливих вимог щодо дотримання в процесі діяльності відповідної етики, а також щодо відповідальності за порушення етичних норм закріплені в Законі України «Про державну службу», Законі України «Про запобігання корупції», а також наказі Нацдержслужби України від 05 серпня 2016 р. № 158 «Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування». Деталізують загальні вимоги щодо етики поведінки посадових осіб митних органів Митний кодекс України [26], Кодекс поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить здійснення управління кордонами [27] (в тій частині, що стосується митних органів), а також Правила етичної поведінки та запобігання корупції в органах Державної фіскальної служби України (ДФС) [28]. Зазначеними Правилами визначені такі стандарти поведінки працівників: добросовісне, чесне та професійне виконання своїх службових обов'язків; дотримання загальноприйнятих норм моралі та поведінки, співробітники мають бути взірцем добропорядності, вихованості та культури; неупередженість в діяльності, а також ненадання переваг будь-якій фізичній, юридичній особі або політичним організаціям; забезпечення захисту та збереження державного майна, а також майна третіх осіб, право розпорядження яким отримано завдяки виконанню службових обов'язків, невикористання його всупереч інтересам служби або не за призначенням; дотримання законодавчих та інших нормативно-правових актів, які забезпечують рівні можливості для всіх громадян України; чітке відокремлення приватних та службових інтересів.

Затвердження Правил етичної поведінки та запобігання корупції в органах ДФС, що визначають чіткі та зрозумілі етичні норми, є важливим кроком на шляху реалізації антикорупційної політики держави. В той же час Всесвітньою митною організацією рекомендовано прийняття Кодексу етичної поведінки як нормативно-правового акту, що має найвищу юридичну силу.

Крім того, Правила етичної поведінки та запобігання корупції в органах ДФС не повністю узгоджуються з вимогами щодо прийняття на державну службу, порядку її проходження, що були вже чинними на час затвердження Правил. Так, ст.8 Правил етичної поведінки та запобігання корупції в органах ДФС вимагає від керівників всіх рівнів здійснювати добір підпорядкованих працівників, об'єктивно враховуючи їхні моральні, професійні та ділові якості, заохочувати творчу ініціативу працівників. Але набір персоналу митниць здійснюється на тих самих умовах конкурсу, що передбачені для вступу на державну службу в будь-які державні органи.

Отже, під час прийому на службу в митні органи не враховуються критерії, за якими міжнародні експерти оцінюють якість персоналу митниць: 1) стійкість до стресів; 2) готовність до швидкого прийняття ефективних рішень; 3) володіння (крім англійської) ще мовами суміжних держав; 4) володіння навичками з надання екстреної медичної допомоги; 5) підвищені вимоги щодо фізичної підготовки; 6) наявність специфічних знань та навичок. Вбачається, що зниження рівня вимог щодо майбутніх митників не може не позначитись негативно як на якості конкретного службовця, так і на функціонуванні митниці в цілому.

Крім того, положення Правил етичної поведінки стосовно просування сумлінного працівника по службі (як одного із видів стимулювання) дещо суперечить чинному порядку призначення державних службовців на більш високі посади за результатами відповідного конкурсу.

Амбітні плани України щодо членства в Європейському Союзі та ратифікація Угоди про асоціацію з ЄС [29] накладають на нашу державу обов'язки щодо відповідності Копенгагенським критеріям (як і всі інші держави – члени Європейського Союзу). З огляду на це визначальним є наголошення в Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» на тому, що реформування національної безпеки значною мірою залежить від вдосконалення кадрової політики (зокрема, не тільки підвищення професіоналізму, але й відповідні особистісні якості людини [30].

Крім того, Україна як кандидат на вступ до Європейського Союзу зобов'язалась імплементувати Митні прототипи ЄС "Customs Blueprints" [31] та привести законодавство у відповідність до стандартів ЄС, зокрема стандарту «митна етика». Зазначений стандарт має на меті забезпечення дотримання принципу верховенства права, а також справедливого, неупередженого, добросовісного та професійного виконання митниками своїх обов'язків.

З огляду на зазначене вбачається, що формування добросовісності у посадових осіб, а також належний контроль за дотриманням митної етики є пріоритетними напрямками діяльності митних адміністрацій Європейського Союзу.

Висновки. Активне співробітництво України з Європейським Союзом з питань реалізації зони вільної торгівлі вимагає підвищення рівня захисту національних інтересів України. Амбітні ж плани України щодо членства в Європейському Союзі викликають нагальну потребу в реалізації ефективної антикорупційної політики в митній сфері шляхом реформування управління митними органами, розроблення чітких стандартів митної етики та добросовісності, а також прийняття відповідного Кодексу (як в державах – членах ЄС).

Ефективна антикорупційна політика, впровадження стандартів добросовісності в діяльність митних органів сприятимуть зниженню рівня корупції в Україні.

Spivak I. Introduction of customs ethics and integrity standards as one of the main directions of development of anticorruption policy of the state in the customs sphere

The article is devoted to the analysis of anticorruption policy of the state in the customs sphere and the study of national and international legal acts. The United Nations General Assembly adopted the Code of Conduct for Officials of the Law Enforcement Agencies of 1979, the Lima Declaration of 11 September 1997, the Declaration of the Customs Co-operation Council on Good Governance and Anti-Corruption at Customs since 2003, the PICARD Professional Standards adopted by the General Assembly of the United Nations World Customs Organization from 2009, lawmaking activity of European states, The Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" of October 14, 2014, the Code of Conduct of Employees, whose functional responsibilities include border management of April 15, 2016, and other normative legal acts are also considered.

The necessity to study and use the practice of combating corruption in its various manifestations in the customs sphere was recognized. As corruption leads to the deformation of state institutions, the strategic goal of preventing corruption in the customs authorities is to protect the economic, customs interests of the state, foreign economic actors, citizens, society as a whole. Therefore, when developing a national anti-corruption program at customs, the specific factors identified in this research study should be taken into account.

Conclusion is made on the urgent need for the implementation of effective anti-corruption policy in the customs sector through the reformation of customs authorities' management, the development of clear customs ethics and integrity standards, and the adoption of the relevant Code (as has already been done in many member states of the European Union).

Key words: corruption, anti-corrupt practices politics, counteraction to the corruption, customs authorities the State Fiscal Service of Ukraine, customs Ethics.

Література:

1. Resolution 70/1 adopted by the General Assembly on 25 September 2015. United Nations Millennium Declaration. *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (Last accessed: 23.06.2019).
2. Кравчук О. Право як інструмент забезпечення сталого розвитку. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. матеріалів XIV міжнародної науково-практичної конференції, 16–17 червня 2017 р. Луцьк : Вежа Друк, 2017. С. 44–45.
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: ратиф. Законом України № 251-V від 18 жовтня 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 49.
4. Індекс сприйняття корупції – 2018: *Новини і політика*: веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org> (дата звернення: 23.06. 2019).
5. Про засади державної антикорупційної політики (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки від 2014 р.: Закон України від 14 жовтня 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. № 46. Ст. 2047.
6. Пиджаков А.Ю. Коррупция в таможенных органах – угроза национальной безопасности России. *Ученые записки Санкт-Петербургского им. В. В. Бобкова филиала РТА*. 2009. № 2. С. 5–16.
7. Богущ Г.И. Коррупция и международное сотрудничество в борьбе с ней : дисс. ... канд. юр. н. Москва. 2004. URL: <http://www.crime/vl.ru/index.php?p=1&c=1&pb=1> (дата звернення: 23.06.2019).
8. Сучасний словник іншомовних слів / уклад. Нечволод Л. І. Харків : Торксінг плюс. 2008. 768 с.
9. Тютюгін В.І., Косінова К.С. Поняття та ознаки корупційних злочинів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. Харків. 2015. № 1(4). С. 388–396.
10. Курінний Є.В. Окремі питання вдосконалення правового інструментарію запобігання корупції. *Вісник Академії митної служби України*: серія «Право». 2014. № 2. С. 70–75.
11. Міжнародно-правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Упоряд. Камлик М.І. та ін. Київ : Школяр, 1999. 480 с.
12. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056
13. Сухонос В.В. Правові заходи протидії корупції в Україні в сучасних умовах: науково-теоретичні аспекти : Монографія. Суми : Університетська книга, 2015. 74 с.
14. Hors Irine. "Fighting corruption in customs administration: what can we learn from recent experiences? OECD Development Centre Working Paper № 175 (Formerly technical Paper № 175). URL: <http://etico.iiep.unesco.org/en/resource/fighting-corruption-customs-administration-what-can-we-learn-recent-experiences> (Last accessed: 23.06.2019).
15. Бережнюк І.Г. Розвиток системи митного регулювання України в умовах розширення міжнародного співробітництва : дис. ... д-ра ек. наук. Київ, 2010. 449 с.
16. Декларация Совета по таможенному сотрудничеству по надлежащему управлению и борьбе с коррупцией на таможене (обновленная декларация Аруша, 2003г.). URL: www.Wcoomd.org/-/media/wco/public//ru/pdf/topics/integrity/instruments-and-tools/revised-arusha_declaration_rus.pdf?la=en (дата звернення: 23.06.2019).
17. Лімська декларація від 11 вересня 1997 р. URL: <https://zfkon.rada.gov.ua/laws/show/998-090> (дата звернення: 23.06. 2019).
18. Лагодієнко О. Аналіз міжнародних стандартів щодо регулювання професійної етики держслужбовців. *Часопис Парламент*. 2017. № 4. С. 37–49.
19. Профессиональные стандарты PICARD Всемирной таможенной организации / Всемирная таможенная организация, 2009. URL: <http://www.Wcoomd.org/en/topics/capacity-building/activitiesandprogrammes/-/media/51FABA349EF2470CBFFF1B34CF4D7103.ashx> (дата звернення: 23.06.2019).
20. Коржинська Т. Професійна діяльність митників: вимоги сучасності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: «Педагогіка». 2016. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadped_2016_3_10 (дата звернення: 23.06. 2019).
21. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: затв. наказом Нац. агентства України з питань державної служби від 05 серпня 2016 р. № 158. URL: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16 (дата звернення: 23.06. 2019).
22. Рекомендація R (2000) 10 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи щодо кодексів поведінки державних службовців від 11.05.2000. URL: http://www.dridu.dp.ua/cpk/Lib/7_Zapobigan-nya%20protidyia%20proyavam%korup//Legislaegislation/Legislature/Rekomend_proved_DS.pdf (дата звернення: 23.06. 2019).

23. Фінансові служби Словаччини. URL: <http://www.financnasprava.sk/financnasprava/organy-financne-u-spravu> (дата звернення: 23.06. 2019).
24. Податково-митне управління Міністерства фінансів Португалії. URL: <http://info.portaldasfinancas.gov.pt/pt/dgci/> (дата звернення: 23.06. 2019).
25. Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1365. *Офіційний вісник України*. 2004. № 42. Ст. 2763
26. Митний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 2 січня 2019р.: (офіц. текст). Київ : Паливода А.В., 2019. 444 с.
27. Про затвердження Кодексу поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить здійснення управління кордонами: наказ МВС України, МЗС України, Мінфіну України, Держприкордонслужби, ГУ Держслужби України від 05 липня 2011 р., № 330/151/809/434/146. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0922-11> (дата звернення: 23.06. 2019).
28. Про затвердження Правил етичної поведінки та запобігання корупції в органах ДФС: наказ ДФС від 01 грудня 2016 р., № 979. URL: <http://sfs.gov.ua/baneryi/protidiya-koruptsii/antikoruptsiyna-programa-dfs/291898.html> (дата звернення: 23.06. 2019).
29. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікована Законом № 1678-VII від 16 вересня 2014 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page (дата звернення: 23.06. 2019).
30. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 23.06. 2019).
31. Customs Blueprints. Pathways to modern customs. *European Commission*. Luxemburg: Office for Official of the European communities. 2007. 89 p.

ПРОЗОРИСТЬ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕЛЕКТРОННИХ АУКЦІОНІВ

Тєлєгін А. П.,

студент 6-го курсу факультету соціології і права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Розглядається історія та причини формування інституту публічних закупівель, механізм правового регулювання означеного інституту та особливості функціонування електронних аукціонів і системи електронних закупівель "ProZorro". Визначено три провідних принципи функціонування публічних закупівель на просторах мережі Інтернет, які полягають у поєднанні державного контролю з комерційною діяльністю електронних майданчиків, доступності до процесу здійснення закупівлі та унікального партнерства влади, бізнесу й громадськості. Розкрита процедура публічних закупівель, що передбачає чотири етапи тендеру: 1) публікація в електронній системі оголошення про проведення процедури закупівлі; 2) процес проведення аукціону; 3) визначення переможця аукціону; 4) підписання договору з переможцем та його подальше завантаження в електронну систему закупівель. Досліджені переваги і недоліки проведення електронних закупівель, визначені основні досягнення роботи електронної системи "ProZorro". Особлива увага приділяється наявним у публічних закупівлях порушенням та процедурі їх виявлення і протидії за допомогою органів правосуддя і контролю. Розглянуто межі повноважень у діяльності компетентних органів з питань контролю за проведенням публічних закупівель, таких як Антимонопольний комітет України, Державна казначейська служба України, Рахункова палата України та Державна аудиторська служба України. Окрему увагу було звернено на моніторингову платформу "DoZorro", яка дає можливість виявляти правопорушення в процедурах закупівлі, оцінити конкретну закупівлю та подати щодо неї скаргу чи зауваження, а також проаналізувати аукціони, проведені певним замовником. Виокремлені проблемні питання, вирішення яких є першочерговими завданнями законодавця у сфері публічних закупівель. Висунута пропозиція щодо вдосконалення роботи органів контролю шляхом встановлення відповідальності посадових осіб у разі відсутності належного реагування на виявлені порушення та спрямування законодавчих змін на спрощення процесу проведення публічних закупівель.

Ключові слова: державна закупівля, публічна закупівля, електронний аукціон, електронна система "ProZorro", органи контролю.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологій та становлення інформаційного суспільства у світі зумовили необхідність використання інновацій у різних сферах діяльності як людини, так і держави, в тому числі у проведенні державних закупівель. Застаріла, незрозуміла і нерентабельна модель державних закупівель потребувала реформування, її удосконалення відбулось завдяки впровадженню нового інституту електронних аукціонів, забезпечивши прозоре та економічне використання бюджетних коштів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ефективності публічних закупівель привертають все більшу увагу вітчизняних вчених. Опубліковано чимало праць, в яких надається аналіз запровадження електронних закупівель та досліджується нормативна база, що регулює процедуру проведення аукціонів. Означені теми розглядали в своїй роботі такі вчені, як В.М. Вареник, Л.О. Євчин, А.Р. Куц, Т.В. Марусей, С.М. Науменко, О.П. Шатковський та інші вчені.

Недостатньо дослідженими залишаються питання визначення недоліків системи електронних закупівель та контролю з боку державних органів щодо дотримання замовниками та учасниками законодавства у сфері публічних закупівель. Є потреба детального вивчення прогалин у роботі електронних аукціонів та визначення можливостей їх усунення.

Метою статті є аналіз сучасної ситуації у сфері публічних закупівель, виявлення переваг та недоліків застосування електронних аукціонів та розроблення висновків і пропозицій щодо удосконалення системи електронних закупівель та її правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Роль публічних закупівель у сучасних економічних процесах країни є вирішальною для побудови чесного державного управління та розвитку економіки держави загалом. Основна ціль запровадження публічних закупівель полягає у відкритості та прозорості процедури, яка своєю чергою повинна попереджати будь-які правопорушення. Досягнення такої цілі стало можливим з 1 серпня 2016 року завдяки обов'язковому застосуванню процедури електронних аукціонів для державних органів, коли вартість їх закупівлі перевищує встановлений законодавцем поріг.

О. Шатковський зазначає, що в державних закупівлях власником суспільних коштів є держава, а розпоряджатися ними, використовувати їх повинні чиновники. Принципи прозорості та недискримінації, на яких базуються міжнародні правила закупівель, у національному законодавстві повинні відображатися абсолютно точно, інакше з ефективного механізму вибору тендер може перетворитися на злочинний інструмент корупції [1].

До 2016 року в Україні задля забезпечення потреб держави у придбанні необхідних товарів, робіт і послуг існував термін «державна закупівля». Єдиним нормативно-правовим актом, що регулював такі правовідносини, був Закон України «Про здійснення державних закупівель». Через відсутність належного контролю за проведенням зазначених процедур та неможливість доступу громадськості до них державні закупівлі нерідко містили корупційний складник, який своєю чергою призводив до нераціонального використання державних коштів.

З метою гармонізації українського законодавства до стандартів ЄС та подолання існуючих проблем у сфері державних закупівель був прийнятий новий Закон України «Про публічні закупівлі». Причому визначення публічної закупівлі як придбання замовником товарів, робіт і послуг у порядку, встановленому Законом [2], залишилось таким самим, як і визначення державної закупівлі. Запровадження нового терміну, власне, і вказує на основну мету законодавчих змін – відкритість процедури для всіх і кожного.

Створення нової системи публічних закупівель, що здійснюються винятково на електронних аукціонах, та досягнення їх прозорості відбулося через розроблення електронної системи «ProZorro».

Реформування інституту державних закупівель відбувалось за ініціативи колишнього Міністра економічного розвитку і торгівлі України Павла Шеремета та групи волонтерів, які продовжили справу після його відставки. Попри складний процес впровадження новоствореної системи, який потребував, зокрема, і суцільного навчання всіх державних органів, проект нарешті був реалізований, а розроблена центральна база даних була передана у власність реформованого Державного підприємства «Прозорро». Координує діяльність електронної системи закупівель Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, яке також сприяє співпраці із іншими відомствами та міністерствами країни.

Основними принципами роботи електронної системи закупівель «ProZorro» стали:

– поєднання державного контролю з комерційною діяльністю електронних майданчиків, які підключені до центральної бази даних та забезпечують надання послуг з доступу до процедур закупівель їх замовникам і учасникам;

– доступність до процесу здійснення закупівлі та її результату («Усі бачать все» – головний принцип реформи), коли будь-хто має можливість аналізувати оприлюднену інформацію, зокрема щодо пропозицій учасників чи рішень тендерного комітету замовника;

– функціонування унікального партнерства влади, бізнесу та громадськості як потужної рушійної сили для впровадження позитивних реформ.

Робота електронної системи закупівель полягає у проведенні тендеру через модуль електронного аукціону. Державні органи, що у закупівлях виступають замовниками, та учасники процедури закупівлі (фізичні та юридичні особи, що подають тендерну пропозицію) отримують доступ до модулю аукціону через авторизовані електронні майданчики, які за допомогою інтернет-сервісів забезпечують зв'язок із центральною базою даних.

Весь процес електронної закупівлі складається з наступних етапів:

1) публікація в електронній системі оголошення про проведення процедури закупівлі, яке повинно містити відомості про замовника, предмет закупівлі, строк прийняття тендерних пропозицій та іншу передбачену законом інформацію щодо майбутнього аукціону;

2) процес проведення аукціону;

3) визначення переможця аукціону з найбільш економічно вигідною пропозицією та перевірка її відповідності вимогам тендерної документації замовника;

4) підписання договору з переможцем та його подальше завантаження в електронну систему закупівель.

Значення електронної системи «ProZorro» розкривається саме у розумінні процедури проведення публічних закупівель. Мінімальний вплив людини на результат закупівлі, що досягається автоматичним відбором найкращої пропозиції без втручання сторонніх осіб, стає результатом зниження

вартості товарів та послуг, оптимізації видатків з бюджету, залучення нових учасників і замовників та як наслідок розширення ринку загалом.

Станом на кінець 2018 року всього в електронній системі закупівель зареєстровано близько 35 тис. організаторів закупівель та понад 210 тис. учасників закупівель. Оголошено 2,730 млн закупівель очікуваною вартістю майже 2,072 трлн грн, з яких: 458 тис. надпорогових закупівель з очікуваною вартістю 1,626 трлн грн, 784 тис. допорогових закупівель з очікуваною вартістю майже 235 млрд грн та опубліковано 1,488 млн звітів про укладені договори на суму 210 млрд грн.

Різниця суми очікуваної вартості закупівель та суми переможних пропозицій складає 7,64% або близько 65,5 млрд грн в абсолютному еквіваленті [3].

Проте якщо глибоко аналізувати результати публічних закупівель та окремі рішення замовників щодо їх процедури, прослідковуються непоодинокі випадки різного роду порушень. Найпоширенішими з них є: антиконкурентні узгоджені дії учасників, встановлення дискримінаційних умов замовниками, необґрунтований вибір переможця та безпідставна дискваліфікація, незаконне скасування торгів і визнання їх такими, що не відбулися.

На кожне з описаних порушень законодавством передбачено дієвий механізм їх виявлення та протидії. Зокрема, передбачена можливість оскарження результатів аукціону, рішень замовника та тендерної документації процедури закупівлі. Таке право міститься в положеннях Закону України «Про публічні закупівлі», надається лише учасникам закупівлі та реалізовується ними через відповідне звернення до Антимонопольного комітету України як відповідального органу оскарження.

Пункт 5 ст. 3 Закону України «Про Антимонопольний комітет України» визначає, що основним завданням Антимонопольного комітету України є участь у формуванні та реалізації конкурентної політики, зокрема, в частині здійснення контролю щодо створення конкурентного середовища та захисту конкуренції у сфері державних закупівель [4]. На нашу думку, доцільно привести у відповідність зазначену норму і замінити наразі неіснуючий термін «державні закупівлі» на передбачене чинним законодавством – «публічні закупівлі».

Ще одним інструментом захисту порушених прав та інтересів учасника є можливість звернення до суду, зокрема, і у випадках відмови задоволення скарги в Антимонопольному комітеті України.

Визначні ознаки сучасних публічних закупівель, їх відкритість і прозорість, забезпечують можливість контролю за дотриманням встановлених законом процедур і з боку державних органів.

Державна казначейська служба відповідальна за недопущення проведення платежів у випадках відсутності чи невідповідності документів щодо проведеної процедури закупівлі. Підпункт 15 п. 4 Положення про Державну казначейську службу України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 215 від 15.04.2015 р., передбачає, що казначейство відповідно до покладених на нього завдань та в установленому законодавством порядку здійснює в межах повноважень, передбачених законом, контроль, зокрема, за дотриманням розпорядниками та одержувачами бюджетних коштів, іншими клієнтами вимог законодавства у сфері закупівель в частині наявності, відповідності та правильності оформлення документів [5].

Рахункова палата України в межах наданих їй повноважень здійснює державний зовнішній аудит на предмет цільового використання державних коштів та їх економного і продуктивного використання. Відповідно до ч. 2 ст. 13 Закону України «Про Розрахункову палату» державний зовнішній фінансовий контроль (аудит) щодо здійснення закупівель за рахунок коштів державного бюджету проводиться Рахунковою палатою стосовно всіх стадій закупівель і включає перевірку та аналіз законності та ефективності здійснення закупівель, дотримання передбачених процедур, оцінку своєчасності отримання товарів, послуг та проведення робіт, а також аналіз стану прозорості та додержання встановлених принципів здійснення закупівель [6].

Схожими повноваженнями із Рахунковою палатою України володіє також і Державна аудиторська служба України, яка здійснює контроль за процедурою закупівлі з моменту оголошення аукціону до виконання договору про закупівлю. Відповідно до ч. 2 ст. 2 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» державний фінансовий контроль забезпечується органом державного фінансового контролю через проведення державного фінансового аудиту, інспектування, перевірки закупівель та моніторингу закупівлі [7].

Крім того, виявляти правопорушення в процедурах закупівлі органам контролю допомагає моніторингова платформа «DoZorro». Зареєстровані користувачі порталу можуть оцінити конкретну закупівлю та подати щодо неї скаргу чи зауваження, а також проаналізувати аукціони, проведені певним замовником. Функціонал платформи побудований таким чином, щоб привернути максимальну увагу громадськості до аукціонів із можливими порушеннями. Всі відгуки та звернення щодо окремих процедур закупівлі стають підставою перевірки їх законності з боку громадських організацій, які своєю чергою, у разі підтвердження порушень, звертаються до уповноважених органів, створюючи не тільки юридичний тиск на замовника, а й медійний – шляхом висвітлення його незаконних дій в ЗМІ.

Восени 2018 року в електронну систему закупівель "ProZorro" інтегровано систему ризик-індикаторів. Введено в дію 35 показників сумнівних закупівель та механізм їх автоматичного виявлення, що покликаний сигналізувати Державній аудиторській службі України, на які аукціони слід звернути особливу увагу. Шляхом оцінки алгоритмом різних параметрів закупівлі формується рейтинг ризикованості. Таким чином відбувається запровадження елементу е-контролю, який певною мірою дозволяє виключити людський фактор щодо визначення закупівель, які потребують моніторингу аудиторів.

На жаль, залишається проблематичною ситуація в сфері виконання оскаржених рішень щодо публічних закупівель, проведених із явними порушеннями. Несвоєчасність реакції, паперова тяганина та різного роду «дружні» домовленості в роботі органів контролю, правоохоронної діяльності і власне судової системи зумовлюють відсутність покарання і як наслідок – відсутність результату. Питання притягнення до відповідальності повинно вирішуватись реформуванням відповідних органів, а прозорість електронних аукціонів стосується лише процедури чесного визначення переможця із найбільш економічно вигідною пропозицією.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що впровадження електронних аукціонів у державні закупівлі не в змозі самостійно подолати корупцію. Переведення процедури закупівель у площину відкритих даних дає змогу, по-перше, виявити порушення, по-друге, своєчасно повідомити про них уповноваженим органам. Ефективність попередження таких дій і притягнення до відповідальності напряму залежить від кваліфікованої роботи органів правосуддя, а сприяти цьому в тому числі можуть певні законодавчі зміни.

Так, наприклад, необхідно доопрацювати ряд нормативно-правових актів щодо діяльності органів контролю за публічними закупівлями, а саме встановити чіткий механізм обов'язкового реагування на виявлені порушення та запровадити відповідальність посадових осіб за їх протиправну бездіяльність.

Ряд порушень усувається також шляхом доопрацювання положень законодавства в сфері публічних закупівель.

Зокрема, наявна необхідність детальнішої регламентації дій замовника щодо організації аукціону. На нашу думку, доцільним є зниження порогу публічних закупівель задля усунення такого небажаного явища, як закриті допорогові закупівлі, коли замовник шляхом поділу на частини зменшує вартість предмета закупівлі до ціни, меншої за 200 тисяч гривень, і таким чином уникає обов'язку проводити відкритий електронний аукціон. Крім того, потребує уточнення і процедура затвердження тендерної документації, яка наразі не виключає можливості встановлення замовником таких критеріїв кваліфікації учасника, що призводять до необґрунтованого відхилення його пропозиції.

Прогалин у законі достатньо, і кожною з них залюбки користуються нечесні замовники та учасники. Усунення таких упущень має бути основною метою законодавця під час вирішення питання реорганізації неефективних процедур публічних закупівель, а невідворотність покарання повинна змусити порушника подумати двічі, перш ніж іти на незаконні дії. Коли завданням електронних аукціонів буде не пошук винного, а полегшення процесу проведення закупівлі, тоді публічні закупівлі стануть ще прозорішими.

Висновки. Впровадження електронної системи закупівель спричинило створення нового, прозорого закупівельного процесу, який досягається шляхом відкритості аукціонів та постійного громадського моніторингу. Переведення публічних закупівель в електронний формат стало можливим завдяки розробленню системи "ProZorro".

Основними принципами функціонування електронної системи закупівель є: поєднання державного контролю з комерційною діяльністю електронних майданчиків, доступність до процесу здійснення закупівлі та унікальне партнерство влади, бізнесу й громадськості.

Процедура публічних закупівель передбачає 4 етапи: 1) публікація в електронній системі оголошення про проведення процедури закупівлі; 2) процес проведення аукціону; 3) визначення переможця аукціону; 4) підписання договору з переможцем та його подальше завантаження в електронну систему закупівель.

Ключова ідея в роботі системи "ProZorro" полягає у доступності до процесу здійснення закупівлі, коли будь-хто має доступ до інформації щодо предмета закупівлі, умов кваліфікації учасників, вибору переможця тощо. Відсутність зовнішнього впливу на процедуру проведення аукціону, що досягається шляхом автоматичного відбору найкращої пропозиції, стає результатом зниження вартості предмету закупівлі та оптимізації видатків з бюджету. За час роботи системи "ProZorro" зекономлено близько 65,5 млрд грн.

Проте відкритість протиправних дій замовників публічних закупівель не завжди попереджає порушення законодавства. Неефективна діяльність контролюючих і правоохоронних органів перешкоджає притягненню до відповідальності винних осіб. Подолати зазначені прогалини можна шляхом реформування відповідних органів та втілення ряду законодавчих змін.

З огляду на існуючі проблеми правового регулювання публічних закупівель актуальними та перспективними є подальші дослідження порушеної проблематики.

Tieliehin A. Transparency of public procurement as a result of efficiency of electronic auctions

The present article deals with the history and reasons for the formation of the Public Procurement Institute, the mechanism of legal regulation of the designated institute, and the features of the functioning of electronic auctions and the ProZorro e-procurement system. Three leading principles of public procurement on the Internet are identified, which are to combine state control with commercial activity of electronic platforms, accessibility to the procurement process and the unique partnership between the authorities, business and the public. The public procurement procedure was considered. There are four stages of the tender: 1) publication in the electronic system of the announcement of the procurement procedure; 2) the auction process; 3) determining the winner of the auction; 4) signing of the contract with the winner and its subsequent uploading to the electronic procurement system. The advantages and disadvantages of e-procurement are investigated, the main achievements of the ProZorro electronic system are identified. Limits of authority in the activities of the competent authorities, such as the Antimonopoly Committee of Ukraine, the State Treasury Service of Ukraine, the Accounting Chamber of Ukraine and the State Audit Service of Ukraine, in the sphere of control of public procurement was analyzed. Particular attention was paid to the monitoring platform "DoZorro", which allows to detect violations in the procurement procedures, evaluate a specific procurement and submit a complaint or comment on it, as well as to analyze auctions conducted by a specific customer. Special attention is paid to existing public procurement violations and the procedure for their detection and counteraction through the authorities of justice and control. The problematic issues, which are the primary tasks of the legislator in the field of public procurement, were highlighted. A proposal was made to improve the work of the control authorities by establishing the accountability of officials in the absence of a proper response to identified violations and directing legislative changes to simplify the procurement process.

Key words: public procurement, electronic auction, ProZorro electronic system, control authority.

Література:

1. Шатковський О.П. Розвиток законодавства України щодо державних закупівель: від еволюції до революції. URL: http://eupublicprocurement.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Radnyk_OShatkovskiy-on-PP-Evolution.pdf.
2. Закон України «Про публічні закупівлі». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/922-19>.
3. Звіт сфери публічних закупівель за 2018 рік. URL: <http://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3befc2bd-57c1-4e5b-9d2c-e36a1f624b8c&title=ZvitSferiPublichnikhZakupivelZa 2018-Rik>.
4. Закон України «Про Антимонопольний комітет України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12>.
5. Положення про Державну казначейську службу України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 215. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2015-%D0%BF>.
6. Закон України «Про Рахункову палату». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19>.
7. Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12>.

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КІЛЬКІСНИХ І ЯКІСНИХ ПОКАЗНИКІВ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ ЗА 2017–2018 РР.

Хаврук В. О.,

*асистент кафедри технічної експлуатації автомобілів та автосервісу
Національного транспортного університету*

Кримінологічний аналіз організованої злочинності можна здійснювати на основі кількісних і якісних показників. Серед кількісних показників це рівень злочинності, рівень судимості, ціна злочинності, коефіцієнти злочинності й динаміка злочинності. Якісними показниками є структура, характер і географія злочинності.

У статті наведено кількісні та якісні показники організованої злочинності з використанням статистичної інформації про результати боротьби з організованими групами та злочинними організаціями за 2017–2018 рр., яка представлена Генеральною прокуратурою України.

На основі аналізу організованої злочинності в Україні з'ясовано, що за характером діяльності поширеними є три види злочинних об'єднань: з корумпованими зв'язками, з міжрегіональними зв'язками, з транснаціональними зв'язками. Установлено, що серед злочинних об'єднань 7–12% мають корумповані зв'язки, 13–14% – міжрегіональні зв'язки. При цьому кількість виявлених особливо тяжких і тяжких злочинів злочинних об'єднань зросла з 476 (2017 р.) до 920 (збільшення на 93%) у 2018 р. Основними напрямками діяльності злочинних об'єднань в Україні є такі сфери економіки, як вугільна й нафтогазова промисловість; банківська й бюджетна системи.

Географія кількості виявлених злочинних об'єднань у 2018 р. показує, що найбільше знешкоджено злочинних об'єднань у м. Києві (22), Харківській обл. (19), Одеській обл. (18), Дніпропетровській обл. (17), Донецькій обл. (17), Київській обл. (16). Загалом в Україні за 2017–2018 рр. у 2018 р. спостерігалася тенденція збільшення кількості злочинних об'єднань із міжрегіональними зв'язками, які задіявали корупційний спосіб злочинної діяльності.

Ключові слова: географія злочинності, динаміка, злочин, злочинна діяльність, кількісний показник, організована злочинність, рівень, структура, характер, ціна злочинності, якісний показник.

Постановка проблеми. Організована злочинність підриває авторитет будь-якої державної влади. Цей вид злочинності в Україні є професійною протиправною діяльністю, яка здійснюється злочинними об'єднаннями (групами, організаціями). Дослідження стану й з'ясування основних тенденцій розвитку організованої злочинності здійснюється з використанням кількісних і якісних показників, які є результатом обробки офіційних статистичних даних.

Одним із головних завдань будь-якої держави є розроблення ефективних заходів протидії злочинності. Окремі види злочинності, такі, наприклад, як організована злочинність, потребують значних зусиль правоохоронних органів як щодо виявлення злочинних груп і їх складу, так і щодо встановлення фактів їх кримінальних проявів. Діяльність правоохоронних органів у протидії організованій злочинності відображається у звітах «Про результати боротьби з організованими групами та злочинними організаціями» [1], аналіз яких дає змогу здійснити загальну характеристику організованої злочинності, але не дає відповіді про дійсні її масштаби в Україні.

Кримінологічний аналіз організованої злочинності з використанням кількісних і якісних показників здійснювали такі науковці, як О.М. Джу́жа, В.М. Др'ю́мін, Г.П. Жаровська, А.П. Закалюк, Т.В. Мельничук, С.В. Морозенко, М.А. Погорецький, В.М. Попович, І.В. Пшеничний, А.В. Савченко, Є.Д. Скуліш, В.В. Сташис, М.І. Хавронюк, В.І. Шакун, О.Ю. Шостко. Але порівняльний аналіз стану організованої злочинності за короткий період часу (2 роки) не є центром належної уваги науковців, а тому виникає необхідність у таких дослідженнях.

Мета статті – на основі статистичних даних організованої злочинності в Україні за 2017–2018 рр. здійснити аналіз кількісно-якісних показників даного виду злочинності, виявити основні тенденції – динаміку організованої злочинності.

Виклад основного матеріалу. Кількісні показники організованої злочинності характеризують її загальні обсяги. До них належать рівень злочинності, рівень судимості, ціна злочинності, коефіцієнти злочинності й динаміка злочинності.

Рівень організованої злочинності в Україні – це її кількісна характеристика, яка являє собою абсолютні кількості: виявлених організованих груп (далі – ОГ) і злочинних організацій (далі – ЗО); зареєстрованих злочинів ОГ і ЗО й осіб, що їх учинили в складі злочинних об'єднань, на території України за конкретний проміжок часу (таблиці 1–2).

Динаміка організованої злочинності відображає зміни її кількісних і якісних показників протягом певного часового проміжку (у цьому випадку один рік). Динаміку організованої злочинності характеризує темп приросту (зменшення), який показує, на скільки відсотків зросли або знизилися складники злочинності у 2018 р. порівняно з аналогічними складниками базового року (2017 р.), цей показник обчислений за формулою:

$$T_{\text{пр(зм)}} = \frac{P_{2018} - P_{2017}}{P_{2017}} \times 100\% \text{ ,} \quad (1)$$

а його значення представлені в крайніх правих стовпцях таблиці 1–8.

Аналіз даних таблиці 1 дає змогу з'ясувати, що у 2017–2018 рр.:

1) серед ОГ і ЗО: 21–25 (7–12%) злочинних об'єднань з корумпованими зв'язками, 27–41 (13–14%) – з міжрегіональними зв'язками;

Таблиця 1

Кількість і тривалість дії організованих злочинних об'єднань в Україні, виявлених правоохоронними органами за 2017–2018 рр. [1]

Організовані групи (ОГ) і злочинні організації (ЗО)	Виявлено				Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (–) у 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Усього ОГ і ЗО	210	100	288	100	+37,142857
Види організованих груп (ОГ) і злочинних організацій (ЗО) з характером діяльності					
з корумпованими зв'язками	25	11,904762	21	7,291667	–16,000000
з них в органах влади та управління	6	2,857143	10	3,472222	+66,666667
з міжрегіональними зв'язками	27	12,857143	41	14,236111	+51,851852
з транснаціональними зв'язками	11	5,238095	7	2,430556	–36,363636
Види організованих груп (ОГ) і злочинних організацій (ЗО) за сферами діяльності					
у бюджетній сфері	9	4,285714	22	7,638889	+144,444444
у банківській системі	0	0	7	2,430556	–
у т. ч. комерційних банках	0	0	7	2,430556	–
у фінансово-кредитній системі (без банків)	4	1,904762	4	1,388889	0
у сфері приватизації	0	0	0	0,000000	–
у сфері земельних правовідносин	1	0,476190	1	0,347222	0
у вугільній промисловості	1	0,476190	4	1,388889	+300,000000
у нафтогазовій промисловості	1	0,476190	3	1,041667	+200,000000
в електроенергетичному комплексі	0	0	1	0,347222	–
у металургійній промисловості	0	0	2	0,694444	–
Тривалість дії ОГ і ЗО					
до одного року	166	79,047619	202	70,1388889	+21,686747
до двох років	28	13,3333333	51	17,7083333	+82,142857
від 3-х до 6-ти років	4	1,9047619	9	3,125	+125,000000
більше ніж 6 років	1	0,47619048	1	0,34722222	0

2) за тривалістю дії переважають ОГ і ЗО до одного року 166–201 (70–79%), частка ОГ і ЗО до двох років становить 13–18%, сумарно на них припадає 88–92% усіх виявлених злочинних об'єднань, необхідно відмітити, що у 2018 р. виявлено 9 ОГ і ЗО з тривалістю дії 3–6 років, це є одним із підтверджень того, що організована злочинність латентна, і тільки виявлення ОГ і ЗО знижує латентність за попередній період, оскільки можна стверджувати, що у 2017 р. з урахуванням 2018 р. встановлено дію не 210, а наприклад, 219 злочинних об'єднань;

3) у 2018 р. збільшилася кількість ОГ і ЗО з міжрегіональними зв'язками на 51,85% (з 27 до 41) порівняно з 2017 р.;

4) загалом підвищилася ефективність виявлення правоохоронними органами злочинних об'єднань на 37% (з 210 до 288), зокрема у 2018 р. Національна поліція на 41,72% більше знешкодила ОГ і ЗО (з 163 до 231); слідчі управління фінансових розслідувань ДФС – на 141,67% (з 12 до 29), кількісні показники виявлених ОГ і ЗО органами правопорядку представлено на рис. 1.

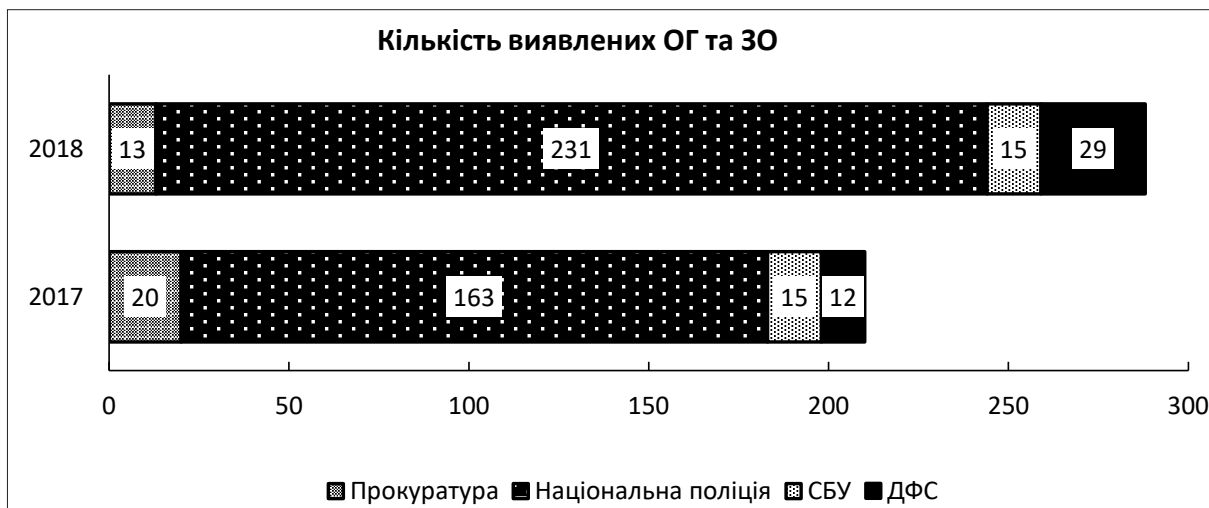

Рис. 1. Кількість виявлених ОГ і ЗО органами правопорядку в Україні за 2017–2018 рр.

Таблиця 2

Кількісний склад і дані про осіб, які вчиняли кримінальні правопорушення в складі організованих злочинних об'єднань в Україні за 2017–2018 рр. [1]

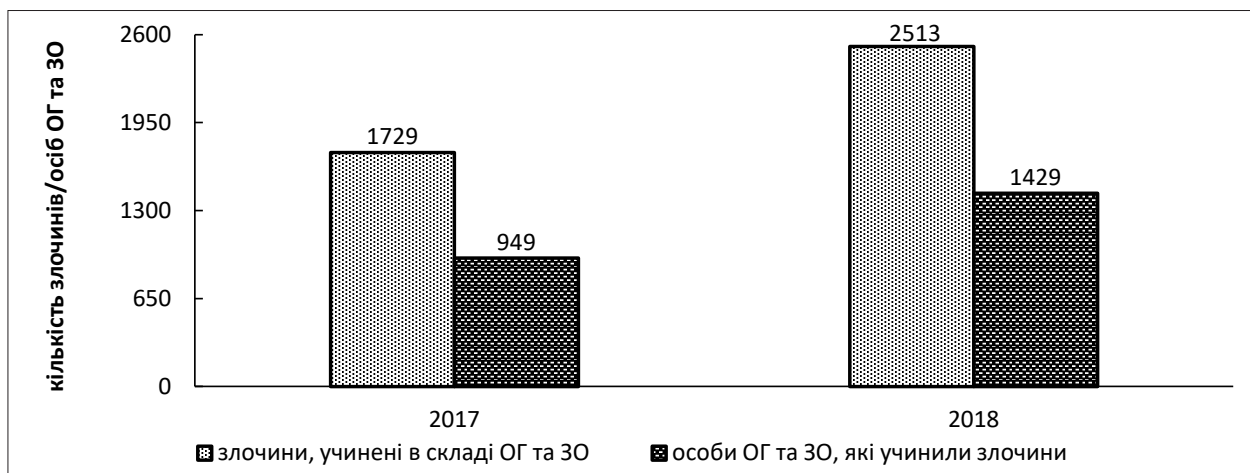
Організовані групи (ОГ) і злочинні організації (ЗО)	Виявлено				Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (-) в 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
1	2	3	4	5	6
Кількісний склад організованих груп (ОГ) і злочинних організацій (ЗО)					
Усього ОГ і ЗО	210	100	288	100	+37,142857
3 особи	122	58,095238	160	55,555556	+31,147541
від 4-х до 10-ти осіб	85	40,476190	120	41,666667	+41,176471
від 11-ти до 20-ти осіб	2	0,952381	7	2,430556	+250,000000
більше ніж 20 осіб	1	0,476190	1	0,347222	0,000000
Кількість осіб, які вчинили злочини в складі ОГ і ЗО					
Усього	949	100	1429	100	+50,579557
неповнолітніх	19	2,002107	20	1,399580	+5,263158
з корумпованими зв'язками	129	13,593256	81	5,668300	-37,209302
у т. ч. в органах влади та управління	49	5,163330	43	3,009097	-12,244898
з міжрегіональними зв'язками	175	18,440464	231	16,165150	+32,000000
з транснаціональними зв'язками	41	4,320337	35	2,449265	-14,634146

1	2	3	4	5	6
сформовані на етнічній основі	35	3,688093	69	4,828551	+97,142857
у бюджетній сфері	40	4,214963	86	6,018195	+115,000000
у банківській системі	8	0,842993	25	1,749475	+212,500000
у т. ч. комерційних банках	6	0,632244	24	1,679496	+300,000000
у фінансово-кредитній системі (без банків)	17	1,791359	19	1,329601	+11,764706
у сфері приватизації	0	0	0	0,000000	–
у сфері земельних правовідносин	6	0,632244	5	0,349895	–16,666667
у вугільній промисловості	3	0,316122	23	1,609517	+666,666667
у нафтогазовій промисловості	28	2,950474	17	1,189643	–39,285714
в електроенергетичному комплексі	0	0	6	0,419874	–
у металургійній промисловості	2	0,210748	11	0,769769	+450,000000

Аналіз даних таблиці 2 показує таке:

- 1) до 98% ОГ і ЗО з кількістю від 3-х до 10-ти осіб;
- 2) на 97% (з 35 у 2017 р. до 65 у 2018 р.) зростає кількість осіб ОГ і ЗО, які сформувалися на етнічній основі;
- 3) значне зростання кількості осіб, які вчинили злочини в складі ОГ і ЗО у 2018 р. спостерігається у вугільній промисловості (666,6%), у нафтогазовій промисловості (450%), у банківській системі (212,5%), у бюджетній сфері (115%).

Рівень судимості – це кількість осіб, які з виявлених злочинів, притягнуті до кримінальної відповідальності й засуджені до певних покарань (зазвичай за рік) [2, с. 56]. У 2017 р. закінчено провадження щодо 1729 кримінальних правопорушень, учинених у складі злочинних об'єднань 949 особами, у 2018 р. – 2513 кримінальних правопорушень, учинених 1429 особами в складі ОГ і ЗО (рис. 2).

Рис. 2. Кількість виявлених кримінальних правопорушень та осіб, які їх учинили в складі злочинних об'єднань

У 2018 р. кількість виявлених кримінальних правопорушень, учинених ОГ та ЗО, порівнянні з 2017 р. зростає на 45,34%, а кількість осіб, щодо яких закінчено провадження правоохоронними органами, – на 50,57%. На перший погляд такі показники дають сподівання на покращення роботи правоохоронних органів у сфері протидії організованій злочинності, але суди України проявляють низьку ефективність розгляду таких справ. Так, за 2018 рік розглянуто тільки 27 справ, що стосуються організованої злочинності [3]. Крім того, відсутні відповідні статистичні дані (відомості про результати судового розгляду кримінальних проваджень про кримінальні правопорушення, учинені у складі організованих груп і злочинних організацій), які мають відобразитися у звітах.

Ціна злочинності – кількісний показник, який дає уявлення про обсяг і характер прямого й непрямого збитку від злочинних проявів, виражений у грошовому еквіваленті. Так, згідно з даними (таблиця 3), у 2018 р. сума матеріальних збитків від діяльності 288 злочинних об'єднань становила 517997,180 грн, а у 2017 р. 210 злочинних об'єднань завдали шкоди на 3177166,343 грн. Аналіз матеріальних збитків і їх відшкодування від діяльності злочинних об'єднань дає змогу зробити досить неоднозначні висновки, а саме:

1) негативний вплив ОГ і ЗО, що виражається в заподіяні шкоди державі чи територіальній громаді, зменшується, тобто злочинні об'єднання спрямовують свою діяльність на об'єкти приватної власності;

2) збільшується частка вилучення іноземної валюти (зростання на 285,666% у 2018 р.);

3) відшкодування збитків хоча й низьке 86592,463 грн (2,73%) у 2017 р. і 44427,040 грн. (8,58%) у 2018 р., але з урахуванням обсягів вилученої готівки та іноземної валюти: 3359550 грн у 2017 р. та 2418790 грн у 2018 р. – дають змогу підвищити рівень відшкодування завданих збитків до 108,5% та 475,5% відповідно;

4) матеріальні збитки від організованих об'єднань через порушення оподаткування незначні: у 2018 р. становить лише 12538,220 грн, а це в $2164686,393/12538,220 = 172,647$ разів менше, ніж у 2017 р., що викликає сумнів в об'єктивності даних;

5) майже в 10 разів нижча сума за цивільними позовами у 2018 р. (64579,480 тис. грн), ніж у 2017 р. (631698,330 тис. грн), у середньому у 2018 р. на одну ОГ або ЗО пред'явлено цивільний позов на суму $64579,480 \text{ тис. грн} / 288 = 224,234 \text{ тис. грн}$, хоча у 2017 р. ця сума становила 631698,330 тис. грн / 210 = 3008,087 тис. грн, що в 13,4 разів вище. Такі дані потребують додаткового аналізу.

Таблиця 3

Відомості про матеріальні збитки, їх відшкодування та вилучення предметів злочинної діяльності організованих злочинних об'єднань (у закінчених кримінальних провадженнях) в Україні за 2017–2018 рр. [1]

	2017		2018		Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (-) у 2018 р. відносно 2017 р.
	значення	відсоток (%)	значення	відсоток (%)	
1	2	3	4	5	6
Матеріальні збитки від діяльності організованих груп (ОГ) і злочинних організацій (ЗО)					
Установлена сума матеріальних збитків (грн)	3177166,343	100	517997,180	100	-83,696252
з них державі чи територіальній громаді	3026705,243	95,264299	359136,190	69,331688	-88,134418
Сума несплачених податків, зборів, інших обов'язкових платежів, з них (грн):	2164686,393	100	12538,220	100	-99,420784
податок на прибуток підприємств	826,000	0,038158	0	0	-
податок на додаткову вартість (ПДВ)	37487,100	1,731757	10518,660	83,892769	-71,940588
акцизний податок	0	0	0	0	-
інші податки і платежі	3066,330	0,141652	0	0	-
Сума неповернутого кредиту	787396,000	100	0	100	-
Відшкодування збитків, завданих злочинною діяльністю ОГ і ЗО					
Відшкодовано збитків (грн)	86592,463	100	44427,040	100	-48,694103
з них державі чи територіальній громаді	19526,473	22,549853	6927,26	15,592441	-64,52375193
Усього вилучено (тис. грн), у т. ч.:	2162198,7	100	19751,22	100	-99,086522
майна	2158839,2	99,844623	17332,43	87,753718	-99,197141
готівки	3234,6	0,149598	1936,9	9,806483	-40,119335

1	2	3	4	5	6	
іноземної валюти (по курсу НБУ)	124,95	0,005779	481,89	2,439799	+285,666266	
Накладено арешт на майно (тис. грн)	2297499,690	100	229710,790	100	-90,001705	
Пред'явлено цивільний позов на суму (без моральної шкоди) (тис. грн)	631698,330	100	64579,480	100	-89,776848	
Вилучення предметів злочинної діяльності ОГ і ЗО						
Вилучено:						
гладкоствольної зброї	0	–	2	–	–	
нарізної зброї	24	–	15	–	-37,500000	
іншої вогнепальної зброї	8	–	13	–	+62,500000	
патронів	1505	–	1401	–	-6,910299	
гранат	6	–	3	–	-50,000000	
холодної зброї	2	–	2	–	0	
автомобілів	17	–	28	–	+64,705882	
наркотичних засобів (г), у т. ч.:	1394004,726	100	282420,7086	100	-79,740333	
марихуани	1391408,5	99,813754	14631,346	5,180691	-98,948451	
героїну	0	0	0	0	–	
кокаїну	0	0	480,8326	0,170254	–	
психотропних речовин (г), у т. ч.:	1658,3056	100	5290,1325	100	+219,008300	
метамфетамінів (амфетамінів)	1259,4847	75,950096	5033,3311	95,14565	+299,634160	
прекурсорів	кг	55,6294	–	3,2179	–	-94,2154688
	л	71,103	–	271,4434	–	+281,7608258

Серед предметів злочинної діяльності ОГ і ЗО (таблиця 3) у 2018 р. помітне зростання обсягів вилучення психотропних речовин (219%), метамфетамінів (амфетамінів) (299,6%), прекурсорів у рідкому стані (281,76%).

Коефіцієнт організованої злочинності являє собою кількість зареєстрованих злочинів або виявлених злочинців ОГ і ЗО на 100 тис. населення. Цей коефіцієнт включає коефіцієнт злочинної інтенсивності й коефіцієнт злочинної активності. Коефіцієнт злочинної інтенсивності ($K_{із}$) ОГ і ЗО знаходиться за формулою [2, с. 57]:

$$K_{із} = \frac{3 \times 100000}{H}, \quad (2)$$

де 3 – кількість виявлених злочинів ОГ і ЗО в країні за рік; H – середня чисельність населення країни за той самий рік.

$$K_{із(2017)} = \frac{1729 \times 100000}{42315836} \approx 4; \quad K_{із(2018)} = \frac{2513 \times 100000}{42100165} \approx 6.$$

Коефіцієнт злочинної активності ($K_{за}$) вимірюється кількістю виявлених злочинців на все населення країни (регіону), а на його частину, яка досягла 14-річного віку, за формулою [2, с. 57]:

$$K_{за} = \frac{3' \times 100000}{H'}, \quad (3)$$

де 3' – кількість виявлених злочинців (за рік); H' – населення країни, яке досягло 14-річного віку, і старше.

$$K_{за(2017)} = \frac{949 \times 100000}{35879369} \approx 3; \quad K_{за(2018)} = \frac{1429 \times 100000}{35686276} \approx 4.$$

Отже, значення коефіцієнтів злочинної інтенсивності й злочинної активності ОГ і ЗО за 2017–2018 рр. в Україні істотно не відрізняються, а ще й зважаючи на негативну демографічну ситуацію, оцінка динаміки поширення організованої злочинності серед населення за цими коефіцієнтами не дасть уявлення про реальний стан цього виду злочинності.

Якісні показники організованої злочинності характеризують внутрішні особливості цього явища, закономірності її розвитку й визначаються в розрахунку на одиницю сукупності.

Таблиця 4

Відомості щодо закінчених проваджень про кримінальні правопорушення, учинені організованими групами та злочинними організаціями в Україні за 2017–2018 рр. [1]

Закінчені провадження про кримінальні правопорушення, учинені ОГ та ЗО	2017		2018		Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (–) у 2018 р. відносно 2017 р.
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
1	2	3	4	5	6
Кримінальні правопорушення за статтями КК України					
Усього	1729	100	2513	100	+45,344130
Створення злочинної організації (ст. 255 КК України)	5	0,2891845	11	0,43772384	+120,000000
бандитизм (ст. 257 КК України)	14	0,8097166	20	0,79586152	+42,857143
умисне вбивство (та замах на вбивство), у т. ч.	2	0,1156738	16	0,63668922	+700,000000
учинені на замовлення	1	0,0578369	1	0,03979308	0
розбій (ст. 187 КК України)	81	4,6847889	77	3,06406685	–4,938272
грабїж (ст. 186 КК України)	49	2,8340081	5	0,19896538	–89,795918
вимагання (ст. 189 КК України)	21	1,2145749	45	1,79068842	+114,285714
терористичний акт (ст. 258 КК України)	2	0,1156738	7	0,27855153	+250,000000
незаконне переправлення осіб через державний кордон України (ст. 332 КК України)	6	0,3470214	15	0,59689614	+150,000000
торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149 КК України)	24	1,3880856	6	0,23875846	–75,000000
незаконний обіг зброї (ст. ст. 262, 263 КК України)	12	0,6940428	26	1,03461998	+116,666667
злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин (ст. ст. 307, 309–311 КК України)	312	18,0451128	706	28,0939117	+126,282051
крадіжка, у т. ч.	202	11,6830538	139	5,53123756	–31,188119
в особливо великих розмірах	1	0,0578369	12	0,47751691	+1100,000000
привласнення, розтрата майна шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України), у т. ч.	34	1,9664546	221	8,7942698	+550,000000
в особливо великих розмірах	8	0,4626952	30	1,19379228	+275,000000
отримання неправомірної вигоди (ст. 368 КК України)	7	0,4048583	6	0,23875846	–14,285714
легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК України)	6	0,3470214	12	0,47751691	+100,000000
контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин (ст. 305 КК України)	10	0,578369	23	0,91524075	+130,000000
використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів (ст. 306 КК України)	11	0,6362059	14	0,55710306	+27,272727

ухилення від сплати податків, зборів (ст. 212 КК України)	6	0,3470214	7	0,27855153	+16,666667
1	2	3	4	5	6
контрабанда (ст. 201 КК України)	0	0	2	0,07958615	–
незаконне виготовлення, зберігання, збут підакцизних товарів (ст. 204 КК України)	48	2,7761712	44	1,75089534	–8,333333
фіктивне підприємництво (ст. 205 КК України)	11	0,6362059	39	1,55192996	+254,545455
виготовлення, збут підроблених грошей (ст. 199 КК України)	3	0,1735107	12	0,47751691	+300,000000
Інше	863	49,9132447	1060	42,1806606	+22,827346

Серед якісних показників організованої злочинності необхідно виділити такі показники: структуру, характер, географію.

Структура організованої злочинності є якісною характеристикою, яка включає показники, що являють собою питому вагу (частку) окремих груп або видів злочинів, учинених ОГ і ЗО, відносно їх загальної кількості, тобто визначаються через відсоткове співвідношення [4, с. 44]:

$$ПВ = \frac{З_{в.(ОГ\ і\ ЗО)}}{З_{заг.(ОГ\ і\ ЗО)} \times 100\%, \quad (4)$$

де $З_{в.(ОГ\ і\ ЗО)}$ – кількість злочинів певного виду, учинених ОГ і ЗО; $З_{заг.(ОГ\ і\ ЗО)}$ – загальна кількість зареєстрованих злочинів.

Структура злочинності є комплексною категорією, яка включає кримінально-правову, соціально-демографічну та кримінологічну структури [4, с. 42–44].

В основу кримінально-правової структури покладено такі ознаки, що характеризують злочини, як [4, с. 42]:

- ступінь тяжкості – усі вчинені злочини, згідно з Кримінальним кодексом (далі – КК) України, можна поділити на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі й особливо тяжкі;
- спрямованість – види злочинів за їх класифікацією, передбаченою в Особливій частині КК України (проти основ національної безпеки, проти життя і здоров'я особи, проти волі, честі й гідності особи, проти власності, у сфері господарської діяльності тощо);
- форма вини – всі злочини поділяють на умисні та необережні;
- домінуюча мотиваційна спрямованість – насильницькі, корисливі, корисливо-насильницькі, хуліганські, релігійних відносин тощо.

На основі даних таблиці 4 про кримінальні правопорушення ОГ і ЗО та беручи до уваги ч. 1 ст. 12 КК України й санкції відповідних статей КК України, можна умовно здійснити групування за ступенем тяжкості злочинів (інші зараховано до злочинів середньої тяжкості) (таблиця 5).

Характер організованої злочинності – якісний показник, визначається загальною кількістю тяжких та особливо тяжких злочинів у структурі злочинів, учинених ОГ і ЗО. Так, питома вага злочинів різного виду ступеня тяжкості в загальній їх кількості визначають їх характер і, по суті, ступінь суспільної небезпеки злочинності [4, с. 44; 5, с. 69]. Характер злочинності є складником показника «ступінь тяжкості».

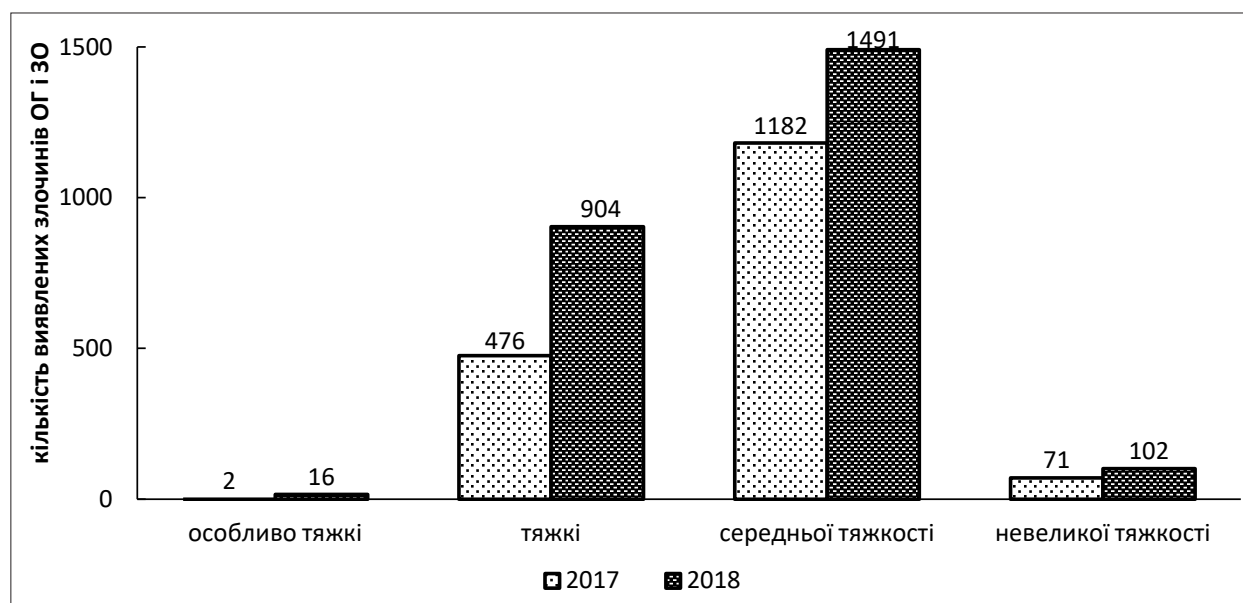
Проаналізувавши дані (таблиця 5) щодо кількості кримінальних правопорушень ОГ і ЗО в Україні за ступенем тяжкості у 2017–2018 рр., можна з'ясувати таке:

- кількість виявлених особливо тяжких і тяжких злочинів ОГ і ЗО зросла з 476 (2017 р.) до 920 (збільшення на $\approx 93,28\%$) у 2018 р., при цьому в $16/2 = 8$ разів більше встановлено особливо тяжких злочинів;
- частка виявлених особливо тяжких і тяжких злочинів ОГ і ЗО становила 27,53% у 2017 р. і 36,61% у 2018 р.;
- частка виявлених злочинів невеликої тяжкості ОГ і ЗО не перевищує 4%.

Отже, діяльність ОГ і ЗО в Україні за 2017–2018 рр. головним чином була спрямована на вчинення особливо тяжких і тяжких злочинів (27,53–36,61%) і злочинів середньої тяжкості (59,33–68,36%) (рис. 3).

**Відомості щодо закінчених проваджень про кримінальні правопорушення,
учинені організованими групами та злочинними організаціями, за ступенем тяжкості
в Україні за 2017–2018 рр.**

Кримінальні правопорушення ОГ і ЗО	Обліковані кримінальні правопорушення (кількість виявлених злочинів)				Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (-) у 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Усього кримінальних правопорушень	1729	100	2513	100	+45,344130
Усього особливо тяжких і тяжких злочинів	476	27,530364	920	36,60963	+93,277311
особливо тяжких злочинів	2	0,1156738	16	0,63668922	+700,000000
тяжких злочинів	474	27,414691	904	35,972941	+90,717300
злочинів середньої тяжкості	1182	68,363216	1491	59,331476	+26,142132
злочинів невеликої тяжкості	71	4,1064199	102	4,0588938	+43,661972

Рис. 3. Відсотковий розподіл злочинів ОГ і ЗО за ступенем тяжкості в Україні (2017–2018 рр.)

Здійснити розподіл кримінальних правопорушень ОГ і ЗО (2017–2018 рр.) за класифікацією, передбаченою в Особливій частині КК України (за спрямованістю), досить важко через відсутність офіційних статистичних даних щодо точного розподілу кримінальних правопорушень за статтями КК України (таблиця 4): вказано тільки інші злочини (863 у 2017 р.) і (1060 у 2018 р.). Тому можливо лише встановити частку найбільш поширених серед виявлених правоохоронними органами кримінальних правопорушень ОГ і ЗО, зокрема злочини проти життя і здоров'я особи; проти власності; у сфері господарської діяльності; проти громадської безпеки; у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення (таблиця 6).

Отже, аналіз виявлених злочинів ОГ і ЗО за спрямованістю показує таке:

- частка виявлених злочинів проти життя і здоров'я особи становить менше ніж 1%, але у 2018 р. спостерігалася тенденція щодо збільшення убивств (у 8 разів);
- злочини проти власності становлять 19–22% від загальної кількості виявлених злочинів;
- кількість виявлених злочинів у сфері обігу наркотичних засобів і психотропних речовин у 2018 р. зросла порівняно з 2017 р. на 123%, з одного боку, це свідчить про активізацію правоохоронних органів у цьому напрямі, а з іншого – вказує на одну з основних сфер злочинної діяльності ОГ і ЗО.

За формою вини злочини, вчинені в складі злочинних об'єднань, є умисними, оскільки учасники ОГ і ЗО цілком усвідомлюють свої дії та діють відповідно до поставленої мети. За домінуючою мотиваційною спрямованістю переважають корисливі й корисливо-насильницькі злочини ОГ і ЗО.

Так, серед злочинів, указаних у таблиці 4, насильницькими є бандитизм (ст. 257 КК України); умисне вбивство (ст. 115 КК України); терористичний акт (ст. 258 КК України); корисливо-насильницькими є створення злочинної організації (ст. 255 КК України); торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149 КК України); інші злочини є корисливими. Групування всіх виявлених злочинів ОГ і ЗО (2017–2018 рр.) в Україні за домінуючою мотиваційною спрямованістю наведено в таблиці 7.

Таблиця 6

**Кількість деяких виявлених кримінальних правопорушень ОГ і ЗО в Україні
(згідно з класифікацією злочинів в Особливій частині КК України)**

Кримінальні правопорушення ОГ і ЗО	Обліковані кримінальні правопорушення (кількість виявлених злочинів)				Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (–) у 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Усього кримінальних правопорушень	1729	100	2513	100	+45,344130
злочини проти життя і здоров'я особи	2	0,1156738	16	0,63668922	+700,000000
злочини проти власності	387	22,382880	487	19,379228	+25,839793
злочини у сфері господарської діяльності	74	4,279931	116	4,615997	+56,756757
злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення	333	19,259688	743	29,566255	+123,123123

Таблиця 7

**Кількість виявлених кримінальних правопорушень ОГ і ЗО (2017–2018 рр.)
в Україні за домінуючою мотиваційною спрямованістю**

Кримінальні правопорушення ОГ і ЗО	Обліковані кримінальні правопорушення (кількість виявлених злочинів)				Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (–) у 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Усього кримінальних правопорушень	1729	100	2513	100	+45,344130
насильницькі злочини	18	1,041064	43	1,711102	+138,888889
корисливо-насильницькі злочини	29	1,677270	17	0,676482	–41,379310
корисливі злочини	1682	97,281666	2453	97,612415	+45,838288

Аналіз виявлених злочинів ОГ і ЗО за домінуючою мотиваційною спрямованістю показує таке:

- збільшилася частка насильницьких злочинів з 1% (2017 р.) до 2% (2018 р.);
- 97% злочинів, які вчиняються ОГ і ЗО, є корисливими.

Одним із елементів структури (соціально-демографічна ознака) організованої злочинності є участь неповнолітніх осіб в ОГ і ЗО: за 2017–2018 рр. їх виявлено лише 19 і 20 осіб відповідно. Заслуговує на увагу той факт, що майже у 2 рази збільшилася кількість виявлених осіб ОГ і ЗО, які об'єдналися на етнічній основі (35 осіб у 2017 р. і 69 осіб у 2018 р.) (таблиця 2).

Географія організованої злочинності України – це поширеність цього виду злочинності на її території, що характеризується кількісними та якісними показниками злочинності ОГ і ЗО в різних регіонах.

На основі аналізу статистичних даних (таблиця 8) можна виділити такі групи регіонів України за часткою виявлених злочинних угруповань правоохоронними органами

- 1) 2–3% (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська);
- 2) 4–6% (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська);
- 3) 8% (м. Київ).

**Кількість виявлених організованих груп і злочинних організацій в областях України
та в м. Києві за 2017–2018 рр. [6; 7]**

	Виявлено				Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (-) у 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Усього ОГ і ЗО	210	100	288	100	+37,142857
Автономна республіка Крим	–	–	2	–	–
області					
Вінницька	6	2,857143	7	2,430556	+16,666667
Волинська	7	3,333333	9	3,125000	+28,571429
Дніпропетровська	10	4,761905	17	5,902778	+70,000000
Донецька	14	6,666667	17	5,902778	+21,428571
Житомирська	6	2,857143	8	2,777778	+33,333333
Закарпатська	7	3,333333	8	2,777778	+14,285714
Запорізька	10	4,761905	14	4,861111	+40,000000
Івано-Франківська	6	2,857143	9	3,125000	+50,000000
Київська	7	3,333333	16	5,555556	+128,571429
Кіровоградська	8	3,809524	10	3,472222	+25,000000
Луганська	9	4,285714	9	3,125000	0
Львівська	13	6,190476	17	5,902778	+30,769231
Миколаївська	5	2,380952	7	2,430556	+40,000000
Одеська	10	4,761905	18	6,250000	+80,000000
Полтавська	10	4,761905	12	4,166667	+20,000000
Рівненська	7	3,333333	9	3,125000	+28,571429
Сумська	12	5,714286	13	4,513889	+8,333333
Тернопільська	5	2,380952	5	1,736111	0
Харківська	10	4,761905	19	6,597222	+90,000000
Херсонська	6	2,857143	6	2,083333	0
Хмельницька	7	3,333333	7	2,430556	0
Черкаська	8	3,809524	9	3,125000	+12,500000
Чернівецька	5	2,380952	9	3,125000	+80,000000
Чернігівська	5	2,380952	9	3,125000	+80,000000
міста					
м. Київ	17	8,095238	22	7,638889	+29,411765
м. Севастополь	–	–	–	–	–

Загальна кількість виявлених злочинів ОГ і ЗО у 2017 р. становила 1729, у 2018 р. – 2513. Статистика кількості злочинних проявів ОГ і ЗО в кожному з регіонів України відсутня у вільному доступі, а тому оцінити стан і рівень організованої злочинності в регіонах можна лише під час вивчення матеріалів розслідуваних справ по кожній з ОГ і ЗО, що потребує досить багато часу.

Висновки. Отже, використовуючи статистичну інформацію (звіти про результати боротьби з організованими групами та злочинними організаціями) за 2017–2018 рр., що представлена Генеральною прокуратурою України [1], ми здійснили аналіз деяких кількісних і якісних показників, якими характеризується організована злочинність в Україні. З'ясовано таке:

1) у 2018 р. збільшилася кількість виявлених ОГ і ЗО до 288 проти 210 у 2017 р. (рівень знешкодження ОГ і ЗО підвищився на 37%);

2) до 80% виявлених ОГ і ЗО мали тривалість дії до одного року, тому можна стверджувати, що їхні злочинні прояви могли відбуватися не тільки протягом року, в якому вони знешкоджені правоохоронними органами, а й у попередньому році, а тому, характеризуючи рівень організованої злочинності лише на основі кількості виявлених ОГ і ЗО в поточному році, не беремо до уваги тривалість їхньої злочинної діяльності, отже, масштаби організованої злочинності є більшими;

3) територія злочинної діяльності ОГ і ЗО розширюється, про це свідчить збільшення кількості виявлених злочинних об'єднань з міжрегіональними зв'язками з 27 у 2017 р. до 41 у 2018 р.;

- 4) кількісний склад ОГ і ЗО невеликий: так 56–58% ОГ і ЗО з кількістю 3 особи, 41–42% ОГ і ЗО з кількістю 4–10 осіб;
- 5) основними напрямками злочинної діяльності ОГ і ЗО є такі сфери економіки, як вугільна й нафтогазова промисловості; банківська й бюджетна системи;
- 6) сума матеріальних збитків від діяльності 288 злочинних об'єднань у 2018 р. в 3177166,343/517997,180 = 6 разів менша, ніж від діяльності 210 злочинних об'єднань у 2017 р.;
- 7) серед предметів злочинної діяльності ОГ і ЗО переважають наркотичні та психотропні речовини;
- 8) ≈37% виявлених злочинів ОГ і ЗО у 2018 р. є особливо тяжкими й тяжкими, за домінуючою мотиваційною спрямованістю 98% злочинів є корисливими;
- 9) найбільшу частку в злочинних проявах ОГ і ЗО становлять злочини проти власності й у сфері обігу наркотичних засобів: 19–22% і 19–30% від загальної кількості;
- 10) географія кількості виявлених ОГ і ЗО у 2018 р. показує, що найбільше знешкоджено злочинних об'єднань у м. Києві (22); Харківській обл. (19); Одеській обл. (18), Дніпропетровській обл. (17), Донецькій обл. (17), Київській обл. (16).

Отже, кримінологічний аналіз кількісних і якісних показників організованої злочинності дає змогу виявляти динаміку злочинної діяльності ОГ і ЗО та з'ясовувати характеристики осіб, що вчиняють у їх складі кримінальні правопорушення.

Пропозиції. Стан організованої злочинності недостатньо відображено у звітах про результати боротьби з організованими групами та злочинними організаціями, зокрема у звітності «Про результати боротьби з організованими групами та злочинними організаціями», представленої на сайті Генеральної прокуратури України [1], відсутні дані розділу 6 «Відомості про результати судового розгляду кримінальних проваджень про кримінальні правопорушення, учинені у складі організованих груп та злочинних організацій», а це вказує на низьку ефективність збирання цієї інформації. Отже, правоохоронним органам (прокуратура, поліція, СБУ, ДФС) і судам необхідно консолідувати свої зусилля та здійснити систематизацію статистичної інформації про організовану злочинність, а у звітах деталізувати стан організованої злочинності через указівку на кількість злочинів, учинених ОГ і ЗО, та їх частку в структурі злочинної діяльності.

Використання ж правоохоронними органами якісних показників організованої злочинності дасть змогу більш ефективно протидіяти їхнім злочинним проявам.

Подальші дослідження доцільно здійснювати в напрямі виявлення факторів, що впливають на виникнення ОГ і ЗО, та розроблення заходів протидії організованій злочинності.

Khavruk V. Criminological analysis quantitative and qualitative indicators organized crime in Ukraine for 2017–2018

The criminological analysis of organized crime can be carried out on the basis of quantitative and qualitative indicators. Among the quantitative indicators are: crime rate, criminal record, crime price, crime rates and crime dynamics. Qualitative indicators are: structure, nature and geography of crime.

The article provides quantitative and qualitative indicators of organized crime using statistical information on the results of the fight against organized groups and criminal organizations) for 2017–2018, which is presented by Prosecutor General's Office of Ukraine.

Based on the analysis of organized crime in Ukraine, it has been established that three types of criminal associations are widespread behind the nature of activities: with corrupt ties, with inter-regional ties, and transnational ties. It was established that among criminal associations, 7–12% have corrupt ties, 13–14% have inter-regional ties. At the same time, the number of particularly serious and serious crimes of criminal associations revealed increased from 476 (2017) to 920 (an increase of 93%) in 2018. The main areas of activity of criminal associations in Ukraine are such sectors of the economy as the coal and oil and gas industries; banking and budget systems.

The geography of the number of identified criminal associations in 2018 shows that in total criminal associations were neutralized in Kyiv (22), Kharkov oblast (19) Odessa oblast (18), Dnipropetrovsk oblast (17), Donetsk oblast (17), Kiev oblast (sixteen). In general, in Ukraine for 2017–2018. In 2018, there was a tendency to increase the number of criminal associations with interregional ties that involved a corrupt method of criminal activity.

Key words: crime geography, dynamics, crime, criminal activity, quantitative indicator, organized crime, level, structure, character, crime price, qualitative indicator.

Література:

1. Генеральна прокуратура України: про результати боротьби з організованими групами та злочинними організаціям. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> (дата звернення: 19.08.2019).
2. Кримінологія : підручник / В.В. Голіна та ін. ; за заг. ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків : Право, 2014. 440 с.
3. За 2018 рік українські суди розглянули тільки 27 справ, що стосуються організованої злочинності. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20180917-sudy-v-ukrayini-ne-rozglyadayut-spravy-shhodo-organizovanoyi-zlochynnosti-abroskin/> (дата звернення: 19.08.2019).
4. Кримінологія: питання та відповіді / О.О. Авдєєв та ін. ; за заг. ред. О.М. Литвинова. Харків : Золота миля, 2015. 323 с.
5. Іванов Ю.Ф., Джужа О.М. Кримінологія : навчальний посібник. 2-е вид., допов. та перероб. Київ : Видавець Паливода А.В., 2008. 292 с.
6. Сайти головних управлінь Державної служби статистики України: соціально-економічне становище (дата звернення: 22.08.2019).
7. Сайти регіональних прокуратур України: інформація про результати діяльності органів прокуратури (дата звернення: 22.08.2019).

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 3 (43)
2019**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *Ю.С. Семенченко*

Підписано до друку 20.11.2019 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 22,32. Тираж 150. Замовлення № 1219/266.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефони +38 (0552) 39 95 80
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.